POLIROM

Peter Calvocoressi

EUROPA de la BISMARCK la GORBACIOV

HISTORIA

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Peter Calvocoressi (n. 1912) este considerat unul dintre cei mai importanţi istorici contempora
A fost director executiv la Penguin Books şi conferenţiar la Sussex University. A scris peste 15 volur
în special despre istoria secolului XX, între care *World Politics since 1945* şi *Resilient Europe*.
La Editura Polirom a mai apărut *Rupeţi rândurile! Al doilea război mondial şi configura
Europei postbelice* (2000).

www.polirom.ro

Peter Calvocoressi, *Resilient Europe*

© Peter Calvocoressi, 1991 ; This translation of Resilient Europe, First Edition,
is published by arrangement with Pearson Education Limited

© 2003 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I, nr. 4, P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37 ; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României :

CALVOCORESSI, PETER

Europa de la Bismarck la Gorbaciov / Peter Calvocoressi ;
trad. de Lucian Leuştean ; Iaşi : Polirom, 2003
232 p. ; 24 cm (HISTORIA)
Bibliogr.
Index

ISBN : 973-681-406-8

I. Leuştean, Lucian (trad.)

94(4)

Printed in ROMANIA

Peter Calvocoressi

Europa de la Bismarck la Gorbaciov

Traducere de Lucian Leuştean

POLIROM
2003

Cuprins

Partea I

Ameninţarea germană

Capitolul I
Reich-ul lui Bismarck 9

Capitolul al II-lea
Interreich-ul 25

Capitolul al III-lea
Faţa schimbată a Europei Centrale şi Răsăritene 37

Capitolul al IV-lea
Reich-ul lui Hitler 51

Partea a II-a

Ameninţarea rusească

Capitolul al V-lea
De la Moscova la Berlin 65

Capitolul al VI-lea
Imperiul lui Stalin în Europa 77

Capitolul al VII-lea
Reacţia americană 99

Capitolul al VIII-lea
Diminuarea rolului superputerilor 121

Partea a III-a

Noile modele

Capitolul al IX-lea
Franţa şi Germania : refacere şi colaborare 141

Capitolul al X-lea
Confuzia Marii Britanii 155

Capitolul al XI-lea
Comunitatea Europeană 177

Capitolul al XII-lea
Europa şi lumea 199

Lucrări de referinţă 215
Index 219

Partea I

Ameninţarea germană

Capitolul I

Reich-ul lui Bismarck

De-a lungul istoriei moderne, Europa – continentul cu cea mai redusă suprafaţă, iar din punct de vedere geografic doar o mică parte dintr-un continent mult mai mare – a fost împărţită în state suverane independente. Fragmentarea a fost un lucru pe care Europa şi l-a putut permite, deoarece ea a fost însoţită de o superioritate tehnică evidentă, de bogăţie materială şi de abilităţi în materie de organizare şi conducere politică. Timpul a adăugat o validare legală şi o consacrare populară : naţionalismul a devenit sacrosanct în micile entităţi suverane. Pentru europeni, statul este un lucru aproape natural, deşi acest fapt nu a fost aproape niciodată complet adevărat în cazul nici unuia dintre state şi în nici un moment istoric.

Dacă statul în sine a fost sacrosanct, frontierele sale nu s-au bucurat de acelaşi tratament. Graniţele au variat atât datorită cuceririlor, cât şi din raţiuni ideologice. Un stat s-a putut extinde pe seama altuia, însă, în acelaşi timp, pe măsură ce ideea de stat s-a centrat în jurul naţionalismului sau al autodeterminării, au apărut state noi, ceea ce a accentuat fragmentarea şi a creat state cu putere relativ mică. Cu cât sporeşte numărul de state, cu atât creşte disparitatea dintre ele.

Existenţa a numeroase state într-un spaţiu relativ mic a presupus apariţia unui sistem pentru reglementarea relaţiilor dintre acestea. Forţa statelor europene le-a oferit imunitate în faţa ameninţărilor din exteriorul Europei (ameninţarea otomană a fost singura excepţie semnificativă), astfel încât principalul pericol pentru integritatea şi prosperitatea lor venea doar din partea altor state europene. Pentru a reduce riscul unei confruntări, Europa a iniţiat un sistem care, deşi consacra statul suveran, căuta să reglementeze rivalităţile dintre state prin anumite forme de control şi echilibru, prin alianţe schimbătoare, menite să limiteze acumulările excedentare de putere, şi printr-o legislaţie internaţională minimală. A apărut astfel conducerea de stat, distingându-se de exercitarea puterii militare : conducerea de stat este prima şi cea mai importantă formă particulară de administraţie.

După agitaţiile provocate de Revoluţia Franceză şi de Napoleon, Europa a revenit la ceea ce se considera a fi normalitatea prin reafirmarea şi, într-o anumită măsură, prin redefinirea statelor sale suverane. Cele mai puternice dintre ele s-au reunit într-un Acord European, o asociere al cărei scop primordial era conservarea păcii şi legitimităţii. Numărul lor era redus, dar printre ele se numărau puţine state fără putere. Statutul Imperiului Otoman, care ocupase o bună parte a Europei de Sud-Est, reprezenta o anomalie, însă existenţa sa era un util element moderator în cadrul sistemului alianţelor, aflate într-o permanentă schimbare. Cel mai mare şoc asupra sistemului a fost, în secolul al XIX-lea,

transformarea Prusiei, deja un factor major de echilibru, în Germania, un stat nou şi mult mai influent. În această bruscă acumulare de putere a unui membru singular al sistemului pot fi identificate originile celor două mari războaie ce au zguduit sistemul în prima jumătate a secolului XX. Dubla înfrângere a ameninţării germane a deschis drumul pentru ameninţarea rusească. Întârziată de revoluţia din 1917 şi de urmările ei, această nouă ameninţare rusească a apărut numai după ce ascensiunea a două superputeri extraeuropene (sau semi-extraeuropene) scosese în evidenţă faptul că hegemonia mondială şi autosuficienţa Europei luaseră sfârşit. Astfel, ameninţarea rusească nu era identică cu cea germană sau cu cea franceză, care o precedase pe cea germană, datorită contextului ce se schimbase înainte ca ameninţarea germană să facă loc celei ruseşti. Pericolul german a fost contracarat de sistemul de putere al statelor europene, iar pericolul rusesc de către Statele Unite ale Americii. Statele Europei au rămas distincte şi intacte, însă au fost obligate să-şi pună întrebarea dacă îşi mai puteau permite luxul unui sistem de state sau dacă acesta mai era cu adevărat funcţional.

În primul război mondial, Germania a învins Rusia, dar a fost înfrântă pe celelalte fronturi. Această înfrângere germană nu a uşurat-o cu nimic pe cea rusească, pentru că Rusia a fost neputincioasă vreme de o întreagă generaţie din pricina revoluţiei, a intervenţiilor străine şi a războiului civil. Înlăturarea concomitentă a Germaniei şi Rusiei din politica europeană a creat un vid de putere în spaţiul dintre aceste ţări – în *Mitteleuropa* –, în timp ce disoluţia simultană a Imperiilor Habsburgic şi Otoman a dat naştere unui grup de noi state suverane ce acopereau o bună parte a regiunii respective. În acest fel, după 1919, sistemul european a suferit o transformare profundă: unele mari puteri au fost eliminate, iar cele minore s-au multiplicat. Jocul alianţelor, care anterior constase în permutările dintre marile puteri, s-a complicat datorită posibilităţii experimentale de a utiliza noi puteri minore pentru atingerea vechilor obiective. La aceasta se adăuga incertitudinea privitoare la faptul că, la un moment dat, puterile absente îşi puteau redobândi relevanţa şi, în condiţii incerte, îşi puteau revendica roluri de prim plan. Cei douăzeci de ani dintre cele două războaie mondiale au fost astfel marcaţi atât de iluziile, cât şi de incertitudinile inevitabile ale politicii.

Al doilea război mondial nu a condus la o tentativă de restabilire a unui sistem statal european, de recuperare a părţilor componente şi de reasamblare a întregului. Când conflagraţia s-a încheiat cu cea de-a doua înfrângere a Germaniei, datorată în principal Uniunii Sovietice şi Statelor Unite, s-a presupus că sistemul era mort. Locul său a fost luat de competiţia dintre cele două superputeri. Însă statele Europei încă existau. Chiar în Răsărit, unde sovieticii n-au lăsat decât un surogat de independenţă reală, suveranitatea formală a fost menţinută (cu excepţia republicilor baltice, a căror înfiinţare din 1919 a fost în realitate anulată), iar harta Europei postbelice arăta, la o privire superficială, destul de asemănătoare cu cea din 1938. Sistemul a fost însă distrus nu datorită acelui gen de ameninţare reprezentată la un moment dat de Napoleon sau Hitler, un pericol în faţa căruia europenii se puteau uni pentru a rezista, ci printr-o ameninţare în faţa căreia ei s-au simţit incapabili să reziste şi, pe jumătate din continent, nici n-au putut să o facă. Astfel, cealaltă jumătate s-a aliat cu Statele Unite, într-un fel de paliativ al vechiului sistem, recunoscându-se în consecinţă decesul acestuia. În locul alianţelor schimbătoare, menite să conserve un echilibru de putere, a fost constituită o nouă alianţă, cu scopul de a trasa şi apăra o frontieră precisă. Armele au prevalat asupra politicii. Fortificată de

armele nucleare şi de teama că ele vor fi folosite, confruntarea s-a menţinut vreme de aproape o jumătate de secol, dar şi ea a fost plină de himere. A fost creditată în mod plauzibil cu menţinerea păcii în Europa, dar costurile ei în Europa Centrală şi Răsăriteană au început să devină deranjante, iar vest-europenii au ajuns să-i pună din ce în ce mai des sub semnul întrebării durabilitatea.

Nu mai este clar câte superputeri există, nici ce doresc cele două presupuse superputeri una de la cealaltă sau în Europa şi nici cât de independent este rolul pe care europenii îl mai pot juca în Europa sau în afara ei, împreună cu alţii sau separat. Chiar cuvântul „Europa", în sensul său politic, a căpătat un caracter incert, de vreme ce unii europeni au alcătuit o uniune pe care o numesc „Comunitatea Europeană". Afinităţile dintre europeni au fost prea puţin afectate de separarea de după 1945 a „Eurosferei", aşa cum s-a întâmplat şi cu sentimentul de a fi într-o situaţie privilegiată faţă de cea mai mare parte a restului lumii, şi cu cel de a fi mult mai bine organizaţi. Ei sunt deranjaţi de circumstanţe şi indecişi cu privire la cât de bine pot să utilizeze avantajele, în primul rând de natură economică şi tehnologică, pe care le posedă şi care uneori îi incită să presupună că soluţia cea mai bună este să rămână ca şi până acum, nu pe primul plan la nivel mondial, dar nici îndeajuns de jos pe scara internaţională încât să fie obligaţi să renunţe la luxul suveranităţilor multiple. Alţii împărtăşesc opinii contrare, dar nu au reuşit să se îndepărteze prea tare de modelul pe care l-au moştenit.

Componenta esenţială a vechiului sistem european de state era aceea că, în ultimă instanţă, părţile erau mai importante decât întregul. Întregul era alcătuit pentru a servi interesele părţilor. De aceea, nu era un sistem consacrat menţinerii păcii, deoarece unul sau mai multe state puteau decide că războiul – sau riscul războiului – era o opţiune avantajoasă. Războiul putea fi considerat răul suprem, însă practic nimeni nu credea că el poate fi evitat. Sistemul exista pentru a preveni războaiele nedorite, nu pentru a elimina războiul. De asemenea, el exista pentru a asigura o dominaţie mai uşoară a celor mari asupra celor „nu atât de mari" : Acordul căuta să reunească ideile şi activităţile celor a căror măreţie le conferise în mod necesar autoritate, responsabilitate şi, probabil, înţelepciune. Deoarece unanimitatea nu putea fi garantată şi nici măcar propusă, era important să faci parte din majoritate, iar sistemul şi-a extras fluiditatea sa caracteristică din această nevoie neîncetată de a construi majorităţi.

A existat un corolar, care era în acelaşi timp şi cel mai slab punct al sistemului. Dacă părţile erau mai importante decât întregul, cea mai mare parte – cel mai mare stat – putea domina întregul. Cât de mult şi în ce fel, rămânea de stabilit, în funcţie de propriile forţe şi de conjunctură.

Doctrina juridică a suveranităţii, pe care se întemeia sistemul, le atribuia tuturor statelor componente egalitate în faţa legii. Unele state erau evident mai puţin puternice decât altele – şi nu erau invitate la cele mai selecte conferinţe internaţionale –, dar în secolul al XIX-lea aceste state mai puţin influente erau relativ puţine, fiind sau periferice (cele din Scandinavia, spre exemplu), sau prea mici pentru a fi luate în seamă, precum Andorra sau Liechtenstein. În practică, egalitatea statelor suverane însemna drepturi egale la independenţă şi integritate teritorială, astfel încât orice încălcare a vreuneia dintre acestea reprezenta o ofensă (chiar dacă era iertată) şi o ameninţare nu numai pentru victimă, ci şi pentru sistem. Chiar faptul că această egalitate declarată nu corespundea cu puterea reală le oferea marilor puteri motivaţia sau le impunea datoria de

a împiedica orice asemenea încălcare şi astfel, în numele sistemului şi în interesul tuturor părţilor, să negocieze modificări de compromis în cadrul sistemului. Dacă aceste negocieri nu ar fi existat, se putea ajunge la un război nedorit. Marile puteri erau apărătoarele sistemului care, în anumite limite şi incidental, proteja şi membrii mai puţin puternici din familia statelor suverane.

Sistemul pornea de la premisa că marile puteri, dincolo de rivalităţile dintre ele, aveau numeroase interese comune, iar primul dintre aceste interese era că nici una dintre puteri nu trebuia să fie prea mare, pentru că altfel sistemul ar fi fost anulat. Nu trebuia să mai existe un alt Napoleon, a cărui perspectivă asupra continentului îi transformase pe toţi ceilalţi monarhi în sub-monarhi şi toate statele, în afara unuia, în sub-state. Dacă urma să apară un nou Napoleon, atunci sistemul presupunea ca membrii săi să se unească pentru a-l elimina. Primele generaţii de după Waterloo au aşteptat cu nervozitate posibila apariţie a unei noi ameninţări, în Franţa sau în altă parte. În cele din urmă ea a venit din Germania.

O ameninţare la adresa sistemului apărea atunci când un membru dispunea de capacitatea de a-l transgresa şi avea intenţia de a proceda astfel. Deoarece intenţiile sunt în mod normal nedeclarate, existenţa concomitentă a acestor două condiţii preliminare era în mod normal o chestiune de presupoziţie. Aşa a fost cazul ameninţării germane, care a început să se prefigureze după 1870. Noua Germanie, o Prusie mai grandioasă, avea de ales - potrivit istoricului german Ludwig Dehio - între *Gleichgewicht* şi *Hegemonie*, între echilibru şi dominaţie. Putea menţine sistemul în funcţiune sau îl putea suspenda. Simpla existenţă a alternativei era alarmantă, indiferent dacă Germania intenţiona sau nu (sau putea avea intenţia) să aleagă mai degrabă *Hegemonie* decât *Gleichgewicht*. În realitate, se pare că înainte de 1914 nu a existat nici un moment în care cel de-al II-lea Reich, creat de Bismarck, să fi optat deliberat pentru *Hegemonie* şi, din această perspectivă, este eronat să i se atribuie Germaniei responsabilitatea pentru declanşarea primului război mondial, aşa cum a făcut Tratatul de la Versailles. Germania nu căuta să înlocuiască sistemul Acordului cu o Europă dominată de un singur stat. Însă a contribuit hotărâtor la prăbuşirea sistemului[1].

Reich-ul german s-a născut puternic, spre deosebire de alte puteri, care şi-au adunat forţa treptat. A fost construit dintr-o dată, pe baza puterii economice şi militare prusace. Această maturitate gata făcută a reprezentat unul dintre lucrurile care l-au diferenţiat de celelalte state şi au stârnit îngrijorarea acestora. Deşi Reich-ul nu i-a inclus pe toţi germanii, el i-a unit pe germani mai eficient decât au fost vreodată uniţi latinii sau slavii. Iar germanii se aflau în mijlocul continentului. Solidă din punct de vedere geografic, încrezătoare din punct de vedere psihologic, eficientă din punct de vedere administrativ (potrivit standardelor momentului), Germania a realizat un progres economic rapid, care, bazat pe o uniune comercială, o dezvoltare industrială şi un sistem educaţional de prim rang, i-a permis să susţină forţe armate de primă mână şi să cocheteze cu ambiţii

1. Cuvântul „hegemonie" acoperă mai multe tipuri de dominaţie. La un capăt, aproape că transformă echilibrul în ceva derizoriu, reducându-l la un simulacru. La celălalt capăt, recunoscând faptul că greutăţile din balanţă nu sunt egale, el indică greutatea mai mare. Echilibrul şi hegemonia coexistă, iar distincţia lui Dehio este mai curând una de accent decât o antiteză.

politice cuprinzătoare. Aidoma tuturor ţărilor, în special cele noi, avea şi slăbiciuni, însă o combinaţie de resurse materiale şi optimism i-a permis să le depăşească cu o viteză remarcabilă. Din punct de vedere industrial, s-a plasat în urma Marii Britanii până la sfârşitul secolului, dar a depăşit-o în domenii cruciale precum industria grea (producţia de fier şi oţel) şi educaţia ştiinţifică şi tehnică. Din punct de vedere politic, a rămas în aparenţă o structură compozită, cu rămăşiţe considerabile de resentiment antiprusac, dar în realitate s-a produs o unificare rapidă sub auspiciile monarhiei de Hohenzollern şi ale armatei imperiale – un complex militaro-regal, asistat în mod fericit de vechii junkeri aristocraţi şi noii industriaşi plutocraţi. Bismarck însuşi a fost făcut prinţ (Disraeli, care a fost şi el înnobilat, a devenit doar *Earl* – conte). Tonul noii Germanii era aristocratic şi militar, în contrast cu al Marii Britanii, care era promotoarea liberalismului parlamentar, şi cu al Franţei, unde imperialismul personificat de un al doilea Napoleon tocmai fusese înlăturat şi discreditat. Existau partide politice în noua Germanie, dar politicienii de partid erau la fel de ineficienţi pe cât erau de inferiori din punct de vedere social. Bismarck nu era deloc democrat. Şi-a tratat adversarii cu dispreţ, opoziţia fiind pentru el aproape o trădare. De aceea, Reich-ul său era diferit de vecini atât în privinţa caracterului, cât şi în materie de origini, resurse, poziţionare geografică şi destin, iar aceste diferenţe, care au determinat în bună măsură neîncrederea reciprocă, s-au menţinut în cea mai mare parte a secolului.

Diferenţele dintre puterile de frunte ale Europei erau departe de a fi absolute, însă erau suficient de acute pentru a defini relaţiile interstatale în termenii unui conflict. Cea mai mare schimbare în Europa de după 1870 a fost disoluţia acestei atmosfere sau a acestui aranjament din jumătatea apuseană a continentului. În timp ce în 1870 statele german, britanic şi francez păreau pregătite pentru a concura şi chiar pentru a lupta unul cu celălat, o sută de ani mai târziu acest lucru nu mai era valabil. În Germania au avut loc transformări majore şi cei mai importanţi factori în aceste transformări au fost cele două războaie pe care Germania aproape le-a câştigat, dar în final le-a pierdut, şi care, amânând ascensiunea Germaniei către o preeminenţă certă, au modificat atmosfera în care germanii şi-au estimat propriile lor oportunităţi. Istoria Germaniei este principala componentă a istoriei moderne a Europei. (Este inutil, spre exemplu, să studiezi istoria modernă britanică separat de istoria germană.)

În secolul al XIX-lea, burghezia sau partea superioară a clasei de mijloc[2] din Europa Occidentală a contestat cu succes monopolul aristocraţiei asupra puterii politice. În Marea Britanie, aristocraţia şi-a conservat poziţia la curte şi în „societate" şi şi-a menţinut-o în plan politic în camera superioară a Parlamentului, care a rămas un refugiu aristocratic al lorzilor. Clasa de mijloc a ocupat camera inferioară. Acolo ea şi-a sporit influenţa politică prin promovarea unor extinderi succesive ale sistemului electoral, care au distrus controlul aristocraţiei asupra categoriilor cu drept de vot, a inversat dominaţia camerei superioare asupra celei inferioare, însă, în acelaşi timp, a sporit, o dată cu fiecare extindere a sistemului electoral, dependenţa burgheziei de voturile altor categorii sociale. Rezultatul a fost crearea unui parlamentarism burghez, care nu a fost contestat în mod serios până în secolul XX, când, în primul rând, clasele de jos şi-au înfiinţat

2. Burghezul era un om liber din mediul urban şi un proprietar. Oraşele au fost conduse de burghezie sau de orăşeni cu mult înainte de apariţia naţiunilor.

propriile organizaţii politice şi, în al doilea rând, însăşi clasa de mijloc a început să se diferenţieze mai precis atât de burghezia consacrată, bazată pe o bogăţie stabilă şi exclusivistă, cât şi de elementele mai puţin prospere din clasa de mijloc urbană (mici rentieri, funcţionari) şi de practicanţii profesiunilor liberale. Această a doua categorie era echivocă din punct de vedere politic, în timp ce componenta mediană a clasei de mijloc din oraşe a devenit din ce în ce mai resentimentară faţă de exclusivismul pe care partea superioară a clasei de mijloc l-a preluat de la aristocraţie. Burghezia, ca şi aristocraţia, era o minoritate, dar, spre deosebire de aristocraţie, se baza în politică pe număr, pe alegători convinşi şi pe voturi estimate. Franţa s-a dezvoltat pe direcţii similare, în ciuda Revoluţiei sale faimoase şi violente, care, spre avantajul considerabil al burgheziei, a fost anulată de contrareacţia napoleoniană şi de eşecul revoluţiei de la 1848. (Cronicarii urcuşurilor şi coborâşurilor burgheziei franceze sunt Balzac şi Zola.) În orice caz, Germania a avut o evoluţie diferită. Burghezia germană a obţinut puterea politică ca partener subordonat al *ancien régime* alcătuit din curte, aristocraţia proprietară de pământuri şi casta militară. De aceea, pentru vecinii săi occidentali, noul stat german era suspect din punct de vedere ideologic, precum şi deranjant de puternic.

Principalii susţinători ai Reich-ului german – proprietarii de pământuri şi militarii – erau (ca pretutindeni) naţionalişti. Aspectul economic al naţionalismului este autarhia. Deoarece Germania nu-şi putea asigura singură necesarul economic, autarhia – sau lipsa ei – presupunea expansiunea – sau dominaţia – asupra pieţelor de desfacere şi a surselor de materii prime. Penetrarea economică ar fi putut satisface aceste necesităţi doar parţial sau îndoielnic; controlul militar le-ar fi asigurat. Principalele categorii economice din Germania lui Bismarck erau junkerii din Răsărit, cultivatori şi deţinători de pământuri, care erau protecţionişti şi aspirau la colonii, şi industriaşii din Apus, care erau şi ei protecţionişti şi aşteptau un sprijin din partea statului în competiţia cu străinii. Spre deosebire de Marea Britanie a acelei vremi, Germania nu s-a simţit îndeajuns de puternică pentru a se baza pe comerţul liber în vederea sporirii prosperităţii economice. Nici Marea Britanie nu procedase altfel până când nu înaintase serios pe calea spre o bunăstare fără precedent. Aceste categorii economice erau, alături de dinastie şi armată, pilonii Reich-ului şi, până în vremea succesorilor mai liberali ai lui Bismarck, au fost suficient de influente pentru a bloca orice tendinţe spre politici mai liberale în plan economic şi internaţional. Idealul lor era cea mai largă autonomie posibilă, ce urma să fie cucerită prin forţă şi instituită atât de ferm – printr-o combinaţie de iniţiativă privată şi autoritate de stat –, încât să fie intangibilă, indiferent de evoluţiile politice. Astfel, Reich-ul, cu toată forţa sa economică şi militară, era un stat inflexibil din punct de vedere politic. Armata şi industria, sub conducerea dinastiei, constituiau statul şi, în loc să se admită ca unele elemente din clasa de mijloc să participe la conducere (aşa cum se întâmpla în Marea Britanie şi Franţa), această situaţie s-a deteriorat în timpul împăratului Wilhelm al II-lea, ajungându-se la o autocraţie dinastică restrânsă care, sub impactul eşecului din război, s-a transformat în 1917 într-o scurtă dictatură militară a feldmareşalului Ludendorff şi a statului său major[3].

3. Însă, până la această catastrofă, Reich-ul german nu a fost mai militarist (chiar dacă era agresiv) decât alte mari puteri – militarist în sensul că acorda armatei un rol decisiv în conducerea statului. Spre finalul secolului al XIX-lea, statele-majore ale armatei au avut

În calitatea sa de cea mai mare putere continentală, Germania lui Bismarck a ajuns într-o postură ce implică o responsabilitate crucială. Învingând Austria în 1866, Bismarck crease un Imperiu German cu capitala la Berlin şi nu la Viena (care, vreme de secole, fusese pentru germani ceea ce Parisul fusese pentru latini). După 1870, Bismarck a adoptat pentru Germania o politică lipsită de pretenţii teritoriale, însă nu a avut în vedere o politică similară pentru întreaga Europă. Datorită declinului Imperiului Otoman, nici nu ar fi putut să procedeze altfel. Schimbările teritoriale erau evident iminente, cu sau fără intervenţia marilor puteri în sprijinul popoarelor rebele din Europa de Sud-Est, aflate sub dominaţia Turciei. Întrebarea era dacă aceste schimbări urmau să fie realizate fără război, doar cu războaie locale sau în contextul unui război de amploare. Raţiunea de a exista a sistemului european era aceea de a evita ultima posibilitate, însă nu s-a reuşit aşa ceva, iar Bismarck însuşi a contribuit la acest eşec postum.

Faima lui Bismarck se bazează pe victoriile clare ale Prusiei din 1866 şi 1870 asupra Austriei şi Franţei, victorii deschizătoare de drum şi care, privind retrospectiv, par predestinate, dar care la acea vreme au fost nişte surprize de proporţii. Ele au plasat asupra lui Bismarck responsabilitatea primordială de a administra efectele lor. Sarcina sa era aceea de a consolida şi cel puţin de a menţine puterea noului Reich. Dinspre apus nu avea de ce să se teamă, însă dinspre răsărit perspectiva era ameninţător de nesigură. În vest, verdictul din 1870 a constituit o lovitură decisivă, dar în est victoria din 1866 era una de importanţă redusă în contextul competiţiei dintre Imperiile Austro-Ungar şi Rus pentru eliminarea Imperiului Otoman din Europa. Retragerea otomană era, de departe, cea mai probabilă cauză a unui război major în Europa, un război din care Bismarck şi Reich-ul nu aveau nimic de câştigat. În secolul precedent, atunci când principala problemă teritorială fusese dezmembrarea Poloniei, cei trei monarhi care au conceput-o adoptaseră varianta relativ facilă de a o împărţi între ei, însă, spre deosebire de Frederic cel Mare în cazul Poloniei, Bismarck nu dorea să preia o porţiune din moştenirea otomană şi nici nu avea vreo posibilitate să procedeze astfel. De aceea, el se afla într-o poziţie de mediator şi nu de conspirator sau de brigand, iar rolul german în cadrul aceluiaşi trio de monarhi era de a-i domina pe ceilalţi doi şi de a preveni ca rivalitatea lor din „Extremul Orient" al Europei să obstrucţioneze interesele germane din întreaga Europă. Datorită importanţei chestiunii, Bismarck nu putea concepe să nu participe la rezolvarea ei, însă, dat fiind că se afla relativ departe de scena acţiunii, intervenţia sa putea fi încununată de succes numai pornindu-se de la presupunerea că ambiţiile habsburgice şi cele ruseşti puteau fi delimitate şi reconciliate. Însă această presupoziţie nu era valabilă şi, încă din 1878 – la Congresul de la Berlin, convocat pentru a diminua proporţiile victoriei Rusiei asupra turcilor –, Bismarck şi-a asumat rolul dominant în reglementarea politicii europene, preluând iniţiativa în obstrucţionarea Rusiei. Această predispoziţie a ieşit în evidenţă un an mai târziu, când tratatul germano-austriac, ce a legat Germania de politicile balcanice ale Austriei, a subminat rolul Germaniei de mediator între Viena şi Sankt Petersburg şi

---

tendinţa să se implice în politica mare, într-un mod asemănător celui în care a acţionat C.I.A. o sută de ani mai târziu, în timpul mandatelor mai multor preşedinţi americani. Aşa au stat lucrurile mai ales în cazul generalilor francezi şi ruşi, care s-au reunit într-o asociaţie profesională cu caracter neoficial în perioada şi după încheierea convenţiei militare franco-ruseşti din 1894. Oricum, la nici una dintre părţi nu exista vreo intenţie serioasă de a uzurpa puterea civilă.

s-a transformat într-un catalizator al războiului din 1914. Bismarck a lăsat Germania mai lipsită de spaţiu de manevră decât se părea, avându-se în vedere eficienţa sa militară şi forţa sa de a acţiona prin suprindere, iar această slăbiciune imperceptibilă a fost sporită de o a doua eroare crucială de calcul. În timp ce tratatul din 1879 lega mâinile Germaniei în Răsărit, anexarea Alsaciei şi Lorenei în dauna Franţei după 1870 a neutralizat sistemul statal în cadrul căruia Bismarck dorea să opereze. Cu Franţa şi Germania încremenite într-o poziţie de ostilitate ireconciliabilă, sistemul a fost deposedat de una dintre principalele sale posibilităţi de mişcare, o componentă a flexibilităţii sale fundamentale. Spaţiul de manevră al succesorilor lui Bismarck a fost restrâns. Anexarea celor două provincii a dat adversităţii franco-germane aparenţa inevitabilităţii, fapt ce a dominat diplomaţia Europei pentru cea mai mare parte din secolul care a urmat.

Dacă anexarea a fost una din acele opţiuni de la care s-ar fi putut eschiva, acţiunea lui Bismarck din anii '70 ai veacului al XIX-lea – intrarea într-o alianţă cu Austria –, care s-a dovedit mult mai determinantă pentru viitor, nu a fost atât o alegere, cât un răspuns la circumstanţe aflate mai presus de influenţa sa. Reich-ul german nu era un stat-naţiune german, presupus de principiile secolului al XIX-lea şi solicitat de mulţi germani. Anomalia era cauzată în primul rând de existenţa Imperiului Austriac. Spiritul epocii reclama un stat german care să-i cuprindă pe toţi – sau aproape toţi – germanii. Prima parte a veacului fusese martoră la crearea unei uniuni vamale şi a unei uniuni economice în formare ale germanilor din nord, ceea ce, în ciuda lipsei de semnificaţie politică majoră, îi oferise lui Bismarck baza de la care putea pleca pentru anexarea Germaniei sudice şi, în acest fel, pentru crearea unui Imperiu German. În orice caz, el a procedat altfel, înfrângând Austria în luptă şi excluzându-i pe germanii austrieci din cadrul noului Reich german. Acesta s-a dovedit a fi un eveniment mai durabil şi chiar mai perturbator decât victoria sa de prestigiu asupra Franţei, petrecută câţiva ani mai târziu. Pentru aproape toţi anii scurşi de atunci – toţi, cu excepţia perioadei 1938-1945 –, austriecii au fost excluşi din Germania şi aşa sunt şi azi.

O extindere a uniunii germane pentru a cuprinde Austria era, în vremea lui Bismarck, o imposibilitate politică. Chiar existenţa monarhiei habsburgice o interzicea. Hohenzollernii puteau accepta multe, dar nu pe Habsburgi. În plus, extinderea dominaţiei habsburgice asupra multor teritorii negermane a făcut ca ideea unei uniuni germano-austriece să fie de neconceput. Până când Austria a fost detaşată de imperiu prin înfrângerea sa în primul război mondial, nimeni (până la Hitler) nu a putut concepe incorporarea ei într-un Reich german. Consecinţele au fost terifiante. În ochii germanilor, Austria nu putea fi niciodată la fel cu celelalte state. Paradoxal, înfrângerea acesteia în 1866 a scos în evidenţă germanitatea ei şi, în acelaşi timp, a făcut-o mai puţin germană, transformând problema într-una şi mai flagrantă, şi mai inabordabilă. Exclusă în mod manifest din Reich-ul german, ea rămânea totuşi nucleul unui alt Reich, mai vechi, care era, în ultimă instanţă, şi mai german decât orice altceva. Austria a fost însă obligată să se convertească, transformându-se din monarhia habsburgică în cea dualistă, alături de maghiari. Această conversiune a fost realizată prin ceea ce s-a numit *Ausgleich* sau „Compromisul". *Ausgleich*-ul a fost o înţelegere, adoptată din obligaţie, între dinastia habsburgică de la Viena şi nobilimea maghiară de la Budapesta. „Compromisul" a fost determinat, chiar dacă nu explicit, de două lucruri: acela că momentul 1866 a forţat Austria să renunţe la orice rol în cadrul Germaniei şi, în consecinţă, să privească spre Răsărit şi, cel de-al

doilea, că Habsburgii trebuiau să împartă puterea cu maghiarii, aceştia din urmă opunându-se cu vehemenţă împărţirii ei cu oricine altcineva, adică – mai precis – cu slavii care se aflau în interiorul monarhiei şi care erau departe de a fi lipsiţi de aspiraţii naţionaliste. Din acel moment, Habsburgii nu au mai fost doar inferiori Reich-ului lui Bismarck, ci au devenit şi dependenţi de unguri, cu care, spre deosebire de germanii din Reich, nu erau înrudiţi. Legitimitatea habsburgică fusese una de natură dinastică – oricât de anacronic ar fi putut să pară acest fapt în secolul al XIX-lea –, dar comprehensibilă şi stabilită de istorie. După realizarea *Ausgleich*-ului, ea a devenit practic contractuală într-o Ungarie din ce în ce mai naţională, dar şi dinastică în posesiunile Coroanei austriece şi evanescentă în oricare alt loc. În cadrul monarhiei dualiste, nici austriecii, nici maghiarii nu reprezentau majorităţi în sferele lor proprii de influenţă, iar împreună numărau mai puţin de jumătate din populaţia imperiului. Potrivit recensământului din 1910, germanii din jumătatea austriacă numărau 10 milioane dintr-un total de 28 de milioane, iar maghiarii, în cealaltă jumătate, erau 10 milioane dintr-un total de 17 milioane. Imperiul cuprindea grupuri substanţiale de cehi, polonezi, italieni, croaţi, români, slovaci şi sloveni. (Germanii nu reprezentau o masă compactă, nefiind legaţi nemijlocit nici de cei din Germania, nici de cei din alte regiuni. Ei erau răspândiţi de-a lungul Imperiului Habsburgic şi chiar dincolo de el, deoarece germanii călătoriseră la mari distanţe în decursul secolelor. Existau 3 milioane de germani în ceea ce mai târziu a devenit Cehoslovacia, împreună cu 6,5 milioane de cehi, iar în perioada interbelică trei sferturi de milion de germani trăiau în Polonia, la fel de mulţi în România, peste o jumătate de milion în Ungaria şi tot atâţia în Iugoslavia – cu totul, 15-16 milioane de germani trăitori între Reich-ul german şi Rusia, fără a mai socoti populaţia de descendenţă germană din Rusia.)

Soluţia lui Bismarck la această dilemă specific germană a fost rezonabilă, dar imperfectă. Datorită amalgamului demografic din Imperiul Habsburgic, el a decretat existenţa a două imperii distincte. A renunţat să-i includă pe austrieci şi pe alţi germani în cadrul noului Reich german, dacă aceasta presupunea şi incorporarea a 30 de milioane de negermani. Însă o astfel de soluţie avea două neajunsuri grave: nu putea eluda relaţia specială dintre cele două imperii şi îi ofensa pe naţionaliştii pangermanici.

Relaţia specială amintită a implicat Reich-ul german în problemele Europei Centrale şi Răsăritene, a periclitat capacitatea Germaniei de a controla conflictul austro-rus apărut o dată cu posibilitatea spolierii Imperiului Otoman şi, în cele din urmă, când a fost prost gestionată de către succesorii lui Bismarck, a declanşat primul război mondial, din pricina iresponsabilităţii Berlinului, care a aţâţat furia Vienei în timpul crizei cu potenţial catastrofic din august 1914.

În 1871, anul când prinţii germani l-au făcut pe regele prusac împărat al Germaniei, împăraţii german şi austriac au avut o întâlnire intens popularizată, care a celebrat prietenia specială dintre dinastiile şi ţările lor. A fost confirmată politica lui Bismarck de recunoaştere a Austriei, dar a fost prefigurată şi o politică de parteneriat cu Austria. În acelaşi an, conducerea politicii externe a fost atribuită la Viena contelui maghiar Julius Andrássy, un antirus inveterat, şi, deşi Bismarck a încercat doi ani mai târziu – când a conceput *Dreikaiserbund* (Liga celor Trei Împăraţi) – să-şi menţină libertatea de opţiune, această dovadă de măiestrie diplomatică nu s-a dovedit decât un simulacru. Realitatea consta în tratatul său cu Austria din 1879, încheiat după războiul alarmant de reuşit al Rusiei împotriva Turciei din 1877 şi după Congresul de la Berlin, unde marile puteri au

sancţionat politica de tip *Drang nach Osten* a Austriei, menită să inhibe expansiunea rusească. Marile puteri din Europa se puteau menţine în „acord" numai devenind mai mult antiruseşti decât antiturceşti şi, în diversele crize ce au urmat, Austria s-a simţit îndeajuns de sigură pe sprijinul german pentru a risca un război care, în 1914, când a izbucnit, s-a transformat dintr-unul balcanic într-unul mondial. Chiar dacă nimic din ceea ce s-a întâmplat în anii '70 din secolul al XIX-lea n-a prefigurat vreunul din evenimentele primului deceniu din veacul XX, se poate spune că, din primii ani ai celui de-al II-lea Reich, Bismarck a compromis sau a subminat sistemul statal european, făcând ca rivalităţile dintre marile puteri să fie mult mai dificil de manevrat fără război. Astfel, a existat o ameninţare germană la adresa sistemului, ameninţare născută parţial din forţa impresionantă a Germaniei, însă mai mult din evoluţia diplomaţiei germane decât din vreo intenţie ameninţătoare a conducătorilor Germaniei. Nici Bismarck, nici succesorii săi în funcţia de cancelar, nici măcar împăratul Wilhelm al II-lea nu şi-au propus să submineze sistemul în stilul lui Napoleon, însă au anulat sistemul în perioada în care, puterea germană atingând apogeul, conducerea defectuoasă a Germaniei a contat mai mult decât cea a oricărui alt stat.

Exista şi o altă chestiune nerezolvată: consolidarea autorităţii Germaniei. Dacă, în viziunea lui Bismarck, Germania urma să-şi limiteze rolul său în Europa Centrală la o activitate diplomatică, neînsoţită de o expansiune teritorială, au existat şi alte concepţii, atât înainte, cât şi după Bismarck. Spiritul naţionalist al epocii a fost pigmentat de incitanta tehnologie novatoare care i-a atras pe cei dornici de aventură. Ideea unei căi ferate Berlin-Bagdad a fost enunţată pentru prima dată în 1846, fiind combinată cu aceea a creării unor aşezări germane în Asia Mică, ceva de genul împăduririi Ulsterului de către regele James I sau a platourilor înalte din Kenya de către foştii combatanţi britanici din primul război mondial. Prin intermediul noii tehnologii, germanii ar fi urmat să creeze în Asia Occidentală o alternativă la imperiile pe care britanicii şi alţii le capturaseră pe cale maritimă în cele două Americi, Africa şi Orientul Îndepărtat, în timp ce drumul către Răsărit ar fi putut să fie asigurat germanilor – aşa cum i-a cerut lui Metternich un anume baron Bruck din Renania – prin contruirea unui port complet nou la Trieste, de unde să pornească linii de cale ferată în toate direcţiile, creând astfel o dominaţie comercială şi politică asupra Europei Centrale şi Răsăritene. Germanii acelei epoci erau exuberanţi şi idealişti, fiind totodată şi cupizi. Rectiliniaritatea admirată de o generaţie mai veche nu mai era la modă. Germanii erau în mişcare, în acţiune şi, uneori, în marş. Nu era întotdeauna uşor de distins între mişcare, acţiune şi marş. Ţelurile puteau fi nobile sau deplorabile. În oricare din cele două variante, ele începeau de obicei cu o lărgire a patriei germane. Ca urmare a revoluţiilor de la 1848, Adunarea Germană convocată la Frankfurt – o adunare dominată de liberali – şi-a propus realizarea unei Germanii Mari, care urma să fie pe placul germanilor, dar şi spre binele tuturor celorlalte naţiuni. Era un ţel prematur şi necizelat, dar formularea lui nu a rămas fără urmări. Regele Prusiei a refuzat cu indignare să fie încoronat ca monarh al tuturor germanilor, ofertă ce-i fusese făcută de către democraţii revoluţionari. Adunarea şi-a îndreptat atenţia către un agreabil, chiar dacă în vârstă, arhiduce austriac (comandase o armată împotriva francezilor la 1800), dar şi el a refuzat. Adunarea s-a dezintegrat, prinţii de toate categoriile şi-au reluat stăpânirile, iar la scurt timp după aceea Bismarck a declanşat procesul de unificare a Germaniei, însă într-un cadru mai restrâns.

Dar oamenii politici nu-şi pot ţine întotdeauna emoţiile în frâu, iar înainte de marea prăbuşire a cancelarului, în 1890, Germania era plină de voci entuziaste ce pomeneau de diverse scheme de expansiune continentală. Aceste scheme erau variate şi vagi. Liga Pangermană, fondată în 1866, a început să facă presiuni pentru obţinerea de colonii, elaborând un fel de nostalgie romantică după defunctul Sfânt Imperiu Roman, iar apoi nişte planuri mai concrete privind dominaţia germană asupra Europei Centrale. Unii dintre campionii unei politici ofensive germane erau rasişti (Paul Lagarde), alţii nu (Friedrich Naumann). Masa de susţinători includea oameni de litere, profesori, industriaşi, publicişti şi pamfletari, dar şi o mână de lunatici. În visele lor cele mai frumoase şi mai îndrăzneţe, aceşti entuziaşti vedeau o Germanie ce ar stăpâni nu numai Europa Centrală, ci şi apusul şi răsăritul, adică Franţa şi Turcia. În versiunile mai moderate ale acestei apoteoze germane, dominaţia urma să fie mai degrabă paşnică decât brutală, însă în toate rolul germanilor urma să fie acela de stăpâni. Concepţia referitoare la căutarea obţinerii de avantaje naţionale prin cooperare internaţională sau printr-o confederaţie le era străină. Aidoma japonezilor între cele două războaie mondiale, germanii dinainte de prima conflagraţie mondială au conceput o Mare Sferă Europeană a Prosperităţii Comune, în care ei înşişi erau primii şi cei mai de seamă. Erau insensibili la ideea că planurile lor păreau mai puţin atractive pentru alţii.

Atâta timp cât Bismarck şi ideile bismarckiene s-au impus, *Mitteleuropa* ca program politic a fost ceva periferic, însă nici Bismarck, nici altcineva nu putea schimba faptul că Germania era o ţară central-europeană. Aşa că, spre finalul secolului al XIX-lea, utilizarea puterii pentru a asigura dominaţia germană în Europa Centrală se afla din nou pe agenda politică. În 1911, generalul Bernhardi, care se apucase de scris după ce fusese exclus din Statul-Major, a publicat un influent tratat intitulat *Germania şi următorul război*, în care a recomandat înfrângerea militară a Franţei, lărgirea imperiului colonial german şi controlul german asupra Europei Centrale. În spatele acestui program amplu se aflau atât teama, cât şi lăcomia – teama că soarta se schimbă, că timpul nu mai era de partea Germaniei (şi Hitler a fost ulterior obsedat de nevoia de a lovi înainte de a fi prea târziu), că Rusia, acum aliată cu Franţa, reprezenta o ameninţare de luat în seamă pentru Germania şi, în plus, pentru lumea civilizată, că acum ceilalţi proscrişi din punct de vedere cultural, turcii, nu mai reprezentau inamicul numărul unu al Europei şi că, de vreme ce se depărtaseră de Dunăre, locul lor de-a lungul şi în preajma marelui fluviu nu trebuia preluat de ruşi, ci de germanii austrieci sau de alţi protejaţi ai Germaniei.

Sentimentelor populare şi calculelor militare li s-au adăugat alte cerinţe. Germania era o mare putere industrială în ascensiune, a cărei economie avea necesităţi în materie de pieţe de desfacere, materii prime şi oportunităţi de investiţii. Aceste necesităţi puteau fi satisfăcute în Europa Centrală sau în alte părţi. Dacă naţionalismul a fost unul dintre motoarele statului în secolul al XIX-lea, imperialismul colonial a fost un altul. Teoretic, Bismarck ar fi putut refuza să intre în competiţia imperialistă ce a caracterizat ultimul sfert al secolului al XIX-lea, deşi este dificil de văzut cum ar fi putut să impună acest lucru şi succesorilor săi. El nu era atras congenital de ideea de a acumula colonii pe continente îndepărtate, însă evoluţia noului stat german după războiul franco-prusac l-a determinat să se gândească mai bine. Noul stat era cel mai populat din Europa, cu excepţia Rusiei, şi devenea cel mai productiv. Bogat în oameni şi în tehnologie, el avea nevoie de pieţe de desfacere. În mândria lor, germanii au considerat deplasat faptul că

Germania ar putea fi lăsată în afara unei ligi a imperiilor, în cadrul căreia activau nu numai Marea Britanie şi Franţa (cea din urmă fiind tot mai activă şi mai performantă după înfrângerea din 1870), dar şi noua Italie şi Belgia regelui Leopold al II-lea. Industriaşii germani pledau pentru *Ergänzungsräume*, zone suplimentare de activitate economică, de genul celor pe care Marea Britanie şi Franţa le obţinuseră prin colonizările din afara Europei. Bismarck a început să cocheteze cu ideea coloniilor, iar după el Wilhelm al II-lea, în stilul său mai rudimentar, a râvnit la teritoriile din Africa sau din Pacific. Separaţia dintre imperialism şi împlinirea necesităţilor economice este greu de distins. *Ergänzungsräume* a devenit *Lebensraum*. Cel de-al doilea termen, cu implicaţiile sale demografice adiţionale, a apărut în dezbaterile academice serioase pe la 1900. Însă Germania nu trebuia să meargă în Africa pentru a-şi satisface nevoile economice. Dacă obiectivul era penetrarea economică, Germania – spre deosebire de Marea Britanie sau Franţa – avea teritorii accesibile din punct de vedere economic aproape de graniţele sale. Unele dintre acestea erau locuite chiar de germani, altele nu. O extindere modestă spre răsărit, incorporând Austria în cadrul Germaniei, ar fi creat un stat german mai mare; o politică mai ambiţioasă, de tipul *Drang nach Osten*, ar fi creat unul din cele mai mari imperii din lume. *Mitteleuropa* ar fi putut însemna penetrare economică sau dominaţie militară: sensul termenului depindea de cel care îl utiliza. Din perspectivă politică, această ambiguitate era o componentă a impactului său incert asupra negermanilor. Din punct de vedere geografic, ea însemna, în sensul său cel mai restrâns, regiunea danubiană, dar pentru cei cu viziunea cea mai extremistă sensul se extindea atât cât putea cuprinde mintea omenească, până în Asia Mică, Orientul Mijlociu, Golful Persic. Dacă britanicii puteau construi o cale ferată de la Cape Town la Cairo, germanii puteau construi o alta, de la Berlin la Bagdad. (Nici unii, nici ceilalţi n-au făcut-o.)

Primul război mondial a început – mai precis, împuşcăturile au început – în Bosnia, o dată cu asasinarea de către sârbii naţionalişti a arhiducelui Franz Ferdinand, moştenitorul tronului imperial al Habsburgilor. Arhiducele era protagonistul unei reforme a imperiului, care urma să pună capăt *Ausgleich*-ului sau, cel puţin, să-l modifice prin ridicarea unora dintre slavi la statutul rezervat austro-germanilor şi maghiarilor. Nu era o idee nouă. Ea a fost susţinută aproape sigur de vărul lui Franz Ferdinand, precedentul moştenitor al tronului, arhiducele Rudolf, care s-a sinucis la Mayerling în 1898, după ce şi-a ucis amanta adolescentă. Însă ideea reprezenta o blasfemie pentru magnaţii maghiari, care erau vehement antislavi. Pentru Reich-ul german era o idee periculoasă, deoarece orice revoltă în Imperiul Habsburgic, coincizând cu slăbirea în continuare a Imperiului Otoman în urma recentelor războaie balcanice, putea impulsiona competiţia austro-rusă în Europa de Sud-Est, atrăgând Germania în tabăra austriacă. Occidentalii care considerau Europa Răsăriteană o zonă periferică uitau că inferioritatea ei economică nu a împiedicat-o – în trecut şi în prezent – să fie, din punct de vedere politic, factorul dinamic primordial al afacerilor externe de pe continent.

În iulie 1914, guvernul maghiar a fost mai prevăzător decât liderii de la Viena sau Berlin. Maghiarii se temeau de război. Se temeau că războiul va atrage prăbuşirea Imperiului Habsburgic şi va transforma Ungaria într-un stat nesemnificativ şi neajutorat, între germani şi ruşi, ceea ce s-a şi întâmplat. Ungaria, deşi dornică să-şi intimideze partenerul austriac, nu putea face fără parteneriat ceea ce putea Austria, iar maghiarii, oricât i-ar fi urât pe slavi, nu doreau să-i provoace într-atât încât să-şi atragă represaliile

din partea lor. Pe de altă parte, Berlinul a ridicat miza şi a împins Viena în război, dictând practic ultimatumul prezentat Serbiei de liderii vienezi, deşi se ştia că termenii inacceptabili şi formulările alese puteau declanşa un război. Astfel, Germania a mers pe drumul pe care Bismarck plănuise să-l evite. Datorită angajării excesive de partea Habsburgilor şi în favoarea unei politici central-europene, Germania şi-a subminat perspectivele de a deveni o putere mondială.

După succesele germane iniţiale de pe toate fronturile, războiul s-a stabilizat într-o schemă inerţială, caracterizată prin lupte în tranşee şi prin blocadă. Blocada a obligat imaginaţia germană să se concentreze asupra Europei continentale, în particular asupra Europei Centrale. După Kaiser, următorii doi oameni ca importanţă în Germania erau cancelarul Theobald von Bethmann Hollweg şi şeful Statului-Major, Erich von Falkenhayn. Ambii aveau în vedere, într-o anumită măsură, expansiunea pe continent. Înainte de război, cancelarul meditase asupra unui model de uniune vamală germano-austro-ungară, flancată atât în vest, cât şi în est de parteneri secundari precum Franţa şi Turcia. Războiul părea o ocazie de a conferi substanţă unor asemenea scheme şi de a le extinde în aşa măsură încât doar Imperiile Britanic şi Rus să rămână pe dinafară. Restul Europei urma să devină un Imperiu German, iar lumea urma să progreseze de la o reţea de state-naţiune aflate în competiţie la o reţea de conglomerate imperiale concurente. Bethmann şi-a imaginat un continent dominat de germani, inhibant nu numai pentru britanici şi ruşi, dar şi pentru puterea mondială în creştere a Statelor Unite ale Americii. În timpul războiului, Falkenhayn a gândit – cumva mai puţin grandios, dar mai aproape de dorinţa Kaiserului – o Federaţie Central-Europeană, cuprinzând nu numai Germania şi Austro-Ungaria, dar şi partenerii de coaliţie, Bulgaria şi Turcia, şi, dacă era posibil, chiar ţări neutre precum România şi Grecia.

Acestor reflecţii de la cel mai înalt nivel li s-a adăugat, spre finalul lui 1915, ceva foarte diferit: o carte. Titlul ei era *Mitteleuropa*, iar autorul era Friedrich Naumann. Scrisă într-o germană clară şi simplă, ea s-a intersectat cu orizontul de aşteptare al publicului şi a devenit un *bestseller*. Naumann era un cleric liberal. De asemenea, era genul de pesimist care desconsidera euforia ce caracterizase atât de mult gândirea germană de la începutul secolului. El considera că Germania era prinsă într-un cleşte Est-Vest. A pledat pentru abandonarea rolului mondial al Germaniei şi a propus în schimb o confederaţie continentală. A eludat chestiunea delicată a constituţiei unui astfel de organism, dar a recomandat la modul general respectarea deplină a susceptibilităţilor naţionale ale tuturor popoarelor şi raselor. Naumann aparţinea tradiţiei bismarckiene în măsura în care Europa propusă de el urma să fie construită în jurul Reich-ului german şi nu în jurul unui centru mixt germano-austriac, însă nimic nu putea ascunde faptul că liberalul Naumann, aidoma conservatorului Bethmann şi militarului Falkenhayn, avea în vedere o hegemonie germană, inacceptabilă pentru negermani. În ţara sa, Naumann a fost criticat de reprezentanţii industriei şi finanţelor, care doreau pieţe mondiale, nu doar europene, dar i s-au opus în egală măsură şi pangermanii, care nu au descoperit în opera lui nici convingerea lor că germanii reprezentau o rasă superioară, nici ţelurile lor de război anexionist.

Privind retrospectiv, *Mitteleuropa* arată ca un miraj. Cu toate acestea, a existat un moment când ea părea aproape realizabilă. Serbia era înfrântă şi Rusia zguduită. Când Bulgaria a intrat în război de partea Puterilor Centrale, Germania a devenit legată în toate felurile – pe Dunăre, pe mare, pe calea ferată – de Turcia şi de extremităţile

Imperiului Otoman. O blocadă britanică tot mai intensă a confirmat viziunea eurocentristă asupra destinului Germaniei. Însă în acea perioadă conducerea militară a Germaniei a fost schimbată. Falkenhayn, care sperase să câştige războiul pe frontul din Apus şi eşuase, a fost demis în 1916, aşa cum avea să fie în anul următor şi Bethmann Hollweg. Succesorul efectiv al lui Falkenhayn, Ludendorff, a devenit un conducător de război mai dominator decât însuşi Kaiserul. Monarhia de Hohenzollern a fost înlocuită de o dictatură a lui Ludendorff. Rusia, paralizată de revoluţie, s-a prăbuşit. Bolşevicii, care puseseră mâna pe putere în 1917, erau divizaţi între cei ce doreau încheierea păcii şi cei ce doreau să lupte în continuare. Adepţii păcii, dintre care cel mai important era Lenin, un lider convins de inutilitatea continuării războiului, s-au impus şi au semnat în martie 1918, Tratatul de la Brest-Litovsk, ce a încheiat lupta Germaniei pe două fronturi. Germania a impus tratate – practic, capitulări – Rusiei, României şi unei Ucraine pretins independente. În virtutea acestor realizări, Ludendorff putea contempla impasibil zguduirea Imperiului Habsburgic, accelerată de moartea în 1917 a vârstnicului său simbol, împăratul, şi de impactul revoluţiei ruseşti asupra slavilor aflaţi sub stăpânire austriacă şi maghiară. În primăvara lui 1918, Ludendorff părea să aibă la îndemână şi victoria de pe frontul apusean. Însă nu a fost să fie aşa. Marea ofensivă germană din acel an s-a stins, iar câteva luni mai târziu Germania a cerut încheierea ostilităţilor.

Mitteleuropa era moartă. Sau era doar conservată? Ludendorff nu avea nici un folos de pe urma ei. El considera că Europa de Sud-Est este doar un spaţiu de importanţă minoră, iar locuitorii ei sunt inferiori şi nesiguri. Strategia sa era răsăriteană, nu sud-estică; ţelurile sale erau înfrângerea Rusiei şi obţinerea de *Lebensraum* prin dezmembrarea Imperiului Rus şi detaşarea de acesta a Ucrainei şi a altor provincii apusene. Dacă *Mitteleuropa* însemna ceva pentru Ludendorff, atunci era vorba nu de bazinul dunărean, ci de teritoriile mai nordice, cele dintre Germania şi Rusia. Aceasta era şi perspectiva colegului lui Ludendorff în puciul postbelic eşuat din 1923, Adolf Hitler. *Mitteleuropa* ca program politic se putea estompa, dar Europa Centrală era încă acolo.

În cele din urmă, se poate aminti un element al istoriei contrafactuale, cea aflată sub incidenţa întrebării „Ce s-ar fi întâmplat dacă...?". Între războiul franco-prusac şi primul război mondial a existat în sistemul de alianţe al Europei o mutare care, dacă ar fi fost înfăptuită, ar fi schimbat faţa lucrurilor în Europa – o alianţă germano-britanică.

Pentru britanici, ameninţarea germană ce s-a conturat după 1870 nu arăta deloc aşa cum părea ea pe continent. Marea Britanie încă era cea mai mare putere economică şi (cu excepţia posibilă, dar amăgitoare, a Franţei) singura putere europeană care era şi mondială. Ea era hotărâtă să împiedice dominaţia continentului de către o singură ţară şi de aceea favoriza un sistem variabil de alianţe. Însă această doctrină cu rădăcini adânci nu interzicea un parteneriat anglo-german. De-a lungul celei mai mari părţi a secolului al XIX-lea, britanicii au presupus că Franţa a continuat să promoveze planuri hegemonice, astfel încât înfrângerea franceză din războiul franco-prusac a fost mai mult surprinzătoare decât neplăcută pentru englezi. În plus, în cadrul aceleiaşi generaţii, a sporit şi neîncrederea britanică faţă de Rusia, potenţial rival în Asia, în timp ce credinţa Marii Britanii că putea acţiona fără aliaţi s-a erodat. Logic, o alianţă anglo-germană nu era exclusă. Au blocat-o chestiunile extraeuropene: supremaţia navală şi o incompatibilitate emoţională nedefinită.

Marea Britanie era ferm hotărâtă să-şi menţină dominaţia navală şi, în egală măsură, se opunea hegemoniei continentale a oricărui alt stat. Dacă împărţirea puterii cu

Germania în Europa presupunea a-i permite Germaniei să-şi construiască o forţă navală echivalentă, atunci târgul era imposibil. Marea Britanie putea fi atrasă într-un duumvirat european, dar era clar neinteresată de un duumvirat mondial. Pe mare, Marea Britanie nu era atât inegalabilă, cât unică, şi intenţiona să rămână astfel. Nici britanicii şi nici germanii nu erau dornici să declanşeze o dispută, cu atât mai puţin un război. Cu puţine excepţii, la nivel oficial relaţiile anglo-germane au fost bune de la crearea statului german până în zilele noastre. Nici Kaiserul (nepotul reginei Victoria – primul născut al primului ei copil), nici Hitler nu au identificat necesitatea vreunui război cu Marea Britanie şi nici nu l-au dorit. Şi unul, şi celălalt au ajuns în război cu britanicii mai mult din ignoranţă decât ca urmare a vreunui plan. Din perspectiva britanică, ca şi din cea germană, o *pax Anglo-Teutonica*, care să le ofere altora un exemplu bun şi o cârmuire bună, a exercitat o fascinaţie sporadică. Însă în ultimul sfert al veacului al XIX-lea a existat şi un anumit grad de neîncredere în cadrul elitelor politice şi comerciale (reiterată şi încurajată de către presă), precum şi prea puţină cunoaştere reciprocă. Culegerea informaţiilor şi comentarea lor erau, potrivit standardelor moderne, realizate într-un mod amatoristic, iar aceste disfuncţionalităţi au încurajat greşelile care au blocat abordările instinctive în vederea unei bune înţelegeri. Kaiserul, un om bine intenţionat, dar simplu şi needucat, a luat o serie de măsuri greşite, cea mai spectaculoasă fiind telegrama sa ostentativă adresată preşedintelui Kruger al Republicii Transvaal, care i-a convins pe britanici de faptul că împăratul german era o persoană imposibilă, iar regimul său – o ameninţare pentru Imperiul Britanic. Manifestându-se constant de-a lungul unui deceniu crucial, contestarea de către germani a superiorităţii navale britanice, personificată de amiralul von Tirpitz, era incompatibilă cu o antantă anglo-germană şi a blocat-o definitiv. La sfârşitul secolului, superioritatea navală a Marii Britanii era masivă şi în creştere, dar siguranţa de sine britanică a fost afectată de umilinţele din războiul burilor şi de un sentiment încă vag al declinului preeminenţei lor economice. De aici vin abandonarea izolării glorioase de chestiunile continentale şi, în acelaşi timp, o insistenţă încăpăţânată în sporirea neîntreruptă a forţei navale. Marea Britanie şi-a soluţionat multe dispute anglo-franceze din afara Europei şi a permis ca această *entente cordiale* franco-britanică să fie pusă în legătură cu o convenţie militară franco-rusă[4], pentru a se alcătui Tripla Alianţă. Ameninţarea navală germană a fost contracarată în cele din urmă până în 1906, dar, opt ani mai târziu, atunci când a izbucnit războiul, britanicii nu aveau nici o îndoială de care parte se aflau sau, în ultimă instanţă, de faptul că nu se aflau de partea germană. Amiciţia anglo-germană, certă şi de durată, a trebuit să aştepte până când nici una din cele două ţări nu mai putea spera să fie mândră de faptul că deţine cea mai mare flotă din lume. Chestiunea navală a atins o coardă sensibilă în Marea Britanie şi i-a plasat pe

4. Acest acord era vital pentru ambele părţi, însă doar în aparenţă. Legătura era teama de Germania. Acordul a fost slăbit de neaşteptata înfrângere a Rusiei în faţa Japoniei în 1905 şi de revoluţia din acelaşi an, care au scos în evidenţă vulnerabilitatea regimului ţarist. Nu existau ţeluri pozitive comune. Nici una dintre părţi nu era interesată de ceea ce ar putea obţine cealaltă în urma unui război general. Franţa îşi propunea să recupereze Alsacia şi Lorena (însă nu avea intenţia să meargă la război pentru aceste provincii); Rusia era complet neinteresată de aceste teritorii. Rusia dorea să transforme Marea Neagră într-un lac rusesc şi să obţină mai mult decât Austria din orice greşeală sau eşec al Imperiului Otoman; Franţa nu manifesta vreo animozitate specială nici împotriva Imperiului Habsburgic, nici împotriva celui Otoman.

britanici alături de francezi şi ruşi, pe care nu-i plăceau prea mult şi în care nu aveau încredere. Alianţa cu Rusia din 1914, într-un război împotriva Germaniei, nu este mai puţin surprinzătoare decât aceeaşi alianţă din 1941. A devenit realitate în 1914 datorită chestiunii concrete a forţei navale şi datorită unui element de atmosferă – mai greu de cântărit, dar nu mai puţin influent –, o stare de spirit antigermană alimentată de crizele şi inconstanţele Reich-ului, dar şi de gafele împăratului său.

Bismarck a pus Germania pe harta politică a Europei la propriu, deoarece înainte de Bismarck nu se afla acolo. Centrală din punct de vedere geografic şi plină de succes din perspectivă economică, Germania a devenit cel mai puternic stat de pe continent. În secolul XX a fost înfrântă în două războaie teribile, însă nu a dispărut, iar la o sută de ani de la căderea lui Bismarck Germania, deşi privată de unele dintre teritoriile sale răsăritene şi fără a avea acces la arme nucleare, era cel mai puternic stat din Europa Occidentală. Potrivit unor anumite opinii, ea putea fi considerată mai puternică decât Uniunea Sovietică.

Capitolul al II-lea

Interreich-ul

Anii '20 şi '30 ai secolului XX s-au dovedit a fi un interludiu în două părţi între două Reich-uri germane şi două războaie mondiale. În prima jumătate a acestei perioade, Germania a fost un gigant obosit, în cea de-a doua a fost luxuriantă. Noul Reich a apărut în 1933, iar al doilea război mondial a început în 1939.

Privind retrospectiv, această perioadă a fost dominată în primul rând de încheierea păcii în 1919 şi, în al doilea rând, de marea criză economică ce a început după doar zece ani. În acest context a căzut mai întâi în sarcina Marii Britanii şi a Franţei, iar apoi a acestor două state şi a Germaniei să conducă afacerile Europei.

Marea Britanie şi Franţa nu s-au situat la înălţimea acestei sarcini, nu atât din cauza mediocrităţii liderilor lor sau pentru că nu s-au înţeles în cea mai mare parte a timpului, cât din cauză că nu au dispus de resursele materiale necesare pentru un rol pe care primul război mondial îl amplificase. Au fost copleşite şi au trebuit să lupte din nou. Germania, o dată ce şi-a refăcut forţele, adică pe la mijlocul epocii interbelice, a început să promoveze planuri care nu erau constructive, ci distructive. Obsesia lui Hitler cu privire la necesitatea Germaniei de a obţine *Lebensraum* l-a condus nu doar la dărâmarea sistemului de la Versailles, ci şi la preluarea de către Germania a unor teritorii care nu puteau fi obţinute fără luptă.

Primul război mondial a fost un şoc enorm. A distrus încrederea. Unul dintre efectele succesului industrial şi comercial din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea fusese o explozie demografică care, cu excepţia Franţei, a îndemnat popoarele din Europa Occidentală să considere ratele în creştere ale natalităţii şi speranţei de viaţă drept dovezi ale unei bunăstări de neoprit. Problemele legate de faptul că existau din ce în ce mai mulţi oameni de hrănit şi de angajat au fost mascate de creşterea economică consistentă şi de emigraţie. Încrederea a devenit indiscutabilă şi axiomatică. Prin contrast, războiul a determinat o atmosferă de vinovăţie, în care tragedia măcelului a fost percepută ca o răzbunare pentru hiperindulgenţa în materie de mândrie naţională şi bogăţie materială. De asemenea, războiul a durat mult mai mult şi a fost mult mai cutremurător decât s-au aşteptat cei mai mulţi oameni. În consecinţă, costurile sale au fost imense şi consternante.

Războiul a determinat prăbuşirea Imperiului Austro-Ungar. Imperiul Rus a fost distrus de revoluţie şi înlocuit de Uniunea Sovietică, care a fost paralizată de războiul civil, de invaziile străine şi, de-a lungul epocii interbelice, de incompetenţa crasă în materie de conducere, iar Imperiul Otoman s-a dezintegrat, deşi statul turc ce l-a succedat nu şi-a pierdut toate posesiunile din Europa. În sistemul statal european, echilibrul dintre puterile

mari şi mici s-a modificat, numărul celor dintâi reducându-se, iar al celorlalte crescând semnificativ. Înainte de război erau cinci (sau, după anumite calcule, şase) mari puteri, însă după război au rămas numai două şi jumătate (Italia, al cărei statut de mare putere era îndoielnic, a devenit după impunerea fascismului un şi mai îndoielnic membru cooperant în cadrul sistemului). Statele mai mici au crescut astfel în importanţă şi în număr şi, deoarece toate se aflau în jumătatea răsăriteană a Europei, diferenţele dintre Est şi Vest s-au accentuat. Problema modului în care statele mici puteau lua locul marilor puteri dispărute a fost abordată în special de francezi şi nu a fost rezolvată niciodată. Autodeterminarea, menită a oferi Europei Răsăritene un aer democratic occidental, a contribuit şi mai mult la scoaterea în evidenţă a discrepanţei dintre economiile apusene şi cele răsăritene.

Deşi Germania a reapărut ca o forţă majoră pe la mijlocul perioadei interbelice, Rusia nu a cunoscut aceeaşi evoluţie, iar Statele Unite au optat pentru neimplicarea în problemele europene. Revoluţia bolşevică, cu toate că nu a realizat nimic concret în afara frontierelor Rusiei, a răspândit nori de neîncredere şi temeri exagerate cu privire la pericole subterane, bănuite a ameninţa chiar baza societăţii şi întreaga ordine morală. Nimeni nu ştia cum trebuiau abordate astfel de ameninţări. Statele Unite, acum cel mai puternic stat din lume, doreau să se menţină la distanţă de Europa şi, pentru o vreme, să se preocupe de prosperitatea economică, fără a se angaja politic sau militar. Permanent sau temporar, superputerile viitorului, ca şi majoritatea marilor puteri din trecut, erau depăşite, defuncte sau pasive.

Principalele supravieţuitoare, Marea Britanie şi Franţa, erau slăbite nu numai de războiul în sine şi de izolarea lor pe scena europeană, dar şi de angajarea lor exagerată pe restul globului, de unde crezuseră că pot acumula o forţă suplimentară. Contextul extraeuropean a devenit apăsător. În special Marea Britanie era distrasă, în ambele sensuri ale cuvântului, de fenomenul politic cel mai surprinzător al secolului XX – Japonia – şi de temerile privitoare la ceea ce Japonia putea sau ar fi putut să facă în privinţa teritoriilor britanice, bogăţiei britanice, prestigiului britanic şi angajamentelor britanice (faţă de Australia şi Noua Zeelandă) în Asia şi în zona Pacificului.

Aceasta era răzbunarea imperiului. Europenii n-au ignorat niciodată lumea largă, care, datorită mărimii Europei, nu este prea îndepărtată. De la Herodot la Livingstone, restul planetei i-a intrigat şi incitat pe călători, savanţi, comercianţi şi misionari, însă a avut o semnificaţie politică minoră până când aventurile acestor grupuri speciale nu s-au transformat, în secolul al XIX-lea, în extinderi imperiale ale puterii şi responsabilităţii statului. Exercitarea acestei puteri şi îndeplinirea acestor responsabilităţi presupuneau resurse materiale şi intelectuale suplimentare, care în secolul XX erau dificil de obţinut.

Tratatul de la Versailles a furnizat baza şi cadrul pentru evenimentele care, într-un sens mai larg, au fost condiţionate de aceste tendinţe. Conceperea tratatului a fost dominată de experienţa războiului, de dimensiunile catastrofei şi de emoţiile aferente. Ţelul principal al artizanilor păcii a fost prevenirea unui alt război, idee prin care ei au înţeles în mod tacit un alt război declanşat de Germania. El urma să se realizeze printr-o combinaţie între măsuri practice direcţionate împotriva Germaniei şi crearea unui mecanism care să susţină o mai bună evoluţie a diplomaţiei. Izbucnirea unui nou război, douăzeci de ani mai târziu, a dovedit eşecul ambelor tentative.

Tratatul nu a fost negociat decât între învingători. Când Napoleon a fost înfrânt, în 1814 şi – din nou – în 1815, la Congresul de la Viena ce a urmat a asistat şi Franţa, în calitate de participant principal la dezbateri. În 1918, când Germania a fost învinsă, Kaiserul,

aidoma lui Napoleon, a fost obligat să abdice, însă noii conducători ai Germaniei au fost convocaţi la Paris nu pentru a negocia, ci pentru a li se spune ce se hotărâse. Ei au fost forţaţi să admită responsabilitatea germană pentru declanşarea războiului, să plătească pentru aceasta şi să accepte restricţii speciale asupra suveranităţii lor. (Clauza vinovăţiei de război din tratat nu era doar o acuzaţie. A oferit baza justificativă pentru daunele consistente pe care învingătorii intenţionau să le obţină.) Acest fel de a încheia un război nu era atât neobişnuit, cât nesăbuit, mai ales dacă obiectivul era să transforme finalul războiului într-un fundament al păcii. Fiecare tratat de pace este, într-o anumită măsură, un *Diktat*. Circumstanţele îl fac astfel, iar pentru unii jurişti, care exploatează analogia cu legislaţia de tip contractual, îl invalidează. Însă artizanii Tratatului de la Versailles se temeau de Germania şi o urau atât de mult, încât nu s-au gândit la un viitor care urma să cuprindă cu certitudine o Germanie pregătită şi capabilă să opereze ca un stat european dintre cele mai importante. Ei au încercat să elimine această eventualitate sau cel puţin să o amâne dincolo de ceea ce putea prevedea gândirea practică şi, deoarece în următorii câţiva ani nu au existat motive presante pentru reintroducerea unei Germanii împovărate şi discreditate în comunitatea naţiunilor, reabilitarea ei concretă a fost amânată până când statul german a ajuns în postura de a o face în propriile condiţii şi în calitate de outsider, încercând mai degrabă să agite spiritele decât să contribuie la liniştirea lor. Nici britanicii, care luptaseră cu germanii doar o singură dată după o lungă perioadă de timp şi erau mai pregătiţi decât francezii, cu amintirile lor de la 1870, să trateze Marele Război drept o aberaţie singulară, nu şi-au abandonat antigermanismul strident până nu s-au finalizat primele alegeri generale postbelice.

Americanii, reprezentaţi la Conferinţa de Pace de preşedintele Woodrow Wilson în persoană, erau mai puţin preocupaţi de pedepsirea Germaniei decât de remodelarea Europei pe baza autodeterminării naţionale (ceva de genul unui miraj, şi încă unul perturbator) şi de înfiinţarea unui mecanism internaţional permanent pentru reglementarea disputelor fără război: Liga Naţiunilor, la constituirea căreia au participat şi grupurile de diplomaţi francezi şi britanici, însă fără a dispune de forţa şi convingerea care ar fi provenit de la şefii lor de guverne.

Pe un continent ordonat şi precis organizat, aşa cum nu există în realitate, principiul autodeterminării naţionale ar fi produs state naţionale distincte. În practică, aplicarea sa a determinat, în Cehoslovacia şi Iugoslavia, amalgamuri naţionale şi, în raport cu Germania, anomalii cum ar fi interzicerea unirii germano-austriece, excluderea a trei milioane de germani, alocaţi Cehoslovaciei, şi obţinerea de către noua Polonie a unei porţiuni nemeritate din Silezia. Altor germani, în Tirol, li s-a blocat includerea în Austria, iar partenera principală a Austriei, Ungaria, i-a pierdut în favoarea României pe maghiarii care trăiau în Transilvania. Modelarea etnică a fost împiedicată în mod special de evenimentele din 1917-1921 din Răsărit, care au lăsat un mare număr de bieloruşi şi ucraineni în cadrul Poloniei. (Noua faţă a jumătăţii răsăritene a Europei este subiectul capitolului următor.)

Franţa a dorit dezmembrarea Germaniei, dar a trebuit să renunţe la idee. Ideea a fost din nou adusă în discuţie şi din nou abandonată în timpul celui de-al doilea război mondial. La o evaluare logică, această politică însemna că autodeterminarea nu se aplica în cazul popoarelor care declanşau războaie sau, poate, în cel al popoarelor a căror unire le-ar fi făcut neplăcut de puternice sau poate în mod special germanilor, pe care

presupusele propensiuni spre dominaţie şi amplasarea lor centrală îi transformau într-un caz special. Refuzându-li-se dezmembrarea principalului lor inamic, francezii (şi belgienii) trebuiau să se mulţumească cu demilitarizarea zonei renane, ocuparea unor părţi din aceasta şi a Saarului, dezarmarea Germaniei, obţinerea de la germani a plăţii unor daune paralizante şi cu promisiunea unei alianţe anglo-americane împotriva unei eventuale agresiuni germane viitoare. Era un set de condiţii impresionant, dar totul a început să se destrame imediat, o dată cu refuzul Senatului Statelor Unite de a ratifica tratatul şi cu dispariţia ulterioară a garanţiei anglo-americane. (Statele Unite au semnat apoi un tratat separat de pace cu Germania.) Franţa a intrat în era postbelică cu o neîncredere profundă faţă de Statele Unite şi Marea Britanie.

Pentru Germania, esenţa tratatului includea două componente: plata unor daune de război uriaşe şi interdicţia deţinerii oricărei forţe militare, în afară de o armată şi o flotă minuscule, dar fără aviaţie. Pe lângă aceste stipulaţii, care aveau să fie în cele din urmă eludate, pierderea de teritorii şi o ocupaţie temporară erau, comparativ vorbind, suportabile. Retrocedarea Alsaciei şi Lorenei şi o mică reajustare a frontierei cu Belgia nu au fost evitate şi nici nu s-a dorit aşa ceva. Renaşterea Poloniei – în parte pe seama Germaniei – a fost mai neplăcută, însă era un preţ acceptat pentru înfrângerea în război. În lunga listă de tratate dintre învingători şi învinşi, Tratatul de la Versailles nu a ieşit în evidenţă, incluzând ceea ce se aşteaptă de la asemenea tratate: pedepsirea şi limitarea libertăţii învinşilor. În mod normal, astfel de tratate se derulează până când învinşii sunt suficient de puternici pentru a renegocia părţi din ele. Germania a reuşit să renegocieze esenţa tratatului pe parcursul unei generaţii, datorită unui complex de factori: era oricum un stat puternic, aflat doar într-o incapacitate temporară; alianţa din timpul războiului s-a destrămat, aşa cum se întâmplă frecvent cu astfel de alianţe; dezarmarea unilaterală a Germaniei a ajuns să pară anormală atunci când dezarmarea generală avută în vedere la Conferinţa de Pace nu a avut loc; clauza responsabilităţii pentru declanşarea războiului, în măsura în care i s-a uitat scopul original, a căpătat o faimă proastă, ceea ce a venit în sprijinul celor care susţineau revizuirea tratatului; povara economică a daunelor de război a fost prezentată şi ca excesivă, şi ca păgubitoare pentru întreaga economie europeană, inclusiv pentru cea germană. Scopul principal al tratatului – menţinerea Germaniei în inferioritate – depindea de felul cum trebuia tratată o Germanie în ascensiune, iar această chestiune i-a divizat atât pe foştii aliaţi principali, cât şi opiniile publice din ţările respective. Impunerea prin forţă a tratatului a eşuat spectaculos la începutul lui 1923, atunci când Franţa şi Belgia, în exerciţiul drepturilor lor, au reocupat Ruhrul, din cauză că Germania nu-şi plătea daunele datorate. Britanicii au dezaprobat acţiunea, iar americanii, deşi nu ratificaseră Tratatul de la Versailles, au intervenit pentru realizarea unui compromis. Cu toate că încă de la acea dată timpurie impunerea prin forţă a tratatului a fost considerată irealizabilă, revizuirea nu a fost niciodată abordată corespunzător. Doar mărimea cuantumului reparaţiilor de război a fost dezbătută în permanenţă.

Plata daunelor de război (sau a reparaţiilor) era o practică bine încetăţenită. Costurile războiului, care fuseseră achitate în mare măsură prin împrumuturi, erau fără precedent, iar învingătorii intenţionau să recupereze aceste costuri peste şi după compensarea pagubelor materiale pe care le suferiseră. Neimpresionaţi de atenţionările solitare ale lui

J.M. Keynes, care a argumentat că tratatul era inaplicabil (nu că era injust)[1], învingătorii s-au ghidat după exemplul războiului franco-prusac, în urma căruia Franţa plătise daune masive cu o uşurinţă surprinzătoare. În 1919, la Conferinţa de Pace, nu a existat un consens în privinţa a cât trebuia să plătească Germania, iar efectuarea calculelor a fost atribuită unei Comisii pentru Plata Reparaţiilor de Război, care a stabilit suma în 1921. Estimarea cuantumului a fost complicată de un număr de dispute: dacă reparaţiile trebuiau să acopere pensiile veteranilor şi mutilaţilor, ca şi pagubele aduse proprietăţilor (plasate în principal în Franţa şi Belgia), dacă unitatea de măsură trebuia să fie impusă de pagubele suferite sau de capacitatea de plată a Germaniei etc. A fost complicată suplimentar, din diverse perspective, de cei care spuneau că totalul era flagrant de incorect şi imposibil de plătit (dintre aceştia, majoritatea erau germani), dar şi de alţii, în majoritate britanici, care au argumentat că extorcarea de sume mari va dăuna grav economiilor europeană şi mondială prin devastarea pieţei germane, care era vitală pentru producătorii şi comercianţii englezi. În al treilea rând, chestiunea reparaţiilor de război a fost complicată de problema debitelor de război interaliate. Pe lângă faptul că a solicitat un cuantum modest al reparaţiilor, Keynes a propus ca toate debitele interaliate să fie anulate, dar americanii, dintre care se recrutau cei mai mari creditori, n-au putut înţelege raţiunea acestei măsuri şi au insistat ca aceste două chestiuni să rămână separate. Franţa, un debitor net cu un raport de doi la unu, s-a plâns că doar prin intermediul reparaţiilor germane îşi va putea plăti datoriile faţă de Statele Unite. De asemenea, Franţa era doritoare să obţină bani din Germania ca o alternativă la impunerea unor impozite interne sporite. Marea Britanie, îndatorată masiv Statelor Unite, dar având un pasiv pozitiv, a adoptat o atitudine echivocă. Ocupaţia franco-belgiană a Ruhrului a condus chestiunea spre o rezolvare, dar numai într-o măsură limitată şi în avantajul Germaniei, deoarece americanii şi-au menţinut insistenţa (finalmente inutilă) cu privire la recuperarea împrumuturilor prin înţelegeri bilaterale cu statele aliate debitoare, intervenind însă pentru a oferi Germaniei un plan revizuit al plăţii reparaţiilor în schimbul retragerii trupelor franco-belgiene. Planul Dawes 1924) a stabilit ce trebuia să plătească Germania în următorii cinci ani şi i-a acordat un credit american pentru facilitarea plăţilor. După cinci ani, Planul Young a revizuit şi extins Planul Dawes (până în 1988), dar nu au mai trecut nici cinci ani şi reparaţiile şi datoriile interaliate au fost practic abandonate la Conferinţa de la Lausanne din 1932. Criza economică le-a lichidat.

Planul Dawes a fost prima şi cea mai precisă dintr-o serie de încercări de modificare a tratatelor de pace, care urmau să înlocuiască aplicarea lor strictă. Tratatul de la Locarno 1925) a fost următoarea. Franţa şi Belgia obţineau garanţia militară ce le fusese promisă în zadar la Conferinţa de Pace, însă cu preţul instituirii unui sistem care le punea pe picior de egalitate cu Germania, acordându-i-se şi acesteia o garanţie echivalentă împotriva agresiunii. Limbajul utilizat la Locarno a fost cel al discuţiilor între egali, spre

1. Keynes considera că anumite aspecte ale tratatului sunt scandaloase, dar principalul său argument era acela că, de fapt, cererile de daune erau absurde şi păguboase chiar pentru solicitanţi. A estimat capacitatea de plată a Germaniei la două miliarde de lire sterline, în timp ce la Versailles s-a adus în discuţie suma de opt miliarde, iar cuantumul stabilit în 1921 a fost de şase miliarde de lire sterline. După ce a demisionat din delegaţia britanică de la Versailles, lui Keynes nu i s-a mai oferit nici un post oficial până în timpul următorului război mondial.

deosebire de împărţirea clară şi chiar insolentă a principalelor state europene în învingători buni şi învinşi păcătoşi. Admiterea simultană a Germaniei în Liga Naţiunilor a accentuat această nouă atitudine. Însă Tratatul de la Locarno, spre deosebire de înţelegerea din 1919, a fost limitat la Europa Occidentală, din cauza refuzului Marii Britanii de a se implica în Europa Orientală fie prin acordarea de garanţii similare noilor state din răsărit, fie prin susţinerea schemei concepute de Franţa în regiune cu scopul de a se crea o ameninţare inhibantă la graniţele mai îndepărtate ale Germaniei.

A urmat cea mai importantă coliziune diplomatică a deceniului, între Aristide Briand şi Gustav Stresemann. Briand a fost ministru de Externe al Franţei timp de aproape şapte ani (1925-1932), cu o pauză de doar câteva săptămâni. Stresemann a fost ministru de Externe al Germaniei vreme de şase ani, începând din august 1923. După Locarno, Stresemann, având „frontul" răsăritean parţial asigurat de un tratat de neutralitate cu Uniunea Sovietică, a început convorbiri cu Briand. Scopurile sale principale erau accelerarea încheierii ocupaţiei franco-britanice a zonei renane şi a Saarului, asigurarea modificării frontierei germano-poloneze din Silezia şi eliminarea unora din stipulaţiile mai dezagreabile ale Tratatului de la Versailles, cum era clauza privitoare la responsabilitatea declanşării războiului. Pentru unii observatori, de atunci şi de mai târziu, Stresemann acţiona în scopul revenirii Germaniei în Acordul European; pentru alţii, politica sa era doar vârful aisbergului, un preludiu al unei noi tentative de a domina Europa sau o mare parte a ei. Există o îndoială cu privire la intenţiile lui Stresemann. El nu putea realiza prima variantă fără a o facilita măcar pe a doua, însă din punct de vedere istoric faptul că dorea sau nu să asigure supremaţia germană în Europa este de o importanţă secundară.

Politicienii Republicii de la Weimar aveau sarcini enorme şi, aşa cum s-a dovedit, foarte puţin timp în care să le îndeplinească. Înfrângerea în război a adus nu numai poverile şi umilinţele impuse la Versailles, ci şi două feluri de agitaţii politice interne. Pe de o parte, revoluţia radicală, înrudită cu cea a bolşevicilor şi încununată de succes, a reprezentat o ameninţare pentru noul stat german de la inaugurarea sa în 1919 şi până în preajma lui 1923. Ameninţarea a fost reală, chiar dacă nu la fel de mare pe cât s-a crezut de obicei. Pe de altă parte, exista obligaţia noului stat de a efectua o reformă diferită, însă nu mai puţin radicală, prin înlocuirea complexului militaro-industrialo-aristocratic ce condusese cel de-al II-lea Reich cu o democraţie parlamentară după modelul britanic sau francez. Politicienii de la Weimar au tins mai degrabă spre stânga decât spre dreapta, însă au fost împinşi spre dreapta de pericolul revoluţiei comuniste, care, alături de primul puci nazist (eşuat) al lui Hitler şi Ludendorff, din 1923, i-a făcut dependenţi de ceea ce mai rămăsese din armată. Ei nu au putut controla niciodată armata. În Germania, ca peste tot în Europa, revoluţia bolşevică, ce a alarmat atât de mult dreapta, a slăbit de fapt stânga prin divizarea ei în două secţiuni, comunistă şi socialistă, iar ele n-au izbutit să se reunească nici măcar pentru a se opune fascismului şi nazismului (Frontul Popular Francez, fondat în 1934 şi aflat pentru scurte perioade la guvernare după 1936, a fost excepţia care a confirmat în mod jalnic regula). Această sciziune prorocită a fost parţial metodologică şi parţial doctrinară – s-au divizat cei pregătiţi să utilizeze violenţa de cei care au renunţat la ea – şi reflecta eroarea fundamentală a acelor comunişti care, considerând fascismul drept ultimul stadiu al prăbuşirii capitalismului, se opuneau socialiştilor, a căror disponibilitate de a lua parte la jocul politic bipolar părea menită, în ochii

comuniştilor, doar să conserve pentru încă puţin timp sistemul capitalist şi nedreptăţile sale. Revoluţia bolşevică a cauzat mari daune stângii europene în anii '20 şi '30 ai secolului XX.

În Germania, Kaiserul dispăruse, influenţa junkerilor latifundiari era în declin, armata fusese dizolvată, iar industria ruinată. Însă noua armată, deşi mică, şi-a păstrat prestigiul şi a devenit excepţional de eficientă, constituind şi un impuls pentru un tip mai frust de patriotism. Industria s-a relansat în timpul *boom*-ului de la finalul anilor '20 şi, aidoma armatei, era gata să abandoneze republica în favoarea oricui (a lui Hitler, spre exemplu), dacă acel ins ar fi eradicat Versailles-ul mai repede decât politicienii de la Weimar, pe care aceşti vechi susţinători ai statului german îi dispreţuiau oricum, pentru că erau inferiori din punct de vedere social, suspecţi din punct de vedere politic şi susţinători nesiguri ai genului de Germanie pe care ei doreau să-l restaureze. Republica de la Weimar a trecut oricum prin câteva furtuni excesiv de dure – insurgenţe comuniste şi naziste, hiperinflaţia din 1923, ocupaţia Ruhrului –, dar marea criză economică s-a dovedit prea mult pentru ea.

Un deceniu este o perioadă înspăimântător de scurtă, iar anii '20 au fost comprimaţi artificial de neplăcerile postbelice la un capăt şi de Marea Criză, care aştepta după colţ. Anii '20 au însemnat un deceniu de confuzie postbelică în care a fost impus un model politic complet nou, pe un continent care se lupta să-şi recâştige echilibrul şi prosperitatea antebelice imediat după Tratatul de la Versailles şi după tratatele de pace aferente, dar şi, într-o mai mică măsură, după revoluţia bolşevică. Dificultăţile erau sporite de o fragmentare similară şi o epuizare a ordinii economice internaţionale care, până în acel moment, fusese dominată şi menţinută de Marea Britanie. Sub auspiciile libertăţii comerţului şi ale etalonului-aur, relaţiile economice dintre statele suverane, exprimate în ratele de schimb ale monedelor lor naţionale, fuseseră menţinute constante, cu balanţe controlabile, măsurate şi ajustate în funcţie de aur. Şi în sfera politică unităţile naţionale erau relativ puţine după consolidarea lumii germane în al treilea sfert al secolului al XIX-lea, însă războiul a declanşat distrugerea acestui sistem corespunzător, chiar dacă fragil, prin reducerea accentuată a valorii tuturor monedelor, prin deteriorarea chiar şi mai accentuată a raporturilor dintre ele şi prin crearea, în noile state apărute ca urmare a Versailles-ului, a unor economii naţionale noi şi debile – paralitici economici, destinaţi să fie marionete sau mingi de tenis pentru alţii. De aceea, daunele de război şi datoriile interaliate nu reprezentau decât o parte din dezordinea economică a sistemului.

Statele Unite au refuzat rolul de factor de echilibru pe care îl deţinuseră britanicii. Aceştia din urmă au crezut pe jumătate că ar putea să-l deţină în continuare. Declinul economiei britanice (în termeni relativi) de la finalul secolului precedent era un lucru acceptat de toată lumea, dar dimensiunea şi semnificaţia acestui fenomen au fost greşit estimate. Principalul competitor european (Germania) fusese eliminat, iar victoria în război a încurajat iluziile, în special în privinţa Imperiului Britanic, care contribuise semnificativ la efortul britanic de război şi era considerat o sursă permanentă de putere pe timp de pace. Însă imperialismul britanic devenise de două ori negativ: negativ în sensul că Marea Britanie nu mai căuta teritorii de cucerit, precum şi în sensul că rolul imperial impunea poveri imposibil de susţinut de bugetul britanic. Rolul acesta fusese susţinut de bogăţia industrială şi de forţa comercială, însă o mare parte din bogăţie provenea de la industriile în recesiune, astfel încât Marea Britanie înceta treptat să mai fie factorul dominant în economia mondială şi, pe măsură ce procesul se derula, renunţa

la fel de lent la comerțul liber în favoarea unui subsistem imperial care se întemeia pe faptul că dominioanele și coloniile britanice urmau să achiziționeze în continuare produse manufacturate în imperiu și să furnizeze metropolei materii prime și produse agricole. Marea Britanie devenea centrul unui mare sistem economic, care era oricum mai mic decât sistemul mondial în totalitatea sa, și se retrăgea într-un rol secundar pentru că, în mod conștient sau (probabil că) nu, nu mai dispunea de atributele necesare unui rol principal.

Cu toate acestea, Marea Britanie, pierzându-și preeminența (în favoarea nimănui în particular), s-a străduit să revină la ordinea antebelică prin reinstaurarea convertibilității la cerere a lirei în aur, potrivit ratei de schimb liră/dolar valabilă înainte de război – eroarea supraevaluării cursului. Deoarece această rată era nerealist de ridicată, ea putea fi menținută doar printr-o politică deflaționistă, care (ca și mai târziu, în anii '80) a restrâns producția industrială, a sporit șomajul și a împiedicat Marea Britanie să beneficieze de *boom*-ul economic modest de la finalul anilor '20. (În același timp, francul francez a fost și el stabilizat la o rată de schimb greșită, care era mai curând prea joasă decât prea ridicată.)

În octombrie 1929, prețurile acțiunilor de la bursa din New York s-au prăbușit. Un *boom* economic în ascensiune s-a transformat într-o catastrofă, deoarece cumpărătorii au continuat să achiziționeze acțiuni și să speculeze până când creșterea economică s-a epuizat. Aceasta a fost una din acele chestiuni locale care, într-un anumit context, se pot metamorfoza într-o epidemie. Până în 1931, dezastrul pieței americane de acțiuni devenise un dezastru economic mondial. Dintre nenumăratele cauze, una – probabil principala – a fost extinderea sistemului de credit, care luase avânt pe la începutul anilor '20 și care stimulase o ascensiune nestăvilită a prețurilor acțiunilor prin speculații bursiere, depășind cu mult ascensiunea economică reală. Creșterea prețurilor a pierdut din vedere creșterea valorii. Modesta creștere economică și prea puțin modestul avânt al pieței de acțiuni din Statele Unite au avut un impact major asupra Europei, deoarece marile sume de bani care anterior inundaseră Europa s-au disipat în activități americane. Ca și după al doilea război mondial, și după primul, distrugerea sau pierderea resurselor interne și externe a condamnat țările europene la o dependență de fondurile americane, care la început au fost disponibile din plin, dar apoi nu au mai fost. Investițiile americane în Europa au ajutat întreprinderile europene să se refacă, iar când investițiile s-au diminuat, ele au fost înlocuite o vreme de împrumuturi americane. De prin 1928 însă, fondurile americane de toate felurile au început să se epuizeze, iar apoi practic au dispărut. Disfuncționalitățile economice cauzate de război și de tratatele de pace – prin distrugeri materiale, perturbații financiare, reparații, datorii interaliate, creditare excesivă – au fost exacerbate de o tendință consecventă spre protecționism și de speculațiile maniacale din Statele Unite. Un tip de prăbușire a determinat un altul. La început au căzut prețurile acțiunilor, apoi băncile care, în Statele Unite, împrumutaseră prea mult fermierilor și, în Europa, împrumutaseră prea mult întreprinderilor industriale renăscute.

În 1927, sub auspiciile Ligii Națiunilor, s-a făcut o încercare de a se inversa tendința protecționistă ce amenința să obstrucționeze comerțul mondial din cauza îndreptării fiecărei economii naționale spre interior, spre sine. Conferința Economică Mondială desfășurată la Londra a propus un compromis în privința măririi tarifelor vamale și a cotelor de restricții, dar succesul său limitat a fost anulat imediat, când președintele Hoover s-a simțit obligat să ia măsuri pentru protejarea fermierilor americani (care

produceau prea mult şi erau îndatoraţi din greu băncilor lor). Mai mult, în 1930 Congresul a adoptat nişte tarife vamale dure, tarifele Smoot-Hawley. Criza agricolă din Statele Unite era principalul catalizator al crizei economice mondiale. În timpul războiului, producţia agricolă americană se extinsese pentru a umple golul lăsat de faptul că unele terenuri agricole europene bune fuseseră cedate tranşeelor şi bombelor, dar după război agricultura europeană s-a refăcut, determinând o supraproducţie în Statele Unite şi căderea preţurilor şi a veniturilor. Administraţiile americane au încercat să protejeze veniturile fermierilor fără a face nimic în privinţa supraproducţiei, acordându-le acestora mai multe credite, subvenţii şi refugiul constituirii stocurilor de produse (această din urmă măsură a fost un expedient temporar, ce nu a redus nici producţia, nici debitele agricole). Când piaţa de acţiuni s-a prăbuşit, iar balonul creditelor s-a spart, puterea de cumpărare s-a prăbuşit şi ea, la fel ca şi producţia industrială, ameninţarea inflaţionistă transformându-se într-un pericol deflaţionist.

În Europa, falimentele au început cu întreprinderi mici şi relativ neobservate, dar s-au extins şi la cele gigantice, inclusiv (în 1931) la cea mai mare bancă din Austria, iar două luni mai târziu la una din cele patru mari bănci germane existente. A urmat un şomaj fără precedent, determinând o mare sărăcie, teamă şi privaţiuni, ca şi năruirea încrederii în autorităţi, însoţite într-un număr de ţări de violenţă şi de temeri renăscute cu privire la revoluţia despre care mulţi credeau că fusese la un pas de a se înfăptui în primii ani de după sfârşitul războiului. Şocurile din 1929-1931 i-au înspăimântat pe oamenii de stat şi i-au făcut să se reunească în cadrul unei Conferinţe Internaţionale pe Probleme Monetare şi Economice, ce a avut loc la Londra în 1933. Ţelul era grandios, dar consecinţele au fost neglijabile. Conferinţa urma să abordeze subiecte precum stabilitatea monetară, creditele şi lichidităţile, reparaţiile de război, tarifele şi cotele vamale. Ea a scos în evidenţă de fapt subordonarea cooperării internaţionale faţă de interesele naţionale, nu în ultimul rând din partea americanilor, care n-au reuşit să-şi impună autoritatea necesară, iar apoi au lichidat cu totul reuniunea. Deoarece comerţul internaţional s-a diminuat, pentru ţările industrializate europene condiţiile comerciale s-au îmbunătăţit, dar îmbunătăţirea era inutilă, pentru că exista prea puţin comerţ. Tentativele de revitalizare a industriei prin promovarea cererii de consum extern erau condamnate eşecului, lăsând ca unică soluţie încurajarea cererii interne, prin investiţii şi extinderea creditului. Adoptând asemenea metode keynesiene, Marea Britanie a început să se refacă în 1932, mai repede decât vecinii săi. Politicile din anii '20 au fost abandonate, dobânda a fost redusă la 2% (unde a rămas până în 1951, cu excepţia unui scurt interval în timpul celui de-al doilea război mondial), s-au investit sume considerabile în construcţii, iar producţia industrială a crescut cu 50%. Pe de altă parte, în Franţa, care a avut de suferit mai târziu, dar mai acut decât oricare altă ţară europeană de frunte, guvernele au promovat deflaţia, etalonul-aur şi bugetele echilibrate; au împrumutat sume imense de bani băncilor şi altor întreprinderi, dar le-au pierdut; au refuzat să devalorizeze francul până în 1936; au redus salariile reale, au scos femeile de pe piaţa de muncă şi, astfel, au adăugat tulburarea socială şi instabilitatea politică la haosul economic. Tactica de a umple cu degetul gaura dintr-un dig aflat în dezintegrare a transformat Franţa într-o putere de care nu mai era nevoie să se ţină seama. Guvernul Frontului Popular, condus de Léon Blum, a încercat să inverseze această evoluţie prin creşterea salariilor prin lege, reducerea numărului de ore de muncă şi introducerea

concediilor plătite, dar a descoperit că, în lipsa unei strategii internaţionale coordonate, asemenea măsuri erau ineficiente sau chiar înrăutăţeau situaţia. Blum a trebuit să părăsească guvernarea în 1937 (a revenit pentru o scurtă perioadă în 1938) şi a fost tratat de jumătate din Franţa drept un pericol mai mare decât cel reprezentat de Hitler.

În Franţa nu a avut loc nici o revoluţie, dar a fost una în Germania. În 1931, guvernul de centru al lui Heinrich Brüning, bântuit de amintirile prodigioasei inflaţii din Germania din urmă cu doar opt ani (care s-a încheiat cu introducerea unei noi mărci, în valoare de 1 milion de mărci vechi), a optat pentru deflaţie, cu urmările sale inevitabile – scăderea salariilor şi creşterea şomajului –, apoi a abandonat-o când era prea târziu, în 1932. Şomajul a crescut de patru ori în trei ani. De pe urma creşterii agitaţiei şi violenţei, epuizatul Partid Nazist şi-a revenit spectaculos, obţinând 107 locuri în *Reichstag* în 1930, în locul celor doar 12 (cu doi ani mai devreme), iar în 1932 a obţinut majoritatea. La începutul lui 1933, preşedintele von Hindenburg, cel mai emblematic feldmareşal al celui de-al II-lea Reich, l-a numit pe Hitler cancelar al celui de-al III-lea Reich. Naziştii s-au apucat să restructureze societatea şi politica germane şi să pregătească ţara de război printr-o demonstraţie de forţă organizată haotic, dar tenace, care a rezolvat unele probleme economice, în special şomajul şi producţia din industria grea. Fabricarea de tancuri şi avioane, deşi era doar la jumătate din nivelul calculat de serviciile secrete britanice, a anulat unele dintre cele mai dureroase aspecte ale marii crize economice, acţiune facilitată într-o perioadă scurtă de timp de concentrarea lui Hitler în direcţia unui conflict deschis, ceea ce l-a condus la accelerarea programelor de reînarmare relativ modeste ale Republicii de la Weimar, a impus înlăturarea precautelor măsuri economice conservatoare ale lui Hjalmar Schacht (care a fost înlocuit în 1936 de Hermann Goering, noul lider absolut în materie de economie) şi l-a obligat să obţină rezultate imediate, în ciuda logicii economice pe termen lung. Pe termen lung, problemele economice ale Germaniei urmau să se modifice, deoarece Germania însăşi urma să se transfigureze.

Şi înainte, şi după venirea lui Hitler la putere, în 1933, obiectivul naţional prioritar al Germaniei a fost să remedieze nu numai nereuşitele de pe câmpul de luptă din 1918, dar şi nedreptăţile reale, chiar dacă exagerate, determinate de tratatul de pace din 1919. Înainte de 1933, Stresemann şi, după acea dată, Hitler au urmărit aceleaşi scopuri cu mijloace diferite. Stresemann, ca şi Adenauer – într-o situaţie comparabilă de după al doilea război mondial –, a dorit să determine revenirea Germaniei în comunitatea naţiunilor europene. Hitler, dimpotrivă, a sfidat acele naţiuni. Stresemann, spre deosebire de Adenauer, a fost împiedicat de crizele economice, în principal de inflaţia postbelică, ce a distrus economia şi clasa de mijloc germane. Spre deosebire de Hitler, el nu vorbea decât în numele unei mici minorităţi a concetăţenilor săi. A doua mare criză economică din anii interbelici – cea din 1929, în faţa căreia Germania a fost mai vulnerabilă decât principalii săi vecini europeni – a transformat politica germană dintr-o confruntare din preajma centrului politic într-una dintre extreme, comunistă şi nazistă, conflict pe care Hitler l-a câştigat cu uşurinţă, datorită programului său de reafirmare a mândriei germane, de reînarmare a forţelor germane şi de reiterare a planurilor privitoare la instaurarea unui imperiu german în cea mai mare parte a Europei continentale. (Hitler ar fi dorit să întemeieze acest imperiu cu acceptul Marii Britanii. S-a îndreptat spre o alianţă cu Italia doar pentru că atitudinea britanică era ambiguă, iar Italia a fost împinsă în calea sa de criza etiopiană.)

Scurta istorie a perioadei interbelice a fost una de experimente şi expediente, al căror ţel principal era securitatea – potrivit limbajului diplomatic, a feri Europa de război, în realitate a o feri de Germania. Tratatul de la Versailles a reprezentat planul iniţial; Tratatul de la Locarno din 1925 a fost a doua încercare, însă limitată la Europa Occidentală. Autorii Tratatului de la Versailles au sperat să prevină un alt război prin rearanjarea hărţii Europei şi printr-o dezarmare generală, nu doar germană, adică prin reducerea cauzelor şi instrumentelor războiului. Însă nu putea exista dezarmare înainte de asigurarea securităţii, ceea ce n-a oferit nici Tratatul de la Versailles, nici cel de la Locarno. Au existat reuşite parţiale, cum ar fi protocoalele privitoare la gazele de luptă şi la conflictul submarin, dar mult trâmbiţata Conferinţă pentru Dezarmare a fost amânată pe după anii '20, iar apoi amânată (1930-1934) până după cucerirea de către nazişti a puterii în Germania, eveniment ce a determinat încheierea reuniunii fără vreun rezultat concret. După aceea, problema nu a mai fost dezarmarea, ci reînarmarea. Refacerea Germaniei şi venirea lui Hitler la putere, marcate prin părăsirea de către Germania a Conferinţei pentru Dezarmare şi apoi a Ligii Naţiunilor, au indicat sfârşitul controlului anglo-francez asupra a ceea ce trebuia făcut în Europa. Ele au indicat şi eşecul tentativei de asigurare a securităţii statelor europene. Marea Britanie şi Franţa n-au izbutit acest lucru în timpul reculului Germaniei, iar Germania revitalizată a considerat că alte aspecte sunt mai importante.

Când Germania de la Weimar, cu care Briand încercase să ajungă la o înţelegere în anii '20, a fost anihilată, în anii '30 a căzut în sarcina Marii Britanii să încerce să ajungă la o înţelegere cu Germania nazistă. Scopul britanicilor era să prevină un nou război. Au eşuat. Ţelul lui Hitler era să creeze o Nouă Ordine în Europa. Şi, deşi a fost doar la un pas de reuşită, el a eşuat, la un preţ teribil pentru toată lumea.

Capitolul al III-lea

Faţa schimbată a Europei Centrale şi Răsăritene

Primul război mondial a schimbat faţa Europei Răsăritene. Nimic comparabil nu s-a întâmplat în Europa Occidentală. Factorii determinanţi ai acestei transformări au fost prăbuşirile celor trei imperii care dominaseră Europa Centrală şi Răsăriteană vreme de secole şi principiul autodeterminării naţionale. Pe hartă, noua Europă Răsăriteană arăta aidoma Europei Occidentale, un aranjament clar definit de state suverane, aproape naţionale, fiecare cu frontierele sale precise, cu un loc bine stabilit în reţeaua internaţională de state şi cu simbolurile cuvenite : drapelul naţional, imnul naţional şi moneda naţională. Ele erau totuşi profund diferite de statele din Europa Occidentală pentru că, în timp ce în Apus naţionalismul se dovedise mai mult constructiv decât destabilizator – exemplele de bază erau Franţa şi Anglia, ale căror puternice monarhii centralizate, precum şi ostilitatea reciprocă stimulaseră crearea acestor state încă din Evul Mediu –, în Europa Centrală şi Răsăriteană naţionalismul a creat conflicte între state şi în cadrul lor. În plus, economiile acestora erau, din perspectiva occidentală, înapoiate sau foarte înapoiate. De aceea, statalitatea lor era vulnerabilă, independenţa – sever limitată şi, cu toate că se pretindeau actori în relaţiile internaţionale, se aflau constant pe punctul de a deveni marionetele cuiva.

Ţările de Jos au fost numite „arena de luptă" a Europei, dar această sintagmă desemnează cu mai multă justificare Europa Centrală, ale cărei spaţii larg deschise au fost răvăşite în mod repetat de către invadatori şi au fost disputate permanent între germani, slavi şi maghiari. Europa Centrală a fost zona cea mai agitată a Europei. Din vremea goţilor (în secolul al II-lea), urmaţi de huni, vandali, avari, maghiari, mongoli şi turci, această regiune a fost supusă invaziilor în mod constant şi cu mai multă ferocitate decât Occidentul. Maghiarii (sau ungurii, cum îi numesc alte popoare) erau destul de viguroşi pentru a ajunge la râul Loire şi la Bremen, înainte de a se stabili în Câmpia Dunării, unde se află şi astăzi. Raidurile tătarilor mongoli au ajuns până la Varşovia şi aceştia au dominat Rusia din secolul al XI-lea până în secolul al XVI-lea. Imperiul Bizantin, care a rezistat o mie de ani după dezmembrarea Imperiului Roman de Apus, a fost în cea mai mare parte a timpului mai mult asiatic decât european şi a fost moştenit de chiar mai străinul imperiu al turcilor otomani (musulmani), care a durat până în secolul XX. Perioadele de instabilitate au alternat cu perioade de stagnare. Turcii au distrus comerţul de la Marea Neagră – nefiind interesaţi de altceva decât de manufacturile

locale din provinciile lor europene –, au neglijat drumurile și au permis chiar orașelor să decadă – Atena și-a pierdut până și numele. Slavii, cel mai mare grup etnic, răspândiți de la Marea Baltică la Adriatica și Marea Neagră, au fost separați de valurile succesive de avari, maghiari și turci și nu au alcătuit niciodată un stat unitar. N-au avut nici măcar o limbă comună. Datorită preponderenței lor demografice, această lipsă de coerență a fost un important factor de instabilitate în regiune și o invitație pentru cuceritori.

Sentimentul identității naționale nu a dat naștere la state puternice, de genul celor din Europa Occidentală, nici măcar acolo unde acea identitate a fost mai pronunțată (Ungaria, Polonia). În Apus, regii au creat state compacte și eficiente, impunându-se asupra baronilor nesupuși, promovând economiile urbane (pe care le puteau impozita) și substituind capriciile locale prin autoritatea centrală. Însă mai la Răsărit, dinastiile regale erau cel mai adesea străine, aveau o durată limitată și erau intimidate de o nobilime ce a împiedicat dezvoltarea autorității centrale[1]. Deși orașele au apărut în Evul Mediu târziu, ele au înflorit mai puțin viguros decât corespondentele lor occidentale, parțial din cauză că nu dispuneau de un hinterland agricol îndeajuns de prosper pentru a le hrăni. Între orașe și zonele rurale era o prăpastie – adesea de natură etnică – mai adâncă decât orice situație asemănătoare din Occident, aici neavând loc nici o revoluție agrară comparabilă. Evoluția agriculturii, de departe cea mai importantă activitate economică, a fost împiedicată vreme de secole de către o aristocrație funciară exploatatoare, prea lipsită de educație pentru a înțelege că o țărănime oprimată și semiînfometată, slăbită în mod regulat de malarie și ciumă, nu era instrumentul adecvat pentru creșterea producțiilor agricole. Spre deosebire de Occident, Europa Centrală era mai îndepărtată de mările importante, avea o populație mai redusă și era mai săracă în materie de resurse naturale. Comerțul său, educația și capacitatea sa de inovație erau astfel mult mai înapoiate și mai slab dezvoltate.

Pe flancul vestic al acestei zone relativ sărace și subdezvoltate se aflau germanii, reprezentați în nord de către cavalerii teutoni, de către verii lor de Hohenzollern din Brandenburg-Prusia și, în cele din urmă, de către Reich-ul lui Bismarck și cel al lui Hitler. Principalii adversari ai acestor germani au fost inițial polonezii și apoi rușii. Spre sud se aflau rudele lor austriece, ai căror inamici au fost, începând cu secolul al XVI-lea, turcii otomani.

Când regatul Ungariei a fost distrus de turci, iar regele său a fost ucis în traumatizanta bătălie de la Mohács din 1526, ducele de Habsburg al Austriei, care era cumnatul regelui, a fost obligat să preia linia frontului de apărare a creștinătății împotriva Islamului. După Mohács, cea mai mare parte a Ungariei a devenit teritoriu otoman, iar restul – habsburgic. Pe lângă faptul că a moștenit mai mult formal o coroană maghiară, ducele austriac era

1. Între 1301 și 1526, Ungaria a avut șase familii regale. Doar un rege (Matei Corvinul, 1458-1490) a fost autohton, iar originile sale erau atât românești, cât și maghiare. Celelalte familii proveneau din Anjou, Luxemburg, Austria, Polonia și Boemia. În aceeași perioadă, Boemia însăși a fost condusă de o dinastie de Luxemburg, unul dintre membrii ei fiind ucis în luptă la mică distanță de Crécy, precum și de o serie de intruși autohtoni și polonezi, înainte de a fi inclusă între posesiunile habsburgice. În Polonia, nobilii au impus o monarhie electivă care a produs regi de peste tot, marionete fie ale nobililor, fie ale vreunui stat străin. Este un contrast marcant față de Franța, unde fiecare rege, din secolul al X-lea și până la ultimul monarh, a fost un descendent direct pe linie masculină al lui Hugo Capet.

de asemenea (sau a devenit în curând) rege al Boemiei, împărat al Sfântului Imperiu Roman, conducător peste diverşi slavi şi peste italieni, fiind astfel stăpânul Europei Centrale multietnice. În bună măsură, el era şi campionul Contrareformei romano-catolice, şi apărător al creştinismului împotriva turcilor. Habsburgii au fost, începând cu acel moment, implicaţi în problemele Europei Centrale, inclusiv în cele de natură religioasă, devenind un avanpost german într-o lume negermană. Cu toate că puterea turcească a ajuns la apogeu în secolul al XVI-lea, atunci nimeni nu conştientiza acest lucru. Viena a fost asediată spre sfârşitul secolului următor, dar a fost salvată de polonezul Jan Sobieski. Retragerea otomană a fost lentă, iar această lentoare a fost cea mai importantă caracteristică a sa, ilustrată prin faptul că duelul dintre austrieci şi turci nu era încă tranşat când o a treia putere şi-a făcut intrarea în scenă. Această a treia putere era Rusia. A fost singura dintre aceste trei puteri imperiale care a supravieţuit primului război mondial şi a ajuns apoi să-l câştige pe cel de-al doilea. Între cele două conflagraţii mondiale, Europa Centrală şi Răsăriteană a fost penetrată treptat de către Germania până în 1938-1941, când Hitler, pregătindu-se să atace Uniunea Sovietică, a considerat necesar să subjuge întreaga regiune (cu excepţia Albaniei) şi nu a întâmpinat nici o dificultate.

Harta din 1919 reprezenta în mare ceea ce noile state (cele care nu se aflaseră în tabăra învinşilor) doreau sau au fost capabile să obţină ca urmare a înfrângerii puterilor imperiale şi aplicării, cu susţinere americană entuziastă, a principiului autodeterminării naţionale[2]. Însă americanii şi-au pierdut repede interesul faţă de orfanii pe care îi adoptaseră; britanicii erau la fel de hotărâţi să nu se implice în afacerile Europei

2. Principiul autodeterminării naţionale nu este atât de simplu precum pare. Oferă dreptate şi satisfacţii grupurilor, dar adesea duce la neplăceri pentru indivizii aparţinând grupului. El afirmă că un grup de oameni ce constituie o naţiune este îndreptăţit să se autoguverneze ca stat independent. De aceea, este un principiu distructiv. Multe din rezultatele sale au fost nefericite. La nivel politic, a creat state care s-au dovedit incapabile să se susţină singure sau să îmbunătăţească starea majorităţii cetăţenilor lor. Unele state nu s-au descurcat în materie de guvernare. Autodeterminarea de după primul război mondial i-a înlăturat (în principal) pe stăpânii turci, austro-germani sau maghiari, dar i-a înlocuit în anumite cazuri cu caste militare cu interese de clasă şi politici şoviniste ruinător de costisitoare. De asemenea, principiul autodeterminării naţionale a condus la opinia conform căreia grupurile – în special minorităţile etnice – au drepturi. Însă drepturile puteau fi acordate indivizilor şi nu grupurilor. Grupurile se pot manifesta prin indivizii pe care îi reprezintă, dar uneori ele subordonează bunăstarea acestor indivizi conservării identităţii lor de grup sau valorilor şi tradiţiilor ce nu sunt împărtăşite de întregul grup. Grupurile care solicită drepturi în calitatea lor de grupuri o fac pornind de la presupunerea că drepturile nu pot fi asigurate indivizilor fără o separare constituţională a grupului sau chiar asigurarea independenţei sale politice. Această afirmaţie poate fi adevărată în anumite circumstanţe, legate de atribute religioase sau culturale, dar nu este valabilă în privinţa tuturor drepturilor politice şi civile. Foarte des, insistenţa de a fi distinct este distructivă şi afectează fericirea unui număr mai mare de oameni. Individul are dreptul de a opta între a fi distinct şi a fi fericit, dar grupul nu are dreptul la această opţiune pentru el şi nu există nici o justificare pentru pretenţia generală conform căreia conservarea atributelor grupului are ascendenţă asupra fericirii individuale. Apărătorii drepturilor colective ale minorităţilor condamnă asimilarea, chiar dacă asimilarea ar putea fi cea mai bună cale spre fericire. Acest conflict este un aspect al antitezei dintre idealurile colective şi cele personale – un pendul de neoprit care a animat civilizaţia occidentală spre bine şi spre rău încă din vremea ce a marcat tranziţia de la Grecia clasică la cea elenistică, de la ethosul polisului la ethosul individualismului.

Răsăritene; francezii erau preocupaţi de noile state doar ca un substitut de talie secundă pentru alianţa lor pierdută cu Rusia, considerându-le simpli piloni de susţinere a caracterului antigerman al tratatelor din 1919. Dintre cele două puteri implicate în mod tradiţional şi din punct de vedere geografic în regiune, Germania a fost absentă cam jumătate din perioada interbelică, iar Rusia – întreaga perioadă. În absenţa acestor două puteri, aranjamentul teritorial a fost inevitabil provizoriu, iar reapariţia în anii '30 a uneia, nu însă şi a celeilalte, a plasat întreaga zonă la dispoziţia Germaniei. Pentru scurt timp, *Mitteleuropa* germană a revenit la forma sa de odinioară.

Tratatele de pace din 1919[3] au creat un mozaic de noi state sau state cu noi graniţe, care erau părţi sau conţineau fragmente din Imperiul Habsburgic şi cel Otoman. Frontierele acestor state au fost trasate cu prea puţină consideraţie faţă de chestiunile economice. Austria a fost abandonată, iar Ungaria amputată. Sectoare industriale s-au văzut separate de sursele lor de materii prime şi de pieţele lor de desfacere. La fel stăteau lucrurile şi cu agricultura. Oraşele au fost lipsite de alimente. Căile navigabile, căile ferate şi serviciile telefonice au fost secţionate în bucăţi mai mici, care erau mai puţin eficiente şi mai scumpe. Oamenii şi-au pierdut slujbele pentru că aveau naţionalitatea greşită. Circulaţia bunurilor, a capitalului şi a forţei de muncă a fost obstrucţionată de noi bariere administrative şi juridice. Preşedintele Cehoslovaciei, Tomáš Masaryk, a iniţiat o federaţie a întregii Europe Centrale şi Răsăritene, cu excepţia Rusiei, dar cuprinzând Polonia şi Grecia, însă răspunsul la această idee, ca şi la alte propuneri de cooperare economică, a fost modest. După anumite progrese economice de la finalul anilor '20, toate aceste state au fost doborâte de criza economică. Economiile lor agrare, afectate iniţial de fragmentarea proprietăţilor, au fost subminate de prăbuşirea preţurilor mondiale la produsele agricole. Cehoslovacia, cu o bază industrială în jumătatea sa vestică, a fost o excepţie parţială, iar cele trei republici baltice s-au convertit cu relativ succes la creşterea animalelor, dar, în lipsa unei diversificări fructuoase, încercările statelor danubiene de a se industrializa au condus la o competiţie între ele până în momentul colapsului economic general de la începutul anilor '30. Li s-a acordat doar un deceniu pentru a-şi corobora independenţa politică cu cea economică şi, aidoma ţărilor din lumea a treia de mai târziu, au descoperit că ţările cele mai prospere, care erau principalii lor clienţi, aveau motivaţii egoiste pentru a oferi cât mai puţin: Marea Britanie, spre exemplu, datorită angajamentelor sale specifice faţă de dominioane, iar Franţa din teama de a nu-i ofensa pe alegătorii din mediul rural. Criza, care a intervenit la doar un deceniu de la finalul războiului, a accentuat şi a evidenţiat vulnerabilitatea întregii regiuni şi incapacitatea noilor state de a-şi apăra independenţa. Ele erau membre minore, relativ neajutorate, dar nu neapărat nesemnificative, în cadrul unui sistem statal ce fusese conceput ca un sistem de tip mare putere, dar care fusese privat de marile puteri din regiune.

La răsărit de Germania se aflau opt astfel de state, iar la nord de acestea erau alte cinci: Polonia renăscută, trei noi republici baltice şi Finlanda. Franţa, încercând să compenseze dispariţia aliatului rus, a făcut o alianţă cu Polonia (1921) şi a construit Mica Înţelegere dintre Cehoslovacia, România şi Iugoslavia, beneficiarele Versailles-ului şi, în

3. Pe lângă Tratatul de la Versailles cu Germania, au existat Tratatul de la Saint Germain cu Austria, cel de la Trianon cu Ungaria, cel de la Neuilly cu Bulgaria şi cel de la Sèvres cu Imperiul Otoman. Ultimul a rămas literă moartă şi a fost înlocuit în 1923 de Tratatul de la Lausanne.

consecinţă, nişte apropiate pline de speranţă ale Franţei. Din perspectiva tuturor părţilor, ele reprezentau elemente de protecţie îndoielnice şi prea puţin satisfăcătoare împotriva Germaniei, adică un fel de *pis aller*. Italia, debusolată de nereuşita de a pescui în apele tulburi ale Dunării şi Adriaticii, a cochetat cu ideea susţinerii unei asocieri danubiene cu Austria, Ungaria şi România şi era preocupată în mod special de noua Iugoslavie şi de mai vechea Albanie, vecinele şi adversarele din partea cealaltă a Adriaticii. Însă Italia nu a obţinut din partea aliaţilor ei din timpul războiului nici un fel de ajutor în pretenţia sa de a anexa Fiume (ca şi Trieste) în urma prăbuşirii Austro-Ungariei, iar când Fiume a fost cucerit de către poetul de un naţionalism extrem Gabriele D'Annunzio, guvernul italian s-a simţit obligat să-l înlăture. De asemenea, Italia a fost forţată să renunţe la intervenţia în Albania şi a fost condamnată şi obligată din nou să dea înapoi, după bombardarea insulei Corfu în cursul unei dispute cu Grecia. După mai bine de un deceniu de tentative neproductive în domeniul politicii europene, Mussolini, deşi nu a uitat niciodată de interesele italiene de pe ţărmurile cele mai îndepărtate ale Adriaticii, a decis că s-ar descurca mai bine în Africa[4]. Doar Marea Britanie a fost profund dezinteresată de Europa Centrală şi Răsăriteană până în ultimul an de pace. Când un prim-ministru britanic a declarat că frontiera Marii Britanii se afla pe Rin, el chiar asta voia să spună: Rinul, nu Dunărea. Britanicii au susţinut principiul autodeterminării naţionale, au sprijinit independenţa câtorva state (Marea Britanie nu avea nici o intenţie de a le face dependente de ea), au dezavuat planurile francezilor de a le utiliza pentru realizarea unor combinaţii antigermane, au fost îngrijoraţi de instabilitatea lor economică şi au favorizat teoretic orice măsură menită a o reduce. Însă britanicii erau mai preocupaţi să se ţină deoparte de necazuri decât să le remedieze într-o parte a lumii care, până când un al doilea mare război a devenit iminent, ocupa un loc prea puţin însemnat pe agenda internaţională britanică.

Germania avea doar un singur rival serios în regiune: Franţa. Forţa franceză consta în resursele sale financiare – avea bani de împrumutat – şi, în cazul special al Austriei, în litera legii. Germania avea de oferit o activitate comercială care, în special după marea criză economică, s-a dovedit un instrument mai eficient. În special după cucerirea puterii de către nazişti, Germania s-a bucurat de avantajul de a putea să trateze cu dispreţ grupurile de presiune din domeniul agricol, ale căror proteste nu au mai fost susţinute de voturi propriu-zise în parlamentul german.

Prima rundă a competiţiei franco-germane s-a desfăşurat pe tema propunerii germane de uniune vamală cu Austria. Franţa, temându-se de crearea unui nou Reich, a susţinut că ar fi fost o încălcare a Tratatului de la Saint Germain şi a angajamentelor asumate de Austria când a fost salvată de la dezastrul financiar prin Protocolul de la Geneva din 1922[5]. În acel moment, una din principalele bănci austriece, *Creditanstalt für Handel und Gewerbe*, a dat faliment (în mai 1931). Existau îndoieli în privinţa capacităţii Austriei de a-şi plăti

4. Politicile balcanice şi din Adriatica ale Italiei au fost concepute mai degrabă de către Partidul Naţionalist al lui Luigi Federzoni decât de Mussolini şi fascişti. Naţionaliştii au fost incluşi în primul guvern al lui Mussolini, iar apoi au fost înghiţiţi de către fascişti. Obsesia lui Mussolini privitoare la Africa aducea aminte de aceea a lui Francesco Crispi, manifestată cu o jumătate de secol mai devreme, şi s-a dovedit la fel de dezastruoasă.
5. Poziţia franceză a fost ulterior respinsă de Curtea Permanentă de Justiţie Internaţională în privinţa tratatului, dar a fost susţinută în privinţa Protocolului, în fiecare caz prin opt voturi la şapte.

datoriile externe, iar Franța s-a folosit de ocazie pentru a-i impune Austriei, în schimbul ajutorului financiar, să respingă unilateral ideea unei uniuni vamale cu Germania, atribuindu-și astfel rolul de asistat economic. Franța a continuat să-și supraestimeze forțele. Criza economică ce distrusese *Creditanstalt* s-a răspândit din Austria în Germania și mai departe și nu a fost decât încetinită de moratoriul asupra plății reparațiilor și datoriilor interaliate, susținut de președintele Hoover. Franța a căzut și ea victimă procesului, iar când s-a decis să-și speculeze succesul în privința Austriei, negociind tratate comerciale preferențiale cu țările danubiene, a descoperit că Germania putea să joace același joc, dar mai bine.

Tratatele Franței cu Ungaria, Iugoslavia și România au fost văduvite de cele mai multe din consecințele lor economice și de toate consecințele lor politice din pricina *lobby*-ului fermierilor francezi, care practic au impus un veto politicii externe franceze. Fermierii germani erau la fel de ostili ca și cei francezi față de înțelegerile comerciale care le permiteau cultivatorilor străini să concureze cu ei, dar în Germania – atât înainte, dar și mai acut după preluarea puterii de către naziști – guvernele au mers mai departe decât cele franceze în privința blocării *lobby*-urilor fermierilor germani, cu scopul de a exploata oportunitățile strategice – un exemplu neobișnuit de prevalență a politicii externe asupra preocupărilor interne, dar unul aflat la dispoziția lui Hitler, deoarece el eliminase alegerile veritabile din Germania. Tratatele prenaziste cu Ungaria și România (1931) fuseseră subminate în practică de către presiunile fermierilor germani, dar după 1931 Germania nazistă a stabilit o legătură sufocant de strânsă cu țările danubiene și balcanice, neacordând atenție vociferărilor pe termen scurt ale fermierilor germani. Practic, Hitler a înrobit țări străine față de economia germană; e drept, cu anumite costuri, dar nu i-a păsat de preț.

Concepția unei Europe divizate în două părți de către cel de-al doilea război mondial și de Războiul Rece a devenit uzuală în discursul postbelic. Însă Europa Răsăriteană și cea Apuseană erau profund divizate cu mult înainte de actualul secol. Europa Centrală și cea Răsăriteană, cu toate că împărtășeau aceleași dezavantaje în relațiile cu Occidentul, erau ele însele diferite una de cealaltă, iar în cadrul fiecărei zone alte diferențe înstrăinau câteva state unul de celălalt.

Europa Centrală cunoscuse în secolul al XIX-lea un anumit grad de urbanizare și o dezvoltare lentă a claselor profesionale și comerciale de mijloc, care erau ușor afectate de ideile liberale. Aceste clase au susținut un naționalism romantic, mai degrabă laic decât ecleziastic (și atât de diferit de naționalismul balcanic). Din punct de vedere politic, ele se situau în umbra aristocrațiilor deținătoare de pământ sau a unei pături superioare alogene și, cu toate că au discutat și au sprijinit reformele sociale și constituționale, așteptau ca liderii claselor superioare să promoveze schimbarea, așa că au fost repede cuprinse de panică când (precum în anul revoluțiilor, 1848) succesul inițial al moderaților a incitat o aripă radicală să solicite și mai mult. În secolul următor, aceste clase au devenit mai numeroase și mai solide din punct de vedere politic, iar după primul război mondial, în momentul în care clasele conducătoare au fost îndepărtate pentru că și-au arătat incompetența, au moștenit responsabilități nemaivăzute. Războiul se deschisese în răsărit printr-o manifestare spectaculoasă a incapacității Austriei de a înfrânge Serbia. Germania a intervenit pentru a asigura capitularea sârbilor – în silă, așa cum a procedat și în 1941 în nordul Africii, pentru a repara o nereușită similară a unui aliat –, dar cu

toate acestea Imperiul Austro-Ungar s-a prăbuşit, iar ceea ce a mai rămas din nucleul său a fost împărţit în două state mici şi de mâna a doua. Europa Centrală a încetat să mai fie controlată de un parteneriat austro-ungar. Ea a fost reformată pe măsura celor trei state ce se suspectau reciproc – Cehoslovacia, Polonia şi Ungaria – şi reprezentau cea mai bună parte a ei. Polonia avea dublul populaţiei Cehoslovaciei, care avea dublul populaţiei Ungariei. Existau cehi în Polonia, polonezi şi maghiari în Cehoslovacia şi slovaci în Ungaria. Existau minorităţi germane şi evreieşti în toate cele trei ţări: germanii din Cehoslovacia însumau aproape un sfert din populaţie, iar evreii din Polonia aproape o zecime. Ungaria cuprindea slovaci, croaţi, sloveni, sârbi şi (aşa cum ştiu ascultătorii lui Liszt sau Bártok) ţigani[6], dar era mai puţin interesată de anomaliile etnice interne, cât de maghiarii din Transilvania, pe care fusese obligată să o cedeze României.

Polonia a avut o identitate puternică, întărită prin pierderea independenţei vreme de 123 de ani, când aspiraţiile polonezilor fuseseră concentrate asupra recuperării statalităţii. Însă această conştiinţă naţională a fost lipsită de o localizare sigură. Nici o ţară din Europa nu s-a mutat şi nu a fost mutată precum Polonia. A reapărut pe hartă într-un moment când, printr-o ciudată coincidenţă, ambii săi duşmani principali, Rusia şi Germania, fuseseră doborâţi temporar, iar cel de-al treilea autor al împărţirii din veacul al XVIII-lea – Austria imperială – se dezintegrase definitiv. Polonia a avut o istorie de expansiune care a fost blocată în secolul al XVIII-lea de către puterile în ascensiune ale Rusiei şi Prusiei. Renăscută, ea şi-a reluat aventurile externe, pe care cei mai mulţi polonezi le considerau represalii întârziate şi calea cea mai bună de a preveni o altă subjugare. Victoria bolşevicilor în Rusia le-a oferit ca aliaţi pe ucrainenii anticomunişti şi le-a permis să răscolească Europa până la Kiev. Frustraţi că nu şi-au atins toate scopurile, ei au păstrat totuşi teritorii locuite de cinci milioane de ucraineni şi bieloruşi (ruşi albi) şi au mai capturat şi deţinut capitala lituaniană, Vilna (Vilnius), în ciuda faptului că abia se înfiinţase o Republică Lituaniană. Spre vest şi sud, Polonia a recuperat teritorii de la Germania şi Austria în cadrul unui aranjament neglijent care nu a fost acceptat niciodată de Germania, în timp ce polonezii nu l-au considerat corespunzător. Polonia a obţinut teritorii în nord-vest, în jurul Poznańului, dar nu şi oraşul Danzig, cu locuitorii săi majoritar germani. Polonezii au inclus, după multe tergiversări, şi părţi din Silezia Superioară, dar nu întreaga regiune Teschen (Těšín*), care a fost împărţită cu Cehoslovacia – într-un mod injust pentru polonezi – şi cucerită de la aceasta în 1938. Această disensiune a dus Polonia alături de Ungaria, care manifesta şi mai multe resentimente faţă de Cehoslovacia.

Cehoslovacia includea aşa-numitele teritorii istorice ale Boemiei şi Moraviei, partea din Silezia preluată de la Germania, precum şi Slovacia şi Rutenia Subcarpatică, ambele fiind anterior sub dominaţie maghiară. Nu toţi aliaţii victorioşi erau sinceri în acest proces de creaţie. În special britanicii speraseră să menţină în viaţă statul austro-ungar. În afară de disputa sa cu Polonia în privinţa împărţirii Těšín-ului (şi a cărbunelui său), Cehoslovacia a fost ameninţată încă de la înfiinţare cu pierderea Slovaciei, pe care Ungaria a ocupat-o pentru scurt timp. În privinţa Ruteniei, ai cărei locuitori nu erau nici cehi, nici slovaci, se promisese un anumit grad de autoguvernare, dar acest lucru n-a fost pus în

6. În număr de până la o jumătate de milion de persoane, situate la baza piramidei socio-economice.

* Azi Cieszyn (n.r.).

practică niciodată. În teritoriile istorice, germanii erau îndeajuns de numeroşi pentru a pretinde un statut autonom, ca provincie distinctă, în Boemia de Nord, şi chiar s-a sugerat la Conferinţa de Pace faptul că această provincie ar fi putut fi ataşată într-un fel Austriei, cu care însă nu avea graniţă comună.

Modelul politic din Cehoslovacia interbelică era familiarul spectru occidental, de la dreapta la stânga, cu stânga divizată între partidul socialist şi cel comunist, iar dreapta împărţită între un partid agrar conservator şi o grupare naţionalistă sau şovinistă care a evoluat spre fascism. Politica în teritoriile istorice era seculară în materie de ton, dar în Slovacia Biserica Romano-Catolică, intens politizată şi conservatoare, domina evoluţiile evenimentelor. În exterior, Cehoslovacia s-a îndreptat spre România şi Iugoslavia, cu care împărtăşea aceleaşi motive de fricţiune cu Ungaria, în timp ce slovacii – întotdeauna nehotărâţi în privinţa asocierii cu provinciile istorice şi evoluând din ce în ce mai mult spre dreapta, pe măsură ce anii treceau – erau mai favorabili unui acord cu Ungaria şi Austria, adică mai curând unei noi ipostaze a vechiului imperiu decât unei ligi menite să prevină renaşterea sa. Pentru cehi şi ceilalţi, reabilitarea Ungariei ridica unele temeri similare cu cele determinate de tentativa rusească de creare a unei Bulgarii Mari în 1878 – un frate mai mare protejat de unul şi mai mare –, în timp ce orice alianţă sau schemă federală centrată pe vreuna din vechile capitale imperiale amintea prea mult de *ancien régime* ca să pară acceptabilă noilor state născute din cenuşa acestuia. Aceste temeri au perpetuat fragmentarea regiunii. În afara zonei, principala susţinătoare a Cehoslovaciei era Franţa, o alianţă ilustrată de tratatul franco-cehoslovac din 1924 şi devenită inutilă în 1938. Micul partid comunist aspira la un ajutor rusesc împotriva renaşterii germane, în special după preluarea puterii de către nazişti, în 1933, dar comuniştii erau stânjeniţi permanent de înregimentarea lor faţă de Moscova. Minoritatea germană a devenit din ce în ce mai ostilă, pe măsură ce a identificat o susţinere fermă din exterior, din partea unei Germanii revigorate sub conducerea naziştilor. În cele din urmă, aceste tensiuni au distrus statul cehoslovac, care a fost terorizat de acordul internaţional de la München din 1938, iar apoi a fost preluat de Hitler şi dezmembrat, şase luni mai târziu. Practic, toţi germanii care au supravieţuit au fugit sau au fost expulzaţi în 1945.

Pentru Ungaria, primul război mondial a fost un dezastru. Renaşterea conştiinţei naţionale maghiare în secolul al XIX-lea o făcuse încrezătoare şi chiar agresivă din punct de vedere cultural, iar *Ausgleich*-ul cu Austria o ridicase la nivelul unui parteneriat bilateral ce îi trimisese pe ceilalţi parteneri posibili într-o postură inferioară. Înfrângerea din 1919 a reprezentat revanşa acestor subordonaţi.

Teritoriul Ungariei a fost redus cu două treimi. Transilvania singură, realocată României, era mai întinsă decât ceea ce i-a fost lăsat Ungariei, care a pierdut şi alte teritorii, în folosul Cehoslovaciei şi Iugoslaviei[7]. Această situaţie a dus la declanşarea

7. Transilvania aparţinuse Ungariei în cea mai mare parte a ultimului mileniu, dar maghiarii nu au reprezentat niciodată majoritatea populaţiei. Regiunea a fost deţinută de maghiari din jurul anului 1000 până la distrugerea Ungariei de către turcii otomani, în 1526, când a devenit provincie a Imperiului Otoman. Retragerea turcească de la sfârşitul veacului al XVII-lea a transferat-o Imperiului Habsburgic, în calitate de provincie autonomă, în cadrul căreia maghiarii erau stăpâni peste o ţărănime românească. *Ausgleich*-ul din 1867 i-a atribuit regiunea Ungariei. În 1920, cea mai mare parte a regiunii a fost acordată României. În 1940, Ungaria a recuperat o bună parte din ceea ce pierduse în 1920, dar numai pentru a o pierde din nou în 1947. În 1990, maghiarii reprezentau circa o şesime dintr-o populaţie de 7,5 milioane.

revoluţiei din 1919, condusă de Béla Kún, al cărui regim comunist a fost răsturnat cu ajutorul forţelor invadatoare româneşti şi cehești, ceea ce aducea aminte de înfrângerea revoluţiei de la 1848 din Ungaria de către invadatorii ruşi veniţi în ajutorul monarhiei habsburgice. Contrarevoluţia ce a urmat înfrângerii lui Kún a fost extraordinar de brutală. Ungaria a fost proclamată regat, dar când ultimul rege, împăratul habsburgic Carol, a ajuns la Budapesta pentru a-şi revendica tronul, i s-a spus că Habsburgii nu mai erau bineveniţi. O tentativă ulterioară de a-şi asigura coroana prin forţă a eşuat, iar amiralul Miklós Horthy a fost numit regentul unui regat care rămăsese fără rege până în 1944, când s-a prăbuşit. Din punct de vedere economic, Ungaria a fost relativ favorizată. A produs un surplus de alimente şi a fost capabilă să-şi autofinanţeze modesta industrializare din profiturile exporturilor agricole, putând aşadar să-şi dezvolte infrastructura şi sistemul educaţional, precum şi să obţină acces la investiţii externe suplimentare. Înainte de război, marii proprietari, dominanţi din punct de vedere politic, şi-au lărgit orizonturile mentale pe măsură ce au participat la diverse activităţi economice. Totuşi, după 1919, aceşti aristocraţi, alături de mica nobilime şi de clasa de mijloc, au pierdut din prestigiu, iar criza economică de la mijlocul perioadei interbelice i-a deprimat şi mai mult, încurajându-i să se alăture unui fascism în stil italian. Ungaria şi-a ataşat micul ei vagon la locomotiva lui Hitler, a câştigat datorită bunăvoinţei acestuia cea mai mare parte a teritoriilor pierdute în 1919, a plătit pentru ele cu pierderi grele luptând alături de germani în sudul Rusiei, a fost ocupată de nemţi în 1944, când a încercat să se elibereze de sub tutelajul german, fiind ocupată câteva luni mai târziu de către armata sovietică.

În vreme ce locuitorii Europei Centrale erau dominaţi sau înfrânţi de alţi europeni, est-europenii se găseau sub dominaţia şi mai excentrică a turcilor otomani. Naţionalismul lor se baza pe cercetările şi propaganda înfăptuite de unii cărturari înflăcăraţi care, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, au reînviat şi înnobilat limbile naţionale, cu scopul de a cataliza mândria şi conştiinţa de sine ale naţiunii, în alianţă cu nu mai puţin înflăcăraţii lideri ecleziastici, care au combinat zelul religios cu ambiţiile politice. Naţionalismul lor era inevitabil militant. Ţelul lor era independenţa politică, ceea ce presupunea ajutor din exterior. Rivalităţile şi disputele dintre marile puteri l-au furnizat. Ruşii doreau să înlocuiască puterea turcească şi să blocheze extinderea puterii austro-ungare; germanii au ajuns să fie implicaţi în conflictul ruso-maghiar asupra moştenirii otomane şi apoi le-au succedat austro-ungarilor ca principali adversari ai Rusiei. De aceea, principala preocupare a naţionaliştilor autohtoni a fost să identifice acea mare putere aducătoare de succes căreia să-i devină clienţi. Schimbările teritoriale au reprezentat rezultatul acestor opţiuni, iar transformările teritoriale erau esenţa politicii, deoarece naţionalismul nu era satisfăcut prin înlăturarea guvernatorilor imperiali străini, ci a declanşat, de asemenea, confruntări asupra teritoriilor eliberate ce aveau o populaţie amestecată. Într-o măsură mult mai mare decât în Europa Occidentală sau chiar în cea Centrală, expresia „stat-naţiune" a acoperit grave discrepanţe între naţiune şi stat şi a angajat liderii politici în operaţiuni de înlăturare a anomaliilor, pe care le considerau jigniri la adresa naţiunii.

Societăţile est-europene erau eminamente agrare. Nu existau aristocraţii autohtone şi doar o mică burghezie, manifestând o deschidere circumspectă faţă de ideile liberale importate din Franţa sau Marea Britanie, dar altfel suspicioasă faţă de străini (şi evrei), care erau consideraţi cupizi (nu întotdeauna fără motiv). Dezvoltarea industrială era embrionară şi dependentă de capitalul şi cunoştinţele din străinătate. De aceea, a existat

tendinţa spre pripeală şi a apărut predispoziţia spre acumularea excesivă de datorii, o eroare ce a reapărut şi după al doilea război mondial. Urbanizarea şi dezvoltarea industrială erau lente în anii '20, dar s-au dinamizat în anii '30. Atât înainte, cât şi după cea de-a doua conflagraţie mondială, aceste state se găseau în mâinile unor clici extravagante şi snoabe ce îndrăgeau armatele numeroase. Formele turceşti de guvernare, ce prevalaseră vreme de secole, au fost înlăturate cu mare greutate, iar politicienii care se considerau lideri de partid au manifestat adeseori, generaţie după generaţie, stilul şi atributele paşalelor. Partidele lor, deşi se puteau numi ţărăneşti sau liberale, erau grupări de şefi şi subordonaţi personali, ale căror programe erau aplicate prin intrigi şi demagogie. Cei câţiva radicali nu erau aliaţi nici cu păguboasa ţărănime, nici cu minusculul proletariat. Ţărănimea, care constituia marea majoritate a populaţiei, era pauperă şi îndatorată în mod cronic, dispunea de locuinţe sărăcăcioase sau deloc, alimentaţia îi era necorespunzătoare, iar educaţia lipsea cu desăvârşire. În plus, ţărănimea era dispreţuită. Surplusul de produse agricole – acolo unde se producea – era în general de neexportat, deoarece era de calitate modestă. Emigrarea era un vis îndeplinit de prea puţini. În faţa dezastrelor economice ale Marii Crize, aceste ţări nu au răspuns prin strângerea rândurilor, ci printr-o accentuare a neîncrederii reciproce şi un autoritarism în ascensiune sau o guvernare incompetentă: autocrata monarhie iugoslavă a devenit mai autoritară, România – un regat al coteriilor, iar Bulgaria – un abator politic.

Toate statele din Europa Răsăriteană aveau o glorioasă origine antică, pe care au revelat-o şi care a fost amplificată de istorismul adeseori romantic al secolului al XIX-lea, când istoria era un adjuvant al politicii, adică mai puţin o disciplină academică cât un impuls spre autohtonism (ale cărui urme nu au dispărut în întregime). Românii şi-au trasat genealogia până la epoca şi colonizările romane, iar apariţia celor două provincii, ale Moldovei şi Valahiei, a căror unire a creat România modernă, a premers cuceririi turceşti din Evul Mediu. Naşterea statului român modern a fost un produs colateral al înfrângerii ruseşti în războiul Crimeii şi a fost legată – dar şi întârziată – de tendinţa austriacă şi britanică de a sprijini Imperiul Otoman, care era posesorul celor două provincii. Când războiul Crimeii s-a încheiat, diplomaţiile britanică şi austriacă au blocat unirea Principatelor care, pe de altă parte, au eludat interdicţia, alegând la conducerea ambelor provincii acelaşi prinţ străin*. Această unire a fost recunoscută trei ani mai târziu, urmată apoi de independenţă, după următorul război, când Rusia a înfrânt Turcia în 1878 (până atunci, domnitorul fusese înlocuit cu un rege din dinastia Hohenzollern, dinastie care a durat până în 1948). În orice caz, exista o a treia provincie, Transilvania, care, din punctul de vedere al românilor, era şi ea parte componentă a României, dar a cărei populaţie includea şi imigranţi maghiari şi germani, veniţi aici de-a lungul secolelor, începând cu Evul Mediu târziu, precum şi mici grupuri de ruteni şi evrei. Înfrângerea Imperiului Austro-Ungar în 1918 a condus la primirea de către România a Transilvaniei şi a teritoriului austriac din nordul Bucovinei. Înfrângerea Rusiei i-a acordat Basarabia – îndelung disputată de neslavi şi ucrainenii slavi, cedată de Turcia Rusiei în 1811 şi retrocedată Turciei după războiul Crimeii. Românii au devenit o

* Autorul îl confundă pe Carol I de Hohenzollern, devenit principe al României în 1866, cu Al.I. Cuza, care a fost ales domn al Moldovei şi – concomitent – al Valahiei în 1859 şi a abdicat în 1866 (n.r.).

minoritate în propria lor ţară (Basarabia). În 1940, Hitler a dat înapoi Transilvania Ungariei, dar înfrângerea sa a anulat această decizie, spre deosebire de atribuirea sudului Dobrogei către Bulgaria, teritoriu ce fusese câştigat de România în urma războaielor balcanice din 1912-1913 (ţărmul Mării Negre fiind un motiv recurent de disensiune între cele două ţări). În acelaşi an, Stalin a anexat Basarabia şi a transformat-o în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească din cadrul Uniunii Sovietice.

Bulgarii nu se puteau revendica de la Imperiul Roman, deoarece nu ajunseseră în regiune până în secolul al VII-lea d.Hr., dar puteau aminti de cele două imperii bulgare care înfloriseră la periferia aflată în dezintegrare a Imperiului Bizantin. Slavi din punct de vedere etnic şi ortodocşi ca religie, au fost un instrument natural şi nişte protejaţi recunoscători ai Rusiei ţariste nu numai împotriva stăpânitorilor turci şi a românilor latini, ci şi a grecilor ortodocşi, dar neslavi, şi chiar împotriva sârbilor slavi şi ortodocşi. Şi grecii, şi sârbii şi-au constituit biserici autocefale sau autonome în cadrul comunităţii bisericilor ortodoxe, o distincţie pe care Patriarhia ecumenică nu le-a acordat-o bulgarilor până în 1870 – un alt motiv de resentiment pronunţat. Legătura cu Rusia le-a adus bulgarilor mari avantaje, dar şi dezamăgiri pe măsură. O revoltă din 1876 a fost înăbuşită de turci printr-o represiune sălbatică. Ea a reprezentat ocazia emiterii filipicei lui Gladstone împotriva turcilor. Turcii nu s-au oprit şi i-au atacat pe sârbi, evitând cu viclenie protestele diplomatice ale marilor puteri până când ruşii, fructificând plini de nerăbdare ocazia, le-au declarat război şi i-au înfrânt. La San Stefano, lângă Istanbul[8], ei au impus Imperiului Otoman o pace care implica şi crearea unui mare stat bulgar, ce urma să includă cea mai mare parte din ceea ce mai târziu a devenit sudul Serbiei şi Macedonia grecească, dar care era în mod clar un avanpost al Imperiului Rus în Europa de Sud-Est. Celelalte mari puteri au intervenit imediat şi, sub preşedinţia lui Bismarck, la Berlin, în 1878, au insistat ca Bulgaria să fie drastic redusă, împărţită în două şi menţinută sub suzeranitate otomană.

Înţelegerea de la Berlin nu a satisfăcut pe nimeni, deoarece chiar şi beneficiarii credeau că ar fi putut obţine mai mult. În 1885, o primă încercare de a uni cele două componente ale Bulgariei a eşuat, iar la scurt timp după aceea prinţul Battenberg, instalat de marile puteri în 1878, a fost înlocuit cu un prinţ de Saxa-Coburg, ales chiar de către bulgari. În 1908, el a declarat că Bulgaria unită era un regat independent (în această perioadă de formare, interesele monarhilor din import şi cele ale naţionaliştilor autohtoni coincideau). Însă această lovitură a avut preţul său. Progresul Bulgariei, la doar 30 de ani de la eşecul din 1878, a fost făcut de comun acord cu Austria, care a anexat simultan provinciile otomane Bosnia şi Herţegovina – o lovitură care, în afară de faptul că i-a mâniat pe turci, a agravat resentimentele dintre bulgari şi sârbi şi i-a confirmat mai curând ca rivali decât ca parteneri în rândurile slavilor de sud. Cu toate că rivalitatea lor a fost temporar suspendată în timpul primului război balcanic împotriva turcilor, ea a reînviat în cel de-al doilea război balcanic, în cadrul căruia ceilalţi aliaţi antiturci – România şi Grecia – s-au alăturat Serbiei împotriva Bulgariei şi i-au luat acesteia din urmă toate câştigurile obţinute. Rezultatul războaielor balcanice a reprezentat pentru Bulgaria un recul la fel de pronunţat ca Tratatul de la Berlin din 1878, fapt

8. Într-o casă aparţinând străbunicilor autorului. San Stefano se numeşte astăzi Yesilköy.

accentuat de alăturarea Bulgariei la tabăra învinşilor din primul război mondial. Aceste tensiuni au fost alimentate şi mai mult de chestiunea macedoneană, care a asmuţit Bulgaria împotriva Serbiei şi Greciei.

Macedonia era un nume antic, un regat ce l-a născut pe unul dintre cei mai spectaculoşi cuceritori ai lumii, Alexandru cel Mare, şi îşi menţinuse o identitate nominală ca provincie a imperiilor care s-au succedat în istorie, de la cel Roman la cel Otoman. Macedonenii, ca popor cu identitate specifică, au sosit aici cu un secol şi mai bine înainte ca bulgarii să ajungă în Balcani. Au ocupat o regiune un pic mai mare decât Islanda, au practicat cu succes agricultura şi s-au răspândit de-a lungul principalelor căi de comunicaţie dintre Europa Centrală şi ţărmul Mării Egee şi al Mediteranei. Vorbeau indubitabil o limbă slavă, dar cât de distincţi erau sau se considerau faţă de ceilalţi slavi a fost o chestiune extrem de controversată. Puteau fi bulgari sau sârbi ori nici una, nici alta. La origini, seminţele conflictului au început să germineze cu ajutorul aghiazmei. Înfiinţarea unei Biserici Ortodoxe Bulgare autocefale în 1870, spre nemulţumirea sârbilor şi grecilor, a inaugurat o competiţie pentru sufletele şi devoţiunea macedonenilor, o luptă ce a devenit tot mai politizată pe măsură ce retragerea turcească devenea tot mai sigură. Chiar la sfârşitul secolului, în capitala Bulgariei a fost fondată Organizaţia Revoluţionară Internă Macedoneană (ORIM), care venea în principal în sprijinul ambiţiilor bulgăreşti, dar parţial şi în favoarea apariţiei unei entităţi macedonene independente în cadrul unei federaţii balcanice. ORIM a utilizat de la început violenţa (nici nu avea prea multe alte lucruri de utilizat) şi, în cele din urmă, a degenerat într-o mafie oneroasă. Războaiele balcanice şi primul război mondial, o perioadă aproape neîntreruptă de ostilităţi, au împins statele concurente spre nişte acorduri de împărţire care, după 1918, au lăsat Bulgariei o zecime din Macedonia, Iugoslaviei patru zecimi, iar Greciei jumătate. Apoi Grecia a dispărut din acea'stă învălmăşeală, deoarece cea mai mare parte a macedonenilor din Macedonia grecească au plecat în Bulgaria, provincia rămânând cu un caracter predominant grecesc. Un schimb de populaţii, desfăşurat în virtutea Tratatului de la Neuilly într-o perioadă de 12 ani, a condus la transferarea a 25.000 de slavi din Macedonia răsăriteană (a Greciei) în Bulgaria. Slavii din Macedonia apuseană a Greciei, ale căror afinităţi vizau Iugoslavia, nu au fost afectaţi şi mulţi au rămas pe loc. Mai semnificativ pentru Macedonia grecească a fost Tratatul de la Lausanne din 1923, care a perfectat schimbul a 350.000 de turci din nordul Greciei pentru 640.000 de greci din Turcia, dintre care mulţi s-au stabilit în Macedonia.

Cea mai inoportună schimbare produsă de primul război mondial în Europa Răsăriteană a fost crearea în 1921 a Iugoslaviei (cu sensul de slavii de sud, dar excluzându-i pe unii dintre ei). Pentru sârbi, Iugoslavia însemna Serbia Mare: sârbii reprezentau peste o treime din populaţie, deţineau aproape o jumătate din suprafaţă şi au furnizat regele. Sârbii, aidoma bulgarilor, cultivau amintirea unui imperiu medieval care, în secolul al XIV-lea, a dominat cea mai mare parte a teritoriilor europene ale Imperiului Bizantin, înainte de a fi brusc eliminat de turcii otomani. Turcii au înaintat până la coasta Adriaticii – cei mai mulţi dintre albanezi şi mulţi bosnieci fiind convertiţi la islamism – şi până sub zidurile Vienei, dar s-au retras treptat începând cu 1600, rămânând însă o prezenţă substanţială până în secolul XX. Nu i-au cucerit pe slavii croaţi sau sloveni, care au căzut în sfera imperialismului austriac şi maghiar şi ar fi dorit mai degrabă să participe la împărţirea puterii în cadrul Imperiului Austro-Ungar decât să se alăture sârbilor în cadrul unui nou

stat slav. Serbia, situată la extremitatea apuseană a Imperiului Otoman, şi-a depăşit vecinii pe drumul spre independenţă şi, spre deosebire de Grecia, România, Bulgaria sau Albania, a fost condusă de dinastii autohtone, nu de import. O revoltă naţională din 1804 a început cu expulzarea turcilor şi a asigurat autonomia ţării sub conducerea unui prinţ sârb ereditar, ulterior obţinându-se transformarea ţării într-un regat independent. Poziţia geografică a Serbiei a plasat-o în prima linie a confruntării dintre Imperiile Otoman şi Austro-Ungar, în timp ce ambiţiile sale naţionaliste s-au concentrat pe extinderea frontierelor pe seama oricui apucase să ocupe – sau ar fi dorit să ocupe – teritorii considerate sârbeşti, în special pe seama Bosniei, care s-a aflat sub dominaţie turcească până când a fost preluată de Austria, în 1908, şi a Macedoniei, care a fost sub stăpânire turcească până în 1912.

Înfiinţarea Iugoslaviei a satisfăcut multe din aspiraţiile sârbeşti, dar a înlocuit statul sârb cu unul iugoslav. Iugoslavia, aşa cum sugerează şi numele, a fost un amalgam etnic (aidoma Cehoslovaciei), cel mai mare şi mai eterogen stat din Europa de Sud-Est. A cuprins o Serbie lărgită, Bosnia şi Herţegovina, Slovenia, Croaţia cu Dalmaţia, Muntenegru şi o bună parte a Macedoniei. Jumătate de milion de croaţi şi sloveni au rămas în afara noului stat, în Italia, iar alipirea coastei dalmate a nemulţumit statul italian, care sperase s-o obţină pentru el în urma prăbuşirii Austro-Ungariei. Anexarea Vojvodinei la Serbia a determinat un conflict constant cu Ungaria. O tentativă nereuşită de a include Albania a tensionat relaţiile cu locuitorii albanezi din Kosovo şi Metohia (Kosmet), regiuni ale Serbiei. Incorporarea a aproape jumătate din Macedonia a prelungit animozitatea sârbo-bulgară. Incorporarea Muntenegrului – primul dintre toate statele balcanice care a declarat război Imperiului Otoman în 1912 – s-a datorat deciziei locale în favoarea unirii cu Serbia, dar a presupus distrugerea statului şi eliminarea dinastiei autohtone. Croaţii, în raport de 1 la 2 faţă de sârbi, în care nu aveau încredere, doreau o Croaţie independentă. Croatul Ante Pavelić a înfiinţat în 1929 gruparea ustaşilor, care erau promotorii secesiunii, a participat în 1934 la asasinarea regelui Alexandru I (sârb, dar susţinător convins al statului federal), iar în cel de-al doilea război mondial a separat Croaţia de Serbia, transformând-o într-un regat-marionetă sub conducerea unui prinţ italian absent. Religia a creat şi ea tensiuni specifice, în special între sârbii ortodocşi şi croaţii romano-catolici. Iugoslavia a inclus la înfiinţare o jumătate de milion de germani şi aproape tot atâţia maghiari. A încheiat în 1934 Pactul Balcanic cu România şi Grecia, menţinând în continuare izolarea Bulgariei, dar până la acea dată politica regională îşi pierduse din importanţă, căci Hitler reînviase Reich-ul german şi se pregătea să înghită Europa Centrală şi Răsăriteană, ca preludiu al atacului său asupra Uniunii Sovietice. Nimic altceva n-a mai contat.

Capitolul al IV-lea

Reich-ul lui Hitler

Ambiţiile lui Hitler erau frustrante pentru cei care îşi investiseră speranţele în cadrul internaţional al Europei de după 1919, menit să gestioneze conflictele naţionale fără a face apel la război. Până în 1933, trei state – Franţa, Marea Britanie şi Germania – adunaseră fiecare sensibil mai multă putere decât oricare altele. Orice lucru pe care ele l-ar fi convenit ar fi putut fi aproape sigur pus în practică. Importanţa istorică a lui Hitler (sau o parte a acesteia) constă în aceea că a amânat pentru o generaţie orice perspectivă a unei astfel de înţelegeri şi, procedând astfel, a transpus această posibilă asociere trilaterală într-un context european complet diferit.

După 1919, Franţa era din nou principala putere continentală a Europei, dar îşi pierduse principalul ei aliat european, Rusia. Marea Britanie, deşi încă mai era cea mai mare putere mondială din Europa, şi-a piedut punctul forte al politicilor sale mondiale – alianţa cu Japonia. O renaştere germană urma să găsească aceste puteri mai prost plasate pentru un război cu Germania decât fuseseră în 1914, însă după 1933 evitarea războiului cu Germania presupunea să i se dea mână liberă lui Hitler în Europa Centrală şi Răsăriteană. În cele din urmă, aceste puteri au luptat cu Reich-ul lui Hitler pentru a împiedica expansiunea teritoriului şi a puterii germane.

Hitler ştia în mare ceea ce dorea. Se gândise ani de zile la acel subiect care l-a captivat şi despre care a scris o carte. *Mein Kampf* (*Lupta mea*) a reprezentat proiectul pentru lupta Germaniei în vederea obţinerii de *Lebensraum* (spaţiu vital). Cele două cuvinte – *Kampf* şi *Lebensraum* – sunt la fel de semnificative. Hitler credea că un popor *(Volk)*, aidoma unei plante, trebuie să crească sau să moară, că, pentru a creşte, el trebuie să aibă loc sau spaţiu vital şi că războiul era un mod admisibil şi chiar recomandabil de a-l obţine. El era de părere că a lupta era o ocupaţie sănătoasă, benefică pentru organismul politic. Îi dispreţuia pe oamenii care nu erau „arieni", iar pe evrei (şi ţigani) îi considera nu doar inferiori, ci realmente malefici. Dorea să scape Germania de evrei, dar nu a dispus de o modalitate de a face acest lucru, asta până când războiul i-a oferit o cale de a face mult mai mult. Dezamăgit de un plan destul de confuz, menit a-i transplanta pe evreii germani în afara Europei (pentru care ar fi avut nevoie – dar nu dispunea – atât de un teritoriu părăsit, cât şi de controlul asupra mărilor), el s-a găsit în 1942 în poziţia de a aduna aproape toţi evreii, nu numai din Germania, ci şi din Europa, şi de a-i transporta în Polonia, unde circa şase milioane dintre ei au fost ucişi. Această crimă revoltătoare, fără seamăn în istoria Europei, poate cu excepţia comerţului cu sclavi, a scos în evidenţă două dintre principalele trăsături ale lui Hitler : tenacitatea obsesivă şi

capacitatea de a face planuri pe moment. Nu era un om cu multe idei, fie bune, fie rele, dar ideile pe care le avea le-a susţinut cu tărie şi le-a urmărit cu înverşunare ori de câte ori i s-a oferit ocazia. Extinderea teritorială pe care o preconiza pentru Germania nu era negociabilă, dar a fost plănuită doar în linii generale.

Hitler a triumfat în 1933 datorită unei combinaţii de circumstanţe: confuzia economică care i-a speriat pe mulţi germani, din toate categoriile sociale, şi a distrus încrederea în sistemul politic existent; indignarea naţionalistă de lungă durată împotriva clauzelor discriminatorii din Tratatul de la Versailles, alături de convingerea că Germania era acum îndeajuns de puternică pentru a corecta aceste nedreptăţi postbelice; dezordinea şi violenţa înspământătoare, pe care în mare măsură le creaseră naziştii înşişi, fiind deci cei mai calificaţi pentru a le suprima. Toate aceste circumstanţe au contribuit la succesul naziştilor în rândul tuturor claselor sociale. În 1932, ei au obţinut 37% din voturi la alegerile generale, cel mai ridicat procent obţinut de vreun partid la oricare din alegerile desfăşurate în perioada Republicii de la Weimar. Iniţial, puterea lui Hitler părea limitată de celelalte grupuri cu ajutorul cărora câştigase puterea, iar oamenii de stat străini, care doreau să se convingă singuri de faptul că Hitler era un lider naţional ca oricare altul (chiar dacă un pic rudimentar), au preferat, pentru că era mai comod, să creadă că el nu era atât un dictator, cât un partener într-o coaliţie. Însă era o interpretare complet greşită a circumstanţelor şi caracterului unui Führer care putea accepta asociaţi utili, dar nu avea nevoie de parteneri cu pretenţii de independenţă. Ofiţerii şi industriaşii germani i-au împărtăşit ţelurile în suficientă măsură pentru a-i oferi destulă funie ca să-i poată spânzura. În relaţiile externe, liderii străini au fost trataţi aproape în acelaşi fel, fiind folosiţi şi apoi înlăturaţi.

Reich-ul lui Hitler era asemănător celui al lui Bismarck, fiind o ţară în ascensiune şi îndeajuns de puternică pentru a reprezenta o ameninţare. Însă era diferit de cel al lui Birmarck din perspectiva contextului european şi a celui mondial. În timp ce Germania lui Bismarck era doar o mare putere printre altele cinci sau şase, corespondentele Germaniei lui Hitler erau doar două. Un sistem bazat pe echilibrul de putere, dar cu doar trei pârghii principale, este mai dificil de menţinut decât unul cu şase. Nici Hitler nu era interesat să participe la un sistem interstatal doar de dragul acestuia. El nu avea nici dispoziţia, nici abilităţile pentru o astfel de abordare a relaţiilor internaţionale. Estimările sale în privinţa puterii germane, care în 1941-1942 s-au dovedit a fi doar parţial (chiar dacă în mod catastrofal) greşite, se bazau pe învăţămintele pe care le extrăsese din istoria recentă şi pe prejudecăţile sale rasiale. A interpretat greşit primul război mondial, ce se desfăşurase îndeajuns de bine pentru Germania, cu excepţia (importantă) a finalului, şi inclusese înfrângerea indiscutabilă a Rusiei. Hitler însuşi nu luptase niciodată pe frontul rusesc şi cunoştea personal doar rezultatul final, nu şi rigorile campaniilor răsăritene. De asemenea, a judecat greşit Marea Britanie. Spre deosebire de von Tirpitz, el nu era dornic să provoace Marea Britanie pe mare şi avea doar noţiuni extrem de vagi despre extinderea puterii germane în afara Europei. A greşit din nou – probabil, cel puţin într-o anumită măsură, şi datorită disponibilităţii britanice de a încheia în 1935 un acord naval anglo-german – atunci când a crezut că Marea Britanie îi va oferi mână liberă pe continent şi va saluta un atac german asupra Rusiei comuniste – o judecată eronată, dar care s-ar fi putut dovedi validă dacă Marea Britanie nu s-ar fi aflat deja în război cu Germania când Hitler a lansat invazia asupra Uniunii Sovietice. Însă ceea ce a estimat el

greşit, cu urmări dintre cele mai păgubitoare, nu a fost aversiunea oamenilor de stat britanici faţă de comunism sau faţă de angajamentele continentale de orice fel, ci puterea de rezistenţă a maselor populare britanice, o dată războiul început. Creşterea puterii germane i-a alarmat pe oamenii de stat britanici şi le-a trezit ostilitatea atavică faţă de dominarea continentului de către o singură mare putere. Ei au ales războiul în 1939 – sau, mai precis, au luat măsuri care au făcut războiul inevitabil – deoarece au considerat că puterea germană devenise prea mare şi trebuia redusă înainte de a se transforma într-un monopol. Erau preocupaţi în principal de extinderea acelei puteri şi mai puţin de caracterul ei malefic. Însă, în paralel, excesele naziste, care nu au fost în sine o cauză a războiului, au asigurat continuarea conflagraţiei prin efectul lor cumulativ asupra susceptibilităţilor şi emoţiilor oamenilor respectabili. În 1939, ca şi în 1914, britanicii au devenit, încetul cu încetul, tot mai convinşi că Germania era imorală. Churchill, care fusese dispus să negocieze o pace în iarna din 1939-1940 (între invadarea Poloniei şi cea a Occidentului), a fost în ton cu opinia publică britanică atunci când a refuzat să mai ia în considerare o asemenea acţiune după primăvara lui 1940. În fine, Hitler a greşit la fel de mult în privinţa americanilor, pe care i-a disprețuit suficient pentru a le declara război. A fost un om ignorant în multe chestiuni cruciale, deşi suficient de şiret şi inteligent în acele domenii limitate unde putea face apel la temperamentul său.

Politica externă a lui Hitler ar putea fi însumată în două cuvinte: spre Est. Cauzele războiului început în 1939 porneau din Europa Răsăriteană. Nu existau asemenea cauze în Europa Occidentală. Războiul a început pentru că Hitler era hotărât să obţină teritorii în Răsărit, chiar prin intermediul războiului, dacă era necesar, acceptând această necesitate. În 1933, existau încă multe de făcut înainte de a putea porni acţiunea, reînarmarea fiind primul punct de pe agenda sa. Mai exista problema a ceea ce urmau să facă (în cazul în care aveau de gând să facă ceva) puterile occidentale în privinţa aventurilor răsăritene ale Germaniei, în primul rând în Europa de Sud-Est, iar apoi împotriva Uniunii Sovietice. În 1938, Hitler era încurcat de existenţa unor angajamente occidentale faţă de cehoslovaci, însă le-a neutralizat. A fost întârziat în 1939, când puterile occidentale i-au declarat război pentru că a invadat Polonia, dar întârzierea a fost de scurtă durată. Acestea au fost chestiuni secundare. Din 1933 până în 1939, el s-a angajat înspre Răsărit pentru degajarea drumului în vederea atacului asupra Uniunii Sovietice din 1941 şi, până în preajma graniţelor sovietice, n-a întâmpinat nici o opoziţie serioasă faţă de politica sa *Drang nach Osten*, deoarece în Europa Răsăriteană era un vid de putere.

Hitler avea atenţia îndreptată de la început spre Europa Centrală. Austria, în afara faptului că era locul său de naştere, reprezenta pentru el o componentă naturală a Germaniei, ca şi Cehoslovacia, cu numeroasa ei minoritate germană şi cu lunga sa istorie de asociere cu Sfântul Imperiu Roman, căruia Praga îi fusese cândva capitală. Hitler avea şi o animozitate personală faţă de cehi, din perioada dinainte de 1914, când văzuse la Viena prea mulţi cehi pentru gustul său. A plănuit să ucidă jumătate dintre ei şi să transforme cealaltă jumătate într-un grup de hiloţi fără naţionalitate. Din punct de vedere strategic, şi Austria, şi Cehoslovacia – pe care iniţial îşi propusese să le subjuge dintr-o singură lovitură – reprezentau un punct nodal în operaţiunea de învăluire şi de cucerire a *Lebensraum*-ului. La fel era şi Polonia. Toate aceste ţări trebuiau subjugate. S-ar fi putut să fie nevoie să subjuge şi alte ţări şi o putea face cu uşurinţă. Ţelurile intens popularizate ale lui Hitler, împreună cu stilul său agresiv şi cu reînarmarea, au obligat toate statele din

Europa Centrală şi Răsăriteană să dea atenţie şi prioritate relaţiilor cu Germania, nu celor cu Franţa, care, înfrântă în mijlocul Europei şi dependentă de Marea Britanie, a revenit la vechea sa politică de alianţă cu Rusia, însă fără prea multă tragere de inimă. Tratatul negociat de Louis Barthou în 1934, deşi ratificat de Pierre Laval după asasinarea lui Barthou, a fost apoi pus deoparte. Deoarece Hitler plănuia un război cu Uniunea Sovietică, Europa Răsăriteană a început să se distanţeze din ce în ce mai pronunţat de Europa Occidentală. Doar tratatul franco-cehoslovac din 1924, care expunea Germania la un atac francez în Apus dacă lua decizia de invadare a Cehoslovaciei în drumul spre Uniunea Sovietică, ar fi putut să-l oprească pe Hitler.

Cu toate că Marea Britanie nu avea astfel de angajamente faţă de Cehoslovacia, Hitler risca o declaraţie de război a britanicilor, veniţi în sprijinul Franţei. Acest fapt l-a oprit temporar pe Hitler şi i-a înspăimântat pe unii dintre generalii săi de frunte. Părea să reprezinte cel mai serios obstacol în calea politicii sale externe, astfel încât, în 1938, a fost dispus la un compromis şi a acceptat la München o dezmembrare limitată a Cehoslovaciei. Deşi s-a dovedit doar o chestiune pasageră, refuzul hotărât pe care s-a văzut obligat să-l accepte a reprezentat o rară manifestare a solidarităţii anglo-franceze.

Subjugarea Europei Centrale de către Germania în perioada interbelică a arătat că sistemul european de alianţe, ce funcţionase rezonabil înainte de 1914, devenise nepotrivit după 1919, când o pletoră de state minore au ocupat o regiune de importanţă strategică. Aceste state nu-şi puteau menţine nici suveranitatea lor formală, nici independenţa lor efectivă. Subjugarea lor reprezenta manifestarea forţei economice a unui stat care nu se putea limita la penetrarea economică, ci a trebuit să-şi utilizeze puterea economică pentru a deschide calea dominaţiei militare. Dacă în perioada când Germania fusese dispusă să considere Europa Centrală şi Răsăriteană drept părţi distincte şi separate ale Europei, controlul economic ar fi fost suficient, în momentul goanei după *Lebensraum* aceste regiuni căpătau nu numai o importanţă economică, ci şi una strategică – în special din pricina puterii britanice din Mediterana răsăriteană şi a prezenţei trupelor britanice în Egipt şi Orientul Mijlociu. De aceea, subordonarea economică a fost completată cu asimilarea politică, ce conducea, în momentul crucial, la invazie şi ocupaţie militară. (Instrumentul asimilării politice a fost Pactul Anti-Comintern sau Pactul Tripartit, încheiat iniţial în 1936 de către Germania şi Japonia, la care s-a alăturat aproape imediat Italia, iar apoi Spania, fiind în cele din urmă incluşi şi diverşi sateliţi răsăriteni.) Acesta a fost finalul unei independenţe ce a durat o jumătate de secol pentru aproape toate statele create sau lărgite prin aranjamentul din 1919, deoarece s-a dovedit că în faţa dominaţiei lui Hitler nu exista nici o scăpare, cu excepţia supunerii în faţa lui Stalin.

În afară de vulnerabilitatea Europei Centrale şi Răsăritene în forma ei de după primul război mondial, Hitler dispunea de un al doilea mare avantaj. El nu era distras de chestiuni extraeuropene. De cealaltă parte, Franţa era, iar Marea Britanie, cu atât mai mult. Deşi angajamentele britanice în afara Europei nu erau un lucru nou, impactul lor asupra forţei şi politicilor britanice era diferit. Marea Britanie era o putere perturbată, iar între cele două războaie mondiale perturbările sale au fost o cauză majoră a absenţei oricărei alianţe eficiente anglo-franceze sau a vreunei politici europene coerente a britanicilor.

Din 1936, un segment considerabil al armatei britanice se afla în Palestina. Marina Regală era, potrivit propriilor săi şefi, disipată într-un mod periculos. La Conferinţa Dominioanelor din 1937, Marea Britanie şi-a reînnoit angajamentele, în special faţă de

Australia şi Noua Zeelandă, angajamente pe care, în cazul unei agresiuni japoneze, marina nu le putea onora dacă războiul se derula şi în Europa sau dacă apărea necesitatea de a mobiliza forţele navale în vederea războiului. (Influenţa dominioanelor asupra politicii britanice era considerabilă. Fiind informate pe larg de către Londra, guvernele dominioanelor erau bine pregătite pentru a exercita, la momentul potrivit, presiuni asupra cabinetului de la Londra, pentru a nu fi pierdute din vedere. Dispuneau de propriile surse de informaţii chiar în cadrul centrului decizional al politicii britanice.)

Şi Orientul Mijlociu, şi Extremul Orient erau considerate zone vitale pentru interesele britanice, nu mai puţin importante decât Europa. Combinaţia era imposibilă. Măreţia puterii britanice, demonstrată prin marile sale vase de luptă şi fortificaţiile din Singapore, nu putea contrabalansa pierderea alianţei antebelice cu Japonia. Înfrângând China în 1895 şi Rusia în 1905, Japonia devenise cea mai mare putere din Asia şi (fiind prezentă în Manciuria din 1905) o putere continentală. Din 1902 era aliata Marii Britanii. Această alianţă s-a destrămat la conferinţa navală postbelică (1921-1922), când Marea Britanie s-a conformat poziţiei americane şi a forţat Japonia să accepte limitări în domeniul naval, limitării jignitoare pentru renăscuta mândrie naţională a japonezilor. După aceea, Marea Britanie a oscilat între reluarea relaţiilor cu Japonia şi demonstraţii de forţă. Chestiunea fundamentală era agresiunea japoneză din China, care, impunându-i Marii Britanii să aleagă între opoziţie şi susţinere, a scos la iveală ambivalenţa disperată a acesteia. Problemele din Asia Răsăriteană au afectat situaţia politică din Europa prin faptul că i-au obligat pe britanici să continue să privească în urma lor.

În 1927, Japonia a ocupat peninsula Shantung, care fusese revendicată cu succes în 1919. În 1929, Uniunea Sovietică a trimis trupe pentru a proteja Calea Ferată Chineză Răsăriteană, care era proprietate rusească. Armata japoneză a aranjat incidentul de la Mukden pentru a i se permite să ocupe Manciuria şi să-şi extindă imperiul din insule pe continent (la fel ca atunci când republica maritimă veneţiană a preluat ceea ce s-a numit Veneto). Printre motive se aflau naţionalismul militant, teama de reunificarea şi revigorarea Chinei de către Guomintang, precum şi nevoia de a proteja industriile japoneze de export, lovite de marea criză economică.

Marea Britanie nu putea recunoaşte cucerirea Manciuriei de către Japonia fără a ofensa China şi a nesocoti pactul Ligii Naţiunilor, nici nu putea ajuta China cu împrumuturi fără a ofensa Japonia, nici nu putea – sau nu mai putea – trata chestiunile Orientului Îndepărtat drept un grup independent de probleme. Agresiunea japoneză în China şi temerile privitoare la ceea ce ar putea face Japonia în Asia de Sud-Est şi în Pacific au avut repercusiuni complet noi în Europa. În trecut, Europa influenţase evoluţiile evenimentelor din Asia, nu şi invers. Schimbarea era neliniştitoare. În timp ce unii, inclusiv Churchill, îi subestimau şi chiar îi disprețuiau pe „asiaticii" japonezi, alţii – în special amiralii – erau îngrijoraţi. Politicienii britanici, inclusiv Chamberlain, nu aveau încredere în americani, tânjeau după vechea alianţă cu Japonia, dar nu se puteau convinge singuri că alianţa merită reiterată cu preţul îndepărtării americanilor. Echilibrul afacerilor europene era sensibil complicat de includerea în ecuaţie a altor continente. Doar Hitler nu avea nevoie să-şi bată capul cu asta, deoarece Germania nu mai poseda nimic în Asia. În eventualitatea în care japonezii administrau înfrângeri umilitoare englezilor şi altor imperialişti europeni, ei ar fi urmat să fie înfrânţi, la rândul lor, de către americani şi nu mai aveau şanse să devină o mare putere într-un viitor previzibil.

Marea Britanie nu avea nici o intenţie să intre în conflict cu Germania, în Europa sau în altă parte, şi cu atât mai puţin în Europa de Sud-Est, regiune pe care o considera îndepărtată şi neimportantă. Germania putea domina zona, dacă se dovedea că se poate abţine de la utilizarea vizibilă a forţei fizice. Ţelul primordial al Marii Britanii era pacea, nu menţinerea *statu quo*-ului teritorial. Graniţele puteau fi modificate în mod paşnic, dacă în acest fel pacea ar fi devenit mai sigură.

Acesta era un ţel onorabil. De-a lungul anilor dintre cele două războaie mondiale, cei mai mulţi dintre miniştrii britanici, oameni care luptaseră în primul război, erau decişi să salveze următoarea generaţie de obligaţia de a lupta în alt război. Pentru a atinge acest obiectiv, Marea Britanie a căutat să reincorporeze Germania cât mai curând posibil într-un sistem de alianţe, în condiţii potrivite cu forţa şi poziţia sa. În schimb, Franţa îşi propunea în primul rând să menţină Germania în inferioritate cât mai mult timp posibil. Existau argumente pentru fiecare din aceste politici, dar nici unul pentru ipostaza în care ambele ţări presupuse aliate le urmăreau pe amândouă mai mult sau mai puţin simultan.

Britanicii îi considerau pe francezi revanşarzi şi obstrucţionişti ; francezii îi considerau pe britanici inconştienţi şi nestatornici. Britanicii prevedeau o ameninţare germană pe care încercau să o prevină, iar francezii vedeau o ameninţare germană pe care încercau să o blocheze. Contribuţia britanică definitorie la politica internaţională era credinţa în dialogul raţional, o credinţă dusă la dimensiuni iraţionale atunci când a fost extinsă la încercarea de a-l convinge pe Hitler să renunţe la cucerirea de *Lebensraum*.

Pentru mulţi francezi, tatonările Germaniei de către Marea Britanie, care au evoluat spre o politică numită corespunzător „împăciuitorism", erau o acoperire sau un pretext pentru un nou aranjament în Europa, iar când ascensiunea lui Hiler la putere a accentuat bine întemeiatele temeri franceze în legătură cu Germania, ministrul francez de Externe, Louis Barthou, a pornit construirea unei contraalianţe, împreună cu Mica Înţelegere, Italia şi Uniunea Sovietică. El a fost, oricum, asasinat în octombrie 1934, iar planurile sale n-au dus la nici un rezultat, deoarece Franţa îşi pierduse capacitatea de a realiza sau conduce o astfel de alianţă. Voinţa politică franceză era subminată de marea criză economică, guvernele franceze erau alcătuite din coaliţii prost concepute, de scurtă durată şi fără putere de decizie, societatea franceză era infestată de viziunile apocaliptice ale unei noi Revoluţii Franceze, pusă la cale de comuniştii sovietici sau de socialiştii conduşi de Léon Blum sau şi de unii, şi de ceilalţi. Din ce în ce mai pesimişti, politicienii francezi au desconsiderat capacitatea de luptă a Franţei şi au exagerat în mod deliberat forţa militară a Germaniei, în ciuda faptului că producţia franceză de război a rămas în general superioară celei a Germaniei până în ultimile zile de pace din 1939 (doar că era defectuoasă în anumite domenii, în special în materie de aviaţie).

O dată cu înlăturarea lui Barthou şi a politicii sale, Italia a făcut primul său pas decisiv în direcţia alăturării la tabăra câştigătoare, cea a lui Hitler. Întotdeauna duplicitară, aşa cum ambele războaie mondiale au demonstrat-o, Italia lui Mussolini a contractat microbul pseudoimperialist, care este uneori latent, alteori activ în zona Mediteranei, cămin istoric al marilor civilizaţii.

Fanfaronada lui Mussolini a fost considerată la nord de Alpi una benignă, dar nu mai mult, până în 1935, când acesta a profitat de un incident minor în Etiopia, a invadat-o prin Marea Roşie şi Eritreea, i-a masacrat cu arme de foc moderne şi gaze de luptă pe etiopienii slab înarmaţi, şi-a însuşit trei sferturi din ţară şi, inspirându-se de la Disraeli,

şi-a numit regele împărat. Britanicii şi francezii erau ofensaţi de această încercare *parvenu* de a copia statutul lor imperial din Africa, erau îngrijoraţi de obstacolele pe care aceasta le crease în calea bunelor relaţii cu Italia şi în privinţa calmului din Mediterana şi ajunseseră într-un impas: fie susţineau că italienii violau în mod clar pactul Ligii Naţiunilor, fie atrăgeau Italia de partea lor şi împotriva lui Hitler. În special Marea Britanie era prea puţin doritoare să adopte orice fel de măsură consistentă împotriva Italiei, nu pentru că flota italiană ar fi constituit o ameninţare serioasă pentru britanici, ci datorită faptului că, aşa cum Amiralitatea a explicat guvernului, Marina Regală nu se putea ocupa simultan de un război în apele europene şi unul în cele orientale; orice necesitate de a întări flota din Mediterana putea încuraja Japonia să profite de ocazie în Asia şi Pacific.

Acest impas a produs două compromisuri dezastruoase. Marea Britanie şi Franţa au luat iniţiativa şi au propus sancţiuni internaţionale împotriva Italiei, aşa cum era stabilit în pactul Ligii Naţiunilor, dar, deoarece măsurile adoptate le excludeau pe cele de reală eficienţă (în special un embargou asupra aprovizionării cu petrol sau blocarea trecerii navelor de război şi a armelor prin Canalul Suez), rezultatul a fost limitarea severă a Italiei, fără însă a-i bloca operaţiunile militare, alienarea italienilor şi discreditarea Ligii. În al doilea rând, un plan anglo-francez prin care să i se acorde Italiei atât cât dorea din Etiopia pentru a rămâne în bune relaţii cu Marea Britanie şi Franţa a devenit cunoscut prematur, a fost denunţat public şi apoi abandonat, cu urmări similare. Criza etiopiană i-a făcut pe liderii francezi şi britanici să pară mai stupizi şi mai dezbinaţi decât Mussolini, ceea ce era o realizare remarcabilă. De asemenea, ea a sporit neîncrederea între cele două puteri.

Războiul civil din Spania (1936-1939), început ca o revoltă militară împotriva guvernului republicii spaniole şi încheiat cu victoria insurgenţilor, s-a desfăşurat în termeni ideologici, dreapta împotriva stângii. Pe ansamblu, clasele conducătoare din Franţa şi Marea Britanie erau de partea guvernului spaniol, dar nu atât din respect pentru legitimitate, cât din raţiunile ideologice care au caracterizat conflictul. Socialiştii şi radicalii (conservatori moderaţi) din Franţa şi grosul Partidului Conservator din Marea Britanie erau neliniştiţi şi dezorientaţi. Când generalul Francisco Franco a obţinut victoria cu ajutor german şi italian, ei au fost norocoşi, pentru că generalul optase pentru o viaţă liniştită în interiorul peninsulei sale şi a refuzat să contribuie mai mult decât simbolic, doar cu o divizie antisovietică, la desfăşurarea celui de-al doilea război mondial. Franco, amintindu-şi probabil de felul în care Napoleon şi britanicii transformaseră Spania într-un câmp de luptă major, a preferat să o menţină la periferia Europei, unde se aflase în cea mai mare parte a timpului de la începutul secolului al XVII-lea. Războiul civil spaniol a accentuat temerile europene cu privire la braţul lung al comunismului sovietic şi, în principal datorită participării vizibile şi active a unei forţe aeriene germane, a fost principalul factor pentru creşterea convingerii populare conform căreia un război mai mare era inevitabil.

În 1938, Hitler a anexat Austria. Mussolini a dat binecuvântarea sa acestui *Anschluss*, de care se temuse şi căruia i se opusese. Ceilalţi au consimţit, spunându-şi că, în fond, austriecii erau un fel de germani şi că nu puteau face nimic pentru a desface unirea. În acelaşi an, Hitler şi-a urmat planurile împotriva Cehoslovaciei, pe care intenţionase să şi-o însuşească în acelaşi timp cu Austria, dar circumstanţele erau diferite, deoarece doar

o minoritate din cadrul Cehoslovaciei era germană şi erau oameni care puteau face ceva: exista un tratat franco-cehoslovac din 1924 şi exista o posibilitate clară ca, în cazul în care Franţa se decidea să lupte pentru Cehoslovacia, britanicii să nu lase Franţa să lupte singură. De aceea, politica britanică, preponderent pacifistă, avea nevoie de premisa ca Franţa să nu lupte pentru Cehoslovacia.

Metoda lui Hitler a fost aceea de a exploata nemulţumirile minorităţii germane din Cehoslovacia, care, ca şi slovacii de la celălalt capăt al ţării, se simţea asuprită de cehi. Erau trei milioane de astfel de germani, cei mai mulţi grupaţi în regiunea sudetă şi din ce în ce mai politizaţi de către liderul lor, Konrad Henlein, care era el însuşi din ce în ce mai atras de naziştii germani şi mai obedient faţă de Hitler. Preşedintele Cehoslovaciei, Beneš, a făcut o serie de concesii faţă de cererile de autonomie emise de Henlein, însă fiecare concesie a fost întâmpinată, la sfatul lui Hitler, cu noi pretenţii. Hitler era mai puţin interesat de situaţia şi drepturile germanilor sudeţi cât de subjugarea întregii ţări. A exagerat grosolan doleanţele germanilor sudeţi şi a insistat pe ideea că nu exista altă soluţie la problemele lor decât retrasarea frontierelor pentru a-i aduce pe aceştia în cadrul Reich-ului german. Violenţa limbajului său a susţinut credinţa generalizată conform căreia nu dorea conciliere, ci conflict cu Cehoslovacia, iar cu cât creştea impresia că el era gata de război, cu atât sporeau presiunile asupra Marii Britanii în vederea găsirii concesiilor care să-l împiedice. Cei mai mulţi dintre generalii germani cu experienţă se opuneau unui război cu Cehoslovacia, deoarece în 1938 această ţară era mai bine pregătită pentru război decât Germania, pe toate planurile, cu excepţia unuia (rezervele umane), asta în afara faptului că tratatul cu Franţa ar fi expus Germania unui război pe două fronturi. Unii germani s-au gândit la o lovitură de stat împotriva lui Hitler, pentru a împiedica acest război, şi şi-au pus speranţele într-o opoziţie anglo-franceză deschisă şi hotărâtă împotriva lui Hitler şi în sprijinul Cehoslovaciei ca premisă a unei lovituri de stat. Ei nu doreau totuşi să acţioneze primii, iar tentativa de rebeliune împotriva propriului lor guvern nu a fost considerată un factor semnificativ în situaţia dată. Chamberlain era în continuare convins că Cehoslovacia nu putea fi salvată. Ţelul său, în cursul celor trei vizite la Hitler (la Berchtesgaden, Bad Godesberg şi la Conferinţa de la München), nu a fost să salveze Cehoslovacia, ci să salveze pacea.

Daladier, corespondentul său francez, era pregătit să lupte, deşi unii dintre colegii săi de cabinet nu erau dispuşi, iar Chamberlain a promis că, dacă Franţa merge la război, şi Marea Britanie va face la fel. Această promisiune a făcut imperios necesară prevenirea apariţiei unui *casus foederis* din perspectiva tratatului franco-cehoslovac. Pe de altă parte, existenţa tratatului era utilă pentru Chamberlain, deoarece Hitler nu putea fi sigur că nu se implică într-un război pe două fronturi, pentru care nu era pregătit şi pe care nici generalii săi nu-l puteau accepta. Combinaţia dintre îndoielile lui Hitler şi urmărirea neîndurătoare a păcii de către Chamberlain a produs înţelegerea de la München. Chamberlain şi Daladier le-au spus cehilor că nu vor obţine vreun ajutor francez. Aceştia s-au prăbuşit. Hitler a acceptat o ajustare parţială a frontierei sale cu Cehoslovacia în locul operaţiei chirurgicale mai rapide şi mai drastice pe care o solicitase. În afară de transferul majorităţii sudeţilor germani în cadrul Reich-ului, Cehoslovaciei i-a fost subminat remarcabilul sistem de apărare. În fapt, Cehoslovacia a fost eliminată la München, cu toate că Hitler a fost obligat să se mulţumească cu doar două îmbucături la aperitiv şi a încheiat dezmembrarea ţării în următoarele şase luni.

În primăvara următoare, Hitler a conceput o lovitură de stat separatistă în Slovacia, pentru a o transforma într-o marionetă germană, şi a ocupat provinciile cehești ale Boemiei şi Moraviei. Marea Britanie şi Franţa, care garantaseră pentru o Cehoslovacie post-München, au observat cu o uimitoare fățărnicie că, după trădarea Slovaciei, nu mai rămăsese nici o Cehoslovacie, astfel încât garanţiile lor nu mai erau valide. În Polonia, unde atitudinea lui Hitler faţă de Cehoslovacia cauzase teamă, dar prea puţin regret, colonelul Josef Beck încerca tardiv să construiască un sistem de apărare împotriva unei ameninţări mult prea evidente. A declarat că era gata să reitereze tratatul polono-german din 1934 şi să discute despre frontiere şi, în acelaşi timp, a încercat să organizeze o ligă a puterilor de mâna a doua : Polonia, Ungaria şi, poate, Italia. Însă aceste acţiuni au fost inutile. Hitler l-a dus de nas pe Beck atâta timp cât chestiunea cehoslovacă nu era finalizată, iar apoi a spus limpede că preţul pentru a lăsa Polonia în pace era Danzigul – un oraş locuit de germani, atribuit cu toate acestea Poloniei în 1919, transformat în oraş liber sub egida Ligii Naţiunilor şi, în orice ipostază, o ameninţare pentru Polonia, dacă era incorporat în Reich-ul german. De aceea, preţul cerut de Hitler, ca şi separarea zonei sudete de Cehoslovacia, era o ameninţare germană permanentă la adresa libertăţii politice a Poloniei şi chiar a existenţei acesteia.

Tratatul Poloniei cu Franţa (1921) nu avea, probabil, o valoare mai mare decât cel al Cehoslovaciei, adică aproape nulă. Dar astfel de calcule au fost încurcate cu superficialitate de o decizie britanică de a acorda Poloniei (şi României) garanţii de ajutor militar în eventualitatea că ar fi fost atacate. Această mişcare surprinzătoare a modificat radical şi în ultimul moment aversiunea britanică faţă de angajamentele din Europa Răsăriteană şi recentul refuz britanic de a susţine Cehoslovacia. Ea a arătat că victoria lui Chamberlain la München în privinţa opririi războiului a fost acceptată ca o victorie aparentă. Poloniei nu i-a folosit în nici un fel. Hitler a utilizat-o drept pretext pentru încetarea discuţiilor cu Polonia, iar ulterior, când a atacat, promisul ajutor militar britanic nu a venit niciodată. În lunile ce au urmat, încercând să-şi menţină libertatea de decizie în oricare alte privinţe, Marea Britanie şi Franţa au continuat să trateze chestiunea poloneză ca pe o dispută privitoare la frontiere. Oricum, Hitler avea alte lucruri mai importante în minte. El se apropia din ce în ce mai mult de frontierele sovietice şi trebuia să le încalce pentru a asigura *Lebensraum*-ul pe care îl considera necesar pentru viitorul rasei germane. Însă, aşa cum tratatul franco-cehoslovac l-a făcut să aibă ezitări la München, şi garanţiile britanice faţă de Polonia l-au obligat să se gândească serios la un război în Apus în momentul în care ataca Polonia. Planurile de rezervă pentru un război cu Marea Britanie existau deja, dar fuseseră pregătite dintr-un spirit de precauţie excesivă şi cu speranţa din partea lui Hitler că respectivele planuri vor rămâne doar în dosarele Cartierului General. Garanţia britanică acordată Poloniei l-a obligat să reflecteze asupra faptului că atacul asupra Poloniei ar fi putut să însemne ceva mai mult decât o *promenade militaire*. O campanie serioasă ar fi însemnat o distragere a atenţiei, cu toate că – datorită diferenţei de forţă dintre armate – ar fi fost mai puţin descurajantă decât perspectiva unor campanii comune, cehă şi occidentală, împotriva sa. I-ar fi încurcat planurile, dar nu i-ar fi distrus marea strategie. Cât timp a dedicat el teoretic perioadei dintre subjugarea Poloniei şi o invadare a Uniunii Sovietice rămâne un mister, dar războiul în Apus ar fi trebuit să dureze mai mult, iar în acel interval el ar fi trebuit să-şi înrăutăţească relaţiile cu Uniunea Sovietică. Deşi nu se temea de Uniunea Sovietică, trebuia, potrivit acestei

scheme, să aştepte momentul potrivit şi să nu aibă vreo iniţiativă proprie. Astfel, o înţelegere temporară cu Stalin era extrem de dezirabilă, chiar dacă presupunea împărţirea provizorie a Poloniei cu Uniunea Sovietică şi amânarea distrugerii complete a polonezilor (în cele din urmă germanii au ucis 15-20% dintre ei), ca şi alte acţiuni pregătitoare pe flancul sudic sovietic din Balcani.

A face o înţelegere pe care nu intenţionezi să o respecţi nu este dificil. Detaliile nu contează. Stalin era la fel de dornic ca şi Hitler să facă un pact. El fusese la fel de obsedat ca şi britanicii în legătură cu pericolul japonez, nu cu cel german. Şi-a dorit roadele unui parteneriat de pradă cu Hitler şi avea o nevoie disperată de timp, deoarece Hitler era aproape sigur un partener de rea credinţă şi un inamic. O parte considerabilă a armatei sale era angajată în Asia, iar în întregul ei fusese demoralizată recent de o epurare stupidă a ofiţerilor, de la cei din conducere până la cei cu grade inferioare. Conducerea sa era cel puţin la fel de impopulară ca şi cea a ţarului, cu o generaţie mai devreme; nu avea aliaţi şi nici încredere în contactele întârziate şi lipsite de entuziasm încercate de Marea Britanie şi Franţa; capacitatea industriei sovietice de a face faţă rigorilor războiului era un mister, iar fabricile producătoare de material militar erau în număr insuficient şi erau plasate în locuri nepotrivite. Perfectarea unei înţelegeri cu Hitler a necesitat puţin timp, deoarece era o necesitate. Pactul sovieto-german din 1939 era o înţelegere între două puteri, însă o înţelegere doar cu numele, o manifestare a unui interes comun trecător. În 1941, Hitler l-a încălcat. Însă, aşa cum în 1914 Statul-Major german planificase să înfrângă Franţa în lunile dintre miezul verii şi Crăciun şi a eşuat, şi Hitler a încercat să facă acelaşi lucru cu Uniunea Sovietică în 1941 şi a eşuat.

În ambele cazuri, rezultatul a fost prăbuşirea puterii centrale din Europa. La mai puţin de patru ani după invazia lui Hitler, trupele sovietice au cucerit Berlinul, iar armatele lui Hitler au capitulat necondiţionat, în mare parte în faţa cuceritorilor sovietici. Armatele sovietice au ocupat jumătate de Europă. Niciodată puterea rusească nu mai fusese atât de extinsă pe continent.

Acest monopol al puterii sovietice asupra a jumătate din Europa a fost una dintre urmările politicii nefericite de a-l menaja pe Hitler o perioadă prea lungă şi cu prea multă blândeţe, atitudine ce a dictat în 1938 abandonarea Cehoslovaciei de către Marea Britanie şi Franţa, acceptând astfel faptul că Cehoslovacia şi, de asemenea, Polonia vor fi eliminate fără ca în Răsărit să înceapă luptele serioase, ca şi faptul că o înfrângere germană în Est trebuia, în mod logic, să fie o victorie exclusiv sovietică, care să îndreptăţească un control exclusiv sovietic asupra Europei de la răsărit de teritoriile germane (cu excepţia singulară a Greciei).

Încercarea Marii Britanii de a-l linişti pe Hitler a fost o politică raţională dusă până la extreme iraţionale. Era o politică britanică tipică, o tentativă (bazată pe discuţii şi argumente) de a menţine pacea într-o Europă în cadrul căreia Germania era indubitabil un factor major, iar nemulţumirile germane erau în acel moment apreciabile şi periculoase. Ea era condamnată să eşueze, deoarece nu a fost niciodată o cale de a combate cucerirea de *Lebensraum* de către Hitler – sau, dacă a existat o astfel de cale, ea a dispărut în anii dinainte de 1938. Ţelul lui Chamberlain nu a fost să promoveze un război între Germania şi Uniunea Sovietică. Cu toate că, după părerea sa, un astfel de război nu ar fi fost atât de regretabil, i-ar fi permis lui Hitler o dominaţie continentală inacceptabilă pentru Marea Britanie şi cu mult mai ameninţătoare decât orice dominaţie sovietică ce putea fi

imaginată în acel moment. Pe de altă parte, deoarece rezultatul unui război nu este niciodată previzibil cu certitudine, exista pericolul ca un război ruso-german să poată aduce Rusia înapoi în Europa Centrală. Ţelul lui Chamberlain era într-adevăr pacea. Greşeala sa capitală a fost că a încheiat la München o înţelegere ce a adus pacea vreme de câteva luni, cu preţul participării la un război mult mai dificil de câştigat atunci când a început.

Chamberlain a fost orbit de bunele sale intenţii şi de insularitatea sa tipic englezească. Respingerea războiului, cuplată cu o neîncredere exclusivistă faţă de străinii pe care nu s-a obosit să-i cunoască, l-au împins spre estimarea eronată a valorii Cehoslovaciei pentru Marea Britanie. Atât timp cât exista o Cehoslovacie independentă, Hitler avea în Răsărit un inamic pe care nu-l putea înfrânge fără mobilizarea tuturor forţelor sale terestre şi aeriene împotriva unui formidabil sistem static de apărare şi împotriva unor divizii la fel de înarmate ca ale sale. N-ar mai fi avut nimic de utilizat pe frontul occidental, unde forţele franceze, oricât de inadecvate s-au dovedit a fi ulterior, ar fi avut de făcut o plimbare, o *promenade militaire*, şi, mai presus de toate, n-ar mai fi avut disponibile escadrilele pentru atacurile aeriene asupra Marii Britanii, nici bazele din Franţa şi Belgia, esenţiale pentru asemenea atacuri. În 1938, Luftwaffe nu putea atinge Marea Britanie decât în zboruri ocazionale, de recunoaştere. Amânând războiul într-o încercare inutilă de a-l preveni, conciliatorii din 1938 i-au oferit lui Hitler mijloacele de a bombarda Marea Britanie doi ani mai târziu şi lui Stalin oportunitatea de a domina Europa Răsăriteană. Pe cât de bune le-au fost intenţiile, pe atât de catastrofale le-au fost politicile. Când războiul din 1939-1945 s-a încheiat, perspectiva hegemoniei germane asupra Europei dispăruse şi fusese înlocuită de coşmarurile hegemoniei sovietice.

Partea a II-a

Ameninţarea rusească

Capitolul al V-lea

De la Moscova la Berlin

Rusia a devenit o putere de prim rang după înlăturarea tătarilor mongoli care trăiseră în spaţiul rusesc începând cu secolul al XI-lea, prin reunirea diverselor principate din zonă într-o singură monarhie cu capitala la Moscova şi prin înfrângerea inamicilor din vest, al căror loc ca principal adversar slav al germanilor l-a preluat curând. Înainte de secolul al XVIII-lea era înspăimântătoare, dar îndepărtată, sau doar îndepărtată. Din veacul al XVIII-lea a devenit un factor major în politicile europene. După înfrângerea lui Napoleon, ţarul Alexandru I a mers la Paris şi a jucat unul din rolurile decisive la Congresul de la Viena. Când Hitler a fost învins, armatele lui Stalin au cucerit Berlinul şi au subjugat toate teritoriile aflate între germani şi ruşi.

Constanţa laborioasă a acestei politici *Drang nach Westen*, care a ajuns să fie asemănată cu un compresor, i-a strivit în primul rând pe polonezi. Atât timp cât ruşii s-au ocupat de tătari, puterea cea mai influentă din Europa Centrală fusese Imperiul Polono-Lituanian, apărut în 1385 din reunirea, printr-o căsătorie, a coroanelor Marelui Ducat al Lituaniei şi Regatului Poloniei. Acest imperiu a cuprins ceea ce mai târziu s-au numit teritoriile apusene ale Rusiei (Bielorusia sau Rusia Albă şi Ucraina), ajungând la mai puţin de 100 de mile de Moscova şi înglobând şi părţi din Prusia Orientală, Cehoslovacia şi România de mai târziu. La început, parteneriatul a fost mai mult lituanian decât polonez, dar echilibrul s-a modificat şi elita imperiului s-a polonizat, mai ales după stingerea în 1572 a aripii lituaniene din dinastia Jagełłonilor, al cărei centru era Vilnius. Clasele conducătoare poloneze au manifestat un dispreţ viguros faţă de ruşi, pe care îi considerau nişte barbari asiatici, impunând şi un antagonism la fel de evident al Bisericii Romano-Catolice faţă de Biserica Ortodoxă Rusă. Însă temelia imperiului era şubredă. Excesiv de numeroşii nobili polonezi au împiedicat dezvoltarea unei autorităţi centrale eficiente, au gâtuit economia prin oprimarea ţăranilor, pe care i-au tratat ca pe nişte suboameni, şi le-a lipsit capacitatea de a vedea unde îi vor duce aceste emoţii primitive. La finalul secolului al XVI-lea, într-un moment în care Rusia traversa o adevărată perioadă de cumpănă (cu lupte pentru tron foarte asemănătoare cu Războiul celor Două Roze din Anglia), pretendenţii polonezi s-au alăturat competiţiei pentru tronul rus, iar un rege al Poloniei – care era suedez – a fost încoronat ţar la Moscova în 1610. Moscova şi cnezatul Moscovei au fost ocupate de Polonia pentru un număr de ani. Dar puterea poloneză s-a dezintegrat atunci când prinţii de la Moscova au fondat Rusia modernă. O nouă dinastie rusă, Romanovii, s-a impus în faţa nobililor locali şi a duşmanilor externi, iar în secolul al XVIII-lea regii polonezi au ajuns dependenţi de ţari. Ultimul monarh polonez a fost un ex-amant al împărătesei

Ecaterina cea Mare. Înainte de sfârşitul secolului, Rusia s-a alăturat puterilor germane – Prusia şi Austria – la împărţirea Poloniei, iar după războaiele napoleoniene cea mai mare parte a statului polonez a fost transformată în ducat ereditar, proprietate a Romanovilor.

Rusia s-a dezvoltat pe măsură ce Polonia a decăzut şi a dispărut ca stat independent. Dobândind putere datorită resurselor demografice, creşterii producţiei agricole (în special de porumb) şi câtorva monarhi remarcabili, Rusia a înfrânt o insolentă pretenţie imperială din partea Suediei, a ajuns până în Munţii Urali, la Marea Baltică şi la Marea Neagră, cu posibilitatea de a intra în Mediterana prin intermediul Istanbulului (dacă acesta putea fi smuls turcilor), a adăugat Bielorusia şi Ucraina centrului moscovit[1] şi a ajuns în contact permanent cu prusacii şi austriecii în vest şi sud. În 1812, ruşii au învăţat că Apusul era acum mai periculos decât Răsăritul. Această *volta face* a coincis cu recunoaşterea Rusiei drept una dintre marile puteri ale Europei.

Însă statul ţarist era neobişnuit de fragil. Era alcătuit din diferite grupuri dominante, fiecare dintre ele fiind rapace în felul său propriu – naţionalist, comercial sau strategic. Nu existau frontiere certe la vest, la sud sau la est. Pentru a contracara aceste particularităţi interne şi periferice, conducătorii imperiului au simţit nevoia de a întări nucleul statului (ceea ce însemna şi dinastia) printr-o organizare politică stabilă şi prin accelerarea dezvoltării industriale, dar şi de a-i proteja legitimitatea suverană şi de a-i afirma prestigiul prin participarea la sistemul statal european.

Pentru ceilalţi europeni, Rusia avea caracteristici speciale: era imensă şi astfel ameninţătoare într-un sens brutal. Era şi înapoiată, mai presus de toate înapoiată din punct de vedere cultural şi astfel ameninţătoare în alt sens, fiind neafectată de marile mişcări ale Renaşterii şi Iluminismului, prin care restul Europei fusese obişnuit să-şi schiţeze progresul. Însă ameninţarea era parţial compensată de aparenţa unei structuri dezorganizate politic şi din punct de vedere economic şi tehnic. În toate aceste sensuri,

1. Aceste acumulări teritoriale erau slave, dar nu aparţinuseră ruşilor mari, fiind deci componente ale unui imperiu sau federaţii ruse, nu părţi indiscutabile ale unui stat rus unitar. Cuvântul „Ucraina" înseamnă marcă, aşa cum a fost utilizat în nume precum Ostmark, Mark Brandenburg, Markgraf. „Ucrainean" sau „om de la graniţă" a fost un nume adoptat de o ramură a familiei ruseşti, ales pentru a-i desemna pe ruteni (sau ruşii mici). Cuvintele „rutean" şi „rus" au aceeaşi rădăcină. Ruşii mari, întemeietorii Ducatului Moscovei, ce a devenit statul rus, au decis să-i numească ruteni pe ceilalţi ruşi. Aceşti ruteni s-au numit ei înşişi ucraineni. Ucraina a fost devastată dinspre răsărit în secolul al XIII-lea, s-a ridicat din nou în secolul al XIV-lea, a devenit parte a Imperiului Polono-Lituanian, a fost scena unor revolte sporadice împotriva stăpânilor polonezi romano-catolici, a fost împărţită în secolul al XVII-lea între cnezatul Moscovei şi Polonia, cu un mic segment meridional rămas sub un temporar control tătar, şi-a afirmat pentru scurt timp independenţa, când a fost fondat Imperiul Rus, şi a devenit în mod anormal o parte a Uniunii Sovietice şi un membru de sine stătător al ONU. Chestiunea privitoare la faptul că ucraineana şi ruteana ar fi sau nu limbi distinte a fost îndelung disputată, nu fără implicaţii politice şi religioase. Ucraineana se vorbeşte în Ucraina, Basarabia, Bucovina, Galiţia Răsăriteană şi Rutenia Subcarpatică. Acest din urmă teritoriu din familia ruteană, colţul său sud-estic, a fost trasferat în 1919 de la Ungaria la noul stat cehoslovac, dar a fost preluat din nou în două rânduri de Ungaria, cu încurajarea lui Hitler, în 1938-1939. Şase ani mai târziu, a fost încă o dată pierdut de Ungaria, de această dată în favoarea Uniunii Sovietice. Ruşii albi, diferiţi de ruşii mici şi situaţi mult mai la nord, sunt şi ei „oameni ai frontierelor", dar limba lor nu este ruteana. (NB: rutenium este un metal care nu poate fi găsit nicăieri în preajma Ruteniei.)

Rusia era ciudată, deşi mai puţin ciudată decât un alt imperiu din Europa. Dacă Rusia se ivea cu intenţii incerte la marginea răsăriteană a continentului, Imperiul Otoman, care ocupa o bucată consistentă din Europa de Sud-Est şi controla jumătate din cursul Dunării, n-avea în nici un caz ce căuta acolo. Străin în materie de religie, rasă şi atitudini, el trebuia avut în vedere, dar era considerat chiar şi de cei mai constanţi simpatizanţi ai săi (britanicii, în cea mai mare parte a timpului) drept o prezenţă nenaturală şi jenantă, probabil pe punctul de a ieşi din cărţi. Pentru ruşi era chestiunea numărul unu de pe agenda relaţiilor externe – nu un pericol, ci un obstacol. Capitala otomană era singura capitală din Europa la care o altă putere aspira în mod activ şi cu optimism, iar acea putere era Rusia. Celelalte puteri europene erau suficient de conştiente de intenţiile Rusiei, aşa că se jucau cu diverse scheme de blocare a lor. Printre acestea se afla, încă din anii '30 ai secolului al XIX-lea, înfiinţarea unei federaţii a statelor danubiene care să împiedice expansiunea Rusiei spre Sud. Între 1815 şi 1914, cel mai lung şi mai costisitor război desfăşurat în Europa a fost războiul Crimeii, al cărui scop era acelaşi.

În primul război mondial, Imperiul Otoman s-a situat de partea greşită şi s-a dezintegrat, dar capitala sa nu a trecut la Imperiul Rus, care a dispărut şi el. Posesiunile turceşti din Europa şi Asia au fost împărţite şi, deşi noul stat turc şi-a menţinut un cap de pod în Europa, „problema orientală", care îi preocupase pe oamenii de stat europeni vreme de un secol şi mai bine, a fost anulată şi astfel rezolvată[2]. O dată cu dispariţia simultană a Imperiului Habsburgic, care fusese principalul adversar al Rusiei în privinţa preluării moştenirii otomane, politica Europei Centrale şi Răsăritene s-a schimbat pentru totdeauna, însă triumful rusesc a fost amânat, iar întreaga regiune a fost remodelată potrivit opiniilor democratice şi naţionaliste apusene şi în absenţa oricărei influenţe răsăritene semnificative. Revoluţia bolşevică din 1917, urmată de multiple invazii străine, de războiul civil şi perturbările interne brutale, precum şi de incompetenţa exhibată la o scară largă, au secătuit Rusia din punct de vedere militar, economic[3] şi politic, astfel încât, între 1917 şi tratatul ruso-german din 1939, statul sovietic nu a fost un factor semnificativ în afacerile externe europene.

În afară de sfera imaginaţiei, nici revoluţia bolşevică nu a influenţat problemele Europei. Temerile legate de subversiunea comunistă răspândită din Rusia erau nefondate şi, până la finalul celui de-al doilea război mondial, adică o generaţie mai târziu, nici un stat din afara Rusiei nu a devenit comunist pentru mai mult de câteva săptămâni. Astfel, departe de a deveni avangarda unei noi ordini revoluţionare în Europa, Uniunea Sovietică era izolată, Lenin judecând complet eronat fervoarea revoluţionară dintr-o Europă care fusese muribundă timp de 70 de ani. Deşi Uniunea Sovietică a reluat relaţiile diplomatice şi comerciale, a încheiat tratate, a intrat în Liga Naţiunilor în 1934 şi s-a conformat celor mai multe dintre atributele unor raporturi interstatale, impactul său concret în Europa a fost mai mic decât în orice alt moment scurs de la începutul domniei lui Petru cel Mare.

---

2. Capul de pod al Turciei în Europa era important pentru noul stat turc, deoarece izolarea sa în Asia Occidentală, disputele de frontieră cu Uniunea Sovietică şi aspiraţia spre modernizare au accentuat necesitatea unor susţinători în Apus.
3. Modernizarea Rusiei, ce luase avânt înaintea primului război mondial, a fost oprită nu numai de aceste agitaţii şi dezastre, ci şi de secătuirea investiţiilor franceze, determinată într-o anumită măsură de anularea de către noul regim a datoriilor ţariste.

Această blocare a puterii ruseşti a fost susţinută în primul rând de Germania. Indiferent dacă în Rusia ar fi avut loc sau nu o revoluţie de vreun fel în preajma acelui moment, cauza directă a revoluţiei a fost de fapt înfrângerea Rusiei de către Germania – înfrângere care creează cea mai pregnantă diferenţă dintre cele două mari războaie europene. În primul, Rusia a fost învinsă de Germania înainte ca Germania să capituleze din cauza înfrângerilor de pe fronturile apusene, în timp ce în cel de-al doilea ruşii i-au învins pe germani. Faptul că nemţii au fost pe punctul de a câştiga în 1941 nu a diminuat semnificaţia copleşitoare a prăbuşirii lor din 1945. A doua diferenţă crucială provenea din cadrul Rusiei înseşi. Revoluţia din 1917, la început precară, dar în cele din urmă victorioasă, a pus capăt monarhiei ţarilor într-o manieră ce a inculcat în Europa o teamă mai mare decât orice temere inspirată de vreun *ancien régime* rusesc. Astfel, victoria sovietică din 1945 nu a reprezentat doar o inversare a verdictului din războiul precedent, nici nu a fost pur şi simplu o substituire a ameninţării germane asupra sistemului statal european cu una rusească. Ea a strecurat în inima problemelor europene, unde pragmatismul fusese principiul dominant, ambiguul, dar înţepătorul fum al ideologiei. Ruşii care au preluat Europa Centrală şi Răsăriteană în 1945 nu erau doar moştenitorii unei defuncte autorităţi ţariste. Ei încarnau şi emoţiile revoluţiei şi erau comandaţi de un generalissim care fusese unul din cei patru-cinci actori principali din 1917 şi îşi datora titlul suprem mai curând posturii de lider ideologic decât valorii sale ca lider militar.

Omul care, mai mult decât oricare altul, a readus Uniunea Sovietică în centrul politicilor europene a fost Hitler, atunci când, după ce invadase statul sovietic, a fost înfrânt acolo. Concepţiile lui Hitler despre Uniunea Sovietică fuseseră exprimate deschis în *Mein Kampf*, dar Stalin, aidoma guvernului britanic, era hipnotizat de Japonia. El era moştenitorul de pe latura rusească al suspiciunilor reciproce manifestate de-a lungul mai multor generaţii, al neîncrederii derivate din expansiunea rusă în Asia în vremea ţarilor, şi era mai îngrijorat de ocuparea Manciuriei de către Japonia decât de preluarea puterii de către Hitler din anul următor. În orice caz, până în 1939 a ajuns în situaţia de a trebui să evite un atac german. Cu doi ani mai devreme îşi epurase corpul ofiţeresc şi astfel îşi şubrezise forţele armate: circa o jumătate din ofiţeri au fost daţi afară şi împuşcaţi sau deportaţi, inclusiv 90% dintre generali. Epurările politice, care au început cu uciderea liderului de partid de la Leningrad, Kirov, în 1934, întăriseră poziţia personală a lui Stalin prin îndepărtarea tovarăşilor săi mai capabili, dar produseseră şi agitaţii, iar Stalin trebuie să fi avut informaţii de la poliţia sa secretă cu privire la starea precară a regimului său şi la propria sa impopularitate. Politicile sale agricole fuseseră complet dezastruoase, iar dezvoltarea industrială, deşi în anumite aspecte remarcabilă, era totuşi inadecvată. Nu avea aliaţi şi era la fel de neîncrezător faţă de Franţa şi Marea Britanie pe cât erau acestea faţă de el. Într-un război cu Germania, şansele păreau a-i aparţine în mare măsură acesteia din urmă. Chiar dacă nu putea să-şi asigure o pace durabilă cu Hitler, trebuia totuşi să câştige timp. Trebuia să prevină la fel de urgent o apropiere între Hitler şi democraţiile franceză şi britanică, care ar fi putut conduce la un atac occidental comun asupra Uniunii Sovietice. Astfel, dacă războiul urma să izbucnească, ceea ce părea foarte probabil, cel mai bun lucru pentru Stalin era o confruntare de durată între Hitler, pe de o parte, şi britanici şi francezi, pe de altă parte, cu o Uniune Sovietică neutră.

Pentru mulţi oameni din Europa Occidentală, pactul sovieto-german din 1939 arăta mai real decât a fost cu adevărat. În Marea Britanie, Churchill a fost unul dintre puţinii

care l-au considerat o escrocherie şi a prezis în scurt timp un război între cei doi parteneri. Privind retrospectiv, este surprinzător cât de multe persoane, aparent bine informate (care însă nu se deranjaseră să citească *Mein Kampf*), au privit tratatul potrivit semnificaţiei sale superficiale şi au prevăzut un dominion comun sovieto-german în Europa. Când Uniunea Sovietică a încercat să-i intimideze pe finlandezi, iar apoi, în noiembrie 1939, a invadat Finlanda pentru a extinde sistemul defensiv sovietic împotriva unui atac german, a existat o mare simpatie populară pentru finlandezi, precum şi o circumspecţie camuflată a factorilor de decizie, pentru care orice acţiune ofensivă sovietică în zona Balticii era considerată un obstacol în calea ambiţiilor copleşitoare ale lui Hitler. Aceeaşi ambivalenţă a atras şi ocuparea de către Stalin a celor trei ţări baltice, în iunie 1940. La Londra au existat divergenţe considerabile între cei care îl vedeau pe Stalin ca un partener al lui Hitler şi se gândeau la lansarea unor atacuri aeriene asupra obiectivelor petroliere din regiunea Caspicii şi cei care sperau că pactul sovieto-german se va transforma într-un impas sovieto-german. Confuzia nu a fost înlăturată până când Hitler i-a pus capăt prin invadarea Uniunii Sovietice.

Pactul încheiat de Stalin cu Hitler nu l-a ajutat pe cel dintâi să câştige prea mult timp. Pe de altă parte, temerile sale în privinţa unei alianţe tripartite concentrate împotriva sa nu s-au materializat şi, la mai puţin de doi ani după semnarea pactului amintit, atunci când Hitler a atacat Uniunea Sovietică, Stalin s-a trezit cu un aliat direct, de vreme ce Marea Britanie era în război cu Germania. Condiţiile date au duş la crearea unei alianţe anglo-sovietice pe care nici una dintre cele două puteri nu o sperase şi nici nu o dorise prea mult. Această alianţă întâmplătoare a pus temelia unei alianţe mai largi, implicând şi Statele Unite, alianţă care a câştigat războiul în Europa.

Realizarea unei alianţe nu era simplă. Atunci când a fost atacat, în iunie 1941, primele cerinţe ale lui Stalin au fost livrarea de materiale militare şi ajutor armat sub forma unor unităţi care să fie trimise în Uniunea Sovietică. Atât de precară era poziţia sa. Însă până la sfârşitul anului, Stalin, după ce rezistase primei şi celei mai teribile furtuni, a formulat şi scopuri politice, dintre care au ieşit în evidenţă un acord al tuturor părţilor de a nu încheia vreo pace separată şi solicitarea ca noii săi aliaţi să confirme achiziţiile teritoriale pe care le obţinuse prin pactul său cu Hitler: frontierele din 1941, inclusiv dividendele baltice, poloneze şi balcanice ale târgului său cu Hitler. Eden, aflat la Moscova în decembrie 1941, a refuzat să recunoască aceste cuceriri la faţa locului, dar a revenit la Londra cu ideea că lui Stalin i se putea face această favoare, deoarece, dacă liderul de la Kremlin câştiga războiul, el urma să ocupe singur şi fără a putea fi împiedicat de nimeni tot ceea ce dorea. Oricum, Churchill nu era atât de convins, iar Partidul Conservator cu atât mai puţin. După câteva luni, atunci când Molotov a venit la Londra, nu a putut obţine mai mult decât un tratat incert de asistenţă mutuală în timpul războiului şi după aceea, cu o reiterare a clauzei de reciprocitate, înaintată anterior de Molotov şi Sir Stafford Cripps (ambasadorul britanic la Moscova), în problema neînceperii unor negocieri separate cu Germania. Molotov nu a avut succes nici în privinţa solicitării făcute lui Churchill de a se deschide în acel an în Europa un nou front împotriva germanilor. Premierul britanic se gândea în sinea lui la unele raiduri asupra coastelor franceze în 1942 şi la o invazie pe scară largă în 1943, dar nu a făcut nici un fel de promisiuni.

În acel moment intraseră în război şi Statele Unite, ca urmare a declaraţiei de război a lui Hitler în ziua ce a urmat atacului japonez de la Pearl Harbor. Molotov a plecat de

la Londra la Washington, unde Roosevelt i-a promis un al doilea front în 1942. Data creării acestui al doilea front – formulă ce a însemnat întotdeauna un front în Europa – a devenit cea mai mare sursă de neîncredere și fricțiuni între aliați, poate doar cu excepția chestiunii poloneze. Când Churchill l-a urmat pe Molotov la Washington, l-a convins pe Roosevelt să accepte planurile sale pentru o invazie în 1942, dar nu în Europa, ci în Africa de Nord, un plan ce excludea orice debarcare în Franța în anul respectiv și, așa cum s-a dovedit, și în anul următor. Churchill s-a dus apoi la Moscova pentru prima sa întâlnire cu Stalin, ce s-a dovedit a fi furtunoasă, dar nu dezastruoasă: fiecare lider avea nevoie de la celălalt de prea multe lucruri pentru a-și permite să scape cu totul de sub control incriminările și frustrările. Nota generală a fost una de bonomie. Este greu de spus dacă cei doi oameni se plăceau sau se înțelegeau unul pe celălat, dar Stalin a trebuit să accepte faptul că, înainte de 1943, în Europa nu urma să se deschidă un al doilea front și a putut fi convins că încetarea temporară a expedierii convoaielor din regiunea Arcticii către Uniunea Sovietică – o chestiune ce stârnea o îngrijorare chiar și mai mare, precum și neîncredere – reprezenta o necesitate operațională și nu un semn de rea-voință sau trădare (expedierea convoaielor a fost reluată sub protecția întunericului, o dată cu venirea toamnei). Însă în documente există puține dovezi cu privire la o concordanță reală de opinii, în pofida izbucnirilor de camaraderie prin care această incredibilă, dar crucială alianță a fost ținută în funcțiune. De la mijlocul lui 1941 până la mijlocul lui 1944, aproape întreaga forță combatantă a armatei germane, ca și o mare parte din forțele aeriene germane, a fost utilizată de Hitler pe fronturile din răsărit (cu o singură excepție notabilă, cea a forțelor ce au luptat în Africa de Nord până în mai 1943), prelungind disputa dintre Germania și Uniunea Sovietică și alimentând suspiciunile lui Stalin în privința aliaților săi, în special asupra Marii Britanii, care, în prima parte a acestei perioade, a exercitat o influență considerabilă asupra strategiilor anglo-americane, s-a opus riscantelor intenții americane de a lansa o invazie pripită în nordul Franței și a deviat primele implicări americane pe teatrul european de război către o abordare periferică, prin Algeria și Italia. Indiferent de meritele acestei strategii britanice, ea a fost inevitabil văzută de Stalin ca o întârziere dureroasă și un indiciu sinistru cu privire la indiferența britanică față de soarta Uniunii Sovietice.

Spre deosebire de Napoleon, în 1941 Hitler nu a reușit să ocupe Moscova – sau Leningradul –, însă situația Rusiei era extrem de gravă, iar un an mai târziu Stalingradul, aflat pe Volga, a fost asediat. A supraviețuit, iar această rezistență a condus la capitularea, la 2 februarie 1943, a unui întreg grup de armate germane. Stalin nu se mai afla în defensivă; putea să tragă aer în piept și să se gândească la opțiunile pe care le avea. Sau, dacă nu a procedat astfel în acel moment, a putut s-o facă câteva luni mai târziu, după victoriile zdrobitoare ale armatei sovietice în bătăliile din preajma orașului Kursk. Negocierea cu Hitler era, în ciuda acordului Molotov-Cripps, o posibilitate, o modalitate de încheiere a războiului, deși cu prețul pierderii ocaziei de a elimina puterea germană din Europa pentru o perioadă îndelungată. Gândindu-se dacă să-și părăsească sau nu aliații, Stalin trebuie să fi cântărit eventualitatea ca aceștia să-l părăsească în același mod. Însă, spre mijlocul lui 1943, el a aderat public, chiar dacă fără prea multă convingere, la solicitarea de capitulare necondiționată a Germaniei, înaintată la Casablanca de Roosevelt și (tot fără convingere) de Churchill la începutul anului. Orizonturile lui Stalin se lărgeau. Începea să identifice calea spre Europa Centrală și să se gândească la relațiile

cu guvernele din ţările aflate în proximitatea Uniunii Sovietice. A dizolvat Cominternul nu pentru a-i mulţumi pe Roosevelt şi Churchill – aşa cum a crezut multă lume în acel moment –, ci pentru că intenţiona să se ocupe separat de fiecare stat membru printr-o abordare interguvernamentală. Stalin, apostolul socialismului într-o singură ţară, nu agrease niciodată internaţionalismul favorizat de tovarăşii săi mai culţi sau mai vizionari şi întruchipat de Comintern. Dorea să aibă mână liberă în jumătate de Europă, însă, deoarece avea încă nevoie de ajutor aliat împotriva Germaniei, trebuia să descopere în ce măsură intenţionau aliaţii să-i lase mână liberă în acest stadiu al înaintării şi cum era mai convenabil să-şi dezvăluie atuurile. Cu alte cuvinte, era gata să testeze atmosfera politică prin discuţii personale cu Roosevelt şi Churchill. Astfel a început sezonul conferinţelor care, de la Teheran, în noiembrie 1943, până la Ialta, în februarie 1945, au abordat, pe lângă chestiuni de strategie militară, şi probleme politice. Din perspectivă politică, la aceste reuniuni s-a discutat nu despre Europa Occidentală, ci despre cea Răsăriteană; din punct de vedere militar, situaţia a stat exact invers.

Agenda politică a ţinut pasul cu evenimentele militare. Trupele sovietice au intrat în statele baltice şi în Polonia în ianuarie 1944, în Cehoslovacia în aprilie, în Ungaria în decembrie. Aliaţii occidentali au debarcat în Franţa în iunie 1944. Trupele sovietice au intrat în Reich-ul german în ianuarie 1945, iar aliaţii occidentali au traversat Rinul în martie. Acesta a fost într-adevăr un fundal de muzică militară.

Conferinţa de la Teheran a durat o săptămână, cea de la Ialta – patru zile. La Teheran, capitala din secolul al XIX-lea a Iranului (aleasă pentru reuniune deoarece numai până la acea distanţă de Uniunea Sovietică a fost dispus Stalin să meargă), ambasadele rusă şi britanică ocupau spaţii extinse şi foarte apropiate în centrul oraşului, fiecare cu o reşedinţă diplomatică de tip imperial şi un ansamblu de alte clădiri. Roosevelt a acceptat invitaţia de a-şi stabili sediul în complexul rusesc. Ialta, o reşedinţă imperială din secolul al XIX-lea de la Marea Neagră, era chiar şi mai adecvată unui program amestecat de şedinţe programate, discuţii neplanificate şi momente de destindere menite să cultive prietenia şi încrederea. Nu a existat vreo agendă de lucru oficială la nici una dintre conferinţe, iar lucrările nu au fost prea sistematice, asta în mod intenţionat. Stabilirea în prealabil a unei agende de lucru s-ar fi putut dovedi dificilă şi s-a considerat mai potrivit ca fiecare dintre lideri să fie liber să abordeze subiectele pe care dorea cel mai mult să fie dezbătute. De aici, o atmosferă de *conversazione*, dominată mai degrabă de amabilităţi decât de reguli. Au fost comentate ultimele evoluţii militare şi perspectivele imediate, după care comandanţii militari ce-i însoţeau pe oamenii de stat au fost însărcinaţi cu discuţiile mai detaliate. Pe subiecte politice, discuţia a fost mai picantă. Cu toate că fiecare lider avea două-trei probleme de maximă importanţă în minte, nici unul nu ştia prea multe despre gândurile celorlalţi. Din punct de vedere militar, erau uniţi în privinţa deciziei fundamentale de a înfrânge Germania cât mai curând posibil şi erau informaţi rezonabil de bine despre capacităţile şi intenţiile fiecăruia, iar atunci când nu erau precis informaţi, puteau face presupuneri corecte. Însă în domeniul politic lucrurile nu stăteau la fel. Dincolo de un anumit punct, toţi trei aveau planuri proprii şi vagi şi nu le cunoşteau pe cele ale aliaţilor lor. Imprecizia şi ignoranţa au sporit suspiciunea, în special între Stalin şi liderii occidentali, dar şi între Roosevelt şi Churchill (în privinţa coloniilor, spre exemplu), suspiciune care se întemeia pe atitudinile antebelice şi pe proiectele postbelice.

Chestiunea politică centrală era aceea privitoare la ce urma să se întâmple cu Germania învinsă. Însă ce i s-a întâmplat Germaniei în cei cinci ani de după finalul războiului nu a depins de ceea ce s-a spus sau convenit la conferinţele din timpul conflagraţiei. În perioada războiului, Roosevelt şi Churchill n-au stabilit prea multe lucruri în afară de solicitarea de capitulare necondiţionată, emisă într-un moment când, campania din Africa apropiindu-se de sfârşit, ei nu puteau cădea de acord în privinţa a ceea ce era de făcut în continuare (cu excepţia continuării atacurilor asupra Germaniei pe calea aerului). Pentru americani, sintagma capitulării necondiţionate, amintind de generalul Ulysses Grant, suna liniştitor. Pentru Churchill era suficient de belicoasă şi neangajantă din punct de vedere politic. În ceea ce priveşte Italia, faţă de care se aplica iniţial aceeaşi măsură ca şi în cazul Germaniei, această idee a fost abandonată în favoarea unor negocieri avantajoase.

Ulterior, dar în acelaşi an, Roosevelt şi Churchill s-au întâlnit la Quebec şi s-au lăsat convinşi de aşa-numitul Plan Morgenthau de transformare a Germaniei într-o naţiune de agricultori, o idee ce a fost primită cu oroare şi stupefacţie de principalii lor consilieri politici. Churchill şi-a menţinut vag intenţia de a bloca şi izola Prusia, un ţel ce părea a implica dezmembrarea Germaniei şi crearea unui gen de anticorpi germani în jurul vechilor ducate ale Bavariei şi Austriei (ambele, aşa cum au stat lucrurile, fiind mai strâns legate de Hitler şi nazişti decât fusese Prusia). Stalin, care după Stalingrad a abandonat ideea de a negocia cu Hitler (aceasta în cazul în care a avut în vedere aşa ceva) şi a susţinut, înainte de a merge la Teheran, principiul capitulării necondiţionate, a promovat şi un fantomatic guvern german în exil, aflat la Moscova, dar pe care l-a ajutat prea puţin, în afară de faptul că i-a permis să existe. Nici la Teheran, nici la Ialta nu a existat o concordanţă de opinii în privinţa Germaniei, chiar dacă nu pentru alt motiv decât acela că nu se luaseră nici un fel de decizii şi deci n-avea ce să coincidă. Până în momentul în care liderii – sau, în două cazuri, succesorii lor – s-au întâlnit la Potsdam, după sfârşitul războiului din Europa, toţi ajunseseră la concluzia că Germania nu trebuia dezmembrată. Însă Germania a fost dezmembrată. Ceea ce fusese Polonia în secolul al XVIII-lea a devenit Germania, pentru o vreme, în secolul XX.

În timp ce viitorul Germaniei a ocupat, ca subiect de sine stătător, prea puţin din timpul reuniunilor interaliate la nivel înalt, Polonia a monopolizat o bună parte din discuţii. A reprezentat cauza principală a neînţelegerii între aliaţi în domeniul politic (aşa cum a fost cel de-al doilea front în plan militar). După cum a evoluat, chestiunea poloneză a părut a se transforma într-un conflict între două seturi de polonezi, dintre care Stalin îl agrea pe unul, nu însă şi pe celălalt. Oricum, este probabil mai aproape de adevăr să se susţină că lui Stalin nu-i plăceau nici un fel de polonezi şi nici aceştia pe el. Stalin era decis să stăpânească Polonia, care era cu mult mai importantă pentru el decât oricare alt stat dintr-o Europă din care Germania era, cel puţin temporar, îndepărtată, însă până la mijlocul războiului simbolul statului polonez era reprezentat de guvernul anticomunist aflat în exil la Londra, care, în ochii lui Stalin, era o marionetă britanică şi nu una rusească. Ostilitatea adânc înrădăcinată dintre popoarele rus şi polonez, datând de secole, fusese exacerbată în timpul vieţii lui Stalin de invazia poloneză reuşită în Rusia de după primul război mondial[4], dar şi de revendicările ambelor părţi cu privire la

4. Polonezii au cucerit capitala ucraineană, Kiev. Au fost apoi obligaţi să se retragă şi s-au aflat pe punctul de a pierde propria lor capitală, Varşovia. Această tentativă a fost prima dintr-o serie

fontiera comună în perioada dintre recrearea statului polonez în 1919 şi distrugerea sa de către Hitler şi Stalin în 1939 şi de uciderea, la scurtă vreme după aceea, a câtorva mii de ofiţeri polonezi în pădurile de la Katyn. Acest ultim fapt a devenit cunoscut în aprilie 1943. O vreme, cei din Occident au încercat să creadă (şi chiar au crezut) afirmaţia neîntemeiată conform căreia autorii acestei crime erau germanii şi nu sovieticii. Când polonezii de la Londra au solicitat o anchetă a Crucii Roşii, Uniunea Sovietică a rupt relaţiile cu ei.

Premierul polonez de la Londra, generalul Sikorski, era un om abil şi inspirat. A murit într-un accident în iulie 1943. Nu putem şti dacă el ar fi ajuns să se înţeleagă cu Stalin, însă este clar faptul că nici un alt polonez de la Londra nu a putut. Principalele probleme erau două: frontierele Poloniei postbelice şi componenţa guvernului său. Polonezii doreau restaurarea graniţelor din 1939, existente înainte de invaziile germană şi sovietică din acel an. Uniunea Sovietică dorea frontiera pe care o obţinuse prin împărţirea sovieto-germană, dar era dispusă să se mulţumească cu uşor mai nefavorabila linie Curzon, trasată de lordul Curzon în 1920 şi reînviată oportun de Eden. În privinţa viitorului guvern, lui Stalin nu-i plăceau polonezii de la Londra nu numai pentru că erau anticomunişti şi se aflau la Londra, ci şi pentru că ei controlau o armată de partizani chiar în Polonia (Armata de Interior, în poloneză AK), armată care urma probabil să stânjenească, direct sau indirect, înaintarea militară sovietică. Celălalt grup polonez, denumit „polonezii de la Lublin", după numele oraşului unde s-a autoinstituit în chip de Comitet de Eliberare Naţională, a început de-a lungul anului 1943 să organizeze o armată şi a încercat să se transforme într-un guvern, în aşteptarea recunoaşterii. Stalin a fost suspicios faţă de polonezii de la Lublin la început şi i-a verificat atât pe polonezii de la Londra, cât şi pe anumiţi polonezi din cadrul numeroasei minorităţi poloneze din Statele Unite. Şi polonezii de la Lublin le-au făcut avansuri polonezilor americani. Oricum, în iulie 1944, Stalin a dat Comitetului de la Lublin aprobarea sa formală, însă fără a-i admite titulatura de guvern şi fără vreun angajament în privinţa frontierelor răsăritene sau apusene. Cât timp a durat războiul, Stalin a avut grijă să nu adopte măsuri care i-ar fi ofensat prea grav pe aliaţii săi, dar a fost mereu hotărât să-şi asigure în Polonia postbelică un guvern obedient faţă de Uniunea Sovietică.

Churchill se simţea ferm angajat faţă de Polonia, deoarece invadarea acesteia fusese cauza declaraţiei de război britanice împotriva Germaniei în 1939, iar garanţia britanică pentru Polonia fusese o promisiune superficială, lipsită de conţinut, căci liderii englezi ai momentului nu făcuseră nimic pentru a o îndeplini. Însă el a devenit foarte iritat de polonezii de la Londra, pe care i-a descris ca fiind cei mai îndârjiţi inamici ai săi, şi era departe de a fi un adversar al ţelului sovietic de a beneficia de guverne prietene în ţările vecine, în special în cele prin care sau cu care Hitler atacase Uniunea Sovietică. De aceea, la Teheran, el a încercat să găsească o soluţie de compromis, dar capacitatea sa de a influenţa cursul evenimentelor s-a diminuat pe măsură ce armatele sovietice au avansat pe teritoriul Poloniei în 1944.

---

de încercări perverse din secolul XX de a readuce trecutul la viaţă. În acelaşi timp, grecii, crezându-se un fel de neobizantini, au visat să cucerească Constantinopolul, au invadat Asia Mică şi au fost spulberaţi de către turci. Câţiva ani mai târziu, Mussolini a proclamat un nou Imperiu Roman, care ilustra doar partea sordidă a ilustrului stat cu acelaşi nume. Şi mai târziu, neoisraeliţii au încercat să refacă regatul lui David şi Solomon. Istoria tratată simplist este un lucru periculos atunci când li se urcă la cap politicienilor.

Pentru polonezii de la Londra, această înaintare a devenit semnalul unor acţiuni disperate. Împreună cu armata lor de partizani din Polonia, au organizat la Varşovia o revoltă împotriva germanilor, nu doar cu scopul de a se răzbuna pe germani, ci şi – fapt mai important – de a reinstitui propria lor autoritate în capitala poloneză înainte ca forţele sovietice să ajungă acolo. De aceea, revolta lor a fost pe cât de antigermană, pe atât de antisovietică, şi este de înţeles de ce nu le-au spus nimic despre ea autorităţilor sovietice. Însă rezistenţa germană s-a dovedit mai puternică decât se anticipase, iar insurgenţii au fost obligaţi să solicite ajutor sovietic. Stalin a refuzat să-l trimită până când a fost prea târziu. De asemenea, el a obstrucţionat tentativele britanice şi americane de a le acorda asistenţă, refuzând să le pună la dispoziţie aerodromurile de la est de Varşovia. Stalin era, într-o anumită măsură, îndreptăţit să considere revolta drept iresponsabilă şi să protesteze împotriva faptului că insurgenţii nu şi-au făcut cunoscute planurile din timp. Se poate ca el să fi avut şi serioase motive tactice pentru a nu răspunde la apelurile lor, de vreme ce înaintarea sa tocmai fusese oprită, dar eşecul revoltei şi slăbiciunea polonezilor de la Londra şi a Armatei lor de Interior erau pentru el câştiguri politice faţă de care nu ar fi putut rămâne insensibil şi la care lipsa sa de reacţie a contribuit în mod decisiv. Polonezii de la Londra erau iresponsabili, dar şi Stalin a exploatat această iresponsabilitate. După ce revolta amintită a fost înăbuşită de germani, termenii chestiunii poloneze s-au schimbat semnificativ, deoarece Armata de Interior fusese paralizată (a fost distrusă în iarna ce a urmat de o nouă ofensivă sovietică). Acest episod – atât în sine, cât şi cu impactul emoţional implicit şi de durată – a marcat istoria Europei Centrale pentru restul secolului.

Spre finalul revoltei, Churchill a propus ca Varşovia să fie ajutată de aliaţii occidentali pe calea aerului, avioanele urmând apoi să aterizeze pe aeroporturile sovietice fără permisiunea Moscovei, dar Roosevelt a evitat să-l ofenseze pe Stalin atât de direct. În perioada revoltei, mesajele sale către Stalin au fost mai puţin insistente decât cele ale lui Churchill, pentru că, deşi în Statele Unite erau mulţi polonezi, Roosevelt nu împărtăşea ataşamentul cvasi-cavaleresc al lui Churchill pentru cauza independenţei poloneze sau preocuparea crescândă a acestuia faţă de o Europă postbelică dominată decisiv de Uniunea Sovietică. El nici nu era obligat să aibă de-a face cu sâcâitoarele solicitări ale polonezilor de la Londra. După revoltă, Churchill a revenit la politica sa, cerându-i lui Stalin să includă polonezi de la Londra în guvernul de la Lublin, însă în acel moment o asemenea amalgamare nu era decât o salvare a aparenţelor. Când şase polonezi de la Londra s-au alăturat celor de la Lublin, ei nu au reprezentat decât ilustrarea imperativelor diplomaţiei interaliate, fiind irelevanţi pentru viitorul Poloniei. Supremaţia îi aparţinea lui Stalin şi ceea ce a mers pentru Polonia urma să meargă şi pentru restul Europei Centrale şi Răsăritene, o dată ce armata sovietică era instalată acolo. La Moscova, în octombrie 1944, atunci când el şi Churchill au discutat despre relaţiile Est-Vest în Europa Răsăriteană şi şi-au exprimat interesele într-un tabel cu procente matematice, Polonia nu era pe listă. Nu mai era nimic de făcut în privinţa ei.

Evenimentele – mai precis, armatele – au progresat cu repeziciune în ultimele luni ale războiului. În august 1944, înainte de revolta de la Varşovia, forţele sovietice au cucerit capitala lituaniană Vilna (Vilnius) şi Polonia până la Vistula. Restul Poloniei a fost ocupat până la sfârşitul anului, trupele sovietice au intrat în Ungaria şi Germania în

ianuarie 1945, iar în România în februarie*. Potrivit memoriilor generalului Şuikov, Berlinul ar fi putut fi cucerit în februarie dacă Stalin nu şi-ar fi ţinut în loc armatele, de teamă să nu perturbe discuţiile aflate în desfăşurare la Ialta, unde Churchill îl agasa în continuare pe liderul sovietic, cerându-i să lase Polonia cu adevărat independentă. Stalin a evitat chestiunile privitoare la alegerile postbelice, ridicând problema frontierei şi propunând malul vestic al râului Neisse ca graniţă apuseană, idee la care Roosevelt şi Churchill au obiectat că noii Polonii i s-ar atribui un număr mult prea mare de germani (Stalin a replicat că toţi aceşti germani fugiseră). Stalin a acceptat linia Curzon în Răsărit şi, cumva evaziv, şi desfăşurarea de alegeri deschise, cu acceptarea tuturor partidelor antinaziste, fără a defini însă ce înseamnă astfel de partide şi fără a stabili o dată precisă pentru alegeri. A mai acceptat, în principiu, lărgirea guvernului de la Lublin prin adăugarea unor polonezi de la Londra. În luna următoare, după ce a scăpat de Ialta şi se gândea deja la cucerirea Berlinului, Stalin a aprobat răpirea unui număr de polonezi anticomunişti, care au fost transferaţi la Moscova, unde au fost toţi întemniţaţi, iar unii din ei au murit. În iulie 1945, Statele Unite şi Marea Britanie au recunoscut guvernul de la Lublin. Alegerile au fost amânate *sine die*.

La scurtă vreme după Ialta, aliaţii occidentali au traversat Rinul. Deşi Stalin domina Europa Răsăriteană (cu excepţia Greciei, unde britanicii, cu încuviinţarea lui Stalin, au înfrânt o tentativă comunistă de preluare a puterii la sfârşitul lui 1944[5]), soarta Germaniei propriu-zise era încă nesigură, fiecare din cele două părţi fiind aparent capabilă să ajungă prima la Berlin. Spre disperarea ultragiată a lui Churchill şi uimirea lui Stalin, Eisenhower a anulat cursa, considerând că înţelegerile aliate ce atribuiau fiecărei puteri o zonă de operaţiuni militare îl obligau să procedeze astfel. Berlinul a capitulat la 2 mai în faţa trupelor sovietice. Din aceleaşi motive, americanii au permis armatei sovietice să ocupe Praga o săptămână mai târziu, în pofida unei oferte a unui comandant local sovietic în privinţa unei acţiuni comune. În iunie, principalele trei armate aliate s-au retras în zonele de ocupaţie prestabilite din Germania (convenite în noiembrie 1944), lăsând Berlinul ca oraş cu administraţie tripartită, dar în interiorul zonei sovietice, iar Stalin devenea stăpân al celor trei capitale importante ale Europei Centrale: Viena, Praga şi Berlin.

Ambele tabere din cel de-al doilea război mondial au avut planuri de reordonare a Europei Centrale. Hitler însuşi era prea puţin interesat de detalii de genul planurilor postbelice, dar unii dintre camarazii săi – în special Alfred Rosenberg, un german din zona Balticii – s-au preocupat de proiecte şi programe care erau un amestec de rasism malefic şi planificare economică, o versiune pervertită a ideii de *Mitteleuropa*. Germania urma să constituie centrul dominant al unei Europe al cărei *Grossraum* central era spaţiul unde trăiau germanii – un spaţiu variabil, deoarece germanii puteau fi deplasaţi. Pe lângă populaţia germană şi împreună cu ea existau nordici negermani respectabili, hiloţi nenordici şi suboameni. (În ce categorie intrau italienii a rămas neclar, în special pentru italieni.) Din punct de vedere economic, întreaga regiune urma să constituie un centru autarhic cu zone dependente, un sistem de evacuare, energie ieftină şi un sistem de transport sensibil îmbunătăţit. La periferia *Grossraum*-ului ar fi existat aşezări de

---

* De fapt, Armata Roşie a intrat în România în vara lui 1944, iar în Ungaria în octombrie 1944 – n.t.

5. Refuzul lui Stalin de a-i ajuta pe comuniştii greci s-a adăugat la propriile lor sciziuni şi ezitări. Unii susţineau tentativa de preluare a puterii, iar alţii aveau îndoieli în privinţa ei.

soldaţi-ţărani (trei milioane şi jumătate de persoane) a căror atribuţie principală urma să fie ţinerea la respect a săracilor fără pământ şi fără cetăţenie. Partea rasistă a programului implica deportări de persoane pe scară largă, dar şi exterminări. Pe lângă eliminarea evreilor şi ţiganilor, slavii urmau să fie şi ei reduşi la 30 de milioane. Rosenberg a împărţit Uniunea Sovietică pe hârtie în patru părţi, după ce a atribuit bucăţi separate Finlandei şi României. Din acest exerciţiu cartografic (comparabil cu activităţile Congresului de la Viena din 1814-1815) urmau să apară Moscovia, Ucraina, Ostland (corespunzând în linii mari cu zona Balticii) şi Caucazul, toate conduse de comisari germani, dintre care doi au şi fost, de fapt, aleşi şi numiţi după invadarea Uniunii Sovietice, în 1941.

Pentru tabăra antigermană, planificarea postbelică presupunea trasarea unor noi frontiere, în principal a celor poloneze, şi mutarea oamenilor pentru a face graniţele mai credibile şi mai durabile, însă principalele deplasări de populaţie au fost prilejuite nu de planificări, ci de războiul propriu-zis. Germanii din întreaga Europă Centrală şi Răsăriteană, inclusiv cei din Uniunea Sovietică, au fugit spre Apus şi un mare număr din ei au fost ucişi pe măsură ce plecau. Germanii stabiliseră precedente oribile, nu în ultimul rând prin lagărele lor de prizonieri, unde mai mult de jumătate din deţinuţi au murit. Dar au şi plătit pentru ceea ce au făcut, fiindcă germanii au fost ucişi sau pur şi simplu au dispărut în condiţii neelucidate, atunci când au încercat să scape prin teritoriile rus, polonez, ceh şi altele, unde distrugerea deliberată şi pe scară largă de către armatele germane a oraşelor, satelor şi zonelor rurale îi făcuse pe germani odioşi. Cel puţin zece milioane de germani au fost dezrădăcinaţi sau ucişi în ultimele faze ale războiului. Decizia aliată de a-i muta pe germani spre apus, pentru a face loc unei Polonii care a fost ea însăşi transferată spre vest, a fost una din componentele acestei imense catastrofe umane. Europa Centrală a încheiat războiul în haos.

Capitolul al VI-lea

Imperiul lui Stalin în Europa

Pentru Uniunea Sovietică, finalul războiului a fost triumfător, dar dureros. Distrugerile fuseseră teribile. Numai în primele şase luni ale războiului, prin pierderile teritoriale, resursele minerale şi numărul de vite s-au diminuat cu un procent situat între 50 şi 75%. Au urmat alte pierderi imense în 1942, când germanii au cucerit regiunea Donului şi Caucazul de Nord şi au ajuns pe Volga. Într-un singur oraş (Leningrad), doar într-o iarnă, 630.000 de oameni au fost ucişi sau au murit de foame sau de frig. Până la sfârşitul războiului, au murit 20-25 de milioane de oameni şi mai mulţi au rămas fără adăpost, iar 4-5 milioane de case erau în ruine. Chiar atunci când tot teritoriul pierdut a fost recuperat, nivelul primei recolte s-a situat doar la jumătatea celei din 1940. Numărul de vite a fost redus chiar şi mai drastic – totalul porcilor se diminuase de la 23 la 3 milioane –, iar liniile de cale ferată, podurile şi materialul rulant s-au împuţinat semnificativ. Exporturile acopereau o zecime din importuri. Unele lupte au continuat, în special în Ucraina şi Lituania, vreme de circa zece ani după 1945. Niciodată în istoria modernă o victorie nu fusese obţinută atât de dureros.

Puterea germană a fost eliminată, *Anschluss*-ul destrămat, iar Reich-ul a fost împărţit la început în patru zone de ocupaţie, apoi în două state separate. Europa Centrală şi Răsăriteană era aproape în întregime la discreţia sovieticilor, însă alianţa antigermană s-a dezintegrat de îndată ce scopul său a fost atins, iar relaţiile dintre aliaţi au devenit nu numai reci, ci ostile în mod făţiş, iar americanii aveau bomba atomică. Această ostilitate a rupt Europa în două părţi. Chiar dacă acesta era un fel de echilibru, el era foarte diferit de acel *Gleichgewicht* dintr-o epocă trecută: era rigid şi a devenit şi mai inflexibil prin introducerea prejudecăţilor doctrinare în politica internaţională. Deşi armele nucleare, o dată ce au fost obţinute de ambele tabere, au impus un soi de stabilitate, stilul confruntării a fost înăsprit prin vehemenţa cu care protagoniştii capitalismului privat şi cei ai comunismului etatist s-au atacat unii pe alţii şi care a depăşit în intensitate chiar polemica dintre fascişti şi democraţi şi a amintit de excesele absurde ale romano-catolicilor şi protestanţilor. Practic, Europa a fost împărţită printr-un *modus vivendi* bazat pe un grad extrem de ridicat de neînţelegere, adesea deliberată.

Primul test şi primul eşec evident al relaţiilor dintre foştii aliaţi a vizat Germania, pe care ei îşi propuseseră să o ocupe în zone separate, dar să o controleze – în special în chestiuni economice – în comun. La Ialta, aliaţii conveniseră că Germania trebuia dezarmată şi denazificată. De asemenea, stabiliseră o sumă provizorie de 20 de miliarde de dolari pentru reparaţii de război, din care jumătate urma să fie plătită Uniunii

Sovietice şi Poloniei, dar la Potsdam nu au izbutit să confirme această prevedere, iar puterile occidentale de ocupaţie au devenit repede conştiente de faptul că orice plată substanţială în contul reparaţiilor contravenea obiectivului lor declarat de a pune Germania să plătească din producţia curentă pentru toate importurile necesare. Producţia din acel moment era redusă, iar ceea ce exista ar fi fost diminuat prin plata reparaţiilor, indiferent dacă acestea ar fi fost în bani sau sub forma capacităţilor de producţie dezmembrate. Ocupanţii sovietici s-au grăbit să preia tot ce puteau – chiar fabrici întregi – din zona lor, pentru a ajuta la reabilitarea industriei sovietice, în timp ce occidentalii au adoptat o politică contrară, de resuscitare a economiei germane, pentru a-i slăbi dependenţa de ei înşişi în materie de alimente şi alte necesităţi. Stalin şi-a pierdut speranţa că ar reuşi să obţină controlul asupra întregii Germanii, însă nici el şi nici unul din succesorii săi n-au scăpat de teama de Germania.

În spaţiul dintre Uniunea Sovietică şi Germania, Stalin şi-a consolidat controlul militar şi l-a transformat într-o dominaţie politică şi economică completă. Această subjugare a *Mitteleuropei* a fost dictată de temerile sale şi de neîncrederea în foştii aliaţi, ca şi de nevoile sale economice imperioase. Înainte ca războiul să se fi sfârşit, el îşi recunoscuse limitele, acceptând ca Marea Britanie să fie factorul de decizie în Grecia, ajungând chiar până la refuzul de a ridica măcar un deget în ajutorul comuniştilor greci, şi este greu de crezut că solicitarea sa asupra unei părţi din coloniile italiene din Africa era altceva decât o tentativă de a se tocmi: în 1945 Africa era în afara sferei sovietice de acţiune. Poate că a sperat ca partidele comuniste din Franţa şi Italia să ajungă în coaliţiile de la putere din ţările lor sau cel puţin să devină nişte factori perturbatori considerabili, căci eventualitatea ca acestea să preia singure puterea era complet nerealistă. Singurul său atu cert era controlul armatelor sale în acele locuri unde ele ajunseseră. Stalin era hotărât să apere acest atu, chiar prin măsuri pasibile de a-i ultragia pe aliaţii săi din timpul războiului. O dată câştigată confruntarea, securitatea sovietică a căpătat prioritate faţă de menţinerea alianţei, care fusese primordială atât timp cât Germania nu era încă îngenuncheată.

Stalin a impus o nouă ordine pe harta Europei Centrale şi Răsăritene[1], pe care a plasat-o aproape în întregime sub o conducere comunistă obedientă. Pentru Uniunea Sovietică, el a luat Basarabia şi nordul Bucovinei de la România, Rutenia Subcarpatică de la Cehoslovacia (creându-i astfel Uniunii Sovietice frontieră cu Ungaria) şi o bucată consistentă din Polonia, inclusiv oraşele Lvov şi Vilnius. I-a cerut Poloniei să dea înapoi Cehoslovaciei zona Těšín, Ungariei să renunţe la Transilvania în favoarea României, iar României să predea sudul Dobrogei Bulgariei. Deşi, contrar unor anumite opinii, statele Europei Centrale şi Răsăritene n-au fost incorporate în cadrul Uniunii Sovietice ca republici sovietice (cum s-a întâmplat, spre exemplu, cu Ucraina în Europa sau cu Kazahstan în Asia), ele au devenit nişte state suverane neputincioase sub titulaturi de genul „Republică Socialistă" sau „Democraţie Populară". Având acest statut, ele nu erau numai subordonate din punct de vedere politic, aceasta fiind soarta oricărui stat minor

1. Europa Centrală include, din raţiuni ce ţin de organizarea acestor capitole, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi Germania de Est, cu amendamentul că reunificarea potenţială a acesteia din urmă cu Germania de Vest a transformat-o întotdeauna într-un caz special. Imperiul lui Stalin în Europa Răsăriteană cuprindea România şi Bulgaria (inclusiv Albania pentru o anumită perioadă), dar nu reuşise să incorporeze Iugoslavia şi nu a inclus niciodată Grecia.

aflat în penumbra unuia mai mare, ci şi obligate să adopte modele politice şi economice pe care le-au preluat din Uniunea Sovietică. Mai exact, conducerea aparţinea Partidului Comunist, al cărui secretar general era şeful efectiv al guvernului, şi economia „comandată" era strict centralizată. În cadrul acesteia, la început regiunile, iar apoi fabricile primeau instrucţiuni ce şi cât să producă, preţurile fiind stabilite prin ordin. Stalin i-a forţat pe sateliţii URSS (şi pe finlandezi) să respingă participarea la Planul Marshall. Comerţul lor era în mare măsură limitat la schimburile bilaterale cu Uniunea Sovietică, iar natura şi cantitatea producţiei economice erau stabilite pornindu-se de la obiectivul primordial de a servi la refacerea Uniunii Sovietice. Din 1948, aceste state nu au mai avut dreptul la o viaţă politică sau la dezbateri politice. Aspiraţiile şi iniţiativele postbelice au fost eliminate – acolo unde a fost necesar – prin intermediul unei poliţii brutale aflate sub controlul central al sovieticilor. Măsurile lui Stalin au amplificat sentimentele antiruseşti bine înrădăcinate şi s-au adăugat sentimentelor anticomuniste, care erau mai noi. În ce măsură a subestimat Stalin aceste sentimente şi în ce măsură le-a acceptat ca fiind inevitabile este imposibil de judecat. A acţionat în felul acesta deoarece credea că sistemul său era necesar pentru apărarea Uniunii Sovietice împotriva unei coaliţii occidentale şi deoarece era un tiran nemilos, lipsit de imaginaţie şi îmbătrânit. Le-a lăsat succesorilor săi opţiunea de a asigura apărarea Uniunii Sovietice prin mijloace mai puţin autodistructive.

Instrumentele dominaţiei staliniste asupra sateliţilor sovietici erau responsabilii comunişti, mulţi dintre ei provenind din Uniunea Sovietică şi reprezentând partide care înainte de război fuseseră anemice. Deoarece nu se aflau în postura de a câştiga alegerile, acestea au fost aranjate sau anulate. Celelalte partide au fost tolerate pentru o vreme, în măsura în care au colaborat cu comuniştii şi au oferit regimului o aură de pluralism respectabil, fără a obstrucţiona în mod serios controlul comunist, însă dominaţia comunistă a fost rapid transformată într-un monopol comunist, o schimbare de politică devenită evidentă încă din 1947. În acel an, liderul agrarian bulgar Nicola Petkov a fost executat; în România, Partidul Naţional-Ţărănesc a fost dizolvat, liderul său, Iuliu Maniu, pus sub acuzare, iar regele a fost obligat să abdice; în Ungaria, liderii Partidului Micilor Proprietari, Béla Kóvacs şi Zoltán Tildy, au fost unul răpit, iar celălat îndepărtat de la preşedinţie; în Polonia Stanisław Mikołajczyk, descurcându-se prea bine la alegerile din 1946 (la desfăşurarea cărora Churchill insistase atât de tare), s-a văzut obligat să-şi părăsească ţara; în Cehoslovacia, preşedintele Beneš a supravieţuit până în 1948, dar a fost manevrat pentru a intra într-o postură falsă şi a trebuit să demisioneze, iar principalul său coleg necomunist, Jan Masaryk, a murit căzând de la o fereastră sau, mai probabil, a fost împins. Aceste victime necomuniste au fost urmate de comuniştii care, din perspectiva conflictului cu Tito, erau suspectaţi că nu se subordonau complet Uniunii Sovietice.

Iugoslavia a fost prima ţară din Europa Răsăriteană care a respins dominaţia sovietică şi ultima care a respins comunismul. Ea a fost diferită de la început şi o mare parte din diferenţă poate fi însumată în cuvântul „Tito". Josip Broz, ulterior Tito, era comunist din adolescenţă, jumătate croat, jumătate sloven şi, prin naştere, cetăţean maghiar. El preluase angajamentul regelui Alexandru de a susţine o federaţie iugoslavă cuprinzătoare şi căpătase o anvergură naţională şi internaţională prin capacitatea sa de a aduna o armată de un milion de bărbaţi şi femei, cu care a obţinut victorii în luptă. Această armată şi principalii săi locotenenţi proveneau din toate naţionalităţile, principale şi

secundare, ale Iugoslaviei. Duşmanii săi, în afară de germani şi italieni, erau fasciştii croaţi şi regaliştii naţionalişti sârbi. În Croaţia, Ante Pavelić a creat un regat separat – separat, dar prea puţin independent, deoarece se baza pe tutela italiană şi a adoptat ca rege un prinţ italian (care, oricum, a considerat că e mai înţelept să rămână în Italia). Atrocităţi de o cruzime indescriptibilă au fost comise de ustaşii croaţi, naţionalişti militanţi şi fanatici religioşi, împotriva sârbilor şi a altora. Ajutorul rusesc acordat lui Tito în aceste avataruri a fost limitat şi tardiv. Stalin era mânios fiindcă la Jajce, în 1943, fusese stabilit un guvern iugoslav provizoriu sub preşedinţia lui Tito, iar delegaţia rusă trimisă la cartierul general al lui Tito era mai preocupată să-l supravegheze decât să-l ajute. Pierderile suferite de armata de partizani a lui Tito au fost printre cele mai mari din Europa, dar victoria a fost completă şi euforică. Tito îşi propunea o asociere dintre cele mai strânse cu Uniunea Sovietică şi o cuprinzătoare federaţie balcanică, ce urma să includă Iugoslavia, România, Bulgaria, Albania şi chiar Ungaria. Circumstanţele de care beneficia Tito, în special faptul că în timpul războiului a ajuns la putere prin forţe proprii, ca şi detaşarea pe care Iugoslavia o datora lipsei unei frontiere comune cu Uniunea Sovietică, au iritat Moscova, iar Stalin, la scurt timp după război, a încercat să organizeze o revoluţie de palat la Belgrad şi să impună lideri mai flexibili decât Tito, care, deşi dezamăgit de perspectiva unei rupturi cu Moscova, a ţinut să facă lucrurile în felul său şi a respins opinia lui Stalin conform căreia măsurile sovietice puteau şi trebuiau aplicate în fiecare stat comunist. Dezbaterea aprinsă s-a finalizat nu cu îndepărtarea lui Tito, ci cu excluderea Iugoslaviei din comunitatea comunistă. Severitatea cu care Tito i-a tratat apoi pe susţinătorii lui Stalin din Iugoslavia sugerează faptul că aceştia fuseseră aproape de succes. În orice caz, ca urmare a acelor evenimente, poziţia şi prestigiul lui Tito s-au întărit, el supravieţuindu-i lui Stalin 27 de ani. Şi Hruşciov, şi Brejnev au încercat să readucă Iugoslavia în cadrul turmei, dar n-au izbutit altceva decât revenirea la poziţiile iniţiale.

Ruptura dintre Moscova şi Belgrad a distrus mitul monolitului comunist în Europa. De asemenea, a compromis în ochii lui Stalin presupusa probitate şi credinţă a partidelor comuniste şi l-a determinat să iniţieze epurări în conducerile comuniste ale sateliţilor URSS. Într-o serie de procese din 1949-1951, comunişti şi necomunişti au fost acuzaţi de complicitate trădătoare cu Tito şi cu puterile occidentale. Prin aceste procese – care aminteau de procesele din Uniunea Sovietică de dinainte de război, când Stalin şi-a eliminat rivalii –, elitele comuniste postbelice din statele-satelit au fost epurate de comuniştii pe care poliţia stalinistă nu-i considera în totalitate credincioşi. Conducerea de către şi prin partidele comuniste trebuia reîntărită printr-o vigilenţă permanentă şi o suspiciune neîntreruptă. Raţionamentul pe care se întemeia o formă de conducere atât de descurajantă pornea de la presupunerea că Uniunea Sovietică şi statele asociate ei se aflau în stare de război cu Statele Unite şi aliaţii lor din Europa.

Sistemul cvasiimperial al lui Stalin a fost finalmente un eşec, iar cauza fundamentală a acestui nereuşite a fost însuşi eşecul Uniunii Sovietice. În statele-satelit, partidele comuniste au preluat şi au menţinut controlul timp de o generaţie sau mai mult. A existat o anumită creştere economică în unele locuri, până la 10% pe an în zonele cele mai favorizate în anii '50, însă o combinaţie de represiune şi depresiune economică a creat tensiuni şi animozităţi incontrolabile, cu atât mai intolerabile cu cât puterea imperială nu avea ea însăşi nimic mai bun de oferit. Uniunea Sovietică realizase unele progrese în

direcţia reconstrucţiei prin intermediul unei succesiuni de planuri cincinale. Unele dintre nivelurile de producţie antebelice au fost atinse până în 1950. Însă Stalin era în prea mare măsură prizonierul trecutului său şi al prejudecăţilor sale pentru a se comporta altfel decât ca un amator cu un sistem economic funciarmente şubred. Fiecare plan cincinal reprezenta un conglomerat de cote de producţie, stabilit de la centru, inflexibil, adaptat nevoilor ţării, nu însă şi capacităţilor sale reale. Pentru îndeplinirea acestor obiective sau apropierea (pe cât posibil) de ele, directorii îşi foloseau utilajele îmbătrânite, dar n-ar fi riscat şi nu şi-ar fi putut permite echipamente noi. Nereuşitele, stigmatizate drept crime, erau ascunse; impostura era sporită de mistificare; corupţia a devenit aproape o necesitate pentru supravieţuire. Agricultura, controlată (din 1935) de şefi politici care erau adesea pe cât de ignoranţi, pe atât de corupţi, a fost subiectul unor reguli din ce în ce mai complicate. Preţurile şi, implicit, câştigurile au fost menţinute la un nivel scăzut. Fermele colective, al căror total fusese de patru milioane înainte de război, deţinând în medie 1.000 de acri, au fost mărite substanţial, reduse ca număr şi au fost supuse unor presiuni mari pentru a obţine profituri după plata taxelor şi impozitelor şi după achiziţionarea seminţelor şi echipamentelor necesare. La fermele de stat, care reprezentau principala sursă de grâne, cartofi şi plante industriale precum bumbacul şi inul, ţăranii lucrau pentru salarii de mizerie şi o minusculă parte din producţie. Impozitele pentru produsele obţinute pe loturile private – a căror mărime medie era de un acru – au sporit. În cei 40 de ani dintre sfârşitul războiului şi venirea lui Gorbaciov la putere, s-au făcut încercări energice, chiar dacă sporadice, de a rezolva această problemă fundamentală, însă dinamismul eforturilor n-a făcut decât să sublinieze eşecurile. Acestea au dat tonul sentimentului de deznădejde ce a cuprins societatea sovietică şi s-a răspândit în ţările-satelit.

Moartea lui Stalin, în 1953, a slăbit guvernarea. Conducerea colectivă era doar un eufemism menit să acopere neîncrederea reciprocă. Beria a fost ucis de colegii săi – o măsură prudentă, chiar dacă abominabilă, ce amintea de practicile sultanilor otomani. Malenkov a fost înlocuit de Hruşciov, a cărui conducere a fost frenetică, scurtă şi niciodată sigură. Malenkov încercase să uşureze viaţa consumatorilor, decretând reduceri exagerate ale preţurilor cu amănuntul, însă au existat prea puţine investiţii noi, care ar fi fost necesare pentru a face producţia posibilă la nivelul preţurilor decretate. Hruşciov a admis public faptul că lucrătorii din agricultură câştigau prea puţin, că impozitarea producţiei private era prea mare, iar deciziile adoptate la centru erau adeseori greşite. A urmat un val de schimbări: cotele obligatorii ale ţăranilor au fost reduse ca volum, iar preţurile au crescut; taxele pentru folosirea tractoarelor şi pentru alte servicii au fost diminuate; au apărut noi concentrări de ferme colective; 25 de milioane de acri de teren nearabil (suprafaţa a fost ulterior dublată) au fost introduşi în sistemul agricol; lucrătorii au fost transferaţi în număr mare şi au fost atraşi voluntari. Însă aceste schimbări, ambiţioase şi într-o anumită măsură delicate, au fost necoordonate, confuze şi viciate de eroarea persistentă de a-i însărcina cu problemele agricole pe unii politicieni şi funcţionari de partid aflaţi la mare distanţă sau prost informaţi. Ţăranii au continuat să părăsească mediul rural într-un ritm de un milion sau mai mult pe an. Chiar în anii în care vremea a fost favorabilă, obiectivele nu au putut fi atinse. Hruşciov a ajuns să recunoască nevoile disperate ale oamenilor, aşa că a instituit reducerea zilei de muncă, concedii şi pensii mai bune, extinderea învăţământului secundar şi mai multe construcţii de locuinţe, dar nu s-a implicat în reformele generalizate necesare pentru a finanţa aceste

lucruri şi pentru a eradica plăgile ignoranţei şi incompetenţei. A introdus un anumit aer proaspăt şi un oarecare umanism, dar din punct de vedere intelectual nu s-a situat la înălţimea sarcinilor sale formidabile şi a înregistrat eşecuri spectaculoase pe plan intern şi internaţional, dintre care cel mai senzaţional a fost cel legat de tentativa sa de a înfiinţa o bază nucleară sovietică în Cuba. Necontrolând pe deplin în nici un moment Partidul Comunist, Hruşciov nu a încercat niciodată să-i diminueze puterea (aşa cum a făcut Gorbaciov) şi a fost incapabil să supravieţuiască erorilor sale. Deşi ca individ a apărut într-o lumină mai favorabilă decât alţi lideri sovietici, nu a reuşit să aducă noi prieteni pentru Uniunea Sovietică şi, deşi a reuşit o anumită reconciliere cu Iugoslavia lui Tito, nu a rezolvat favorabil problema statelor-satelit. În privinţa Ungariei, în 1956, a fost ezitant. În cazul Poloniei, în acelaşi an, a trebuit să tolereze revenirea la putere a lui Władisław Gomułka, care era un adversar al Uniunii Sovietice şi l-a atenţionat pe Hruşciov că, dacă trimite trupe sovietice în Polonia, trupele poloneze se vor lupta cu ele. A încercat fără succes să obţină recunoaşterea occidentală a Germaniei de Est, să transforme Berlinul de Est într-un oraş liber, fără trupe străine, şi să stabilească relaţii mai bune cu Germania Federală. A fost criticat de chinezi pentru lipsa de fermitate în relaţiile cu Statele Unite, până la îndepărtarea sa din funcţie relaţiile sino-sovietice degradându-se până la o ostilitate acută, stare în care au rămas mai bine de douăzeci de ani. Aceasta a fost o poveste rău prevestitoare. Pentru a reuşi ceva, Hruşciov trebuia să iniţieze reforme mult mai radicale decât cele pe care el sau oricine altcineva le credeau posibile sau, probabil, le puteau concepe.

Guvernarea lui Hruşciov a fost urmată de un văl de cenuşiu conservator. Avântul economic din anii '50 şi de la începutul anilor '60 s-a stins; producţia a scăzut, şomajul a crescut, iar serviciile sociale erau lamentabile; au înflorit corupţia, criminalitatea şi consumul de alcool şi de droguri. Perioada nu a fost lipsită de realizări, dintre care cea mai remarcabilă a fost crearea unei flote de proporţii mondiale, dar Uniunea Sovietică a rămas izolată în relaţiile internaţionale, iar rezultatele politicii sale externe indicau un deficit considerabil: o ruptură cu China, un fiasco în Cuba, retragerea din Egipt. Nici Hruşciov, nici vreun alt succesor de-al său dinainte de Gorbaciov nu s-au gândit la o reală reducere a cheltuielilor. Cursa înarmărilor s-a derulat cu o indiferenţă crasă faţă de costurile sale sau faţă de necesităţile strategice. Eşecul cubanez a fost tratat ca un caz particular, nu ca un semnal de alarmă în privinţa aventurilor externe, care, dimpotrivă, au fost înmulţite. Liderii sovietici înţelegeau prea puţină economie pentru a putea fi înspăimântaţi, iar rezultatul a fost acela că în următorii douăzeci de ani au încercat să nu le scape nimic din ce se întâmpla, din Etiopia până în Vietnam şi din Afganistan până în spaţiul cosmic. În această perioadă, în care şi americanii înfruntau dezastrul militar în Vietnam, iar cheltuielile americane pentru înarmare au explodat, superputerile s-au subminat reciproc şi au extins războiul lor rece până la cel mai periculos nivel.

În cadrul blocului statelor-satelit, primele agitaţii vizibile s-au desfăşurat la Berlin şi în alte oraşe germane în 1953, la câteva săptămâni după moartea lui Stalin şi cu câţiva ani înaintea revoltelor mai serioase din Polonia şi Ungaria. Revoltele din Germania de Est au fost înăbuşite prin utilizarea fără ezitări a forţei, dar în 1956 ezitările şi chiar abţinerile erau deja prezente. În 1968, Kremlinul s-a confruntat cu o dilemă similară în Cehoslovacia. Oamenii din aceste trei ţări îşi reafirmau treptat independenţa şi identităţile

lor separate, în cadrul unui proces ce a evoluat dureros de la moartea lui Stalin şi până în miraculosul an 1989, la scurtă vreme după preluarea de către Gorbaciov a conducerii de la Moscova.

În 1945, Polonia a fost părăsită de germani şi ocupată de ruşi. A fost subjugată de Uniunea Sovietică la fel de complet cum fusese subjugată de către ţar în 1813. Din punct de vedere teritorial, a pierdut jumătate din ceea ce îi aparţinuse în 1939, primind doar o anumită compensaţie în apus, pe seama Germaniei. Partidul Comunist, înfiinţat în 1918, fusese distrus de Stalin înainte de război şi dizolvat de către Comintern în 1938. Liderii săi mai importanţi fuseseră ucişi. Władisław Gomułka, supravieţuitor al acestor dezastre fără a fi obedient faţă de Moscova, a apărut în timpul războiului în Polonia cu un mic grup de partizani care, oricum, era mai redus decât armata anticomunistă controlată de polonezii de la Londra până la distrugerea acesteia de către ruşi, în 1944. În termeni simpli, comuniştii polonezi erau un grup marginal într-o ţară unde agrarienii, romano-catolicii şi socialiştii dispuneau de mult mai multe voturi. Ruşii nu aveau încredere în Gomułka deoarece era polonez, iar polonezii nu-l agreau pentru că era comunist, fiind etichetat drept o unealtă a ruşilor. În politica poloneză de după sfârşitul războiului, el l-a manevrat cu abilitate pe liderul socialist Stanisław Mikołajczyk şi a fost apoi înlăturat de către ruşi în 1948. Polonia, deşi devastată şi de germani, şi de ruşi, şi cu toate că a fost forţată de Uniunea Sovietică să respingă Planul Marshall, a izbutit o relansare economică încurajatoare, atingând şi un nivel de trai corespunzător, prin intermediul unui sistem hibrid în cadrul căruia principalele întreprinderi au fost naţionalizate, însă nu şi cea mai mare parte a pământului. În ochii ruşilor, refuzul lui Gomułka de a naţionaliza pământul a fost văzut ca un afront. În orice caz, a fost un start fals. Economia, alături de toate aspectele vieţii naţionale – administraţia, educaţia, serviciile sociale, artele –, a devenit din ce în ce mai inflexibilă şi mai politizată. Cotele de producţie stabilite prin primul plan cincinal, început în 1950, au fost incredibil de mari, presupuneau atragerea în industrie a unor grupuri numeroase de persoane necalificate şi au condus la eşecuri, raportări false şi speculaţii care, la rândul lor, au provocat delaţiuni, penurii, raţionalizări, creşteri de preţuri, disperare şi alcoolism. În 1956, ca urmare a demonstraţiilor muncitorilor la Poznań şi în alte părţi, Hruşciov a întreprins o vizită-surpriză la Varşovia, a văzut şi s-a speriat de ceea ce se întâmpla, aşa că l-a reinstalat pe discreditatul Gomułka în funcţie, în speranţa opririi disfuncţionalităţilor interne ale ţării şi a stabilirii unui *modus vivendi* tolerabil între Uniunea Sovietică şi vecinul său cel mai mare şi mai puţin prietenos. Astfel, la doar trei ani după moartea lui Stalin, Kremlinul admitea în mod tacit faptul că relaţiile ruso-poloneze reprezentau o chestiune de organizare, nu una de impunere. Situaţia economică a continuat să se deterioreze, ceea ce a precipitat în 1970 o a doua revoltă, de care a fost responsabil în primul rând Gomułka şi apoi regimul comunist.

În Ungaria, în 1956, protestul desfăşurat simultan cu cel polonez a fost înăbuşit prin forţă, ceea ce a condus la o perioadă mai lungă de calm aparent. În ultimele luni ale războiului, maghiarii au format o alianţă pluripartită menită să îndepărteze ţara de tabăra germană şi să o aducă într-o postură acceptabilă faţă de Uniunea Sovietică. Cel mai mare dintre aceste partide era Partidul Micilor Proprietari, varianta locală a intereselor agrariene. El a obţinut mai mult de jumătate din voturi la alegerile din 1945. Partidul Comunist era mic, fiind aproape anihilat după înfrângerea lui Béla Kún de după primul război mondial, iar Partidul Social-Democrat nu era nici el cu mult mai mare. Partidele

necomuniste au fost persecutate şi absorbite de Partidul Comunist, creând o formaţiune lărgită numită Partidul Muncitoresc, iar conducerea comunistă a fost ea însăşi epurată după ruptura Moscovei de Tito în 1948, când Mátyás Rákosi, în calitate de secretar general al partidului, a asigurat cu obedienţă discreditarea şi executarea lui László Rajk. Moartea lui Stalin a permis lansarea precaută a unor idei noi de către prim-ministrul Imre Nagy şi alţii, dar Rákosi şi adepţii liniei dure au dominat vreme de câţiva ani. În 1956, revoltele serioase, coincizând cu cele din Polonia, au scos la iveală contradicţiile din cadrul taberei sovietice, iar Moscova a întâmpinat dificultăţi în a decide, pe de o parte, cum să acţioneze şi, pe de alta, în cine să aibă încredere la Budapesta. Kremlinul a părut dornic să evite folosirea forţei, dar apoi a utilizat-o cu ferocitate. L-a sacrificat pe Rákosi, dar a greşit când l-a înlocuit pe acesta cu Imre Nagy, ale cărui atitudini s-au situat mult peste ceea ce Kremlinul se simţea obligat să accepte în acel moment. Noul secretar, Ernö Gerö, a fost o alegere de compromis, dar s-a dovedit sensibil la vociferările populare crescânde şi la demonstraţiile în favoarea lui Nagy. Kremlinul a trimis la Budapesta două dintre figurile sale cele mai importante, Anastas Mikoian şi Mihail Suslov, pentru informare, recomandări şi acţiune. János Kádar a fost pus în locul lui Gerö, dar noul guvern, care includea şi lideri anticomunişti din Partidul Micilor Proprietari, a persistat în privinţa revendicărilor sale inacceptabil de radicale : un sistem pluripartit, retragerea completă a trupelor ruseşti, ieşirea din Tratatul de la Varşovia, o Ungarie neutră. Au fost lupte acerbe şi linşaje. Trupele ruseşti, ce începuseră să părăsească ţara, s-au întors. Kádar l-a părăsit pe Nagy, care a apelat în zadar la un ajutor extern. Ruşii au dat ceasul istoriei înapoi şi l-au menţinut în funcţiune încă 33 de ani.

Acest rezultat, reafirmat în Cehoslovacia în 1968, a condamnat statele-satelit la abordarea problemelor economice fără vreo schimbare politică radicală sau vreo reducere a subordonării faţă de Uniunea Sovietică, ele fiind caracterizate, mai presus de toate, prin apartenenţa lor la Pactul de la Varşovia. Această cămaşă de forţă a fost menţinută până când criza economică din însăşi Uniunea Sovietică a obligat regimul sovietic să încerce, după 1985 şi după venirea lui Gorbaciov, o reformă a propriului său sistem politic şi economic, precum şi abandonarea metodelor staliniste de control asupra Europei Centrale şi Răsăritene. În intervalul prelung de ajustare zadarnică a economiei, Kádar a oferit asigurările solicitate de Uniunea Sovietică, în timp ce unii lideri noi – Jenö Fock ca prim-ministru şi Nezsö Nyers ca ministru de Finanţe – au verificat care erau limitele acceptabile ale schimbării. Controalele de la centru au fost relaxate în continuare, micile afaceri au reapărut şi a existat o anumită îmbunătăţire a producţiei interne şi a balanţei comerţului exterior. Deşi capabilă să-şi asigure alimentele de bază, Ungaria depindea de Uniunea Sovietică în materie de petrol, pe care îl obţinea la preţuri extrem de avantajoase. În anii '70, aceste preţuri au crescut o dată cu creşterea preţurilor la produsele petroliere pe plan mondial, iar importurile din ce în ce mai costisitoare din Occident, care susţinuseră realizările din anii '60, au inversat balanţa de plăţi şi au lăsat Ungaria cu datorii externe substanţiale. Dezbaterea asupra politicii economice era liberă şi susţinută, fiind din nou completată cu cereri privind libertatea politică şi culturală. Deşi era clar că regimul comunist nu reuşise să ofere Ungariei o economie independentă şi prosperă, nu exista un consens cu privire la modalităţile de penetrare a imprevizibilei economii mondiale, singura care putea furniza capitalul şi tehnologia necesare. Orice tendinţă de a obţine fonduri din comerţul extern pentru a plăti aceste lucruri a fost blocată de

condiţiile potrivnice ale comerţului cu Occidentul şi de consecinţele inevitabile ale golirii pieţei interne prin dirijarea producţiei domestice spre comerţul exterior.

Această problemă nu era specifică doar Ungariei. În Cehoslovacia, o economie extrem de promiţătoare a fost perturbată de subordonarea faţă de nevoile şi doctrinele sovietice şi de conducerea ineptă, deoarece economia a fost dirijată ca un departament al partidului comunist. Cehoslovacia dispusese de o bază industrială şi de anumite deprinderi manufacturiere mai bune decât cele ale altor ţări din Europa Centrală şi ele ar fi putut fi reabilitate după război, însă, din ordinul Kremlinului, i-a fost refuzat accesul la Planul Marshall, iar o economie industrială faimoasă pentru produsele sale de mici dimensiuni (pantofii, spre exemplu) a fost direcţionată spre industria grea – producţia de oţel şi de armament –, pentru a servi întregului bloc comunist. Vechile întreprinderi au fost distruse, iar competenţele s-au pierdut; rezervele Cehoslovaciei s-au epuizat; comerţul cu Occidentul a dispărut; până la finele anilor '60, creşterea economică ajunsese la zero. În 1968, conducerea ineficientă a lui Antonin Novotný a luat sfârşit prin promovarea liderului comunist slovac, Alexander Dubček, pe care la început Kremlinul l-a agreat sau cel puţin l-a tolerat. În Cehoslovacia, ca pretutindeni în cadrul blocului comunist, problemele economice erau presante în principal datorită faptului că structura economică hiperelaborată se afla în mâinile unor mediocrităţi. Tentativele din ultimii zece ani de a reforma sistemul se dovediseră ineficiente, însă, deoarece ele asiguraseră un anumit nivel de liberalizare economică, catalizaseră dorinţa de liberalizare şi în alte domenii, precum cenzura sau politica. Liderii de la Kremlin toleraseră reformele economice din Ungaria de după 1956, deoarece nu păreau a merge prea departe. Cu toate acestea, orice reformă era suspectă. Reformatorii au fost categorisiţi drept complotişti care intenţionau să pervertească economiile socialiste, transformându-le în economii de piaţă capitaliste, dominate de ţelul profitului şi de egoismul de clasă. Dubček a depăşit limita de toleranţă a Uniunii Sovietice atunci când reformele sale au părut a conduce la abordarea unor chestiuni politice precum sfârşitul sistemului unipartit, alegerile parlamentare şi poate chiar dreptul de a părăsi Tratatul de la Varşovia. Moscova era alarmată şi de scăderea autorităţii comuniste până şi în cadrul poliţiei. A încercat să-l intimideze pe Dubček şi apoi a făcut apel la măsura extremă a invaziei armate. Dubček a fost retrogradat treptat, până la eliminarea sa din viaţa publică, asta după ce a fost numit ambasador în Turcia, iar Cehoslovacia a ajuns să fie din nou condusă de funcţionari comunişti demni de încredere din punct de vedere politic.

Decizia Uniunii Sovietice de a folosi forţa împotriva Cehoslovaciei a fost adoptată ştiindu-se faptul că nu urma să fie nici un fel de luptă, deoarece cehii îşi declaraseră intenţia de a nu se opune. De aceea, ea nu a fost un test real al măsurii în care sovieticii erau hotărâţi să înăbuşe opoziţia din cadrul blocului comunist. Însă Brejnev a simţit nevoia să justifice acţiunile sovietice. Pentru a justifica utilizarea forţei împotriva unui stat suveran, el a invocat (sau a inventat) dreptul Uniunii Sovietice de a reacţiona pentru a apăra socialismul – o doctrină reiterată ulterior de Ronald Reagan atunci când a purtat război împotriva statului Nicaragua, aparent pentru a apăra democraţia. Însă această cazuistică a fost mai puţin relevantă decât calculul pragmatic referitor la avantajele şi dezavantajele unei intervenţii armate într-un caz particular. Dacă suveranitatea putea fi interpretată ca o suveranitate limitată, atunci care erau limitele? Pentru Brejnev şi doctrina sa, testul a venit în mai 1970, în Polonia. Grevele şi revoltele împotriva salariilor

injuste, lipsurilor alimentare şi preţurilor în creştere ameninţau să se transforme într-un război civil. Gomułka a fost obligat să demisioneze. A fost înlocuit cu Edward Gierek. Cu un aer prospăt de umanitate şi deschidere, cu un control redus asupra industriei, impozite mai mici şi salarii şi investiţii mai mari, Gierek a câştigat timp, însă nu a putut să facă nimic cu el în faţa opoziţiei populare împotriva reformelor economice, ce includeau preţuri mai libere (şi, de aceea, mai mari), dar şi plăţi exorbitante pentru importuri şi datorii externe. În 1976, noi revolte au dus la pierderi de vieţi omeneşti şi la retragerea din activitatea politică a lui Gierek, care nu a avut altă cale de salvare a economiei decât să facă viaţa marii majorităţi a polonezilor chiar şi mai grea decât era. Încercările de a încuraja exporturile au sărăcit piaţa internă, au agravat lipsurile şi au reaprins protestele şi violenţa. Alegerea, în 1978, a primului papă polonez din istoria creştinătăţii şi vizita sa în Polonia din anul următor au ridicat tensiunea populaţiei şi i-au întărit fermitatea, iar în 1980 sindicatele muncitoreşti au organizat demonstraţii şi greve, pornind de la şantierele navale Lenin de la Gdansk, care aveau revendicări politice clare. Deoarece decisese să nu răspundă prin forţă, guvernul a fost obligat să negocieze cu sindicatul Solidaritatea al lui Lech Wałęsa şi cu alte mişcări similare de la Szczecin şi din alte părţi. Demonstranţii au obţinut concesii substanţiale, inclusiv dreptul la grevă, dreptul de a alcătui sindicate independente de stat, o relaxare a cenzurii, participarea la discutarea politicilor economice, salarii şi pensii mai mari, condiţii mai bune de muncă şi de locuit, încă o zi liberă pe săptămână, concedii de maternitate, numiri şi promovări indiferent de calitatea de membru de partid, transmiterea regulată la radio a slujbelor Bisericii Romano-Catolice – aşadar, un amestec de revendicări din domeniile industrial, social şi religios. O mare parte din această listă impresionantă includea chestiuni vagi sau imposibil de rezolvat fără un miracol economic, dar ansamblul lor şi includerea acestora într-un document oficial erau revoluţionare. Înfrângerea guvernului şi un atac de cord l-au îndepărtat pe Gierek şi au lăsat conducerea comunistă divizată şi debusolată. Stanisław Kania, succesorul lui Gierek în funcţia de prim-secretar, şi generalul Wojciech Jaruzelski, ministrul Apărării, au fost cei care au recunoscut necesitatea negocierilor cu Solidaritatea, însă au fost obligaţi să o facă în limitele impuse de Moscova şi fiind lipsiţi de autoritatea decisivă pe care le-ar fi dat-o o intervenţie sovietică. Condiţiile Kremlinului, aparent acceptate – chiar dacă într-un mod imprecis – de sindicatul Solidaritatea, erau menţinerea sistemului comunist al Poloniei şi a apartenenţei la blocul sovietic. Acestea erau, pentru moment, cerinţele minimale ale doctrinei Brejnev. În orice caz, mai semnificativă era decizia Moscovei de a nu interveni. Temerile răspândite cu privire la o invazie sovietică nu s-au materializat şi, drept urmare, dominaţia stalinistă a luat sfârşit. În anul următor, Jaruzelski a preluat conducerea guvernului şi, deşi a devenit şi şeful partidului, această numire nu a putut ascunde faptul că armata înlocuise partidul – o încălcare gravă a doctrinei comuniste tradiţionale, care denunţa preluarea puterii de către militari ca fiind bonapartism. Jaruzelski a impus legea marţială, dar a fost incapabil să stopeze atât degringolada partidului, cât şi prăbuşirea economiei.

O mare parte din cauzele revoltei împotriva regimului comunist şi a dominaţiei sovietice în Europa Centrală erau de natură economică. Dizidenţii din clasa de mijloc se puteau răzvrăti împotriva pierderii libertăţii şi a drepturilor politice, dar mai eficienta revoltă populară era o versiune modernă a vechiului tip de răscoală a celor înfometaţi, exacerbată de furibundul resentiment inconştient al unor oameni daţi deoparte pentru

multă vreme. Europa Centrală şi Răsăriteană se simţea nu numai subjugată de Uniunea Sovietică, dar şi împovărată în modul cel mai fundamental, iar această înlănţuire de nemulţumiri a determinat colaborarea dintre intelectuali şi muncitori, aspect necaracteristic al mişcărilor europene de protest (cu excepţia, într-o anumită măsură, a situaţiei din Spania anilor '30).

Stalin crease un imperiu care era opresiv peste limita suportabilităţii. Condiţiile comerciale impuse statelor-satelit după al doilea război mondial erau extrem de injuste, aducând a exploatare. Comerţul era direcţionat în avantajul sovieticilor, iar ramurile industriale au fost lăsate cu prea puţin capital. Deşi această fază a fost de scurtă durată (deoarece Kremlinul a ajuns să pună în balanţă avantajele spolierii de resurse cu dezavantajele sărăcirii statelor-satelit şi ale accentuării urii lor), impresia de egoism cinic al Moscovei s-a păstrat. Reacţia instinctivă a lui Stalin faţă de Planul Marshall a fost aceea de a închide uşa în faţa fondurilor şi contractelor occidentale, dar acest *cordon sanitaire* antioccidental a fost slăbit în anii '50, când, spre exemplu, s-a permis importul de grâu american. În anii '60, când Uniunea Sovietică însăşi a cochetat cu liberalizarea economică (între demiterea lui Hruşciov în 1964 şi provocarea lui Dubček din 1968), Kremlinul a făcut unele încercări de liniştire a nemulţumirilor economice majore ale statelor-satelit. Principalul instrument a fost CAER-ul (Comecon) – Consiliul de Ajutor Economic Reciproc –, care fusese creat în 1949 în principal ca răspuns la Planul Marshall şi ca o alternativă pentru sateliţii cărora le fusese interzis accesul la iniţiativa americană. Ani la rând, CAER-ul a fost un model insignifiant, o organizaţie somnolentă, pseudointelectuală, situată în câteva birouri de la Moscova. Stalin avea prea puţină simpatie faţă de organismele multinaţionale, preferând să trateze separat cu fiecare stat-satelit, însă, după moartea sa şi în special după crearea Comunităţii Economice Europene din 1957, s-au făcut unele încercări de a face blocul mai coerent din punct de vedere economic şi, astfel, mai disponibil din perspectivă politică. Comerţul din cadrul blocului se dezvoltase rapid în anii '50, chiar dacă pornise de la niveluri scăzute, dar comerţul internaţional mai general era modest şi în declin. Investiţiile se situau la cote ridicate, însă nu erau echilibrate, asta din pricina accentului pus pe industria grea, în mare măsură din raţiuni militare, iar dominaţia sovietică era mai vizibilă decât contribuţia sovietică. Agricultura agoniza. Planurile cincinale erau modificate în timpul derulării lor sau erau abandonate. S-au constituit întreprinderi comune, bilaterale şi multilaterale – spre exemplu în transporturi, comunicaţii, în sistemul bancar, în transportul de petrol –, dar rezultatele au fost dezamăgitoare. În anii '60, CAER-ul a fost dotat cu o serie de comitete, inclusiv un birou pentru dezvoltarea contactelor internaţionale. De asemenea, a fost extins : pe lângă grupul iniţial de şase state, au primit statutul de membru asociat China, Coreea de Nord şi Vietnamul, iar ultimele două şi Mongolia au devenit apoi membre cu drepturi depline. Albania a trădat, iar după 1956 Iugoslavia a oscilat între a fi membru asociat şi a rămâne pe dinafară. Însă realizările au fost limitate. În cadrul blocului comunist, funcţia CAER-ului era cea de coordonare. Îi lipseau atribuţiile Comunităţii Economice Europene legate de iniţiative şi promovare. S-au stabilit unele contacte cu lumea exterioară, dar cele mai importante dintre ele erau limitate de refuzul aliaţilor occidentali (alături de Japonia) de a comercializa bunuri care aveau sau puteau avea valoare strategică. O listă cu astfel de bunuri a fost redactată pentru prima dată în 1950, de către un Comitet de Coordonare (COCOM). Pentru un neiniţiat, Europa Răsăriteană

era un bloc, dar statele membre nu beneficiau de nici unul dintre avantajele unor politici concertate sau ale unor instituţii comune eficiente. Nu existau nici viziune internaţională, nici organizare, nici facilităţi reciproce. Însă Occidentul şi în special acei europeni care făcuseră comerţ cu Europa Răsăriteană sau investiseră în resursele sale esenţiale erau interesaţi de reînnoirea legăturilor economice.

Atitudinile apusene faţă de relaţiile economice cu blocul comunist erau echivoce şi confuze. Decizia de a nu furniza materiale sau cunoştinţe utile din punct de vedere strategic era capitală (deşi catalogarea a stârnit nu o dată dispute, americanii adoptând poziţia cea mai restrictivă, ceea ce i-a iritat adeseori pe europeni, care erau de părere că unele dintre obstacolele impuse comerţului lor de lista COCOM erau exagerate, complet absurde sau menite să-i ajute pe exportatorii americani în detrimentul europenilor). Mulţi vest-europeni erau îndureraţi de scindarea continentului şi considerau contactele comerciale drept un prim pas către o normalitate politică dezirabilă. Pentru americani şi, în egală măsură, pentru britanici, Europa Centrală şi Răsăriteană era chiar mai îndepărtată şi mai izolată decât fusese cu o generaţie mai devreme, când Neville Chamberlain descrisese Cehoslovacia ca fiind o ţară îndepărtată despre care britanicii nu ştiu nimic. Însă în Europa continentală distanţele geografice şi culturale păreau mai mici, iar refacerea economică a adăugat un nou motiv pentru penetrarea Cortinei de Fier. Mai întâi francezii şi apoi vest-germanii au început să privească spre Răsărit aşa cum făcuseră în trecut – pentru pieţe. În spatele atitudinii franceze poate că s-au aflat amintirile despre vechea alianţă franco-rusă, însă în Franţa, ca şi în Germania de Vest, principalul imbold era de natură economică şi era îndreptat mai curând spre statele-satelit decât spre Uniunea Sovietică însăşi. Oricum, au existat din nou restricţii, altele decât cele de pe lista COCOM. Prea puţin comerţ se putea realiza fără împrumuturi şi credite, iar credibilitatea financiară a statelor-satelit era scăzută.

În anii '70, opinia generală s-a schimbat în suficientă măsură pentru a stimula un val de credite, în special pentru Polonia, care era avidă de capital, şi pentru Ungaria, care a importat mai multe bunuri de consum. Dar, în căutarea de noi căi spre exterior, statele-satelit au acumulat cu prea mult entuziasm datorii pe care, o dată cu declanşarea crizelor petroliere din anii '70 şi cu recesiunea aferentă, nu le-au mai putut returna, neputând plăti nici măcar dobânzile. Cu cât creşteau afacerile în materie de bunuri şi licenţe, cu atât sporeau creditele şi datoriile, aşa că până la sfârşitul deceniului debitele răsăritene faţă de Occident (jumătate dintre ele aparţinând Poloniei şi Uniunii Sovietice) au ajuns atât de mari, încât comerţul a fost din nou redus la minimum. Criza mondială a afectat noile relaţii Est-Vest. Însă schimbarea se produsese: principalele obstacole erau acum nu doar politice sau ideologice, ci – în egală măsură – şi financiare. Din punct de vedere politic, Occidentul se obişnuise cu dominaţia sovietică asupra Europei Răsăritene şi, deşi nu o agrea, s-a mulţumit să vadă partea sa bună, de vreme ce divizarea tranşantă a continentului crease un *modus vivendi* între alianţe ostile şi menţinute într-o situaţie de incertitudine şi anxietate. În orice caz, din punct de vedere economic relaţiile Occidentului cu Europa Răsăriteană erau nerentabile, deoarece statele-satelit reprezentau eşecuri economice.

Însă statele-satelit nu erau lipsite de resurse economice şi cei mai mulţi oameni din Europa Centrală şi Răsăriteană trăiau mai bine decât cei mai mulţi oameni din Asia şi Africa. Polonia, Cehoslovacia şi Ungaria au trecut prin miracole economice, în sensul că

şi-au sporit în mare măsură producţia economică, dar aceste miracole în materie de efort erau şi miracole falsificate. Creşterea economică era una fără profit[2]. Marele sector agricol al Poloniei a sporit în anii '70 şi '80 prin intermediul unor investiţii, chiar dacă inadecvate, dar nu a reuşit să hrănească populaţia sau să contribuie la produsul intern brut la un nivel corespunzător forţei de muncă pe care o angaja. Agricultura folosea o treime din forţa de muncă, însă producea doar o cincime din venitul naţional. Patru cincimi din terenul agricol se aflau în proprietate privată. Exista un transfer continuu de mână de lucru din mediul rural spre oraşe. Din punct de vedere cantitativ, Polonia era şi unul din statele industrializate de frunte ale lumii, cu toate că era mai slab dotată decât Cehoslovacia sau Germania de Est. Resursele sale includeau cărbuni, lignit, gaze naturale şi o varietate de alte minerale, dintre care sulful, zincul şi plumbul erau cele mai importante. Începând cu anii '60, s-au realizat mari investiţii în industria prelucrătoare, în special în domeniul construcţiilor de maşini, unde producţia a crescut rapid, nu însă şi productivitatea muncii. Comerţul exterior era insignifiant şi derulat în principal cu Uniunea Sovietică, Cehoslovacia şi Germania de Est. Datoria externă era mare şi împovărătoare. Polonia încerca să-şi îmbunătăţească sectorul manufacturier, producând ceea ce ţările avansate şi puternic industrializate produceau deja. A reuşit extinderea industriei sale, dar nu putea concura cu succes economiile industrializate consacrate ale lumii. A devenit o ţară a crizelor de alimente şi bunuri de consum, a preţurilor mari şi în creştere, a efortului nerecompensat şi a datoriilor externe paralizante.

Cehoslovacia era un competitor mai puternic pe plan mondial. Agricultura şi industria sa erau printre cele mai eficiente şi mai avansate din punct de vedere tehnic din Europa Centrală. Resursele şi competenţele sale erau susţinute de sisteme educaţionale şi administrative excepţionale. Universitatea Carol de la Praga, înfiinţată în 1348, era una dintre cele mai vechi universităţi din Europa. Ţara jucase un rol semnificativ în renaşterea învăţământului în secolul al XVII-lea şi introdusese educaţia obligatorie în secolul al XVIII-lea. Moştenise de la Imperiul Habsburgic reflexele şi tehnicile unei administraţii bine organizate. Industria prelucrătoare, acoperind mai mult de două treimi din PIB, s-a ridicat în deceniile postbelice, ca răspuns la procesul de modernizare şi la solicitările Uniunii Sovietice. Însă aceste cereri au perturbat-o, prin accentul exagerat pus pe industria grea şi pe cea producătoare de armament. Cehoslovacia avea cel mai mare venit pe cap de locuitor din Europa Centrală şi cel mai înfloritor comerţ exterior, derulat în cea mai mare parte, deşi nu în exclusivitate, cu statele din cadrul blocului comunist. Resursele sale minerale includeau cărbune, lignit, cupru şi alte minereuri. Teritoriile istorice din partea apuseană acopereau mai mult de jumătate din această ţară lungă şi îngustă care, în partea slovacă, semăna mai curând cu împovărata Europă Răsăriteană decât cu moderna Europă Centrală. La fel ca şi Europa Occidentală, Cehoslovacia avea după război o economie răvăşită, dar cu o bază solidă, ce necesita mai degrabă o refacere decât de o restructurare radicală.

Resursele minerale ale Ungariei erau mai reduse, iar piaţa sa internă mai mică. În afară de bauxită, aceste resurse erau sau modeste, sau de calitate slabă. Pe de altă parte, terenul agricol era mănos şi favorizat corespunzător de climă şi de reţeaua de comunicaţii.

2. Aceste trei ţări aveau, după al doilea război mondial, suprafeţe de 190.000, 80.000 şi, respectiv, 58.000 km^2 şi erau locuite la finalul anilor '80 de 36, 16 şi, respectiv, 11 milioane de oameni.

O cincime din el rămăsese în proprietate privată. Mecanizarea postbelică sporise producţia, o parte a acesteia fiind exportată. Industria minieră şi cea prelucrătoare s-au dezvoltat după război şi au depăşit contribuţia agriculturii la PIB. Principalele produse erau utilajele şi, ulterior, bunurile de larg consum. Însă, ca şi în cazurile vecinilor săi, economia Ungariei nu era nici condusă eficient, nici capitalizată corespunzător, nici îndeajuns de competitivă pentru a obţine profituri din exterior. Pe la sfârşitul anilor '60, Ungaria a fost prima ţară din Europa Centrală care a recunoscut limitările planificării centralizate şi a pus la cale abandonarea – şi nu doar ajustarea – sistemului controalelor de la centru. Cotele de producţie au fost abolite. Întreprinderilor li s-a acordat o anumită libertate în stabilirea preţurilor, a salariilor şi a nivelurilor de investiţii. Creditele, subvenţiile şi autorizaţiile de import au rămas sub control centralizat, iar recesiunea mondială din anii '70 a redus rezultatele reformelor. Productivitatea şi profiturile au rămas scăzute, iar datoriile externe s-au înmulţit. Ungaria era un exemplu de experimentare precaută, în limitele tolerate de Moscova, însă până la sfârşitul anilor '80 aceste limitări, care interziceau orice erodare a monopolului comunist al puterii sau orice secesiune din organizaţia Tratatului de la Varşovia, au blocat reforma sub nivelul cârpelii.

În Europa Răsăriteană[3], modelul era similar, iar lipsurile erau mai acute. Indicatorii progresului economic şi lipsurile se aflau într-un contrast pregnant în special în România. O proporţie considerabilă din producţia naţională a fost investită într-o tentativă de transformare a României într-un stat industrial major, bazat pe întreprinderi petrochimice, metalurgice şi hidroelectrice şi pe materiile prime de care dispunea în abundenţă – cărbune, petrol, gaze naturale, minereuri de fier şi cupru, completate de cereale, vinuri, vite şi horticultură. Dezvoltarea industrială a depins de importurile de petrol sovietic, la preţuri mult sub cele mondiale. Cei săraci au plătit cu munca şi economiile lor, neprimind nimic în schimb, în timp ce megalomanul brutal Nicolae Ceauşescu (un comunist format în ţară, care a ajuns la putere în 1965, la moartea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej) a deposedat ţara de resursele ei, cu scopul de a construi palate şi alte edificii ostentative şi de a returna datoriile externe. În mod similar, în Bulgaria producţia industrială a sporit în deceniile postbelice cu mai mult de 50%, însă fără a-şi găsi pieţe de desfacere. Agricultura, din care patru cincimi se aflau în mâinile statului şi ale cooperativelor, a suferit aceeaşi evoluţie nefericită.

Aflată într-o situaţie specială, Iugoslavia nu putea pune nereuşita economică pe seama Uniunii Sovietice. Principalele sale probleme erau naţionalismele parţial estompate şi locul său în cadrul ordinii politice mondiale. Dispunea de resurse minerale bogate, deşi relativ inaccesibile, inclusiv lignit, gaze naturale, bauxită, minereu de fier, mangan, plumb, energie hidroelectrică, terenuri agricole foarte mănoase, pescării şi păduri. Industria, în special construcţiile de maşini şi metalurgia, a fost extinsă foarte rapid după război, aşa cum s-a întâmplat şi cu agricultura (cereale, tutun, floarea-soarelui), turismul şi veniturile provenite din ce trimiteau acasă cei care munceau în străinătate. Însă banii lichizi şi creditele erau greu de obţinut, multe din produsele industriale nu îndeplineau

3. După război, Iugoslavia şi România aveau suprafeţe de circa 255.000 şi, respectiv, 237.000 km^2, fiecare cu o populaţie de aproximativ 23 de milioane de locuitori în 1990. Bulgaria dispunea de circa 110.000 km^2 şi 9 milioane de locuitori, un pic mai mult decât Grecia. Albania, cu 2,5 milioane de oameni, era ţara cea mai mică şi mai săracă din regiune.

standardele de calitate, iar controalele hipercentralizate au creat blocaje inutile. În anii '50 s-a renunţat rapid la primul plan cincinal, conceput după model sovietic, parţial pentru că era imposibil de îndeplinit şi parţial pentru a putea beneficia de ajutor occidental. Centralizarea a fost contestată şi de naţionaliştii din unele republici şi, din motive foarte diferite, de tehnocraţi şi manageri. Obligat să instituie reforme, Tito a fost ezitant. Mecanismele controlului central au fost slăbite prin transferul autorităţii către republicile şi comitetele de fabrică, cărora li s-a acordat dreptul de a dispune de profituri şi de a face investiţii, însă unul dintre rezultate a fost o fragmentare excesivă. Programele sociale – locuinţe, sănătate, educaţie, utilităţi publice – s-au bucurat de suficient succes pentru a cataliza optimismul, dar multe lucruri au fost iniţiate prea repede, iar economia a început să dea rateuri. Directorii cărora li s-au atribuit responsabilităţi erau în mod frecvent incapabili să se achite de sarcini, fie din pricina incompetenţei, fie din raţiuni etice. Au existat tentative de impunere a opţiunii democratice, care însă s-au constituit în obstacole pentru deciziile executive, fără a conduce în schimb la o democratizare reală, şi au existat destule controverse ce au cauzat mai mult perplexitate decât o eficienţă sporită. A doua tranşă de experimente, cea din anii '60, a slăbit şi mai mult controalele de la centru, în special cele asupra preţurilor, însă rezultatul aşteptat – continuarea relansării economice şi a investiţiilor postbelice – nu s-a concretizat, deoarece au apărut deficitele externe şi inflaţia. De la sfârşitul anilor '60, Iugoslavia nu s-a bucurat nici de creştere economică, nici de stabilitate, iar semnificativa îmbunătăţire a nivelului de trai a început să se erodeze. Republicile mai sărace, Muntenegru şi Macedonia, au progresat cel mai puţin, în timp ce republicile mai bogate au devenit din ce în ce mai nemulţumite, pe măsură ce ajungeau la concluzia că s-ar fi descurcat mai bine singure. Izolaţionismul a fost încurajat de nereuşitele economice, manifestându-se mai puternic în cadrul generaţiilor mai tinere, cărora le lipseau legăturile izvorâte din camaraderia din timpul războiului. În Croaţia, în 1972, Tito a adoptat măsura extremă de a-i îndepărta pe toţi liderii mai tineri ai Partidului Comunist, care agitau spiritele în favoarea unei autonomii mai mari sau chiar a secesiunii; de asemenea, el i-a combătut pe naţionaliştii din Serbia, Slovenia şi Macedonia. Însă în 1980, când Tito a murit, federaţia iugoslavă era statul cel mai puţin stabil din Europa Centrală şi Răsăriteană, situaţie ce s-a agravat în anii următori.

Europa Centrală şi Răsăriteană nu a stagnat în toţi anii de după al doilea război mondial. Ascunse parţial în spatele Cortinei de Fier, statele din regiune au oferit Occidentului impresia eronată a unei similarităţi cenuşii, dar soarta lor a fost într-un anumit sens mai rea decât stagnarea, deoarece activitatea economică susţinută era legată nu de modernizare şi dezvoltare, ci de lipsuri, necazuri şi dezamăgiri. Luând startul cu mult în urma Europei Apusene, ele au rămas şi mai în urmă. După ce au fost exploatate de răzbunarea, cupiditatea şi necesităţile sovietice, ele au fost păgubite şi mai serios prin erorile economice şi administrative ale clicilor conducătoare, care erau atât incompetente din punct de vedere economic, cât şi nepricepute sau corupte în materie de administraţie. Rezultatul a fost o malformaţie economică: au existat mari cantităţi de bunuri inferioare calitativ, alături de o producţie alimentară redusă, consecinţele unor reguli rigide caracteristice unui guvern nereprezentativ, precum şi doctrinei comuniste. Producţia naţională a sporit, însă cu beneficii modeste sau inexistente pentru populaţie. Datoria externă a sporit. Viaţa a devenit un chin fără speranţă, mai puţin pentru câţiva privilegiaţi, care adesea erau şi corupţi. Iar acest curs contrar progresului a fost însoţit de o imensă

activitate inutilă. Urbanizarea a creat atât traume sociale, cât şi economice, deoarece oamenii s-au adunat în oraşe, unde au găsit prea puţin de lucru, utilităţi publice depăşite şi servicii sociale complet inadecvate. Ţiganii din Europa Centrală şi Răsăriteană, un element cu totul necunoscut în Occident, s-au alăturat mişcării şi au transferat-o peste graniţe : Cehoslovacia, spre exemplu, a primit un milion de nomazi din Ungaria şi România.

Accelerarea crizei a venit din partea Uniunii Sovietice, o dată cu moartea lui Brejnev, în 1982, urmată la scurt timp de moartea celor doi succesori, Iuri Andropov şi Konstantin Cernenko în 1984 şi, respectiv, 1985, ceea ce l-a adus pe Mihail Gorbaciov în postul de secretar general al Partidului Comunist şi de şef efectiv al guvernului. În relaţia cu statele-satelit, obiectivul primordial al lui Gorbaciov a fost dezangajarea. Sistemul stalinist era costisitor şi aproape inutil. Tehnologia militară, în mare măsură diferită de cea din 1945, redusese semnificativ valoarea statelor-satelit ca zonă-tampon, deoarece orice atac cu rachete asupra Uniunii Sovietice s-ar fi derulat cu mult deasupra lor şi nu traversându-le teritoriile. Existau încă unele raţiuni pentru menţinerea trupelor în Europa Centrală în vederea unei presupuse confruntări cu forţele NATO şi ca monedă de schimb în negocierile de dezarmare, însă nu mai exista nici o motivaţie pentru planurile de intervenţie militară în afacerile interne ale statelor-satelit. Acest anacronism a fost scos în evidenţă, înainte de ascensiunea lui Gorbaciov, de evoluţia evenimentelor din Polonia, când protestele cetăţenilor faţă de autoritatea partidului conducător au condus la depopularea partidului şi au creat un vid de putere politică, umplut temporar de conducerea militară poloneză, nu de cea sovietică. Gorbaciov a renunţat explicit la utilizarea trupelor sovietice în cadrul blocului de Est, iar în 1989 a mers şi mai departe, sfătuindu-i pe comuniştii est-germani să nu-şi folosească trupele în apărarea monopolului lor politic.

În chestiuni economice, Gorbaciov dorea ca statele-satelit să-şi restructureze economiile şi – în măsura în care ar fi fost necesar – şi societăţile potrivit noului model sovietic, însă în acelaşi timp dorea să transfere responsabilitatea din fiecare stat în mâinile conducerii statului respectiv. Totuşi, conducătorii acestor ţări nu se aflau în postura lui Gorbaciov şi nu gândeau ca el. În timp ce Gobarciov ajunsese la putere datorită morţii predecesorilor săi şi cu intenţia de a le inversa politicile, liderii statelor-satelit erau oamenii trecutului, autorii sau apărătorii unor politici pe care nu doreau să le schimbe.

În orice caz, au existat presiuni. Sateliţii Uniunii Sovietice se aflau în faţa unei dileme. Eşecul economic coborâse într-atât calitatea produselor lor, încât acestea erau considerate inferioare nu numai în Occident, ci şi în Uniunea Sovietică. Mai mult decât atât, Occidentul, după ce îşi fripsese degetele în anii '70, era extrem de reţinut în oferirea unor noi credite, în timp ce tendinţa lui Gorbaciov de a conferi valoare banilor îndepărta de statele-satelit multe din materiile prime sovietice care fuseseră exportate până atunci, dar care ar fi putut fi vândute mai profitabil în alte părţi, cu nişte preţuri sporite – preţuri care, pentru sateliţi, ar fi crescut considerabil dacă Moscova ar fi izbutit să creeze o rublă convertibilă şi cotată în mod realist. Ca şi în Uniunea Sovietică, şi în statele-satelit reforma era o necesitate economică ce presupunea transformări sociale, politice şi administrative de proporţii uriaşe. Asemenea schimbări însemnau sacrificii pentru populaţie, sub forma unor preţuri mai mari şi a muncii suplimentare pentru aceeaşi plată sau chiar pentru una mai mică. Însă astfel de sacrificii presupuneau existenţa unui anumit grad de încredere între guvernare şi cei guvernaţi, care nu exista. Astfel, în Polonia, la sfârşitul lui 1987, guvernul a prezentat un program de reforme care, supus unui referendum

popular, a fost respins, lăsând guvernarea să aleagă între continuarea decăderii economice şi impunerea unor măsuri dure împotriva unui popor răzvrătit. Revoluţia nu avusese nici un fel de învingători şi nu condusese la o nouă distribuire a responsabilităţilor. Dominaţia militară în virtutea legii marţiale era la fel de monopolistă ca şi regimul partidului unic şi la fel de neputincioasă din punct de vedere economic. Starea economiei s-a înrăutăţit: în anii '80, salariile reale au scăzut cu o cincime, iar rata anuală a inflaţiei depăşea 100%. Muncitorii obţinuseră concesii, fără a putea însă cuceri şi puterea. Guvernul a refuzat să legalizeze Solidaritatea până când, în 1989, Jaruzelski, nesocotind opoziţia comuniştilor şi a armatei, s-a simţit obligat să ajungă la o înţelegere cu sindicatul, înţelegere ce includea desfăşurarea unor alegeri pentru Senat şi pentru camera inferioară (Seimul), un sistem pluripartit şi o presă scrisă şi un audiovizual mai liber, toate în schimbul unei majorităţi garantate pentru comunişti în cadrul Seimului. În alegerile ce au urmat, comuniştii au fost zdobiţi. Solidaritatea a câştigat 99 din cele 100 de locuri ale Senatului şi numărul maxim admis în Seim: 161 de mandate din 460. Solidaritatea, care se transformase dintr-un sindicat într-o mişcare politică şi într-un partid parlamentar, a fost împinsă – nu complet voluntar sau într-un consens total – la guvernare, iar unul dintre liderii săi, Tadeusz Mazowiecki, a devenit prim-ministru. După ce a demisionat din funcţia deţinută în partid, Jaruzelski a fost ales preşedinte al Seimului. Partidul şi-a schimbat numele. Însă transformările politice n-au adus automat şi o uşurare a situaţiei economice, iar ajutorul extern a fost dezamăgitor: Statele Unite au oferit doar o zecime din ceea ce solicitase Wałęsa. Noua guvernare, dispunând de susţinerea populară ce îi lipsise atât de evident precedentului regim, a aplicat o terapie de şoc: îngheţarea salariilor, plus abolirea subvenţiilor şi a controlului preţurilor. Jaruzelski a demisionat din funcţia de preşedinte în 1990. Wałęsa şi Mazowiecki au concurat pentru ea, anunţând astfel o ruptură în cadrul Solidarităţii. Wałęsa l-a înfrânt pe Mazowiecki, iar un intrus neaşteptat, care îşi petrecuse ultimii 20 de ani în America de Nord şi de Sud, a obţinut un milion de voturi.

În Ungaria, respingerea din 1988 a lui János Kádar, care fusese la putere vreme de 32 de ani, a confirmat impactul politicii lui Gorbaciov, deoarece înainte de ascensiunea lui Gorbaciov Kádar fusese un reformist moderat, devenind după aceea ezitant. A fost urmat în postul de secretar general al partidului de către Károlyi Grósz, care a rămas în funcţie mai puţin de un an, timp în care colegii săi, inclusiv prim-ministrul Miklós Németh şi ministrul Economiei, Imre Poszgay, au solicitat reforme politice şi economice radicale, scindând în fapt partidul. Reabilitarea şi reînhumarea lui Imre Nagy, ucis în 1958, au declanşat demonstraţii masive şi au transformat Ungaria într-un stat democratic, în cadrul căruia partidul comunist (ce şi-a schimbat numele) urma să fie unul printre multe altele. Peste două duzini de partide au fost înfiinţate înainte de alegerile din 1990, care au fost câştigate de aripa de centru-dreapta. Rămăşiţele puterii comuniste au obţinut 10% din totalul voturilor.

În Cehoslovacia, revoluţia corespunzătoare a fost ultima din Europa Centrală, fiind însă una rapidă. Gorbaciov a vizitat Praga în 1987 şi a arătat că nu-i păsa de soarta regimului, dar nu era înclinat să impună deschis, prin forţă, ritmul schimbării. Pentru o perioadă, regimul a părut capabil să se opună curentului, însă printr-o desfăşurare fulgerătoare a evenimentelor, ce a durat mai puţin de trei săptămâni, la sfârşitul lui 1989 comuniştii au fost îndepărtaţi de la conducere. În acest interval, mici grupuri de tineri,

scriind, discutând şi comunicând unii cu alţii, au organizat o mişcare populară copleşitoare, care s-a revărsat în stradă şi, sub egida prea puţin organizatului Forum Civic din Cehia şi a grupărilor asociate din Slovacia, au formulat revendicări precise: înlăturarea puterii comuniste, presă şi televiziune libere şi eliberarea deţinuţilor politici. Conducătorul Forumului, Václav Havel, a fost propulsat de populaţie în funcţia de preşedinte al republicii, iar Alexander Dubček, reapărut după 21 de ani, a devenit preşedintele parlamentului. Alegerile din 1990 au confirmat şi legitimat această revoluţie, deşi comuniştii (singurii din regiune care nu şi-au schimbat denumirea) au avut un rezultat surprinzător de bun, ca şi diversele formaţiuni naţionaliste. Uniunea Sovietică a promis că-şi va retrage în etape, până în 1991, cei 70.000 de militari, ca şi cei 50.000 din Ungaria.

Prăbuşirea regimului din Germania de Est, ce a precedat-o pe cea din Cehoslovacia, a fost cea mai ciudată şi, dintr-o perspectivă europeană, cea mai importantă. A fost precipitată de dezertarea în masă a populaţiei. Acest exod a început atunci când Ungaria, printr-o măsură fără vreo legătură specială cu problemele germane, a înlăturat barierele de la frontiera austro-maghiară. Est-germanii aflaţi în vacanţă în Ungaria au descoperit că aveau cale liberă, prin Austria, spre Germania de Vest, unde beneficiau automat de drepturi de acces şi cetăţenie. Ruta a fost folosită iniţial de câteva mii de oameni pe zi. Exodul s-a intensificat câteva luni mai târziu, când Ungaria, abrogând o înţelegere cu Germania de Est, s-a autoinstituit practic drept o zonă de tranzit pentru o migraţie de masă. Est-germanii, care erau deja la curent cu evoluţiile politice din ţările vecine (în mare măsură datorită vizionării programelor televiziunilor vest-germane), au organizat demonstraţii imense la Berlin şi în alte oraşe, iar în aceste condiţii s-au constituit noi rute de evadare prin Cehoslovacia, din Polonia prin RDG în trenuri speciale şi, în cele din urmă, din Germania de Est direct în cea de Vest. O dată cu penetrarea graniţelor, Zidul Berlinului a devenit un nonsens şi a fost demolat, oraşul s-a reunit, iar oamenilor li s-a permis să treacă liber dintr-o parte în cealaltă. Reunificarea propriu-zisă a Germaniei a fost catapultată pe agenda internaţională, iar oamenii din ambele jumătăţi ale Europei au fost obligaţi să-şi răspundă la o întrebare pe care ar fi dorit să o evite: ce părere aveau despre Germania, puterea germană şi caracterul german? Ca şi în alte situaţii, Gorbaciov a jucat un rol semnificativ. Erich Honecker părea decis să se cramponeze de putere şi de ceea ce el considera a fi o cauză, la nevoie chiar şi prin forţă. Oricum, poziţia sa era, într-un sens crucial, cea mai slabă dintre cele ale şefilor comunişti, deoarece statul al cărui preşedinte era fusese o creaţie sovietică şi nu o entitate naţională. În termeni naţionali, Germania de Est nu era un stat, ci o bucată de stat. Sursa autorităţii şi legitimităţii guvernării sale nu era germană, ci sovietică. În octombrie 1989, când Gorbaciov a ajuns la Berlin, s-a referit public la pericolul de a fi depăşit de istorie, iar în particular a precizat clar faptul că regimul nu putea să spere la vreun ajutor din partea trupelor sovietice. Se poate ca el să fi mers mai departe, descurajând preconizata folosire a trupelor est-germane şi încurajând înlăturarea lui Honecker. Succesorul lui Honecker în funcţia de secretar general al Partidului Unităţii Socialiste, Egon Krenz, un membru mai tânăr – dar nu mai puţin compromis – din nucleul dur al partidului, a fost blocat de comuniştii mai flexibili şi înlocuit în scurt timp cu Gregor Gysi, deoarece partidul şi-a schimbat numele şi şi-a pregătit încercarea de a-şi salva măcar o parte din putere în cadrul neobişnuitei campanii pentru alegerile locale. Aceste alegeri, în cadrul cărora politicienii vest-germani au jucat un rol proeminent, au acordat puterea dreptei, datorită

promisiunii de unificare şi de introducere cât mai rapidă a unui schimb monetar unu la unu între marca est-germană şi cea vest-germană. Aproape jumătate din numărul de voturi a revenit partidelor de centru-dreapta, mai puţin de un sfert social-democraţilor şi 16% comuniştilor.

În Europa Răsăriteană, Todor Jivkov, care condusese Bulgaria – cunoscută drept cea mai rusofilă ţară din Europa – chiar mai mult decât Kádar în Ungaria, a bătut în retragere, proces accelerat de persecutarea turcilor musulmani (sau pomaci), care au părăsit ţara în număr mare după ce li s-a impus să-şi schimbe numele, şi, parţial, din pricina unei conferinţe internaţionale pe teme de mediu înconjurător, ce a devenit ocazia unor demonstraţii violente şi a unui răspuns brutal din partea poliţiei. Succesorul lui Jivkov, Petar Mladenov, a intenţionat să-i creeze partidului comunist (care şi-a schimbat numele în „socialist") o imagine îndeajuns de adecvată pentru a supravieţui în cadrul unui sistem pluripartit şi a reuşit destul de bine, obţinând circa jumătate din voturi la alegerile din 1990, rezultat contestat de opoziţie, dar considerat de observatorii străini ca fiind o reflectare suficient de realistă a voinţei populare. Oricum, Mladenov însuşi a fost obligat să demisioneze din cauza protestelor populare, iar prelungita căutare a unui succesor a fost ilustrativă pentru o ţară care, după ce fusese condusă de o serie de lideri corupţi şi incompetenţi, nu ştia prea bine pe cine să pună în locul lor. În România, Nicolae Ceauşescu, mai mult un tiran individual decât un şef al partidului, dar şi ultimul lider prosovietic din cadrul blocului comunist, a plătit preţul cel mai mare. Tulburările de la Braşov din 1987, repetate la Timişoara în 1989, au reprezentat preludiul unei revolte în cadrul căreia armata l-a părăsit pe dictatorul care a fost capturat împreună cu soţia sa, judecat sumar şi executat. Un Front al Salvării Naţionale, alcătuit din comunişti ostili lui Ceauşescu, şi-a revendicat rolul de guvern de tranziţie şi a ajuns să câştige alegerile, considerate de observatori ca fiind departe de perfecţiune, dar nu falsificate. Albania, aflată în izolare după ruptura de Uniunea Sovietică din 1969 şi condusă de Ramiz Alia după moartea, în 1985, a semizeului Enver Hodja, a fost singura ţară ce şi-a menţinut cel mai strict caracterul comunist până în 1990, nu însă şi mai târziu.

Iugoslavia, deşi nu a făcut parte din imperiul stalinist, a fost cuprinsă până în 1989 de dezordini economice similare, accentuate şi de disensiuni naţionaliste. Inflaţia scăpase de sub control, iar nivelul de trai revenise la ceea ce fusese cu 30 de ani mai devreme. În 1989, guvernul federal a introdus măsuri disperate – o monedă convertibilă, bănci comerciale, bursă –, care au eliminat inflaţia, dar au provocat privaţiuni dintre cele mai grave şi au accentuat tensiunile dintre republici. Sârbii încercau să extindă graniţele republicii lor, în timp ce slovenii şi croaţii ameninţau cu secesiunea. Pretenţia sârbilor de a incorpora districtele autonome Kosovo şi Vojvodina a provocat greve şi violenţe din partea albanezilor din Kosovo, care au proclamat respectivul teritoriu drept republică independentă de Serbia. Ales preşedinte al Serbiei în 1989, Slobodan Milošević a declarat ambele provincii ca fiind părţi integrante ale Serbiei, însă, oricât de atractiv era naţionalismul preferat de el, poziţia sa de comunist era din ce în ce mai vulnerabilă. Slovenii şi croaţii au denunţat acţiunile sârbeşti. Slovenia, aşezată în partea de nord-vest a ţării, o republică cu doar un milion şi jumătate de locuitori şi care nu fusese niciodată stat independent, dar în care se vorbea o limbă distinctă, producea un sfert din veniturile externe ale federaţiei, contribuia semnificativ la bunăstarea celorlalte republici şi respingea atât incompetenţa guvernării federale, cât şi preeminenţa sârbilor. Slovenii s-au declarat

în favoarea unui sistem pluripartit şi au creat o mişcare de opoziţie (Demos) ce a câştigat alegerile (nu însă şi preşedinţia republicii slovene) şi a ameninţat cu secesiunea. Secţiunea slovenă a partidului comunist federal s-a separat de partid şi şi-a schimbat denumirea. Aidoma Sloveniei, Croaţia făcuse parte din sfera de influenţă austro-ungară, nu din cea otomană, dar, spre deosebire de Slovenia, putea pretinde că a avut o scurtă perioadă de independenţă în Evul Mediu şi un modest grad de autonomie în secolul al XIX-lea. Avea o populaţie de 4,5 milioane de locuitori, care includea o jumătate de milion de sârbi, dar nu şi milionul de croaţi din Bosnia. Croaţii vorbeau aceeaşi limbă cu sârbii, dar o scriau cu un alfabet diferit. Croaţia contribuia la bunul mers al economiilor celorlalte republici şi a început să se plângă de această stare de lucruri pe măsură ce economia iugoslavă decădea. După adoptarea sistemul pluripartit, Franjo Tudjman, un comunist transformat în naţionalist, a câştigat o majoritate parlamentară şi preşedinţia într-o campanie electorală acompaniată de ameninţări sinistre la adresa sârbilor din Croaţia şi de pretenţii referitoare la rectificarea frontierei cu Bosnia. Partidul comunist federal a susţinut introducerea sistemului pluripartit în pofida dorinţei contrare a secţiunii sârbeşti. Şi statul, şi partidul se dezintegrau.

Principalii factori ai distrugerii imperiului stalinist din Europa Centrală şi Răsăriteană au fost Gorbaciov şi dezastrul economic. Gorbaciov a văzut că sistemul nu funcţiona. Era o costisitoare piatră de moară agăţată de gâtul Moscovei şi îi lipsea chiar motivaţia strategică, justificarea sa din anii '40. Gorbaciov nu şi-a ascuns dezamăgirea faţă de blocul comunist, iar acest fapt a fost observat de cei care operau în cadrul acestuia. Ei au putut vedea că nu se mai aflau în graţiile URSS şi deveniseră reprezentanţii unui imperiu defunct. Dar nu puteau spera la vreun sprijin din partea concetăţenilor lor, deoarece, pe lângă faptul că abuzaseră masiv de putere şi distruseseră libertăţile fundamentale ale oamenilor, permiseseră ca economiile să decadă, iar creşterea economică să se prăbuşească de la 10% pe an în unele regiuni ale imperiului-satelit până la zero sau aproape de zero practic peste tot. Au urmat tensiuni, demonstraţii şi tulburări, represiuni (adesea extrem de brutale) şi revoluţii. Însă, cu excepţia justificată a României, aceste revoluţii au fost toate fără vărsare de sânge, un final aproape de neconceput pe oricare alt continent. De asemenea, ele au fost rapide. Şi nu a fost deloc surprinzător că, în urma lor, Gorbaciov, preşedintele Uniunii Sovietice, a devenit un erou popular, mulţimile ovaţionându-i numele şi părând a considera rolul Statelor Unite şi al celorlalte democraţii occidentale ca fiind, prin comparaţie, irelevant.

Aceste transformări au fost majore, dar greu de definit. Două au fost clare: sfârşitul imperiului sovietic şi reunificarea Germaniei, adică o inversare a echilibrului de putere în Europa Centrală, unde în anii '40 balanţa se înclinase dinspre Germania spre Rusia. În interiorul regiunii, schimbările au fost mai vagi şi probabil tranzitorii. Partidele comuniste au fost detronate, iar comunismul a fost discreditat, mai mult în Europa Centrală decât în cea Răsăriteană. Social-democraţii au trebuit să lupte pentru a scăpa de blamarea generalizată a stângii şi pentru a-şi menţine diferenţa specifică faţă de comuniştii care se autointitulau socialişti. Primii *epigonoi* includeau persoane mai mult sau mai puţin liberale din rândurile intelectualilor şi ale specialiştilor în diverse domenii, un sector redus şi unul predispus la epuizare, rămânând ca bătăliile viitorului să fie disputate între o stângă discreditată şi divizată şi o dreaptă renăscută. Legea pendulului sugera apariţia unei riposte a dreptei, în special acolo unde influenţele bisericii erau puternice:

cele romano-catolice în Polonia, Slovacia şi Croaţia, cele ortodoxe în Balcani. Democraţia parlamentară reprezenta o aspiraţie larg răspândită, însă una cu un viitor la fel de nesigur ca şi trecutul ei. Dacă rivalităţile naţionale urmau să fie reînviate sau nu, asta depindea de un element necunoscut – măsura în care oamenii mai tineri împărtăşeau animozităţile atavice ale celor mai vârstnici. Ceea ce nu s-a modificat prin revoluţie a fost dimensiunea dezastrului economic.

Gorbaciov nu putea controla ceea ce eliberase. Părăsirea statelor-satelit, lăsate să se descurce sub regimuri necomuniste, a reprezentat o abandonare necesară şi delicată a imperiului, cu urmări ce puteau fi doar vag prevăzute în cadrul echilibrului de putere din Europa Centrală şi Răsăriteană. În măsura în care Uniunea Sovietică abandona poziţii de nesusţinut, ea abandona nu numai puterea, ci şi pretenţiile imperiale. În orice caz, într-o regiune anume – Germania de Est – consecinţele au fost mult mai vizibile. Lăsând deoparte formalităţile, cele două Germanii s-au reunit imediat, partea vestică absorbind-o pe cea estică, astfel încât Germania de Est a încetat să mai existe ca stat, iar Germania de Vest a devenit mai mare. Gorbaciov a încercat să separe noua Germanie de NATO, însă nu a avut mai multe şanse în atingerea acestui obiectiv decât avusese în împiedicarea reunificării. Oricum, a reuşit să se asigure că nici un fel de unităţi germane angajate în NATO sau unităţi NATO din Germania de Vest nu vor staţiona în fosta Germanie de Est, că retragerea trupelor sovietice poate fi extinsă până în 1994, că forţele militare proprii ale Germaniei vor fi reduse în acea perioadă la aproape jumătate şi că Germania va reconfirma angajamentul de a nu produce sau achiziţiona armament nuclear, biologic sau chimic. De asemenea, Germania a renunţat la orice pretenţie asupra Prusiei Orientale. Ajutate de conducerea germană, trupele Uniunii Sovietice s-a retras în ordine, iar în 1990 cele două state au semnat un tratat pe 20 de ani, ce a marcat finalul unei etape începute încă din 1941.

Capitolul al VII-lea

Reacţia americană

Cât timp a existat, imperiul lui Stalin a fost factorul determinant al politicilor europene ale Statelor Unite. Când şi-a încetat existenţa, respectivele politici au fost considerate depăşite. Construcţia imperiului lui Stalin a fost o reflectare a confruntării dintre Est şi Vest, care fusese mascată de războiul împotriva Germaniei. Ea a agravat acea confruntare şi a adus Statele Unite, din punct de vedere politic şi militar, înapoi în Europa. Termenul de „Război Rece" a fost inventat pentru a descrie starea de lucruri ce a rezultat astfel.

Războiul Rece nu a fost un episod cu un început şi un sfârşit şi cu atât mai puţin un război în sensul larg al termenului, cu toate că ostilitatea a fost o componentă intrinsecă a sa. Războiul Rece nu s-a purtat în primul rând pentru teritorii sau graniţe. Ostilitatea se instalase înainte ca al doilea război mondial să se fi încheiat şi era centrată pe chestiunea germană. Ambele tabere au desfăşurat raiduri în Germania pentru a captura persoane, documente sau aparatură care s-ar fi dovedit utile în cercetarea ştiinţifică, pentru construirea de noi arme sau pentru obţinerea de informaţii, căci şi SUA, şi URSS erau dornice să-şi asigure controlul asupra Germaniei sau asupra a cât mai mult spaţiu german. Germania, care până atunci reunise cele două părţi, a devenit acum elementul decisiv al neîncrederii lor postbelice, iar în cazul blocadei Berlinului din 1948-1949 – scena unei abordări extrem de apropiate de confruntarea deschisă.

Stalin sperase că ieşirea din haosul războiului va aduce un control comunist asupra întregii Germanii. A fost repede deziluzionat. În cele două conferinţe din 1947 ale miniştrilor de Externe, cele patru puteri de ocupaţie n-au reuşit să convină asupra termenilor unui tratat de pace sau asupra unei înţelegeri cu Germania. Ţara a fost împărţită. Ocupanţii occidentali şi răsăriteni au luat-o pe căi diferite, menţinând doar în Berlin o urmă a colaborării lor din timpul războiului. Americanii şi britanicii au dorit să relanseze economic zonele lor de ocupaţie, pentru a scăpa de costurile alimentării şi susţinerii lor financiare. Franţa, după o încercare de revenire la politica sa din 1918, cea de subminare a Germaniei prin dezmembrarea ei, a trebuit să se supună dorinţelor americane. Cele trei zone de ocupaţie au fost reunite, tranformate într-un singur stat şi revigorate prin intermediul unei reforme financiare (o marcă nouă, ce putea fi schimbată cu vechile mărci la rate variate, în funcţie de natura obligaţiilor asumate) şi al capitalului american. În patru ani, producţia industrială a Germaniei de Vest a sporit de peste două ori, iar produsul intern brut a crescut cu două treimi. Când ocupanţii occidentali au extins circulaţia noii mărci şi în sectoarele apusene din Berlin, autorităţile sovietice, alarmate de această consolidare politică şi revigorare economică a fostului inamic, au

răspuns printr-o blocadă menită să facă imposibilă prezenţa occidentală în oraş. Această prezenţă depindea de rutele de acces dinspre apus, căi ce traversau zona sovietică de ocupaţie, care înconjura Berlinul din toate părţile. Ocupanţii occidentali, puşi să aleagă între impunerea dreptului lor de acces terestru – la nevoie, prin forţă – şi abandonarea poziţiei lor din Berlin, au respins ambele variante. Evitând pericolele presupuse de deschiderea unui drum de 160 de kilometri printr-un teritoriu ostil, ei au organizat un pod aerian care le-a oferit, lor şi berlinezilor din sectoarele lor, cele necesare vieţii vreme de zece luni. Apoi Uniunea Sovietică a cedat. Poziţia occidentală la Berlin a fost menţinută. Divizarea Germaniei a fost confirmată, ca şi dezvoltarea unui stat german occidental separat, aliat al puterilor apusene.

Duelul din Berlin a îngheţat discutarea chestiunii germane între superputeri, dar nu a finalizat Războiul Rece. Dimpotrivă, Războiul Rece s-a extins, parţial ca un răspuns la alte evenimente contemporane cu podul aerian şi blocada Berlinului şi parţial din cauză că, prin însăşi natura sa, nu putea fi limitat din punct de vedere geografic. Simultan cu criza Berlinului, Stalin i-a epurat pe necomunişti şi pe comuniştii care nu îi erau complet obedienţi din toate guvernele statelor-satelit aflate sub controlul său în Europa Centrală şi Răsăriteană. Acest proces, ce a însoţit ruptura Moscovei de Iugoslavia lui Tito şi a fost marcat în cel mai stringent mod de răsturnarea guvernului pluripartit al lui Edvard Beneš în Cehoslovacia, a fost considerat în Occident nu numai brutal, ci şi nesăbuit: a intensificat atât anxietăţile, cât şi repulsia. În aceeaşi perioadă, victoria lui Mao în China (1949) şi izbucnirea războiului în Coreea (1950) au transferat Războiul Rece în Asia, Uniunea Sovietică a intrat în cursa înarmării nucleare (1949), iar opoziţia occidentală a căpătat o formă oficială prin Organizaţia Pactului Nord-Atlantic (1949). Aceste mişcări din interiorul şi din afara Europei au alimentat un conflict care se extindea în mod inerent dintr-o varietate de motive: pentru că nici una dintre superputeri nu era sau nu era numai o putere europeană, pentru că ambele şi-au desfăşurat confruntarea într-un limbaj ideologizat, nu într-unul de natură geografică, şi pentru că ambele au exagerat serios intenţiile şi forţele adversarului. Statele Unite au atribuit Uniunii Sovietice intenţia de a comuniza întreaga planetă şi nu au observat faptul că orice plan de a cuceri sau supune fie şi restul Europei ar fi fost de o absurditate evidentă. În 1945, Uniunii Sovietice îi lipsea forţa de a-şi extinde puterea în Europa dincolo de zonele deja ocupate de armatele sale, iar tentativele ulterioare – în Cuba, Etiopia, Afganistan –, departe de a-i spori puterea pe plan mondial, au reprezentat dezastre previzibile din punctul de vedere sovietic. În tabăra sovietică au dominat presupoziţii la fel de extravagante. Stalin îi considera pe aliaţii săi din timpul războiului drept state capitaliste agresive, ce aveau intenţia de a extermina comunismul şi statul sovietic, dar nu a fost capabil să vadă faptul că, oricât de mult ar fi urât comunismul, ei nu aveau intenţia de a porni un război împotriva Uniunii Sovietice şi nici de a face ceva concret pentru a înlătura controlul acesteia asupra statelor-satelit. Astfel, presupunerile ambelor superputeri nu erau numai ideologizate, ci, într-o măsură apreciabilă, mitice. Oricum, din acest motiv, ele nu au fost nesemnificative, iar Războiul Rece pe care l-au determinat a dominat evoluţia relaţiilor internaţionale vreme de patru decenii.

În afară de propaganda bazată pe aceste temeri şi prejudecăţi, Războiul Rece a fost purtat prin ameninţări nucleare şi prin încercarea de a găsi modalităţi mai penetrante şi mai precise de trimitere a armelor nucleare asupra ţintelor lor. Celor două bombe americane aruncate din avion asupra Japoniei în 1945 li s-a răspuns printr-un test

sovietic de acelaşi calibru în 1949, la o diferenţă de patru ani. În 1951, preşedintele Truman a susţinut contruirea unei bombe cu hidrogen sau a unei bombe de fuziune, poreclită Super. Truman trebuia să opteze între a derula relaţiile dintre superputeri în lumea nouă a bombei cu fisiune şi a aborda politica mondială dintr-o perspectivă războinică într-o lume nucleară în expansiune. Escaladarea conflictului s-ar fi putut întâmpla oricum, dar iniţiativa din 1951 a aparţinut Statelor Unite, iar decizia a reflectat atmosfera vremurilor. Primul test american al bombei cu hidrogen a avut loc în 1952, iar echivalentul sovietic în 1953, la un an diferenţă. În 1957, Uniunea Sovietică a lansat cu succes prima rachetă în spaţiul cosmic. Aviaţia a fost depăşită de rachetele balistice, iar arsenalul Războiului Rece a devenit din ce în ce mai elaborat, pe măsură ce au fost inventate şi dispuse în locaţii arme nucleare de dimensiuni din ce în ce mai reduse. Această cursă a înarmărilor a căpătat proporţii enorme în imaginaţia populară şi a fost însoţită de dezbateri la fel de ridicole ca şi cele dintre clericii medievali cu privire la câţi îngeri pot sta pe vârful unui ac. Care dintre tabere dispunea de mai mult dintr-un anumit lucru, aceasta era întrebarea obsesivă, ce masca o întrebare mai relevantă: care dintre tabere ar fi intenţionat să întreprindă ceva cu ceea ce avea? În orice caz, cu timpul a sporit şi convingerea că un război între superputeri în Europa era o posibilitate îndepărtată. Credinţa era întemeiată pe echilibrul aproximativ, dar real, dintre rachetele cu rază lungă de acţiune ale superputerilor şi pe conştientizarea treptată a inadecvării armelor nucleare la orice fel de scopuri militare (devastarea generalizată nefiind un obiectiv militar).

Utilitatea (sau inutilitatea) armelor nucleare a fost evidenţiată în Statele Unite la un an de la încheierea cu succes a podului aerian de la Berlin, când Coreea de Nord a făcut o încercare de a cuceri Coreea de Sud, cu susţinerea (dar, probabil, nu la iniţiativa) Uniunii Sovietice. Statele Unite au intervenit pentru a bloca această extindere a comunismului, nu numai neplăcută în sine, dar şi periculoasă în contextul apariţiei unei vaste puteri comuniste mondiale sino-sovietice, aşa cum se presupunea în acel moment. La şase luni de la intervenţia americană, în Coreea a intervenit şi China, pentru a se apăra preventiv împotriva extinderii intenţiilor Statelor Unite spre răsturnarea regimului lui Mao. Războiul din Coreea a fost un război local dintr-o ţară periferică, dar a căpătat o semnificaţie universală. Venind imediat după apogeul luptei pentru Berlin şi după capturarea Beijingului de către Mao, a ridicat problema utilizării armelor nucleare, luată în discuţie în mod serios şi pe larg de doi preşedinţi americani – Truman şi Eisenhower. El a jucat un rol major în schimbarea tipului de restricţii pe care americanii doreau să le impună Uniunii Sovietice, de la restricţii economice la cele de natură militară. Tot el a lansat procesul de reînarmare masivă din perioada postbelică. Cheltuielile militare americane au sporit de patru ori în timpul războiului din Coreea, s-au diminuat în perioada administraţiei Eisenhower, dar apoi au fost mărite din nou. Acelaşi război a determinat o decizie americană imperativă, cea de a reînarma Germania Occidentală, o propunere ce a stârnit fiori în unele ţări europene. A creat o stare de neîncredere între Statele Unite şi aliaţii lor europeni, precum şi confuzie în privinţa gradului în care europenii puteau încerca să influenţeze politicile americane din Asia. A marcat începutul unei activităţi americane pronunţate în Asia Răsăriteană, care s-a extins din Coreea la insulele din jurul Chinei şi în Asia de Sud-Est şi a durat mai bine de 20 de ani. În vreme ce în Coreea se ajungea la un armistiţiu, Diên Biên Phu (1954) marca eşecul francezilor de a-şi menţine stăpânirea în Vietnam (finanţată din 1950 de către Statele Unite), ameninţată de naţionalismul

comunist al Vietminh-ului. Statele Unite, stimulate de ideologia lor anticomunistă, au nimerit în locul francezilor. Când, după 1960, Vietminh-ul a pornit războiul spre sud, împotriva regimului susţinut de Statele Unite, Washingtonul a ordonat forţelor navale să bombardeze Hanoiul şi alte ţinte din Nord (1964) şi a debarcat forţe terestre pe continent (1965), unde, în pofida numărului imens de soldaţi şi a armelor din ce în ce mai înfricoşătoare, americanii au fost iniţial blocaţi de ofensiva Tet din 1968 şi apoi obligaţi să se retragă, abandonându-şi aliaţii vietnamezi (1973).

A fost probabil un noroc pentru pacea din restul lumii faptul că pentru Statele Unite principala sperietoare comunistă din Asia nu a fost Uniunea Sovietică, ci China, cu care Moscova se certase în 1960. În Europa se instalase o perioadă de acalmie încă din anii '50, când, după moartea lui Stalin din 1953, la început Malenkov şi apoi Hruşciov au încercat politici noi. În ultimii ani ai lui Stalin, politica externă sovietică a fost extrem de precaută. Când a murit, nimeni nu ştia ce noutate urma să aducă moartea sa ori dacă urma să aducă vreuna. Tulburărilor din Germania de Est şi din alte părţi ale imperiului alcătuit din statele-satelit, Moscova le-a răspuns prin concesii. Au avut loc un armistiţiu în Coreea şi o conferinţă internaţională la Geneva privitoare la Vietnam, iar tratatul de pace cu Austria i-a conferit acestei ţări din centrul Europei statutul de neutralitate. Succedându-l pe Malenkov, Hruşciov s-a dus la Belgrad pentru a încerca să aplaneze cearta Moscovei cu Tito, iar în 1955 a călătorit în India, Birmania şi Afganistan, echipat cu promisiuni de ajutor economic şi denunţări ale imperialismului occidental. Exuberanţa lui Hruşciov a fost iniţial ambivalentă, fiind limitată în Orientul Mijlociu la specularea retragerii abrupte a finanţării americane pentru barajul de la Assuan din Egipt şi în Africa la identificarea modalităţilor de utilizare în propriul folos al procesului de decolonizare. Însă exuberanţa s-a dovedit a fi mai apropiată de o stare maniacală atunci când, în 1962, a încercat să câştige prieteni şi amplasamente pentru armele nucleare în Cuba – o escapadă care, împreună cu implicarea americanilor în Asia, a transformat Războiul Rece, în fapt şi ca potenţial, într-o confruntare mondială şi, în cele din urmă, intolerabil de costisitoare. Până la mijlocul anilor '60, succesorii lui Stalin făcuseră la fel de mult ca Stalin însuşi pentru consolidarea alianţei euro-americane, care în deceniul 1955-1965 a ajuns să arate ca un fapt ce ţinea de natura lucrurilor, la fel de intangibil ca orice fenomen natural major.

Însă această mare alianţă, care a eclipsat o bună parte din problemele mondiale de-a lungul unei jumătăţi de secol, a luat fiinţă relativ neaşteptat şi împotriva tradiţiilor europene şi americane. Tendinţele Europei spre independenţă au fost reprimate de temerile privitoare la agresivitatea sovietică şi de convingerea că doar puterea americană o putea bloca. Aceste judecăţi au creat necesitatea alianţei euro-americane, care a intrat în vigoare şi pentru că Statele Unite le împărtăşeau. SUA şi-au schimbat net atitudinea faţă de Europa ca urmare a revizuirii atitudinii din timpul războiului faţă de Uniunea Sovietică. Dacă planurile sovietice ar fi stârnit mai puţină teamă, alianţa nu ar mai fi fost necesară, iar dacă forţa americană ar fi fost mai puţin impunătoare, alianţa nu ar mai fi avut nici o raţiune. Orice modificare a acestor premise ar fi slăbit alianţa.

Cât a durat războiul cu Germania, preşedintele Roosevelt a reuşit să eludeze incompatibilitatea stalinismului cu valorile politice şi umane ale democraţiilor occidentale. El observase Uniunea Sovietică vreme îndelungată şi o considerase în primul rând drept un stat cu care alte state trebuiau să întreţină relaţii. Roosevelt era un politician de profesie :

experimentat, cu o abordare pragmatică a afacerilor publice şi cu o aversiune faţă de poziţiile populist-emoţionale din organismul politic american, ce se concentrau pe păcatele societăţii sovietice şi nu pe problemele de coexistenţă cu statul sovietic. El era, aşa cum a arătat realegerea sa, apreciat de electorat, dar nu reprezentativ pentru emoţiile populare care, Statele Unite fiind o democraţie extrem de deschisă, joacă un rol considerabil în influenţarea activităţii de guvernare. De aceea Roosevelt, care a murit cu patru săptămâni înainte de încheierea războiului în Europa, a lăsat moştenire succesorilor săi componentele unei politici faţă de Uniunea Sovietică care nu a putut fi pusă în practică niciodată.

În primii ani de după război, Marea Britanie a reuşit să impună Statele Unite într-o poziţie dominantă în politica europeană, în calitate de lideri ai unei alianţe antisovietice. Şi la Londra, şi la Washington sentimentele erau amestecate. Unii inşi din tabăra britanică aveau rezerve faţă de ideea unui rol american proeminent în Europa; alţii, din partea americană, erau convinşi de necesitatea unei politici ofensive. Factorul de coeziune a fost atitudinea Uniunii Sovietice înseşi în Europa Centrală şi Răsăriteană. Această atitudine a determinat Statele Unite să-şi schimbe decizia de a se retrage încă o dată din Europa şi să se reînarmeze cu fervoare după o perioadă de câţiva ani de demobilizare rapidă, mai ales după izbucnirea războiului din Coreea. Ea a creat ostilitate între membrii NATO şi Uniunea Sovietică, ostilitate ce a rămas practic indiscutabilă vreme de 40 de ani. Fără Stalin nu ar fi existat NATO şi, fără succesorii lui Stalin, evoluţia NATO ar fi fost foarte diferită. Puţine persoane au avut un impact atât de marcant ca Stalin asupra fizionomiei Europei de la Urali la Atlantic.

Pe lângă influenţa lui Stalin, crearea alianţei a fost opera Marii Britanii. Ţara care cândva făcuse apel la Lumea Nouă pentru a redresa echilibrul celei vechi, deranjat de Napoleon, nu a avut nici o ezitare în a proceda încă o dată la fel. Pentru partea europeană – care în perioada 1945-1949 însemna Marea Britanie mult mai mult decât oricare alt stat –, alianţa era o asigurare şi o salvare. Au fost ani de incertitudine disperată. Încrederea, ca şi bunăstarea materială, le lipseau oamenilor de stat care, mai mult decât mulţimea euforică, erau înspăimântaţi şi perplecşi în faţa privaţiunilor şi disfuncţionalităţilor postbelice. Cu toate că Europa admira reuşitele uimitoare ale Uniunii Sovietice împotriva Germaniei, aceste reuşite nu puteau elimina o imagine mai respingătoare a Rusiei, care includea autocraţia şi cruzimea ţariste, uciderea de către Stalin a 10 milioane de ţărani, falsele procese de trădare, teribilele lagăre de muncă şi violenţele armatelor sovietice în Europa în fazele finale ale celui de-al doilea război mondial. Statele Unite, prietenoase, generoase şi liberale, se aflau la polul opus al spectrului politic. În timp ce unii puteau contesta confruntarea dintre comunism şi capitalism, mult mai mulţi vedeau un contrast mai simplu: între tiranie şi libertate. Astfel, principala preocupare a Europei era să realizeze şi să menţină cea mai strânsă alianţă cu Statele Unite, pentru a fi asigurată prin intermediul armelor nucleare americane, al banilor americani şi al unei permanente convingeri americane conform căreia, în conflictul superputerilor, Europa era mult mai importantă decât oricare altă parte a lumii.

Însă scopul era mai clar decât mijloacele, deoarece alianţa euro-americană era pe cât de crucială, pe atât de neobişnuită. Americanii îşi aveau rădăcinile în Europa, faţă de care simţeau o atracţie sentimentală, însă din punct de vedere politic atitudinile americane faţă de Europa erau afectate de dezamăgire şi dezaprobare, de care erau responsabile

principalele state ale Europei Occidentale. Procesul de pace din 1919 nu se desfăşurase aşa cum preconizase preşedintele american. Woodrow Wilson s-a simţit părăsit de Lloyd George şi Clemenceau, care trataseră planurile sale cu privire la o ordine mondială nouă şi mai bună drept nişte iluzii trecătoare. De-a lungul perioadei interbelice, Franţa a fost în ochii americanilor un obstacol rebel şi şovinist în calea păcii şi cooperării în Europa, dovedindu-se mai rău intenţionată decât Germania. În plus, şi Franţa, şi Marea Britanie erau puteri imperiale. Ele îşi extinseseră imperiile prin intermediul războiului şi operau cu sisteme economice închise – în special mecanismul acordării de facilităţi în interiorul Imperiului Britanic – ce afectau principiul libertăţii comerţului, în care credeau Statele Unite. Între cele două războaie mondiale, americanilor le-a plăcut să creadă că, din punct de vedere politic, se puteau spăla pe mâini în privinţa Europei, deşi nu au mers niciodată până la capăt. Nu mai târziu de 1924, spre exemplu, au susţinut financiar Planul Dawes, menit să reglementeze plata daunelor de război (Dawes a fost un bancher american). În anii '30, noua Germanie s-a alăturat Franţei la acest stâlp al infamiei din pricina stilului său agresiv şi, chiar dacă în subsidiar, din pricina brutalităţii sale. Deşi liniştite în privinţa penetrării economiei germane în Europa Centrală şi de Sud-Est şi a pretenţiilor germane de a modifica graniţele în numele autodeterminării naţionale, Statele Unite au devenit din ce în ce mai îngrijorate de dispreţul lui Hitler faţă de convenţiile internaţionale şi tot mai şocate de încălcările limitelor decenţei, la care se dedaseră naziştii, astfel încât, atunci când al doilea război mondial a început să pară inevitabil, Statele Unite erau cu mult mai favorabile Marii Britanii decât Germaniei, chiar dacă nu s-au alăturat conflagraţiei până când Hitler nu le-a obligat să procedeze astfel, prin declaraţia sa de război împotriva SUA şi în sprijinul Japoniei.

Între cele două războaie mondiale, Statele Unite au fost mai preocupate de îmbogăţire decât de cucerire, cu excepţia cazului Americii Centrale, unde au fost întotdeauna gata să acţioneze cu brutalitate. Deşi în ochii europenilor Statele Unite păreau vinovate de izolaţionism, americanii înşişi s-au simţit izolaţi. La Conferinţa de Pace de la Paris, din 1919, propunerilor americane de realizare a unei lumi mai sigure li s-a răspuns fără entuziasm şi ele au fost neutralizate printr-o neplăcută indiferenţă naţionalistă faţă de credinţa americană în Liga Naţiunilor, americanii rămânând cu sentimentul că intenţiile lor binevoitoare fuseseră respinse. De aceea, ei s-au concentrat asupra materializării celor mai multe din marile şi din ce în ce mai numeroasele lor avantaje economice, conştientizând foarte exact acest lucru. Prosperitatea putea fi obţinută fără a trebui să lupte cu cineva pentru ea, iar americanii împărtăşeau credinţa – şi sursa de confort suplimentar – conform căreia urmărirea intereselor economice americane putea coincide în mod fericit cu ceea ce era profitabil din punct de vedere economic pentru restul lumii. Însă americanii nu erau lipsiţi de şiretenie. Ei vedeau lumea ca pe un spaţiu al luptei paşnice – chiar dacă nu neapărat amicale sau onorabile – între trei forţe economice majore: Statele Unite, Imperiul Britanic şi Germania schachtiană (agresivă din punct de vedere economic). Contestau puterea economică britanică şi se temeau de o posibilă coaliţie de putere anglo-germană. Unii dintre americani erau în favoarea încurajării Germaniei lui Schacht şi Hitler, în speranţa evidentă că Germania putea fi împinsă spre epuizare şi colaps – o iluzie atât de naivă încât a determinat sugerarea unei note de subiectivitate politică. Cu Marea Britanie nu s-au înţeles. Au găsit în Chamberlain un prim-ministru dispreţuitor în care ei, la rândul lor, nu aveau încredere. Pe timp de pace, Chamberlain fusese la fel de ostil intervenţiei americane în chestiunile europene pe cât de tare a solicitat-o Churchill în timpul războiului.

Războiul a declanşat transformarea atitudinilor americane, dar cât de profund şi cât de durabil a făcut-o a rămas un mister şi la finalul conflagraţiei. În ciuda prejudecăţilor înrădăcinate împotriva implicării în Europa, ilustrate de remarca întâmplătoare, dar semnificativă, a lui Roosevelt la Ialta – americanii din Europa urmau să plece toţi acasă la doi ani după încheierea războiului –, Statele Unite şi-au dovedit flexibilitatea şi şi-au prelungit prezenţa în Europa, uzând doar sporadic şi tactic de ameninţări cu plecarea. Iniţial, această implicare a beneficiat de un puternic curent de simpatie, Planul Marshall fiind principalul semn exterior, cu scopul politic implicit de a contracara comunismul şi neutralitatea. Însă impulsul de a ajuta a fost însoţit de un impuls la fel de puternic, cel de a controla şi de a folosi simpatia şi armele Europei Occidentale nu numai împotriva Uniunii Sovietice, ci şi a inamicilor de genul Libiei. Supraestimând în timpul războiului calităţile umane ale lui Stalin, americanii au supraestimat ulterior forţa sa militară şi, chiar şi atunci când dispuneau de monopolul nuclear, au privit cu îngrijorare o cu totul improbabilă înaintare sovietică până dincolo de Germania, ca şi la fel de imposibila eficienţă a partidelor comuniste occidentale. (Cu toate că această din urmă anxietate era, la o privire superficială, mai plauzibilă, nici un partid comunist nu a realizat ceva notabil de unul singur, cu excepţia cazului Iugoslaviei lui Tito.) La această obsesie faţă de puterea sovietică şi de influenţa comunistă s-a adăugat un anticomunism emoţional şi ideologic violent care, de la senatorul Joseph McCarthy la preşedintele Ronald Reagan, a cuprins Statele Unite într-o măsură necunoscută în Europa Occidentală. În anii '80, atunci când europenii au manifestat un dispreţ aproape insultător faţă de genialul, dar stupidul Reagan, ei îşi exprimau opinia conform căreia el profera aberaţii periculoase despre Uniunea Sovietică. (Faptul că emitea aberaţii şi despre alte lucruri nu îi deranja atât de mult pe europeni.) Temerii faţă de Uniunea Sovietică i s-a adăugat, în special în partea americană, o ură care a conferit alianţei o trăinicie suplimentară.

Această trăinicie a slăbit numai atunci când măsurile politice pe care le presupunea ea au ameninţat să devină ruinător de costisitoare, iar apariţia lui Gorbaciov, în 1985, a oferit ocazia renunţării la politicile şi costurile confruntării. Gorbaciov nu a fost primul antistalinist de marcă, însă alţii (Hruşciov, Kosîghin) fuseseră marginali şi lipsiţi de fermitate. Păreau fiinţe umane mai simpatice, nu însă şi lideri sovietici mai puţin periculoşi. Neîncrederea occidentală deriva din distrugerea până şi a aparenţei de guvernare pluripartită în Europa Centrală şi Răsăriteană, din urmările blocadei sovietice asupra Berlinului în 1948 şi din impunerea Uniunii Sovietice ca putere nucleară. Creşterea exponenţială a armatei sovietice putea părea o justificare a cursei înarmărilor nucleare, prin care Statele Unite îşi propuneau să limiteze, să descurajeze şi poate chiar să distrugă Uniunea Sovietică. Deoarece prima explozie nucleară sovietică s-a desfăşurat în anul în care capturarea Beijingului de către Mao Tzedun părea să fie creat un imens domeniu comunist extins, sub conducere sovietică, şi deoarece războiul a izbucnit în Coreea doar un an mai târziu, intenţiile pernicioase ale sovieticilor erau considerate atât de evidente, încât aserţiunea conform căreia războiul fusese instigat de către Moscova era crezută în Occident la fel de mult pe cât fusese afirmaţia conform căreia victimele de la Katyn fuseseră ucise de către germani. Curentul de opinie transforma în adevăr ceea ce, de fapt, era fals. Asta a obligat Statele Unite să reînarmeze Germania, să transforme îngrădirea Uniunii Sovietice în îngrădirea comunismului, inclusiv a celui chinez (însă nu şi a celui iugoslav), şi să sprijine anticomunişti precum Synghman Rhee, Ferdinand Marcos

şi o mână de latino-americani compromiţători, oricât de neatractivi ar fi fost aceştia în multe alte privinţe. Duşmanul era acum în întreaga lume, iar confruntarea nu mai era europeană. Devenise globală.

În acelaşi an (1950), într-un document referitor la politica americană, se presupunea – de dragul argumentaţiei, dar şi cu intenţia de a impresiona cercul închis al celor care aveau acces la el – că Uniunea Sovietică se afla pe punctul de a declanşa un război, fie printr-o agresiune, fie dintr-o greşeală de calcul; că un astfel de război va fi sau va deveni rapid un război nuclear; că un atac-surpriză iniţial al Uniunii Sovietice ar fi fatal; în consecinţă, că sarcina primordială a strategilor americani era să prevină surpriza. Agresivitatea sovietică era, într-o anumită măsură, un accident prevăzut, dar, din punctul de vedere al documentului respectiv, era şi o posibilitate practică. Deoarece un sistem de alertare timpurie putea împiedica surpriza totală (fără a împiedica distrugerea totală), singura apărare sigură era descurajarea convingătoare. În timp ce, pe de o parte, războiul din Coreea impusese întărirea forţelor convenţionale din Europa, cursa înarmărilor dintre superputeri presupunea chiar şi mai insistent extinderea descurajării nucleare. În privinţa primului aspect, toţi membrii nou-createi alianţe euro-americane urmau să contribuie cu oameni, iar Statele Unite cu cea mai mare parte a banilor. Al doilea aspect reprezenta o responsabilitate distinctă şi exclusivă a americanilor. Combinaţia a fost de la început alarmant de costisitoare, dar necesităţile au prevalat asupra costurilor, acestea din urmă sporind la diverse intervale de-a lungul deceniilor ce au urmat. Spre exemplu, moartea lui Stalin, în 1953, a adus speranţe cu privire la o schimbare decisivă, iar trei ani mai târziu relativ paşnicul Hruşciov l-a denunţat pe Stalin şi multe din faptele acestuia într-un raport secret, prezentat la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, şi a susţinut ideea coexistenţei paşnice (ceea ce părea să fie o stare de veghe pasivă a superputerilor, însoţită totuşi de un efort nediminuat de a ajunge din urmă Statele Unite în materie de noi arme şi prin noi acţiuni hazardate). Însă, în acelaşi an, Uniunea Sovietică a folosit forţa pentru a suprima protestele din Ungaria, iar speranţele ivite intermitent la orizont la mijlocul şi finalul anilor '50 s-au îndepărtat şi mai mult, mai întâi din cauza eşecului conferinţei din 1960, determinată de descoperirea activităţii americane de spionaj asupra teritoriului sovietic prin intermediul avioanelor U-2 (dintre care unul a fost doborât), apoi în urma întâlnirii fără efect dintre Hruşciov şi proaspăt alesul preşedinte John F. Kennedy, din cauza deciziei lui Hruşciov de a ridica un zid în jurul Berlinului pentru a-i opri pe est-germani să emigreze în Occident (2,5 milioane dintr-o populaţie de 17 milioane o făcuseră deja) şi mai ales din cauza tentativei lui Hruşciov de a instala rachete nucleare în Cuba. Semnele schimbării în chestiuni economice, din perioada când A.N. Kosîghin era prim-ministru, au dispărut. Tratatul din 1963, de interzicere parţială a testelor nucleare, şi tratatul de neproliferare a armelor nucleare (pe care superputerile, în ceea ce le privea, nu l-au pus niciodată în practică) au fost modeste raze de speranţă, dacă le comparăm cu extinderea puterii navale sovietice în întreaga lume în acelaşi deceniu. În anii '70, Uniunea Sovietică a trimis forţe numeroase în Etiopia şi a invadat Afganistanul la un interval de doar trei ani (1977, 1979). Această evoluţie a evenimentelor părea să justifice ideile pesimiştilor occidentali, care susţineau că o schimbare substanţială în Uniunea Sovietică era, în esenţă, imposibilă.

Puterea americană a fost tot timpul mai mare decât puterea sovietică. Forţa militară americană se baza serios pe o capacitate de producţie fără rival. În 1945, nici una, nici

cealaltă nu erau puse sub semnul întrebării. Economia americană şi armamentul american păreau nu numai cu mult superioare celor ale oricărui alt stat, dar chiar mai mari decât ale restului lumii. Statele Unite erau atât de bogate încât puteau face orice, chiar să ajungă pe Lună. Nu era o mare supriză, deoarece – în afară de previziunile lui Choiseul, în secolul al XVIII-lea, şi cele ale lui de Tocqueville, în cel de-al XIX-lea – ascensiunea Statelor Unite spre o supremaţie economică unică fusese un fenomen observat de toată lumea încă de la începutul secolului XX, iar sincopa economică din perioada interbelică reprezentase marele salt înainte al industriei americane.

Statele Unite dispuneau de resurse esenţiale de materii prime, capital şi forţă de muncă; preţuiau educaţia, cercetarea şi inventivitatea şi beneficiau de ele; şi-au dezvoltat într-un stil de pionerat cele mai plate aptitudini manageriale şi organizaţionale. Însă lucrurile ce au scos în evidenţă economia americană între cele două războaie mondiale şi domeniul unde aceasta şi-a surclasat în mod clar rivalii au fost multitudinea de investiţii şi nevoia de nou. Înainte de războiul din 1914-1918, principalii competitori ai Statelor Unite erau Marea Britanie, Germania şi Franţa, dar chiar înainte de 1914 producţia industrială americană era pe cale să depăşească producţiile însumate ale acestor trei ţări. În materie de comerţ, trei sferturi din exporturile şi importurile americane erau către sau din Europa, iar trei sferturi din aceste trei sferturi erau legate de Marea Britanie, Germania şi Franţa. În domeniul furnizării de capital pentru întreaga lume, Statele Unite au luat locul Marii Britanii. Primul război mondial a reprezentat un ajutor accidental (şi la fel avea să fie şi cel de-al doilea război mondial). Prosperitatea Europei, bazată pe comerţ şi industrie şi pe combinarea celor două, a fost contrabalansată de o lipsă relativă de materii prime (cu excepţia Rusiei, unde ele se găseau în cantităţi considerabile, dar erau exploatate ineficient). Totuşi, această slăbiciune a fost una minoră până când primul război mondial a subminat economiile Europei. Refacerea postbelică, deşi impresionantă, nu a redus decalajul dintre Europa şi Statele Unite, pe care războiul îl sporise. Această diferenţă a crescut. Europa a pierdut definitiv ponderea pe care o avea în comerţul mondial de dinainte de război şi nu a izbutit să-şi reinstaureze dominaţia asupra pieţelor internaţionale de capital. În timpul marii crize economice mondiale, producţia industrială a Europei a scăzut cu aproape 30%, iar comerţul cu 60%. Prăbuşirea morală, imposibil de cuantificat, a fost de asemenea în avantajul Americii. Al doilea război mondial a dublat din nou acest avantaj, deoarece Statele Unite au fost singurele care au luptat, dar au rămas în afara sferei de acţiune inamice. Când războiul s-a încheiat, puţini considerau că prosperitatea şi puterea americane se aflau la acelaşi nivel cu ale lor. La fel se prezenta şi încrederea de sine a americanilor.

Cu toate acestea, s-a desfăşurat o cursă a înarmărilor despre care multă lume a crezut că era o cursă între parteneri relativ egali. E nevoie de doi pentru a face o cursă, iar cursa înarmărilor dintre superputeri a început atunci când Uniunea Sovietică a intrat, după Statele Unite, în elita puterilor nucleare. Statele Unite, puse în faţa necesităţii de a răspunde, aveau la dispoziţie un număr de opţiuni şi le-au adoptat pe toate. În principal, era vorba de trei direcţii: mai întâi, să îmbunătăţească mijloacele de transport pentru armele existente, succesul cel mai notabil fiind bombardierul B-52, care a intrat în serviciu în 1955 (Uniunea Sovietică nu dispunea de un avion capabil să transporte bombe în Statele Unite şi să revină acasă); în al doilea rând, să creeze arme nucleare mai puternice, în special bomba de fuziune sau cea termonucleară; în al treilea rând, să

diversifice armamentul nuclear, în special prin introducerea armelor tactice sau cu rază scurtă de acţiune. Deoarece acestea din urmă nu puteau fi utilizate împotriva Uniunii Sovietice fără ca trupele americane să staţioneze în Europa, ele au avut un impact direct asupra strategiei euro-americane, care, deşi mai puţin direct, a fost influenţată şi de alte aspecte ale strategiei nucleare. Accentul pus pe armele nucleare a redus importanţa armamentului convenţional şi a condus la reducerea forţelor convenţionale americane din Europa până la statutul de simbol politic, făcându-le astfel de neînlăturat fără o răsturnare politică. Primatul armelor strategice americane cu rază lungă de acţiune a fost însoţit de îndoieli în privinţa faptului că Statele Unite ar fi urmat să utilizeze vreodată o astfel de teroare devastatoare în apărarea Europei, iar aceste îndoieli s-au înmulţit atunci când Statele Unite au devenit vulnerabile în faţa unui atact sovietic similar cu rachete intercontinentale, ceea ce presupunea că Washingtonul era nevoit să-şi pună propriul popor în pericol pentru a salva Europa. Dispunerea armelor tactice pe teatrul european a ridicat o întrebare privitoare la cei care ar fi urmat să le deţină. Alianţa a fost inevitabil confruntată cu probleme legate de credibilitatea armelor nucleare, alocarea responsabilităţilor privind utilizarea lor, expunerea mai mare la risc a aliaţilor europeni şi rolul incert al forţelor nenucleare. Însă în timpul Războiului Rece divergenţelor cu privire la aceste chestiuni nu li s-a permis să perturbe alianţa, nici chiar în cazul Franţei, care a renunţat să mai participe activ din punct de vedere militar, dar a rămas membră NATO. Aceasta a fost o dovadă a ostilităţii comune a aliaţilor faţă de Uniunea Sovietică, ce aducea aminte de consecvenţa alianţei antigermane din perioada 1941-1945 atâta timp cât exista un inamic comun.

Primul plan al aliaţilor, adoptat la Lisabona, în 1952, a avut în vedere o forţă terestră de 96 de divizii, dintre care 50 urmau să fie în sectorul central, şi o forţă aeriană de 9.000 de avioane. A fost un plan de luptă pentru un război nenuclear ce dezavantaja Europa, multe din aceste forţe urmând a fi depăşite de cele ale inamicului, chiar dacă între timp bombardierele americane cu rază lungă de acţiune ar fi executat o ripostă asupra oraşelor şi industriei sovietice. S-a presupus că arsenalul nuclear american nu reuşise să prevină războiul. A fost o expresie a neîncrederii în capacitatea ameninţării nucleare de a împiedica războiul, dar nu datorită naturii sale, ci din cauza dimensiunii arsenalului de la acel moment. Obiectivele de la Lisabona nu au fost atinse niciodată şi au fost abandonate de îndată ce armele nucleare au devenit mai numeroase şi mai variate, iar strategia - una preponderent nucleară. Dependenţa de armele nucleare nu a presupus îndoieli legate de utilitatea lor, ci de numărul lor.

În Statele Unite, o nouă administraţie a încheiat în 1954 guvernarea democraţilor la Casa Albă, neîntreruptă din 1932. Noii lideri erau îngrijoraţi de costurile armamentului modern şi ale cursei înarmărilor şi de fisurile din cadrul strategiei nucleare prevalente, a cărei credibilitate era îndoielnică. Preşedintele Eisenhower era un om echilibrat, iar secretarul său de stat, John Foster Dulles, era deranjat din punct de vedere intelectual de discrepanţa dintre puterea armelor nucleare şi valoarea lor practică. Pentru Eisenhower, frumuseţea armelor nucleare (dacă exista vreuna) nu consta în capacitatea lor înspăimântătoare de distrugere, ci în economiile pe care le ofereau prin comparaţie cu o desfăşurare echivalentă de arme convenţionale. Pentru Dulles, armele nucleare erau utile mai curând din punct de vedere retoric decât militar. Ele furnizau un nou tip de ameninţare, atât de înspăimântătoare încât discuţia despre ele ar fi fost suficientă pentru a intimida adversarul.

Pentru ambii oameni de stat, armele nucleare erau un fapt de viaţă şi nu o monstruozitate menită să fie ţinută într-o cutie închisă a Pandorei şi care trebuie pomenită cu respiraţia tăiată, ca în anii '40. Doar timpul era vinovat de această transformare, care a fost accelerată de înaintarea neaşteptat de rapidă a Uniunii Sovietice spre paritate cu Statele Unite sau mai rău, o înaintare dramatizată în 1957, când Uniunea Sovietică a devenit prima ţară ce plasa un satelit (Sputnik) în spaţiul cosmic. Pentru americani, această ameninţare era cea mai deranjantă dintre toate, deoarece ei considerau că ruşii nu aveau nici un fel de scrupule umane sau morale.

Dulles s-a jucat cu ideea de a ameninţa Moscova cu armamentul nuclear şi de a solicita retragerea sovietică din Europa Centrală, însă ideea era mult prea riscantă şi a fost repede abandonată ca nerealistă. Tot Dulles s-a împiedicat de faptul neplăcut că ameninţarea cu utilizarea armelor nucleare era un bluf şi că orice sporire a capacităţii de distrugere a acestora creştea elementul de bravadă şi, concomitent, riscul ca bluful să se transforme în realitate. Ameninţările sale cu o ripostă agresivă şi nediscriminată au depăşit bariera credibilităţii şi au obligat administraţia republicană să recunoască faptul că nu exista o alternativă sigură sau rezonabilă la mai prudenta, chiar dacă frustranta, politică de îngrădire practicată de democraţi.

Ascensiunea şi declinul ideii ripostei agresive au impulsionat noi opinii, pe două direcţii diferite. Prima accepta posibilitatea izbucnirii unui război şi căuta mijloace pentru a-l controla şi apoi pentru a-l opri. Acesta era conceptul de război limitat. Cealaltă continua să se concentreze pe ideea descurajării, în timp ce căuta să identifice modalităţi de a o face mai convingătoare.

Un război limitat între superputeri presupunea un război în cadrul căruia protagoniştii urmau să se abţină de la utilizarea armelor nucleare pe o perioadă nedeterminată, scurtă sau foarte scurtă, în timpul căreia ar putea să se gândească mai bine şi ar putea renunţa la confruntare. Dar, în mod normal, cei care într-o astfel de situaţie ar sta să se gândească mai bine ar fi trebuit să se gândească aşa încă de la început. Concepţia războiului limitat între superputeri ilustra o gândire confuză, de un tip alarmant de periculos. Din fericire, concepţia s-a perimat rapid. Alternativa era aceea de a face descurajarea mai credibilă. Instrumentul disponibil era reprezentat de armele nucleare tactice, care, cu o rază de acţiune mai mică şi cu o putere distructivă net inferioară, ar fi oferit NATO în cazul unei ameninţări posibilitatea unei riposte mai variate şi, în primul rând, mai credibile. Aceasta era politica răspunsului flexibil. Planul NATO de la Lisabona fusese înlocuit în 1957 cu un altul (30 de divizii în loc de 50 în sectorul central), ale cărui obiective nu fuseseră atinse nici de data asta, iar în 1967 a fost adoptată formal politica răspunsului flexibil. Riposta agresivă presupunea descurajare în forma sa cea mai pură. Ea mai presupunea supravieţuirea după prima lovitură şi apoi atacuri devastatoare cu armele strategice americane. Răspunsul flexibil îmbunătăţea concepţia ripostei agresive prin introducerea în calcul a unor arme mult mai puţin înspăimântătoare, astfel încât inamicul putea considera folosirea lor ca fiind adecvată: arme menite să fie utilizate, nu să intimideze. El a oferit NATO un rol în materie de descurajare, deoarece armele tactice, spre deosebire de forţa strategică americană, puteau fi incluse în cadrul forţelor NATO. Cu toate acestea, răspunsul flexibil nu era cu mult mai credibil decât riposta agresivă. Răspunsul flexibil presupunea că un război în Europa ar putea începe fără apelul la armele atomice şi ar rămâne nenuclear până când forţele convenţionale vor

solicita ajutor ba, mai mult, că o confruntare nucleară ar rămâne apoi la nivelul tactic. Asta însemna amânarea introducerii fiecărei categorii de armament atomic, în speranţa că, într-un anumit moment dinaintea sfârşitului, agresorul va alege retragerea în locul escaladării conflictului. Această teorie nu era absurdă din punct de vedere logic, însă un război care să se desfăşoare în acest fel era extrem de dificil de imaginat. Mai mult decât atât, deoarece armele tactice erau o verigă dintr-un lanţ, credibilitatea lor depindea de credibilitatea celei mai slabe verigi a lanţului, astfel încât ele nu erau mai credibile decât armele strategice, oricât de mult bluf ar fi presupus acestea din urmă. Bluf-ul nu înseamnă nimic. Este o armă în sine, însă orice bluf este supus unei legi a erodării accelerate.

În ultimă instanţă, toate strategiile nucleare erau victimele unui paradox. Armele nucleare sunt valoroase nu pentru a lupta într-un război, ci pentru a-l preveni. În timp ce arsenalele anterioare aveau parţial menirea de a descuraja, dar scopul principal era unul beligerant, armele atomice sunt în mod covârşitor, dacă nu în totalitate, arme de intimidare. Ele nu urmează să fie folosite vreodată, dar existenţa lor confirmă faptul că nu va apărea niciodată ocazia de a le utiliza. Sunt de nefolosit, dar utile, sau cel puţin aşa s-a presupus. Această ciudată stare de lucruri părea într-un fel logică pe termen scurt şi atât timp cât armele nucleare erau exclusiv cu rază lungă de acţiune: rachetele intercontinentale ale superputerilor. Dar când arsenalul nuclear s-a extins, prin includerea de arme cu rază medie şi scurtă de acţiune, situaţia a devenit nu doar paradoxală, ci de-a dreptul confuză, deoarece nu era limpede dacă aceste tipuri de arme atomice aveau exclusiv scop descurajant sau nu, iar cu cât raza lor de acţiune era mai redusă, cu atât sporeau îndoielile cu privire la menirea lor strategică. Armelor cu rază medie şi scurtă de acţiune li s-a rezervat un rol ce includea utilizarea lor: un tip de armă putea fi utilizat pentru a împiedica folosirea următorului tip. Însă această presupunere contravenea doctrinei preexistente a intimidării pure, ca şi presupunerii că armele nucleare nu erau destinate utilizării. Dar, dacă urmau să fie întrebuinţate, ele duceau la utilizarea armelor strategice, ceea ce era prin definiţie absurd şi mult prea catastrofal.

Aceste modificări ale doctrinei au fost însoţite de încercări de a oferi Organizaţiei Pactului Nord-Atlantic sau – mai exact – membrilor europeni ai NATO un rol dintr-o dată semnificativ şi demn într-o alianţă dominată de armamentul nuclear, care, după inventarea armelor atomice mai mici, nu mai erau apanajul exclusiv al Comandamentului Aerian Strategic American (ce nu aparţinea de NATO). Mai simplu, aceste chestiuni reprezentau un aspect special al relaţiilor euro-americane. În prima fază, imediat după crearea NATO, presiunea americană în direcţia admiterii Germaniei de Vest în alianţă îi îngrijorase pe europeni şi determinase apariţia unui proiect de Comunitate Europeană a Apărării, pe care americanii l-au aprobat, britanicii l-au desconsiderat, iar francezii l-au subminat. Cu toate acestea, admiterea Germaniei în NATO a fost asigurată. Ea a fost urmată de unele planuri eşuate de creare a unor forţe nucleare internaţionale, în timp ce Marea Britanie şi Franţa şi-au dezvoltat simultan forţele lor nucleare separate. În faza următoare, strângerea legăturilor franco-germane şi dezvoltarea Comunităţii Europene (din nou aprobată de Statele Unite, iar de Marea Britanie în cel mai bun caz doar pe jumătate) au întărit identitatea vest-germană, dar nu în domeniul militar.

În 1950, atunci când războiul din Coreea a impulsionat Statele Unite să iniţieze reînarmarea Germaniei de Vest, europenii nu au agreat perspective reînarmării atât de timpurii a inamicului de ieri, cei mai vehemenţi fiind francezii şi celelalte victime

continentale ale agresiunii germane. O primă tentativă de a împăca necesitatea cu susceptibilitatea a fost ratată. Pentru a reînarma Germania Occidentală fără a crea din nou divizii, corpuri de armată şi chiar formaţiuni germane mai mari, s-a propus înfiinţarea unei Comunităţi Europene a Apărării (CEA), dar în pofida ameninţărilor americane cu îngheţarea reconsiderării relaţiilor franco-americane în cazul în care Franţa ar respinge planul, parlamentul francez a făcut-o atunci când Marea Britanie a refuzat să i se alăture. Aversiunea britanică faţă de cooperarea europeană era maximă mai ales în probleme de apărare, unde pentru britanici NATO reprezenta totul. Dar războiul din Coreea a obligat Franţa să-şi reconsidere la rândul ei relaţiile cu Germania de Vest, iar după inaugurarea cu succes a Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului, Franţa a susţinut politica de transformare a unei Germanii de Vest suverane într-un membru cu drepturi depline sau aproape depline al alianţei. Germania de Vest şi-a recăpătat statutul militar, dacă facem abstracţie de angajamentul său de a nu produce sau deţine arme nucleare, bacteriologice şi chimice. Ea a devenit în cele din urmă un caz special: cel mai important membru european al alianţei, dar singurul împiedicat prin tratat să devină o putere nucleară. Această interdicţie, chiar dacă era explicabilă din punct de vedere politic, devenea cu atât mai anormală cu cât Germania Federală şi-a schimbat statutul: de la cel de ultima venită în cadrul NATO la cel de singura ţară fără de care NATO nu putea exista.

Germania de Vest nu era singurul partener atipic din cadrul NATO. Marea Britanie şi Franţa erau diferite de toţi ceilalţi membri, dar şi una faţă de cealaltă, prin faptul că erau puteri nucleare de un calibru diferit. După război, britanicii au pus la punct în secret propriile lor planuri nucleare, cheltuind sume imense pentru cercetarea în domeniu şi construcţia de armament atomic, dar lăsând în acelaşi timp pe seama Statelor Unite costurile acordării de ajutor pentru Grecia şi Turcia, costuri despre care Marea Britanie a afirmat că nu şi le mai poate permite. În orice caz, în 1960, Marea Britanie a recunoscut ceea ce se bănuia de câtva timp: costurile proiectatelor rachete nucleare cu rază medie de acţiune, Bluestreak, erau prea mari, iar racheta în sine era deja perimată. Parţial din raţiuni de necesitate şi parţial în lumina îmbunătăţirii relaţiilor anglo-americane după ciocnirea în chestiunea Suezului, Marea Britanie a decis să achiziţioneze rachetele americane Skybolt, moment în care programul nuclear britanic a încetat să mai fie independent. Doi ani mai târziu, atunci când Statele Unite au decis că nu mai aveau nevoie de Skybolt, acest program aproape că s-a prăbuşit. Administraţia americană era dispusă să continue fabricarea unor rachete Skybolt pentru britanici în schimbul preluării de către aceştia din urmă a jumătate din costurile de proiectare, dar preţul a fost considerat prea mare, aşa că Harold Macmillan a negociat cu John F. Kennedy, în 1962, cumpărarea de rachete submarine Polaris în termeni financiari relativ rezonabili, dar cu condiţia ca forţele nucleare britanice să fie integrate în NATO. Această înţelegere oferea o componentă nucleară arsenalului Marii Britanii, atât timp cât americanii ar fi continuat să producă rachete Polaris sau câtă vreme britanicii şi-ar fi putut permite să achiziţioneze versiunile ulterioare ale acestora. Pentru americani, politica nucleară britanică părea lipsită de substanţă sau chiar mai rău. Cel mai inteligent dintre secretarii americani ai Apărării, Robert MacNamara, a descris-o ca fiind lipsită de credibilitate şi periculoasă. Britanicii i-au rămas fideli datorită credinţei bizare că ea le-ar fi oferit o oarecare putere de influenţă asupra politicilor americane.

Teoretic, Marea Britanie dispunea de o alternativă la această politică revizuită, prin care rămânea putere nucleară doar cu preţul dependenţei de Statele Unite. Alternativa era un program anglo-francez. Poate că de Gaulle a sperat că britanicii se vor întoarce spre Franţa, dar, dacă a făcut astfel, atunci a interpretat situaţia complet eronat. În probleme de apărare, Marea Britanie se uita spre filiera atlantică şi nu spre Europa. La sugestia lui Macmillan, Kennedy i-a oferit lui de Gaulle rachete Polaris în termenii negociaţi cu Marea Britanie, dar preşedintele francez – care, în momentul revenirii la putere, în 1958, moştenise un program nuclear independent – a refuzat oferta, pe motiv că programul atomic francez şi-ar pierde autonomia. Neîncrederea lui de Gaulle faţă de Statele Unite, existentă şi în timpul războiului, nu se diminuase, iar în anii în care s-a retras de pe scena politică a remarcat eşecul unei inepte tentative anglo-franceze de răsturnare a lui Nasser în timpul războiului Suezului, un eşec provocat de presiunile americane, impus Londrei de către Washington şi acceptat de britanici fără consultarea Parisului. Din punct de vedere diplomatic, dar şi militar, această unică aventură comună anglo-franceză s-a dovedit un dezastru.

O consecinţă a acestor evenimente a fost, la începutul anilor '60, accelerarea apropierii franco-germane. Duşmănia dintre aceste două puteri fusese întotdeauna exagerată de către cei din afară. Între războiul franco-prusac şi primul război mondial fusese pentru scurt timp intensă, dar rămăsese latentă în cea mai mare parte a timpului. Între cele două războaie mondiale existase chiar un curent – cultural, intelectual, politic – puternic, chiar dacă adesea reprimat, în favoarea îmbunătăţirii relaţiilor franco-germane, iar sentimentele progermane ale Franţei de la Vichy nu au fost cu nici un chip în totalitate condamnabile. Konrad Adenauer era la fel de dispus ca şi unii francezi – precum Schuman sau de Gaulle – să pună capăt animozităţilor franco-germane. La un an de la instalarea sa în postul de cancelar, el a făcut propuneri în vederea unei uniuni franco-germane, dar, deoarece în anii '50 principalul său ţel era să impună aderarea Germaniei Federale la NATO, a dedicat prea puţin interes problemei franco-germane până în anii '60 şi până la revenirea lui de Gaulle la putere. Cei doi oameni de stat au avut întâlniri extrem de mediatizate în 1960 şi 1962, iar la cea de-a doua de Gaulle a făcut un voiaj sentimental prin Germania, unde a fost aclamat într-un mod eclatant şi a răspuns relaxându-şi tonul atât cât îi permitea natura sa rezervată. În anul următor, un tratat franco-german a dat contur acestor progrese şi a inaugurat o perioadă de convorbiri regulate şi din ce în ce mai apropiate între şefii celor două state şi între succesorii lor.

Această intrigă secundară a avut totuşi un impact limitat, mai ales în problemele militare. Aşa cum, în timpul războiului, britanicii nu riscaseră niciodată să-şi subordoneze relaţiile cu Statele Unite celor cu de Gaulle, şi Germania Federală era acum la fel de atentă să evite orice acţiune care ar ofensa Washingtonul. În orice caz, pentru de Gaulle apropierea franco-germană era o evadare din izolare – o apropiere franco-britanică fiind, în concepţia preşedintelui francez, imposibilă – şi contribuia la decizia sa de a pune capăt colaborării militare a Franţei în cadrul NATO. Un bizar plan american de constituire a unor forţe navale nucleare multilaterale (1963), care le-ar fi permis germanilor intrarea în rândul unităţilor nucleare aliate, s-a prăbuşit sub greutatea contradicţiilor sale inerente, iar în 1966 de Gaulle a retras toate forţele franceze din alianţă, deşi a menţinut statutul Franţei de membru al acesteia. A fost un gest politic cu anumite inconveniente strategice, dar nu a dus la o slăbire strategică serioasă a nici uneia dintre părţi. Franţa a rămas

protejată de ameninţarea nucleară reciprocă, ce împiedica ambele superputeri să riște un război în Europa, în timp ce Statele Unite şi ceilalţi parteneri din cadrul NATO au acceptat ambivalenţa Franţei, deoarece preferau o Franţă numai pe jumătate în organizaţie în locul uneia complet în afara ei. Efectul asupra Uniunii Sovietice a fost neglijabil, deoarece decizia franceză nu era altceva decât o gâlceavă în cadrul alianţei, nu o răsturnare a alianţelor. Demisia lui de Gaulle din 1968 a modificat tonul, dar nu şi substanţa înţelegerilor interaliate.

Forţa nucleară franceză, spre deosebire de cea britanică, era o forţă independentă, dar independenţa sa s-a manifestat în direcţia distrugerii eficienţei sale. Putea descuraja un atac asupra Franţei, însă nu putea proteja şi Germania de Vest, iar ceea ce Franţa trebuia să prevină nu era doar un atac asupra ei, ci orice act sovietic de agresiune, în orice loc din Europa Occidentală. Nu exista vreun angajament francez de a utiliza armele nucleare ca răspuns la un astfel de atac, iar probabilitatea de a o face era redusă. Forţa nucleară britanică suferea de o ineficienţă egală, chiar dacă din motive contrare. În măsura în care era doar britanică, ea părea la fel de neverosimilă ca şi cea franceză ; în măsura în care era o completare a alianţei, completarea era nesemnificativă. Vest-germanii, care se aflau pe linia frontului, nu dispuneau de vreo forţă nucleară şi nu păreau să fie îngrijoraţi de această lipsă. Americanilor le displăceau forţele nucleare britanice şi franceze, deoarece existenţa acestora eroda controlul american asupra puterii şi strategiei nucleare şi era un prost exemplu pentru posibilii atacatori.

Complicaţiile politice şi strategice din cadrul NATO nu erau mai accentuate decât cele ce apar în orice alianţă. În cea mai mare parte a timpului, ele au fost latente şi nu au pus în pericol ţelul comun. A fost totuşi dificil pentru alianţă să reacţioneze moderat la modificările ansamblului strategic, dintre care cele mai importante au fost, în anii '70 şi '80, introducerea armelor nucleare cu rază medie de acţiune şi iniţierea negocierilor bilaterale ale superputerilor în privinţa controlului şi reducerilor armamentului.

Armele nucleare cu rază medie de acţiune nu serveau vreunui scop strategic. Au apărut nu pentru că ar fi fost necesare, ci pentru că au devenit posibile. Au fost plasate iniţial de către Uniunea Sovietică, în anii '70 şi la începutul anilor '80, când rachetele sovietice SS 20 au fost îndreptate spre ţinte din Europa, inclusiv spre oraşe, instalarea lor făcându-se într-un ritm alarmant – una pe săptămână. Prima reacţie a preşedintelui Carter a fost să contracareze această tendinţă prin sporirea numărului de exemplare din cea mai eficientă armă a aliaţilor, rachetele nucleare ale Marinei americane, dar europenii doreau ceva care să semene mai clar cu rachetele sovietice SS 20, aşa că, în 1979, NATO a decis instalarea în Europa a 464 rachete Cruise şi 108 rachete Pershing II (primele erau arme nebalistice, de mică înălţime, extrem de precise, iar ultimele erau arme balistice). A fost o schimbare de optică din partea europenilor. Încă din anii '50, americanii doriseră să plaseze în Europa rachete cu rază medie de acţiune, dar europenii au obiectat. O dată cu apariţia rachetelor SS 20, s-au răzgândit. Însă, dacă presupunerile doctrinei descurajării nucleare erau corecte, toate aceste arme erau inutile. Dacă armele cu rază lungă de acţiune ale superputerilor menţineau pacea, sporirea numărului de amplasamente pentru celelalte arme nucleare nu contribuia cu nimic la securitatea deţinătorilor lor.

Aliaţii europeni care îi solicitaseră lui Carter armament de tip Cruise şi Pershing II estimaseră greşit starea de spirit a propriului electorat. Campaniile împotriva armelor

nucleare, care anterior dispăruseră, au renăscut, iar noile arme au fost introduse numai după dezbateri acerbe. Protestele au luat o nuanţă antiamericană, accentuată de tonul şi măsurile agresive ale lui Reagan. Noul preşedinte american a reiniţiat proiectul bombardierului B-1, ce fusese blocat de Carter în timpul discuţiilor SALT II cu URSS, s-a lansat în condamnarea publică a Uniunii Sovietice şi, în general, a schimbat raportul dintre conciliere şi intransigenţă, lăsând prea puţin loc pentru înţelegere. A escaladat cursa înarmărilor şi războiul propagandistic, alimentând cu bani bugetele militare, cu scopul vizibil de a plasa Statele Unite într-o postură de superioritate materială şi morală, caz în care putea dicta evoluţia cursului problemelor mondiale. Ideea lui Reagan în privinţa negocierilor era de a acumula anticipat atât de multă putere încât cealaltă parte să nu aibă altă soluţie decât supunerea – o contradicţie în termeni, o evoluţie hazardată şi costisitoare şi, probabil, o imposibilitate. În 1983, el a scos la iveală Iniţiativa de Apărare Strategică, un scut defensiv antirachetă, pe care toată lumea l-a considerat un miraj din punct de vedere strategic, nepractic din perspectivă tehnică şi ruinător din punct de vedere economic. Aliaţilor li s-a promis că vor primi părţi lucrative din cercetarea ce se preconiza, dar beneficiile s-au dovedit a fi minuscule. Aliaţii, deşi salutau orice semn de vigoare infatigabilă din partea Statelor Unite, erau perturbaţi de limbajul necontrolat şi ideile confuze ale preşedintelui american. Oricum, în cel de-al doilea mandat al său, aceste chestiuni au fost eclipsate de schimbări mult mai importante: ascensiunea lui Gorbaciov şi dezarmarea reală.

După ce Leonid Brejnev a murit în 1982, a urmat Iuri Andropov şi apoi Konstantin Cernenko, ale căror principale contribuţii în istorie au fost acelea că au murit amândoi imediat după preluarea funcţiilor. În 1985, Mihail Gorbaciov a devenit secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, iar în 1988 preşedinte al Uniunii Sovietice. El era decis să introducă transformări revoluţionare în materie de politică externă, inclusiv în problemele de apărare.

Poate că economia sovietică era capabilă să menţină Uniunea Sovietică la un nivel de dotare militară similar cu acela al Statelor Unite (deşi faptul era îndoielnic), însă nu putea să se modernizeze complet şi, în acelaşi timp, să menţină (pentru a nu mai vorbi de îmbunătăţire) serviciile publice, nivelul de trai, cercetarea şi educaţia. Uniunea Sovietică era în declin. După primii ani postbelici de refacere, creşterea fusese rapidă, dar ritmul era acum în scădere. Nivelul de trai a sporit substanţial de la nivelul iniţial, care era catastrofic, dar cadenţa nu a putut fi menţinută. Economia sovietică era departe de a ajunge din urmă economiile occidentale, iar comparaţiile erau deprimante. Agricultura devora fonduri, iar rezultatele erau insignifiante; transporturile se prăbuşeau; se profila o criză energetică; materiile prime erau disponibile în Siberia, dar costurile de extracţie erau extravagante; procentele din PIB absorbite de bugetele militare – secrete şi probabil fără a mai spori începând cu anii '80 – erau cu siguranţă neplăcut de mari. Economiştii sovietici nu puteau să nu observe acest model potenţial dezastruos, dar, până la venirea lui Gorbaciov, politicienilor sovietici le-a lipsit voinţa sau inteligenţa de a face ceva pentru a-l schimba. Gorbaciov era suficient de marcat de apropierea dezastrului pentru a risca o transformare revoluţionară.

Existau două arii majore unde puteau fi abordate problemele. Prima, cea mai evidentă şi mai clară, era însuşi sistemul sovietic. Revoluţia a început din interior. Schimbările din sistem nu puteau remedia lipsa resurselor, dar puteau îmbunătăţi, şi chiar într-o măsură

substanţială, utilizarea resurselor disponibile. Sistemul sovietic era prin natura sa un angrenaj specific, unul în care problemele economice nu puteau fi separate de componentele sociale, nici cele organizaţionale de cele comportamentale. Gorbaciov a început să reorganizeze şi să slăbească presiunile controlului centralist asupra întreprinderilor economice şi, în acelaşi timp (lucru la fel de necesar), să abordeze chestiunile legate de extinderea corupţiei, de inerţie şi ineficienţă. În al doilea rând, a declanşat reducerea angajamentelor sovietice pe plan extern, care erau prea costisitoare şi prea riscante în raport cu rezultatele: sistemul stalinist din Europa Răsăriteană, ocupaţia din Afganistan, subsidiile acordate Vietnamului, relaţiile tensionate cu China şi, mai presus de toate, cursa înarmărilor. Motivaţiile sale erau clare şi pragmatice. Gorbaciov a recunoscut faptul că Uniunea Sovietică nu-şi putea permite participarea la cursa înarmărilor. Predesorii lui Gorbaciov fusese precum celebra broască a lui La Fontaine. Sub conducerea lor, Uniunea Sovietică s-a umflat singură până aproape de explozie. Pe de altă parte, Gorbaciov era precum La Fontaine: ştia că broasca va exploda.

În afara schimbărilor revoluţionare din Uniunea Sovietică, mai existaseră în anii '70 abordări specifice, chiar dacă ezitante, în privinţa controlului armamentelor şi două oscilaţii, mai generale, în materie de gândire strategică. Anii '70 au reprezentat un deceniu de inovaţii tehnice remarcabile, de cheltuieli militare extrem de ridicate şi de o tatonare a terenului în vederea încheierii unui armistiţiu în cursa înarmărilor. Inovaţiile au inclus sistemele de rachete antibalistice (ABM) menite să permită supravieţuirea victimelor unei prime lovituri şi posibilitatea de a riposta, precum şi introducerea unor arme chiar mai ingenioase şi mai greu de doborât, precum rachetele cu focoase multiple, dar îndreptate spre ţinte separate (MIRV), rachetele lansate de pe submarine sau rachetele cu o precizie puternic îmbunătăţită. Negocierile în privinţa controlului armamentului au condus la încheierea unui prim tratat de limitare a armelor strategice (SALT I), ce a fost semnat de către superputeri în 1972. Un al doilea, abandonat în 1977, dar reluat în 1979, a fost aprobat de Comisia pentru Relaţii Externe a Senatului american, dar nu a fost ratificat de Senat, fiind abandonat în 1981, după ce Reagan l-a succedat pe Carter la preşedinţie. De asemenea, anii '70 au adus o valorizare treptată, chiar dacă departe de a fi generalizată, a două ciudate consecinţe ale revoluţiei nucleare: utilitatea desecretizării informaţiilor şi lipsa de importanţă a deţinerii de către cele două tabere a unor arme echivalente.

O strategie bazată pe agresiune presupunea confidenţialitate. Cu cât adversarul ştia mai puţine despre capacităţile şi desfăşurările tale de forţe, cu atât şansele de a-l lovi năucitor erau mai mari. Însă o strategie bazată pe descurajare presupunea contrariul, deoarece nivelul maxim de descurajare putea fi atins atunci când adversarul deţinea informaţii precise despre pericolele cărora trebuia să le facă faţă. În consecinţă, avioanele-spion care descopereau forţa înspăimântătoare a inamicului contribuiau la descurajare, iar identificarea avioanelor de către sateliţii de informaţii, cu capacităţi şi precizie din ce în ce mai ridicate, confirmau încă o dată pericolul. Vreme de două sau trei decenii, principiul descurajării a fost întărit cu ajutorul tehnologiei fotografice, până când semipreparata Iniţiativă de Apărare Strategică a lui Reagan a ameninţat să anuleze această invenţie benignă, înlăturând reciprocitatea în materie de descurajare şi astfel destabilizând ecuaţia strategică. Dacă „Războiul Stelelor" însemna ceva – iar Moscova nu putea să presupună cu certitudine contrariul –, Uniunea Sovietică trebuia să se gândească serios la realizarea unui atac preventiv, înainte de a fi prea târziu şi înainte ca propria sa forţă de descurajare să fie anulată.

Descurajarea avea o a doua caracteristică inedită. Un stat care, pentru asigurarea securităţii sale, se baza pe capacitatea de a lupta şi de a înfrânge inamicul avea nevoie de arme mai multe şi mai bune decât ale inamicului. Arsenalul său trebuia să fie echivalent cu cel al duşmanului şi să-l depăşească în materie de cantitate şi calitate. Însă o armă de descurajare nu este îndreptată împotriva armelor de descurajare ale inamicului, ci împotriva oraşelor, oamenilor şi sistemelor de apărare ale acestuia. Descurajarea presupune capacitatea de a lovi ţinte, nu capacitatea de a dispune de arme echivalente cu cele ale duşmanului. De aceea, discuţia despre modernizarea armelor nucleare indică o tristă incapacitate de a sesiza diferenţa dintre armele de luptă şi armele de descurajare.

Se vedea foarte clar că arsenalele balistice cu rază lungă de acţiune ale superputerilor erau hiperabundente, încât era relativ uşor să fie reduse, dacă exista voinţă politică. Reducerea numărului armelor cu rază lungă de acţiune prin eliminarea elementelor inutile nu impieta asupra strategiei, atâta timp cât arsenalul rămas se găsea la un nivel ce nu-i afecta credibilitatea în materie de descurajare[1]. La Geneva, în 1985, Reagan şi Gorbaciov au convenit în principiu să-şi înjumătăţească numărul armelor cu rază lungă de acţiune. Câteva luni mai târziu, Gorbaciov a propus abolirea completă a tuturor armelor nucleare, de toate categoriile, inclusiv a celor franceze şi britanice, proces care urma să se realizeze până la sfârşitul secolului. Aceasta era o revenire la improbabilităţi simpliste şi idei prea grandioase. Anul următor, la Reykjavik, Gorbaciov a propus şi Reagan a acceptat unele măsuri drastice, care contraveneau angajamentelor luate de Reagan faţă de aliaţii săi (ei nu au fost consultaţi), subminau strategia fundamentală a NATO şi nu se potriveau cu propriile sale afirmaţii anterioare. Abordarea inconsistentă a problemelor strategice l-a condus pe Reagan de la bravada demnă la maleabilitatea naivă.

Problema nu era aceea a armelor strategice, ci a suratelor lor mai mici, în primul rând a armelor cu rază medie de acţiune (INF), care la rândul lor erau împărţite în două subcategorii – cu rază de acţiune de peste 1.000 km şi, respectiv, între 500 şi 1.000 km – , iar în al doilea rând a armelor tactice sau de luptă, cu o forţă de distrugere şi mai limitată, în principal fiind vorba de artilerie, dar incluzând aici şi bombele transportate de aviaţie. Reducerea numărului armelor cu rază medie de acţiune era mai complexă decât reducerea numărului armelor cu rază lungă de acţiune şi asta din trei motive: părţile implicate nu erau două, ci mai multe, reducerea ajungea să însemne eliminarea completă, iar eliminarea reprezenta un pericol pentru doctrina esenţială a NATO, cea a răspunsului flexibil, ce se baza pe deţinerea unor serii de arme cu capacităţi de distrugere diferite.

Neînţelegerile privitoare la armele cu rază medie de acţiune vizau în special rachetele cu rază mai mare de acţiune din cadrul acestei categorii: rachetele SS 20, pe care Uniunea Sovietică începuse să le plaseze în teritoriu în 1977 pentru a înlocui rachetele SS 4 şi SS 5, precum şi rachetele Cruise şi Pershing II, pe care NATO a început să le amplaseze în replică, în 1979. Amplasarea armelor NATO a început în 1983, după ce Uniunea Sovietică nu izbutise să catalizeze suficient de multe disensiuni în tabăra occidentală pentru a o împiedica. Venind la putere, Gorbaciov a intuit faptul că nu va putea impune retragerea rachetelor Cruise şi Pershing II fără a oferi la schimb retragerea

1. Atunci când nu era deloc credibil, acest fapt se datora unor motive ce nu aveau nici o legătură cu numărul lor – sentimentul că ele nu puteau fi folosite, deoarece utilizarea lor ar fi fost sinucigaşă sau extrem de imorală.

tuturor rachetelor SS 20 din Europa. S-a folosit de o remarcă anterioră a lui Reagan, care propusese, indiferent dacă în mod serios sau doar retoric, eliminarea completă – opţiunea zero –, iar la Reykjavik cei doi au fost pe punctul să adopte opţiunea zero pentru rachetele cu rază medie de acţiune. Însă Gorbaciov, supraestimându-se, a încercat să obţină şi abandonarea proiectului „Războiul Stelelor", de care Reagan era ataşat iremediabil. De aceea, înţelegerea a eşuat, iar Gorbaciov s-a resemnat în privinţa continuării „Războiului Stelelor" – probabil mulţumindu-se să-i lase pe americani să renunţe singuri – şi a reînnoit propunerile pentru un acord privind armele cu rază medie de acţiune, extinzând opţiunea zero pentru toate armele din această categorie, deci şi pentru cele cu rază redusă de acţiune (acestea fiind, în principal, învechitele Pershing I, depozitate în Statele Unite, iar în partea sovietică rachetele SS 12 şi 23). Rezultatul a fost un tratat privitor la rachetele cu rază medie de acţiune, semnat la Washington în decembrie 1987.

Acordul stipula distrugerea unui anumit număr de lansatoare şi rachete până la finele lui 1991 – mai mult decât fusese propus la Reykjavik. Pentru a obţine semnarea tratatului, Gorbaciov a acceptat inspecţiile pe teren şi a fost de acord să-şi distrugă şi rachetele cu rază medie de acţiune din Asia, în schimbul distrugerii armelor similare de pe continentul american, inclusiv din Alaska. Europenii au aplaudat, dar în particular erau prea puţin încântaţi, deoarece eliminarea armelor cu rază medie de acţiune lăsa un gol mare în doctrina răspunsului flexibil, doctrină ce presupunea ca reducerile din orice categorie de armament nuclear să nu meargă până la capăt şi să menţină respectiva categorie în viaţă. O dată cu înlăturarea rachetelor cu rază medie de acţiune, ceea ce fusese o scară a devenit un lanţ cu două extremităţi, dar fără verigă de legătură.

Încheierea acordului privind rachetele cu rază medie de acţiune a îndreptat atenţia spre următoarea categorie, armele de luptă cu o rază de acţiune sub 500 km. Aplicarea opţiunii zero la armele intermediare a transformat armele nucleare de luptă dintr-o treaptă a unei scări nucleare într-o alternativă la armele nenucleare de luptă, fiind astfel mult mai probabil să fie folosite decât să acţioneze ca o rotiţă în angrenajul descurajării nucleare. Limitând forţele nucleare ale NATO la această categorie, tratatul privind armele cu rază medie de acţiune a limitat, de asemenea, şi războiul nuclear din Europa la un război nuclear în Germania. Era firesc ca vest-germanilor să le displacă situaţia în care toate armele nucleare ale NATO erau situate pe teritoriul lor şi îndreptate tot spre ţinte germane (din RDG). Ei au propus – la început au făcut-o cei din stânga spectrului politic, dar apoi şi cei de la dreapta, care considerau această evoluţie drept o reţetă pentru un dezastru electoral – să elimine ameninţarea prin îndepărtarea armelor nucleare de luptă, precum şi a rachetelor cu rază medie de acţiune. Deoarece unele din prima categorie, din care NATO instalase circa 4.000, puteau lovi teritoriul sovietic, Gorbaciov era la fel de dornic să se asigure de eliminarea lor completă. Membrii continentali ai NATO s-au raliat în mare măsură solicitării germane, din ce în ce mai presante, în direcţia unor discuţii Est-Vest pe acest subiect, în timp ce americanii doreau să întărească mai întâi categoria respectivă de armament şi abia apoi să se angajeze în discuţii ce puteau conduce la adoptarea celei de-a treia opţiuni zero. Thatcher, după unele ezitări, a adoptat punctul de vedere extrem, conform căruia NATO n-ar trebui să ia niciodată în considerare o a treia opţiune zero în domeniul armelor nucleare. În cadrul alianţei, dezbaterea a fost focalizată asupra rachetelor Lance, din care NATO avea în serviciu 88 şi care urmau să iasă din uz în 1995. Americanii şi britanicii au prezentat proiectul unei

noi arme, menită să înlocuiască racheta de tip Lance, ca pe o modernizare, ceea ce nu implica un nou început. Totuşi germanii s-au opus şi au insistat ca NATO să nu înceapă să construiască nici o astfel de armă nouă până când discuţiile Est-Vest n-ar fi fost pornite şi nu ar fi eşuat. Gorbaciov a speculat acest avantaj, anunţând că nu va exista nici un fel de modernizare a armelor nucleare sovietice cu rază mică de acţiune şi că Uniunea Sovietică nu se va angaja în discuţii despre reducerea forţelor nenucleare din Europa dacă NATO continuă operaţiunea de înlocuire a rachetelor Lance. Această ameninţare era dintre cele mai constrângătoare, deoarece NATO, care se baza mult mai serios decât adversarii săi pe arme nucleare, era sensibil inferioară în materie de arme nenucleare şi, în consecinţă, mai dornică să ajungă la o reducere negociată a armamentului convenţional. Modernizarea rachetei Lance a fost rapid şi tacit abandonată.

Principalele ţeluri ale celei de-a doua administraţii Reagan şi ale celei a succesorului său, George Bush, nu erau uşor de atins. Ambii erau decişi să continue procesul de dezarmare şi de detensionare dintre superputeri, pe care sosirea lui Gorbaciov o făcuse posibilă, iar în 1990 Bush a încheiat cu Gorbaciov un prim acord de reducere – ceea ce însemna altceva decât limitare – a arsenalelor nucleare strategice ale superputerilor. Ambii preşedinţi erau hotărâţi să menţină o prezenţă americană mai mult decât formală în Europa, dar şi să reducă costurile excesiv de împovărătoare şi cel puţin, în ochii americanilor, injust repartizate între aliaţi. Deficitele fără precedent ale balanţei de plăţi a Statelor Unite, combinate cu solicitarea opiniei publice de a impune unele ajustări şi cu dezbaterea ce a rezultat pe ambele maluri ale Atlanticului, au resuscitat imaginea unei alianţe ca un edificiu pe doi piloni, accentuându-se astfel distincţia între cele două componente geografice ale sale. Europenii continentali aveau mai puţine obiecţii de fond la acest mod de a vedea lucrurile decât britanicii, pentru care modelul bipolar era un motiv de stânjeneală, deoarece nu ştiau foarte clar cărei părţi îi aparţineau. NATO fusese creată într-un context diferit, iar britanicii se temeau că, într-o alianţă bipolară, cei doi poli se vor separa şi întregul edificiu se va prăbuşi. Nu doreau să fie îndepărtaţi de Statele Unite sau să fie plasaţi în categoria europenilor continentali, în special într-un moment când guvernul Thatcher făcea ca Marea Britanie să fie impopulară în aceste ţări din perspectiva Comunităţii Europene. Guvernul Thatcher nu era prea bine pregătit pentru rezolvarea acestei dileme. Reagan, a cărui concepţie despre politică abia dacă se ridica peste percepţia personală şi care găsise în Thatcher un politician cu care putea conversa cu uşurinţă, căci ea făcuse toate eforturile pentru a-i scuza idiosincraziile, se mulţumise foarte bine cu o relaţie anglo-americană specială şi strânsă. În orice caz, Bush a revenit la o perspectivă mai familiară, cea a lui Truman, Eisenhower şi a altor americani, care au căutat să încurajeze integrarea europeană. Din această perspectivă, o Comunitate Europeană mai unită nu numai că nu ar fi subminat asocierea euro-americană, dar îi putea oferi o nouă bază, una solidă, adecvată relaţiilor schimbătoare dintre superputeri.

Aceste tendinţe afectau concepţia iniţială a alianţei. Ambele baze pe care fusese contruită se şubrezeau. Factorul Gorbaciov, ce intervenise în problemele europene şi în cele ale Uniunii Sovietice, atenua temerile referitoare la planurile sovieticilor, iar problemele economiei americane, agravate în timpul preşedinţiei lui Reagan, puneau în discuţie atât capacitatea americană de a plăti pentru alianţă, cât şi disponibilitatea poporului american de a o face. O dată cu deprecierea ambelor superputeri, Europa se temea mai puţin de una dintre ele, avea nevoie de mai puţin de la cealaltă, iar probabilitatea de a fi eclipsată de oricare din cele două era mai redusă.

NATO, ca alianţă opusă Tratatului de la Varşovia, îşi pierdea inamicul, deoarece destrămarea tratatului era inevitabilă după revoluţiile din 1989, el încetând să funcţioneze chiar înainte de a-şi înceta oficial existenţa. Cele două alianţe au convenit în 1990 la o reducere considerabilă a forţelor lor nenucleare. În al doilea rând, NATO, ca parte a alianţei militare euro-americane împotriva Uniunii Sovietice, se găsea într-o stare de incertitudine, deoarece perspectiva unui război între superputeri se diminuase până aproape de dispariţie. NATO ar fi putut supravieţui ca un grup de planificare strategică împotriva izbucnirii unui nou Război Rece. În cea de-a treia formă de manifestare – ca simbol al implicării americane în afacerile europene –, NATO ar fi supravieţuit până la înlocuirea sa de către ceva mai cuprinzător şi la fel de pozitiv, deoarece, deşi Gorbaciov a recunoscut Statele Unite ca putere europeană, această implicare americană trebuia să fie definită şi exprimată prin noi instrumente, ceea ce însemna definirea Statelor Unite, alături de alţii, ca participant şi garant al păcii şi securităţii în Europa de după Războiul Rece şi stabilirea unor angajamente formale paneuropene care să le înlocuiască pe cele occidentale. Pentru acest din urmă ţel, Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa putea constitui mediul corespunzător. Prima conferinţă, care a reunit Statele Unite şi Canada, alături de aproape toate statele europene, fusese convocată la Helsinki, în 1972, pentru a adopta măsuri în vederea diminuării riscului unui război în Europa, pentru a promova schimburile comerciale şi culturale şi pentru a defini drepturile civile şi politice, monitorizând totodată exercitarea lor. S-a ajuns la o mulţime de acorduri, mai degrabă cu caracter normativ şi mai puţin ca obligaţii de tip contractual, şi s-a continuat cu o serie de conferinţe ulterioare, însă fără a presupune existenţa unui statut sau a instituţiilor specifice unei organizaţii internaţionale în toată regula. Cu toate că era un pic mai mult decât un forum, întâlnirea ar fi putut fi utilizată pentru organizarea unei reuniuni de pace care ar fi completat sistemul nefinalizat de tratate de după cel de-al doilea război mondial şi ar fi stabilit un cadru pentru relaţiile internaţionale din Europa de după Războiul Rece şi după reducerea rolului superputerilor.

Capitolul al VIII-lea

Diminuarea rolului superputerilor

Reducerea escaladării cursei înarmărilor s-a datorat parţial bunului-simţ şi parţial necesităţii. Necesitatea consta în reducerea capacităţii militare nete a ambelor superputeri. Această reducere a distorsionat imaginea globală în care superputerile se evidenţiaseră în mod clar în faţa tuturor celorlalte state. După 1945, vreme de o generaţie, Europa a dat impresia a două teritorii situate spate în spate, fiecare fiind apanajul uneia dintre superputeri. Superputerile erau aproape omnipotente, dispuneau de arme nucleare, erau două şi erau profund, aproape ireversibil, antagonice. S-a presupus că pericolul izbucnirii unui alt război, mai mare, era acut. De-a lungul acestei perioade, fiecare parte a vorbit despre cealaltă cu neîncredere extremă şi chiar cu ură, iar ambele tabere s-au pregătit pentru un război pe care totuşi din ce în ce mai puţini oameni îl considerau posibil. A fost o perioadă de un suprarealism fără precedent în relaţiile internaţionale. Ea a fost dominată de o dezbatere ingenioasă, erudită şi savantă asupra mărimii şi capacităţii arsenalelor rivale ale superputerilor. Însă, în realitate, regimul superputerilor a făcut ca Europa să fie neobişnuit de stabilă. Patruzeci de ani reprezintă o perioadă lungă de timp în politica internaţională, iar vreme de patruzeci de ani toate transformările majore din Europa au fost amânate.

În anii '80, această imagine a dominaţiei superputerilor a început să fie discreditată. S-a menţinut doar ca un proiect căruia nimeni nu-i mai acorda prea multă atenţie. Termenul de „superputere" nu mai era echivalat cu armele nucleare. O duzină sau două de state au obţinut astfel de arme sau au capacitatea de a le produce, nu însă şi Japonia sau Germania. S-a observat că superputerile originale nu sunt atotputernice. Deşi din punct de vedere militar se situau într-o categorie specială, ele au fost, cu toate acestea, depreciate, iar una dintre ele chiar a slăbit atât de mult în comparaţie cu cealaltă, încât vechea imagine a celor două superputeri ce stabilesc toate regulile jocului a ajuns să pară grotesc.

Scăderea importanţei Uniunii Sovietice, la început estompată şi percepută doar de specialişti, a fost relevată chiar de ruşi. A fost, dacă nu o enormă surpriză, cel puţin un cutremur politic. După cucerirea sovietică a Vienei, Pragăi şi Berlinului, în 1945, Uniunea Sovietică fusese singurul factor de influenţă important în politica europeană. Prezenţa sovietică în Europa Centrală şi Răsăriteană şi teama Europei Occidentale faţă de puterea şi intenţiile sovieticilor reprezentau axiomele pe care se construiau măsurile politice. Revoluţia provocată de Gorbaciov a fost o recunoaştere a faptului că Uniunea Sovietică reprezenta un eşec absolut. Poate că predecesorii săi intuiseră acest adevăr, dar, dacă au

făcut-o, nu s-au putut gândi la ceva mai bun decât să aştepte socoteala: *après nous le déluge* („după noi, potopul"). Nu au făcut nimic pentru a preveni potopul. Importanţa lui Gorbaciov a fost aceea că el a anunţat venirea potopului şi şi-a propus să-l prevină. Dacă ar fi reuşit, Uniunea Sovietică ar fi fost un loc mai salubru şi, în acelaşi timp, mai puternic. Să fi devenit mai salubru era, evident, de dorit; să fi devenit şi mai puternic nu era o idee agreată de toţi adversarii săi.

Istoria modernă a Rusiei este una a expansiunii constante. Cele mai serioase obstacole în calea acestei expansiuni au fost cauzate de războiul din Crimeea şi de înfrângerea şi revoluţia din 1917, precum şi de războiul civil ce a urmat. Rusia a devenit cel mai mare stat din lume – ceea ce nu era în mod necesar o sursă de putere – şi a incorporat diverse populaţii, din care un sfert nici nu erau de origină slavă. Dintre neslavi, cel mai numeros grup – circa o cincime din total – era cel al musulmanilor, în principal turci din Asia şi Azerbaidjan, plus un grup mai mic de tadjici iranieni. Ce a rămas, circa douăzeci de milioane (sau unul din zece în cadrul populaţiei totale), se găsea în cele trei republici baltice, în Moldova, Georgia şi Armenia. Problema minorităţilor – sau, aşa cum erau ele denumite oficial în Uniunea Sovietică, a naţionalităţilor – este endemică şi a fost manifestă în republicile baltice, caucaziene, asiatice şi în cea moldovenească. Nu aceasta a fost totuşi problema care a obligat conducerea Uniunii Sovietice să adopte periculoasa măsură de a-l pune în funcţie pe Gorbaciov. Ceea ce a precipitat lucrurile a fost dublul eşec al economiei şi al sistemului sovietic. Angajamentele Uniunii depăşeau fie resursele sale, fie capacitatea sa de a gestiona resursele, fie, cel mai probabil, ambele variante. Eşecurile au catalizat corupţia, micul despotism şi dezintegrarea la o scară nu numai şocantă, ci şi potenţial catastrofică. Cei care au avut de înfruntat şi au analizat nereuşitele economice au tras concluzia că ele nu puteau fi remediate fără o reformă politică şi administrativă radicală. Trebuia luat taurul de coarne, cu o multiplicare a riscurilor bine cunoscute. Reforma implica agitaţii în cadrul aparatului de conducere, turbulenţă în rândurile populaţiilor neruse şi deschiderea unor porţi vulnerabile spre Apus şi Răsărit. Libertatea de a critica Partidul Comunist, îmbrăţişată cu exuberanţă în marile oraşe şi în republicile periferice, putea pune în discuţie dominaţia partidului, putea iniţia ceva de genul anarhiei, putea stimula o ripostă conservatoare şi putea ruina orice perspectivă de îmbunătăţire economică.

Spre vest erau statele-satelit, iar dincolo de ele alianţa NATO. Spre est se afla China, ostilă în mod tradiţional, dar şi cu motivaţii actualizate. Şi mai departe, Uniunea Sovietică nu avea prieteni în nici o direcţie. Îi lipsea capacitatea clasică de a face sau de a ameninţa că face probleme adversarilor pe uşa din dos. Stalin nu a ştiut să-şi facă prieteni. Chiar şi în blocul sateliţilor, el nu a avut prieteni, ci numai subalterni. Dominaţia sa asupra Europei Centrale şi Răsăritene a fost eficace doar atâta timp cât această regiune a Europei a rămas pasivă, iar Moscova a putut să o menţină astfel. Dacă (şi când) Europa Centrală sau Răsăriteană ar fi devenit recalcitrante, problemele externe ale Moscovei s-ar fi agravat serios. Uniunea Sovietică se bucura de minimum de bunăvoinţă în rândurile statelor-satelit şi nu dispunea nici de sistemul de recompense şi pedepse economice cu care Statele Unite îi puteau seduce sau combate pe vecinii lor.

Stalin cucerise cele trei state baltice – Estonia, Letonia şi Lituania –, Basarabia, Bucovina de Nord şi Rutenia, precum şi părţi din Finlanda, Prusia Răsăriteană şi Slovacia (şi de asemenea sudul Sahalinului şi nordul Kurilelor din Asia Orientală). Nici

unul dintre aceste teritorii cucerite nu a devenit o sursă de putere împotriva unei posibile încercuiri a Uniunii Sovietice de către o coaliţie a duşmanilor săi europeni, americani sau asiatici. În mare măsură irelevante într-o epocă a rachetelor balistice ce le survolau, aceste teritorii figurau în primul rând ca zone de nemulţumiri şi controverse potenţiale. Imensele cantităţi de arme au făcut din Uniunea Sovietică, din punct de vedere militar, cea mai mare putere europeană şi o putere mondială, însă mare doar ca inventar al armelor, dar altfel vulnerabilă, în măsura în care adunarea şi menţinerea acestor forţe au împovărat din greu economia sovietică şi i-au ipotecat viitorul. Fără prieteni şi – aşa cum Reagan obişnuia să sublinieze în mod naiv, dar corect – având cei mai puternici duşmani pe care îi avusese vreodată un stat, Uniunea Sovietică a continuat să îşi creeze singură probleme (în Afganistan, spre exemplu, sau prin subvenţiile ruinătoare pentru Vietnam) din pricina efortului disperat de a nu rămâne în urmă. Efortul fusese făcut de teama Statelor Unite şi el eşuase. Politica lui Gorbaciov a fost aceea de a abandona efortul sau cea mai mare parte a lui, în speranţa că teama – sau o mare parte din ea – va dispărea. Ar fi acceptat dezarmarea, chiar unilateral, dacă era nevoie ; le-ar fi permis statelor-satelit să iasă din rând într-o anumită măsură (neprecizată) şi chiar, dacă era necesar, să iasă din rând mai mult decât ar fi dorit el ; Tratatul de la Varşovia putea dispărea ; aventurile externe urmau să fie limitate sau abandonate ; diplomaţia urma să umple golul lăsat de renunţarea la forţe şi la bravadă. Toate acestea erau o contribuţie la operaţiunea de covârşitoare importanţă de a obţine rezultate în reforma economiei şi a sistemului politic şi în menţinerea Uniunii Sovietice – sau a unei părţi cuprinzătoare din ea – intacte. Deşi observatorii nu puteau spune în ce măsură el va reuşi sau cât timp i se va permite să-şi continue încercarea, ei puteau să bănuiască faptul că, dacă politicile sale eşuau sau erau blocate, Uniunea Sovietică urma să devină un tigru de hârtie. Din această perspectivă, Occidentul nu avea nimic de pierdut. Nebuniile şi crimele derulate vreme de decenii nu puteau fi anulate în doar câţiva ani. Un nou stil de guvernare putea aduce o mai mare libertate, dar nu putea satisface rapid cererile de bunuri mai multe şi mai ieftine şi de salarii mai mari – calitatea vieţii şi nivelul de trai sunt legate doar într-o mică măsură. Dacă mai erau luate în calcul şi nemulţumirile etnice şi religioase din toate colţurile Uniunii Sovietice, obstacolele din calea lui Gorbaciov erau foarte mari. Fractura profundă între formidabilele forţe armate şi precara coerenţă politică şi economică a ieşit astfel la iveală.

Uniunea Sovietică este o putere în declin, la modul absolut şi la cel relativ. Declinul nu este ireversibil, tot aşa cum declinul unui vecin nu uşurează coexistenţa şi nici nu-l face în mod necesar mai puţin agresiv. Viitorul este învăluit în mister, dar unele fapte sunt clare. Ca şi alte puteri în declin, Uniunea Sovietică are de ales între acceptarea situaţiei şi contestarea ei. Populaţia slavă este constantă, cea neslavă este încă în creştere. Agricultura nu a adus decât pagube şi dezastre. Sume imense, egale cu circa o treime din totalul investiţiilor anuale, au fost destinate acestui domeniu, dar Uniunea Sovietică mai este încă nevoită să importe alimente şi în aşa-numiţii ani răi, ca şi în cei buni. Remediul evident al liberalizării (un eufemism pentru creşterea) preţurilor şi al încurajării cultivatorilor privaţi – o minoritate redusă, dar eficientă în comparaţie cu restul agriculturii – de a produce pentru piaţă cu un profit decent este o bombă din punct de vedere politic, deoarece orăşenii, obişnuiţi de ani de zile cu alimente ieftine, vor fi revoltaţi. În industrie, Stalin şi succesorii săi au prelungit pe timp de pace unele dintre laborioasele miracole economice din timpul războiului, dar eforturile şi investiţiile au fost concentrate într-un

sector restrâns, în principal de natură militară, iar rata creşterii industriale nu a fost susţinută. Departe de a ajunge Occidentul din urmă, Uniunea Sovietică a rămas şi mai mult în urmă. Cauzele au putut fi diagnosticate: un sistem administrativ ineficient şi corupt, politici obtuze concepute de o clasă conducătoare egoistă, stupidă şi înspăimântată, planificări greşite, o forţă de muncă industrială ce devenea inadecvată în materie de număr şi pregătire, o penurie de capital, costurile permanent ridicate ale menţinerii ritmului modernizării în materie de arme şi tehnologie civilă, precum şi o criză energetică care nu a fost rezolvată nici printr-un mare program nuclear, nici prin faptul că s-a săpat mai adânc ca oriunde altundeva pentru obţinerea energiei. Pentru a rămâne o putere importantă, Uniunea Sovietică trebuia să scape nu numai de economia împovărătoare din perioada Războiului Rece, dar şi din izolarea prin care i se refuzase accesul la pieţele de capital şi la noile tehnologii. Aceasta este o cursă pe termen lung, deoarece chiar şi cel mai inspirat lider trebuie să dispună de un solid sprijin popular şi politic, ca şi de susţinerea armatei. Chiar în cazul unei reuşite, Uniunea Sovietică nu ar ajunge decât o ţară ca toate celelalte. Nu va mai fi niciodată una dintre cele două puteri.

În Europa nu poate exista un imperiu rus. Ideea existenţei sale a plecat de la două lucruri: în primul rând triumful Uniunii Sovietice împotriva Germaniei lui Hitler şi obţinerea rapidă a armelor nucleare şi, în al doilea rând, un sentiment mai vag, conform căruia era rândul Rusiei să încerce ceea ce Spania, Franţa şi Germania încercaseră în trecut. Însă armele nucleare au contribuit mai degrabă la negarea imperialismului agresiv în Europa decât la facilitarea lui, chiar şi înainte ca aceste arme să înceteze a mai fi un monopol al superputerilor. Nici Rusia lui Stalin, nici cea a ţarilor nu pot fi plasate în şirul cuceritorilor din secolele XVI-XVII. Ceea ce Spania şi Franţa au realizat, iar Germania s-a aflat pe punctul de a o face nu se află la îndemâna sovieticilor. Spania a susţinut pentru o vreme în sud-vestul extrem al continentului un imperiu continental numai pentru că (şi atâta timp cât) a dispus de bazele din Ţările de Jos şi Italia şi de bogăţiile Lumii Noi. La fel s-a întâmplat şi cu republicile maritime din Italia de azi. Monarhia franceză, mai centralizată, mult mai veche şi mai coerentă decât cea a Spaniei, a devenit cel mai spectaculos imperiu occidental al Europei, dar, cu toate acestea, nu a izbutit să stăpânească teritoriile germane de dincolo de Rin, iar când Napoleon, concretizându-şi măreţele sale planuri, i-a supus pe germani, a fost învins de Anglia şi Rusia. Prusia/Germania, cea mai importantă şi mai industrializată dintre toate ţările aspirante la hegemonie, a fost împiedicată de faptul că a avut de luptat pe două fronturi – dezavantajul importanţei – şi, în ciuda faptului că a ajuns aproape de mari victorii în 1918 şi 1941, nu a reuşit să-şi extindă puterea dincolo de frontierele sale pentru mai mult de trei sau patru ani. Rusia, la fel de mărginaşă ca şi Spania (dar nedispunând de avanposturile Spaniei), cea mai puţin coerentă dintre toate puterile statale moderne de mare impact şi cea mai săracă în termenii raportului dintre resurse şi ambiţii, nu a izbutit să incorporeze sau să controleze teritorii străine în Europa pe timp de pace – cu excepţia câtorva porţiuni poloneze şi finlandeze în secolul al XIX-lea, iar apoi prin înţelegere cu alte puteri. Un imperiu în Europa, vizat de ruşi sau de oricine altcineva, este un miraj, iar astăzi acest lucru se vede atât de clar, încât este greu de crezut că vreun guvern a putut fi atât de inept încât să încerce să-l creeze.

Nu există nimic în imperiul sovietic care să poată duce la presupunerea că acesta poate scăpa de soarta tuturor imperiilor: disoluţia. La un moment dat, populaţiile sale

musulmane vor alege secesiunea. Populaţia rusă considerabilă din aceste republici se va retrage pe teritoriile ruseşti sau va rămâne în Asia Centrală sub forma unor insule străine, în genul insulelor mai vechi de germani din *Mitteleuropa*. Turcii de acolo şi din alte părţi ar putea începe să viseze la un nou imperiu turc. Republicile baltice şi caucaziene reprezintă o problemă mai imperioasă şi mai presantă, deoarece pierderea lor, pe lângă faptul că reprezintă o pierdere de imagine şi de teritoriu, va presupune o reordonare majoră a instalaţiilor militare de apărare, iar în cazul Lituaniei o dispută de frontieră cu Ucraina. Pentru a contracara aceste tendinţe centrifuge, Gorbaciov trebuie să conceapă o structură federală mai relaxată, care să-i satisfacă pe neruşi şi să-i menţină în cadrul Uniunii, fără a transforma însă URSS într-o formă fără fond. În orice caz, chestiunea crucială este dacă slavii din Uniune vor rămâne împreună sau dacă provinciile apusene – Ucraina şi Rusia Albă (Bielorusia), ambele membre independente ale ONU – vor cere încă o dată separarea de Marea Rusie (care include acum Siberia). Piatra de încercare a lui Gorbaciov este centrul Rusiei, vechea Moscovie, şi teritoriile alăturate, iar proba de foc este ceea ce el însuşi a stabilit – reforma politică şi economică, o viaţă mai bună şi o guvernare mai puţin incompetentă şi mai puţin coruptă. El a intuit legătura inextricabilă dintre chestiunile economice, sociale şi politice şi a exprimat-o în campania sa pentru *perestroika* – reorganizarea din temelii. Această reorganizare implică descentralizare, delegarea responsabilităţilor şi a deciziilor, flexibilitate în materie de costuri şi preţuri, o eradicare de proporţii a hăţişului birocratic, a managementului mediocru, a corupţiei şi a lipsei de comunicare între regiuni şi paliere administrative, remedii pentru ignoranţa managerială şi pentru nivelul scăzut şi orizontul limitat al educaţiei de masă. Dilema sa constă în găsirea echilibrului între urgenţa acestor schimbări radicale şi greutăţile inevitabile, datorate în special creşterii preţurilor (multe chirii, spre exemplu, nu au fost modificate de mai bine de jumătate de secol) şi reducerii de slujbe în aparatul birocratic. Nici un ritm nu poate fi corespunzător. După eşecuri şi perturbări ce au durat o viaţă întreagă, schimbarea o să fie sau prea lentă sau prea rapidă, pentru o categorie sau alta de oameni. Luptele de culise din 1986-1987, în măsura în care noi feţe au ieşit în evidenţă şi au fost emise noi legi, au oferit celor care impun ritmul, conduşi de însuşi Gorbaciov, un avantaj, ce nu este însă nici decisiv, nici definitiv.

Unul dintre constantele rezultate dezamăgitoare ale Uniunii Sovietice nu l-a ajutat pe Gorbaciov. Rezultatele sale din primii ani au fost obişnuite şi necorespunzătoare. Producţia industrială a crescut, dar ritmul de creştere a scăzut; investiţiile, productivitatea şi exporturile s-au diminuat, iar datoriile externe au sporit. Atmosfera era bună, iar susţinerea populară era la început impresionantă, dar rezultatul incert, impus de declinul economic continuu, a scos în evidenţă catastrofa naţională, deziluzia populară şi divergenţele politice. Gorbaciov şi-a pierdut mult din popularitate şi din impetuozitate. Neputinţa de a îmbunătăţi situaţia economică a dus la pierderea răbdării; starea de incertitudine în care se găseau mii de oameni din ierarhia partidului a dus la teamă şi resentimente. Planurile rivale de reformă economică au alimentat disensiunile politice fără a produce o politică economică. Strâns legată de problema economiei era şi problema menţinerii coeziunii Uniunii. Această din urmă problemă avea două dimensiuni: cum să menţii în cadrul Uniunii republicile dizidente, a căror dizidenţă era în mare măsură naţionalistă, şi cum să împarţi puterea între guvernul unional şi guvernele republicilor, care solicitau mai multă putere pentru ele în cadrul Uniunii. Pentru republicile baltice,

secesiunea era o posibilitate practică; pentru republicile din Asia Centrală, ea era obligatorie din punct de vedere emoţional, dar implica pericole majore. Republicile caucaziene se găseau undeva între aceste două grupuri, în timp ce pentru republicile slave ameninţarea cu secesiunea era o armă în lupta pentru obţinerea unei autonomii mai largi, o dată ce Boris Elţîn şi alţii au căutat să transforme Uniunea Sovietică într-o asociaţie de state legate prin tratat în locul uneia de republici unite printr-o constituţie.

Gorbaciov a început prin transferul autorităţii de la organele Partidului Comunist la cele ale statului. În 1989 s-au desfăşurat alegeri pentru Congresul Deputaţilor Poporului al Uniunii Sovietice (2.020 membri) şi pentru Sovietul Suprem (750 membri), iar Congresul, cu o majoritate de 59%, l-a ales pe Gorbaciov preşedinte al URSS pentru cinci ani şi i-a oferit puteri extinse, dar nu nemăsurate. (Alegerile următoare pentru funcţia de preşedinte urmau să se desfăşoare prin vot universal, direct şi secret.) Gorbaciov a devenit şi preşedinte al unui nou consiliu prezidenţial şi al unui nou consiliu de apărare, însă această acumulare de putere era compensată în special de două limitări: Curtea Supremă putea declara actele sale ca fiind neconstituţionale, iar Sovietul Suprem putea, cu o majoritate de două treimi, să anuleze vetoul prezidenţial la o lege nouă. Principalul său adversar radical, Boris Elţîn, şi-a asigurat alegerea ca preşedinte al Republicii Ruse, stabilindu-şi astfel o bază de putere independentă de Partidul Comunist, aflat în degringoladă. La cel de-al XXVIII-lea congres, cel din 1990, aripa radicală a partidului s-a constituit într-un partid sau o facţiune distinctă, în timp ce conservatorii de la cealaltă extremă, conduşi de Igor Ligaciov, nu au izbutit să cucerească principalele funcţii în partid. Gorbaciov, care a rămas secretarul general al partidului, a ieşit de la Congres cu o serie de victorii tactice obţinute într-un forum de o relevanţă diminuată. Biroul Politic al partidului, care condusese atâta vreme Uniunea Sovietică, a încetat să mai fie centrul de putere din cadrul statului şi nu mai era sigur nici de autoritatea sa asupra secţiilor partidului din fiecare republică, care au început să se declare deasupra partidului de la centru. Însă Gorbaciov, deşi a marginalizat partidul, nu a reuşit să stabilească o autoritate centrală alternativă. A fost obligat să sacrifice Consiliul de Miniştri (al cărui program economic, promovat de precautul Nikolai Rîşkov, a fost nu numai controversat, ci şi depăşit de evenimente) şi să-l înlocuiască cu un Consiliu Federal, pentru a include şefi din toate republicile, cu un Consiliu al Securităţii pentru chestiuni generale privind securitatea internă şi externă şi cu un cabinet mai curând de experţi decât de miniştri. Peste tot domnea confuzia.

Declinul Uniunii Sovietice este un bine deplin, deoarece URSS a fost o sursă de anxietate, fără a fi şi o sursă de asistenţă sau siguranţă. Superputerea americană este diferită. Statele Unite pot fi invidiate sau detestate, dar nu sunt temute, în orice caz nu în Europa. Poate cei din America Centrală au o viziune mai resentimentară asupra Statelor Unite, însă pentru europeni Statele Unite au fost o sursă de generozitate şi forţă. Planul Marshall şi blocada Berlinului au fost episoade ce au lăsat urme, indiferent de proporţiile avute în timpul desfăşurării evenimentelor. Alianţa cu americanii a fost îmbrăţişată de Europa Occidentală cu mare uşurare şi fără prea multă opoziţie, iar atunci când a început să apară o anumită ostilitate faţă de Statele Unite, motivele – războiul din Vietnam, bunăvoinţa americană faţă de unii dictatori asiatici sau latino-americani, aplicarea dublului standard în Orientul Mijlociu, în favoarea Israelului – erau neeuropene. Ele au avut doar un impact marginal asupra relaţiilor euro-americane şi au fost etichetate

drept stranietăţi ale unui prieten supraîncărcat cu probleme, dar în mod fundamental decent şi inteligent. Importanţa istorică a lui Nixon şi a lui Reagan a constituit-o contribuţia lor la distrugerea acestei scheme de gândire şi a credinţei că în Statele Unite deţinătorii funcţiei supreme spun de obicei adevărul. Precum austriecii împotriva turcilor otomani, americanii au adoptat rolul de apărători ai civilizaţiei împotriva barbarilor. Mulţi europeni, în special din cadrul categoriilor mai conştiente din punct de vedere cultural, au respins această postură şi au manifestat tendinţa contrară: de a compara ce era mai bun în cultura europeană cu ce era mai rău în cea americană – superficialităţile, prostia crasă şi propensiunea spre o extravaganţă religioasă mai apropiată de fundamentalismul musulman sau evreiesc decât de orice religie care mai există încă în Europa. Şi, pe măsură ce Războiul Rece al lui Truman se transforma în jihadul lui Reagan, diferenţa de percepţie devenea tot mai pronunţată.

Structurile sunt mai puţin flexibile decât stările de spirit. Alianţa era una sensibil inegală. Dezechilibrul său a fost acceptat şi la început nu i-a îngrijorat în mod serios pe aliaţii europeni. Beneficiile sale au depăşit cu mult în importanţă disconfortul, deoarece superioritatea forţei militare americane reprezenta condiţia iniţială esenţială a alianţei, iar forţa economică americană superioară a plătit pentru asta. Statele Unite au fost acceptate ca partener sensibil superior, ale cărui dorinţe, judecăţi şi prejudecăţi trebuiau să fie admise. Dacă au existat dubii în legătură cu această ierarhie, ele au fost înlăturate încă din 1956, când Statele Unite au blocat o tentativă grotescă anglo-franceză de a-l înlătura pe Nasser, în colaborare cu Israelul, iar acţiunea americană a fost lipsită de orice urmă de tact sau delicateţe. Treizeci de ani mai târziu, Statele Unite au desfăşurat propriul lor atac similar asupra Libiei, de la bazele din Europa, cunoscându-se faptul că va întâmpina o opoziţie europeană pe scară largă, dar cu credinţa (ce se va dovedi corectă) că astfel de tensiuni şi agitaţii vor lăsa alianţa intactă. Însă o schimbare plutea în aer. La Suez, europenii învăţaseră o lecţie: partenerii inferiori trebuie să ţină cont de dorinţele partenerilor superiori şi nu trebuie să se bazeze pe o indulgenţă *post hoc*. În privinţa Libiei, americanii au evidenţiat celălalt drept al lor de parteneri superiori, acela de a acţiona independent, după o consultare superficială a aliaţilor lor sau chiar fără a-i consulta, dar probabil că au învăţat şi ei o lecţie: că ar fi imprudent să o facă din nou. Dacă aceasta era o interpretare validă a situaţiei, atunci termenii parteneriatului erau în schimbare.

Până în anii '80, Europa Occidentală încetase să mai creadă că nu se poate apăra singură, dar avea frisoane când se gândea la costurile operaţiunilor. O alianţă cu Statele Unite era încă extrem de dezirabilă, dar probabil că nu mai era crucială. Date fiind toanele americane şi declinul solvabilităţii lor, nici Europa nu mai putea să depindă la infinit de alianţa cu America. Opinia Europei Occidentale despre pericolul sovietic era mai moderată, iar încrederea în propria sa forţă economică – mai consistentă. A anula alianţa NATO sau a-i permite acesteia să se golească de conţinut înainte de vreme poate fi un eşec lamentabil în materie de politică internaţională, dar nu ar fi un dezastru, cu excepţia apariţiei unei situaţii discutabile.

Pentru protecţia împotriva unei agresiuni sovietice, Europa Occidentală avea nevoie de o măsură de siguranţă. Această necesitate s-a menţinut; chiar dacă riscul putea să pară, din când în când, diminuat, nu putea fi redus la zero. Timp de aproape o jumătate de secol, asigurarea a fost una dublă. Ea consta în primul rând în sistemul american de descurajare nucleară bazată pe rachetele cu rază lungă de acţiune, aflate sub control

exclusiv american, şi, în al doilea rând, în NATO. Primul dintre aceşti factori era pentru europeni un act de credinţă, deoarece el se baza pe presupunerea că descurajarea nucleară americană va avea acelaşi efect şi dacă era decuplată de alianţa NATO. Dintr-o perspectivă mai riscantă, descurajarea nucleară americană funcţiona pentru Europa numai datorită angajamentului american explicit, reprezentat de NATO. Argumentul intra în vigoare dacă, din perspectivă sovietică, Statele Unite erau angajate în apărarea Europei Occidentale prin obligaţiile din tratat sau datorită interesului lor naţional. Se putea argumenta convingător faptul că, în alianţă sau fără alianţă, Statele Unite nu ar fi permis în nici un caz o agresiune sovietică împotriva Europei de Vest sau Mediteraneene fără a riposta, iar această concluzie era la fel de evidentă la Moscova ca oriunde în altă parte. Logica acestei argumentaţii era aceea că Europa de Vest era apărată împotriva unui atac sovietic de către Statele Unite. Însă în chestiuni de apărare logica nu este suficientă, iar statele caută să-şi ia măsuri suplimentare de siguranţă. De aici provenea valoarea permanentă a NATO ca un angajament contractual american, indiferent de interesele proprii pe care le-ar fi urmărit americanii. Asemenea argumente nu pot fi verificate. Nici nu există vreo modalitate de a demonstra că o alianţă pur europeană (echipată cu arme nucleare, aşa cum, cel mai probabil, ar fi ea) ar reprezenta un factor de descurajare corespunzător. Un astfel de factor ar fi mai puţin eficient decât rachetele americane cu rază lungă de acţiune şi, deşi s-ar putea dovedi suficient, nimeni nu poate dovedi că aşa ar sta lucrurile.

NATO a oferit Europei două mari avantaje. Participarea americană şi staţionarea în Europa a unor forţe americane puternice (mai mult decât doar simbolice) i-au menţinut pe aliaţii europeni în siguranţă şi i-au făcut să se simtă astfel, iar americanii au suportat o parte considerabilă din costurile desfăşurării forţelor aliate, precum şi o parte chiar mai mare din costurile proiectării şi construirii de noi arme. Este imposibil ca actuala distribuţie a costurilor să nu fie revizuită în mod drastic în detrimentul europenilor, nu doar pentru că partea europeană a fost ruşinos de mică, ci mai ales pentru că economia americană nu-şi mai poate permite să-şi dezechilibreze balanţa de plăţi, iar ideea că Statele Unite îşi vor menţine vreme îndelungată prezenţa lor militară concretă în Europa la nivelul la care au făcut-o în ultimele decenii este improbabilă. Urmează ca termenii alianţei să fie discutaţi în mod serios şi, poate, modificaţi în mod dramatic. A nu recunoaşte că alianţa ce s-a potrivit primei generaţii postbelice nu se mai potriveşte următoarei generaţii este stupid. Numai struţii îşi pot permite să-şi ascundă capul în nisip.

Modelul NATO al alianţei a fost un paradox fericit. A reprezentat o asociere extrem de strânsă între parteneri extrem de inegali. Însă acest model a fost pus automat sub semnul întrebării atunci când Europa Occidentală a început să-şi dezvolte o identitate internaţională distinctă şi coerentă. Modelul ar fi fost, de asemenea, afectat de orice reducere semnificativă a prezenţei militare americane în Europa. De fapt, n-ar fi fost afectat numai caracterul simbolic al respectivei prezenţe, ci şi cel practic, deoarece la plecare americanii ar lua cu ei cele mai eficiente echipamente militare şi de informaţii. Nu le vor putea oferi aliaţilor lor pentru că, prin definiţie, sunt prea secrete. Îndepărtarea acestor echipamente ar însemna nu o realocare a responsabilităţilor între parteneri, ci rămânerea teritoriului european descoperit din punct de vedere militar, fapt care ar întări tendinţa europenilor de a se descurca singuri. De la poziţia de grup de asociaţi inferiori, ei vor evolua vrând-nevrând, devenind o componentă mai distinctă, a cărei asociere cu

Statele Unite va arăta din ce în ce mai mult ca o alianţă între state în mare măsură echivalente, în stilul alianţelor dintre statele importante din secolele trecute. În partea sa europeană, acest grup sau această alianţă se va asemăna cu Uniunea Europeană, dar nu până la a se identifica cu aceasta, deoarece membrii europeni ai NATO şi membrii Uniunii Europene nu sunt aceiaşi. Formarea unui bloc politic şi economic european şi, pe de altă parte, reconsiderarea ţelurilor şi a finanţării alianţei militare euro-americane determină disfuncţionalităţi : ale relaţiilor euro-americane în general, fiindcă aici NATO a fost simbolul esenţial ; ale opoziţiei, în special datorită competiţiei comerciale dintre Comunitatea Europeană şi Statele Unite ; ale politicilor de apărare ale Europei Occidentale. Aceste chestiuni aparent diferite se întrepătrund. În Marea Britanie, purtătorii de drapel ai relaţiilor anglo-americane au refuzat să se gândească la ideea că NATO şi-ar fi îndeplinit sarcinile şi au tratat Comunitatea Europeană ca pe un element perturbator periculos pentru priorităţile lor sacrosante. Deşi probabil că ei nu reprezentau în politica mondială nimic altceva decât o minoritate (destul de mare, dar în descreştere), iar în mediile economice şi financiare doar o minoritate neglijabilă, au avut puterea de a întârzia păgubitor reajustarea alianţei şi dezvoltarea Comunităţii. Obstacolele în calea reajustării au fost reale. În Europa Occidentală, inclusiv în Marea Britanie, cel mai important nu a fost de natură financiară sau politică, ci psihologică. E vorba despre clişeele mentale, marcate de existenţa şi persistenţa anumitor suveranităţi care, oricât de atenuate în practică, conturau în continuare cadrul constituţional al Europei şi, mai concret, de dependenţa în materie de securitate de armele nucleare americane. Înlăturarea forţelor americane, parţială sau completă, ar presupune ceva nou, dificil de vizualizat. Franţa dispunea de o forţă nucleară independentă, Marea Britanie de una dependentă, iar Germania Federală se angajase să nu aibă asemenea arme. O dezarmare de proporţii spectaculoase este greu de conceput. În termeni practici, dezarmarea însemna reducerea treptată a arsenalelor, începând cu armele ce nu mai erau dorite pentru că erau prea numeroase sau învechite. Chiar presupunând că Uniunea Sovietică ar fi descurajată de forţa independentă americană cu rază lungă de acţiune sau că ar fi renunţat pentru o vreme la dorinţa de a-şi exercita forţa prin achiziţii teritoriale, europenii ar dori totuşi suficiente arme (chiar un pic mai multe) pentru a face faţă Uniunii Sovietice. Deoarece nici un stat nu se gândea la o agresiune împotriva Uniunii Sovietice, nimeni nu avea nevoie de arsenale de dimensiunea celor sovietice, pentru a nu mai vorbi de cele americane. Apărarea putea fi asigurată cu mult mai puţin armament decât forţa de atac de care dispunea agresorul. Însă era foarte probabil ca arsenalul să includă arme nucleare, în primul rând pentru că unele dintre state dispuneau de astfel de arme, în al doilea rând pentru că Uniunea Sovietică avea asemenea arme şi în al treilea rând pentru că armele nucleare nu pot fi trecute cu vederea şi este improbabil să se renunţe complet la ele. (Zonele libere de arme nu înseamnă mare lucru. Problema a fost ridicată pentru prima oară la puţin timp după cel de-al doilea război mondial de Adam Rapacki şi Anthony Eden, dar şi de alţii. Ele desemnau regiuni unde armele nucleare urmau să fie interzise, dar, o dată cu sporirea considerabilă a razei de acţiune a armelor balistice, interzicerea amplasării lor într-o zonă anume a devenit prea puţin semnificativă. O zonă liberă de arme nucleare sugerează intenţia de a renunţa la război, nu o modalitate de a-l preveni sau evita.)

Acestor schimbări în relaţiile strategice euro-americane li s-au adăugat modificări în relaţiile economice şi în percepţia forţei economiei americane. Mai clar, Europa Occidentală

se ridicase, iar Statele Unite coborâseră. În ciuda aşteptărilor legate de o mare transformare, în realitate lucrurile s-au schimbat mai puţin, dar suficient pentru a-i permite Europei de Vest să gândească în termeni de competiţie egală cu Statele Unite în comerţul mondial şi, în general, să pună sub semnul întrebării poziţia odinioară intangibilă a Statelor Unite în chestiunile economice.

Statele Unite au fost liderul inevitabil şi de neînlocuit al alianţei NATO, dar şi liderul necesar al oricărui sistem economic internaţional, iar în 1944, la Bretton Woods, preluaseră conducerea în conceperea şi impunerea unui asemenea sistem. Dar în scurta perioadă necesară intrării într-un ritm, sistemul s-a dezintegrat. Nu a reuşit să supravieţuiască vremurilor grele, iar eşecul său s-a răsfrânt asupra Statelor Unite, care îl concepuseră şi se presupunea că vor fi capabile să opereze cu el.

Imediat după război, Statele Unite se aflau într-o poziţie unică din punct de vedere economic. Bogăţia lor le permitea să facă orice doreau sau cel puţin aşa se părea că stau lucrurile. Un astfel de punct de vedere extrem nu putea să fie decât o exagerare, iar exagerarea a început să fie descoperită o dată cu retragerea şi neputinţa dovedită în Coreea şi mai ales o dată cu eşecul şi retragerea din Vietnam – eşecul de a adapta puterea la ţeluri. Eroarea lor fundamentală a devenit vizibilă o dată cu ascensiunea economiei japoneze, ce a atras atenţia americanilor asupra faptului că economia lor nu mai era unică, ci trebuia să facă faţă unui concurent potenţial periculos – eşecul de a-şi menţine puterea dominantă unică. A fost o surpriză de proporţii, echivalentul economic al şocurilor primite de siguranţa de sine americană din perspectivă militară atunci când sovieticii au detonat prima încărcătură nucleară şi au lansat în spaţiu primul satelit (Sputnik).

În 1950, PIB al Statelor Unite era mai mult decât triplul celui sovietic, de zece ori şi ceva mai mare decât cel al Japoniei şi de cinci până la opt ori mai mare decât al oricăreia dintre primele trei ţări din Europa Occidentală. Însă până în 1980 această hegemonie, deşi încă existentă, se redusese la proporţii mai puţin astronomice: PIB american nu mai era decât dublul celui al Uniunii Sovietice sau Japoniei, de trei până la patru ori mai mare decât cel al Germaniei Federale sau Franţei, de şase ori mai mare decât cel al Marii Britanii, iar PIB însumat al Comunităţii Europene îl depăşea pe cel american. Dacă luăm în discuţie şi mărimile populaţiilor, preponderenţa americană faţă de Uniunea Sovietică se diminuase uşor, de la un factor de trei plus la unul de trei minus; în raport cu Japonia, preponderenţa de aproape şapte la unu fusese complet eliminată, iar Germania Federală şi Franţa era superioare Statelor Unite la PIB pe cap de locuitor. Fiecare dintre aceste două ţări aveau, de asemenea, un PIB pe cap de locuitor mai mare decât cele ale Japoniei sau Uniunii Sovietice. Cea mai remarcabilă schimbare o reprezenta cazul Japoniei, al cărei procent din producţia mondială brută se dublase între sfârşitul ocupaţiei (1952) şi 1960 şi se mai dublase o dată între 1960 şi 1980. Din punctul de vedere al capacităţilor de producţie, Statele Unite erau încă cea mai importantă putere economică mondială şi, în măsura în care preponderenţa lor s-a redus nu datorită vreunei pierderi majore de resurse sau de producţie, ci din pricina risipei, încă erau capabile să-şi menţină supremaţia în mod natural, chiar dacă mai puţin pregnant. Condiţia era aceea de a se hotărî să trăiască în lumea anilor '80 şi '90, nu în aceea a generaţiei anterioare. Diferenţa esenţială între economia americană şi cea a principalului ei rival – Japonia – era că economia americană era suprasolicitată, iar cea japoneză nu. Însă aceasta nu era o trăsătură intrinsecă. Era o consecinţă a deciziilor umane.

Două lucruri au erodat în mod special încrederea în capacitatea americanilor de restructurare : eşecul sistemului de la Bretton Woods şi performanţele administraţiei Reagan.

Bretton Woods a fost un simbol şi o promisiune ale superputerii americane. A proclamat necesitatea unei noi ordini economice mondiale, care urma să emane din puterea economică americană. Războiul din 1914-1918 distrusese vechea ordine economică, dominată de Marea Britanie[1], iar marea criză economică distrusese speranţele de reinstituire a ei. Statele Unite au fost printre acele ţări care s-au grăbit să adopte protecţionismul – tariful vamal Smoot-Hawley din 1930 a precedat oficializarea susţinerii de către Marea Britanie a preferinţelor imperiale în 1932 –, dar tot Statele Unite au deschis calea spre revenirea la comerţul liber. Principalii consilieri ai lui Roosevelt, inclusiv Cordell Hull şi Henry Morghenthau, în calitatea lor de secretar de stat şi, respectiv, de secretar al finanţelor, erau adepţi implacabili ai libertăţii comerţului, iar o mare parte din propriul entuziasm al lui Roosevelt pentru Organizaţia Naţiunilor Unite ca înlocuitoare a Ligii Naţiunilor provenea din faptul că susţinea internaţionalismul în chestiunile economice. La Bretton Woods, în 1944, înainte de încheierea războiului, s-a pregătit terenul pentru o nouă ordine mondială, financiară şi comercială : s-au înfiinţat, pe de o parte, Fondul Monetar Internaţional (FMI) şi Banca Internaţională pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare (Banca Mondială) şi, pe de altă parte, Organizaţia Internaţională a Comerţului (OIC). Principiile călăuzitoare au fost mai întâi fixarea unor rate de schimb variabile pentru a elimina spaima incertitudinii de pe pieţele monetare şi, în al doilea rând, abolirea sistemelor preferenţiale şi reducerea tarifelor vamale şi a obstacolelor comerciale, pentru a se maximiza circulaţia internaţională a bunurilor, capitalurilor şi serviciilor. Scopurile urmărite erau stabilitatea, dezvoltarea, inflaţia controlată şi, o dată cu acestea, creşterea nivelurilor de trai prin creşterea economică. La rândul ei, aceasta ar fi fost încurajată de stabilitate. Era o viziune liberală în sensul impunerii unor practici comerciale nediscriminatorii şi a unor monede liber convertibile. S-a încercat şi crearea de noi instituţii internaţionale, în cadrul cărora s-ar fi derulat şi ar fi fost monitorizat rolul dominant şi de mediator al Statelor Unite.

În cadrul acestui sistem, dolarul era definit în raport cu aurul, iar toate celelalte monede în raport cu dolarul. Pentru Statele Unite, sistemul se baza pe etalonul-aur ; pentru toţi ceilalţi era vorba de etalonul-dolar. Restul lumii dezvoltate (adică statele care aveau putere de cumpărare pe piaţa internaţională) dorea să obţină dolari, iar Statele Unite furnizau dolari, dar au făcut-o cu o largheţe atât de necontrolată încât au înecat sistemul şi au distrus valoarea dolarului în raport cu aurul. S-au achitat dolari în exterior nu numai pentru bunurile şi materialele importate, dar şi pentru a acoperi costurile operaţiunilor militare şi ale altor acţiuni din străinătate şi nu doar din punct de vedere comercial, ci şi din raţiuni politice. Acest din urmă punct a creat probleme, deoarece, deşi comerţul american era excedentar, balanţa generală de plăţi a ajuns în deficit din cauza scurgerii de fonduri pentru finanţarea ulterioară a politicilor militare şi externe excesiv de ambiţioase. O criză incipientă de la sfârşitul anilor '60 a fost evitată prin creşterea dobânzilor în Statele Unite, astfel încât au fost atraşi bani europeni şi japonezi, dar dolarul – cândva atât de valoros şi în cantitate scăzută – îşi pierduse valoarea,

1. Renunţarea Marii Britanii la rolul său de lider poate fi datată cu precizie : august 1914, când s-a suspendat convertibilitatea lirei sterline în aur, iar investiţiile în lire în afara Imperiului Britanic au fost interzise.

deoarece străinii în mâinile cărora s-au acumulat dolari nu doreau atât de mulţi. A existat un excedent de dolari – un excedent de eurodolari sau un excedent de dolari în conturi europene. Valoarea dolarului s-a redus, iar Statele Unite, care operaseră ca bancă mondială, acţionau astfel cu o monedă a cărei valoare de schimb nu mai era credibilă. Mai mult, aşa cum în 1928-1929, economiile europene se prăbuşiseră atunci când fondurile americane nu au mai fost disponibile, la fel se putea prăbuşi economia americană în anii '80 şi '90 dacă fondurile japoneze şi ale altor naţiuni ar fi încetat să circule în Statele Unite.

În 1971, ca răspuns la speculaţiile în creştere împotriva dolarului, Nixon a fost obligat să suspende convertibilitatea dolarului în aur la preţul prestabilit, recunoscând astfel că dolarul era supraevaluat. Până în acel moment, rezervele de aur ale Statelor Unite se înjumătăţiseră în comparaţie cu momentul înfiinţării NATO. Valoarea de schimb a dolarului a scăzut imediat cu 10%, iar în cele din urmă cu 30%. Câteva luni mai târziu, principalele state industrializate au încheiat acordul Smithsonian, care a stabilit noi rate de schimb. Astfel, dolarul a fost devalorizat şi în raport cu aurul, şi faţă de monedele străine, dar după alţi doi ani această versiune revizuită a acordului de la Bretton Woods s-a dezintegrat, deoarece toate monedele de referinţă ale lumii erau instabile faţă de dolar şi i-au permis să fluctueze. Instabilitatea rezultată a fost imediat accentuată de creşterea de patru ori a preţului petrolului într-un interval de trei luni (cauza primordială a acestei calamităţi fiind războiul din Orientul Mijlociu din 1973) şi de creşteri asemănătoare de preţuri la alte materii prime. Aceste disfuncţionalităţi au reprezentat o lovitură dată ideii conform căreia Statele Unite dispuneau de abilităţile şi resursele necesare pentru a dirija o economie mondială ordonată.

Devalorizarea de către Nixon a dolarului în raport cu aurul a fost efectuată fără prevenirea sau consultarea partenerilor externi şi a provocat uimire şi incertitudine la nivel mondial. Etalonul dolar-aur pe care se baza sistemul economic internaţional postbelic a fost înlăturat şi în locul său nu s-a mai pus nimic. Statele Unite nu puteau să dirijeze singure o ordine economică mondială, nici nu puteau forţa alte ţări să facă ce era necesar pentru a se putea crea o asemenea ordine. Alternativa la devalorizarea dolarului era creşterea valorii celorlalte monede, în special a monedelor din ţările cu cele mai mari excedente comerciale în raport cu Statele Unite, însă nu exista nici o modalitate prin care Statele Unite puteau obliga aceste ţări să-şi revalorizeze monedele, chiar dacă o devalorizare a dolarului era o lovitură sub centură pentru exportatorii japonezi şi germani. Singurul răspuns la dezechilibru al statului suveran era reajustarea propriei monede; ceilalţi nu puteau fi forţaţi să-şi revalorizeze monedele.

Datorită poziţiei speciale a Statelor Unite în problemele economice mondiale, devalorizarea din SUA nu a fost doar o ajustare monetară, ci şi o abdicare de la poziţia de lider mondial. Însă nu exista nici o altă ţară care să-şi fi putut asuma un astfel de rol. Sugestiile pentru un rol dual americano-japonez pierdeau din vedere faptul că Statele Unite şi Japonia aveau economii diferite şi concurente, fără vreo instituţie sau vreo autoritate comună şi fără vreo experienţă de colaborare strânsă, care ar fi fost necesare pentru materializarea unei asemenea idei. O antantă americano-japoneză, deşi posibilă cândva, nu putea fi pusă în practică în acel moment. De aceea a apărut un vid, iar din acel moment problemele economice mondiale au fost administrate prin acorduri pe termen scurt şi prin convorbiri telefonice internaţionale între miniştrii de Externe şi şefii

principalelor bănci centrale din lume. Noile rate ale dolarului, ce au luat locul etalonului dolar-aur, nu s-au menţinut stabile, pieţele monetare au devenit capricioase, iar încrederea în dolar a continuat să scadă. Noul dolar-etalon a fost un semietalon care a funcţionat, atât cât a făcut-o, pentru că nu exista o alternativă. Dolarul era încă rege, dar un rege mofturos şi iresponsabil, într-o lume ce nu mai era loială monarhiei.

Sistemul de la Bretton Woods era mult mai mult decât un sistem de stabilizare monetară. Era un sistem economic care cuprindea şi un sistem monetar, iar dezintegrarea sistemului monetar bazat pe dolar-aur a fost cea mai puternică lovitură dată unei ordini economice viitoare care era, de asemenea, un vis american. Sistemul de la Bretton Woods încarna faza americană a comerţului liber, care era o secheIă a fazei precedente, mult mai lungi, dominate de Marea Britanie. În fiecare fază, cea mai mare putere comercială a încercat să impună o ordine care era proiecţia puterii şi intereselor sale economice, dar care nu se potrivea prea bine economiilor mai puţin dezvoltate şi nu se potrivea deloc economiilor foarte slab dezvoltate. Varianta comerţului mondial liber însemna maximizarea schimburilor şi activităţilor economice între economii inegale. Funcţionarea comerţului liber presupunea, în principal ca o chestiune de onestitate, o anumită recunoaştere şi o ajustare a acestor inegalităţi şi, ca o chestiune practică, un factor reglator puternic ca să conserve sistemul în faţa forţelor centrifuge. Lumea putea beneficia de un comerţ mai liber, dar nu exista o economie mondială naturală. Exista un număr mic de economii puternice şi un număr mare de economii relativ neputincioase. Înaintea celui de-al doilea război mondial, cele puternice erau Statele Unite, Imperiul Britanic şi, probabil, Germania schachtiană sau (dacă ar fi învins) Noua Ordine Nazistă; după război, au fost Statele Unite, Japonia şi, probabil, Comunitatea Europeană. Dacă era în interesul celei mai puternice dintre aceste economii să impună imperativ o ordine modială a comerţului liber, respectivei economii îi revenea obligaţia de a regulariza şi ajusta acea ordine. Până în anii '70, SUA au demonstrat că nu pot să o facă. Recunoaşterea acestei neputinţe a slăbit Statele Unite.

Sistemul de la Bretton Woods a fost întotdeauna ceva de genul unui pariu. Era o încercare de colaborare internaţională inaugurată într-un moment când discrepanţele dintre părţi erau extreme, dar, în acelaşi timp, imperfect cunoscute. Doar Statele Unite beneficiaseră din punct de vedere economic de pe urma războiului. Agricultura americană a scăpat de anii de criză, iar producţia s-a dublat; industria americană a primit impulsuri nemaiîntâlnite în materie de cercetare, inventică şi capital. Toate celelalte economii din ţările beligerante, atât învingătoare, cât şi învinse, pierduseră enorm. Datorită caracterului său esenţial liberal (în sensul economic al termenului de liberal), sistemul de la Bretton Woods îi favoriza pe cei puternici şi, astfel, a avut tendinţa de a lărgi discrepanţa dintre Statele Unite şi restul ţărilor, oferindu-le Statelor Unite cele mai bune cărţi. Keynes, principalul oponent al sistemului (până când s-a recunoscut înfrânt, acceptându-l şi chiar recomandându-l), vorbea în numele unei ţări care fusese obligată să-şi vândă bunurile din străinătate, pierduse pieţele externe şi era falimentară în sensul că nu-şi putea achita datoriile. Principalului organ al noului sistem, Fondul Monetar Internaţional, îi lipseau resursele corespunzătoare pentru a-i ajuta pe cei nevoiaşi, aşa cum s-a demonstrat imediat prin improvizarea planului Marshall de furnizare de bani Europei, o sarcină ce ar fi trebuit îndeplinită, potrivit concepţiei din acel moment, de către organismele create la Bretton Woods.

În anii '70, a existat prea puţină simpatie pentru Statele Unite, în Europa sau oriunde în altă parte. În 1971 şi apoi în noua perioadă de instabilitate din anii '80, europenii au condamnat Statele Unite pentru că tipăreau şi exportau dolari pentru a-şi echilibra angajamentele din străinătate, în loc să-şi limiteze cheltuielile şi să mărească impozitele – altfel spus, pentru că au refuzat să ia bani de la propriul lor popor atât timp cât îi puteau obţine de la străini (care erau, oricum, creditori nesiguri şi nu puteau fi ademeniţi să împrumute bani decât prin şi mai mulţi bani, sub forma unor dobânzi mai mari pentru creditele lor). Liderii japonezi erau la fel de critici, în special când americanii au susţinut că disfuncţionalităţile erau provocate de Japonia, pentru că avusese un succes economic prea mare şi manifestase prea puţină responsabilitate internaţională. Perioada administraţiei Reagan a agravat problema. Au fost nişte ani de o izbitoare şi excesivă pretenţiozitate, condimentată de preocuparea primordială a lui Reagan de „a merge ţanţoş", de hotărârea sa de a spori cheltuielile militare şi, în acelaşi timp, de a reduce impozitele (şi ajutoarele sociale), ca şi de excesele sale voioase în direcţia escaladării conflictului dintre superputeri în spaţiul cosmic prin „Războiul Stelelor", o prostie imensă şi costisitoare, născocire a unei minţi înceţoşate. Preşedinţia lui Reagan a sugerat faptul că Statelor Unite le lipseau abilităţile şi, probabil, hotărârea de a-şi dirija propria lor economie. Capacitatea de înţelegere a lui Reagan în materie de economie nu era mare, iar el a părut că nu-şi bate capul pentru a o lărgi. Principala sa promisiune la venirea la Casa Albă a vizat echilibrarea bugetului. Cu toate acestea, el a prezidat acumularea de deficite bugetare ce ar fi fost de neimaginat cu câţiva ani în urmă. Reagan promova două idei simple: impozitele trebuiau reduse, iar cheltuielile militare – sporite. Diferenţa trebuia să fie acoperită, deoarece reducerile de impozite urmau să încurajeze afacerile, lărgindu-se astfel baza de impozitare şi veniturile impozabile. Altfel spus, creşterea economică, indusă prin impozite scăzute, dar la o masă monetară limitată, urma să umple golul. Acest lucru nu s-a întâmplat, iar deficitele au crescut nu numai ca sumă totală, dar şi ca procent din PIB. Până în 1982, strategia de creştere economică eşuase şi a fost abandonată. Banii au devenit mai accesibili prin micşorarea dobânzilor. Obiectivele monetare au fost relaxate. Acesta a fost un expedient pe termen scurt, menit să catalizeze creşterea economiei, înainte de a înăspri încă o dată controalele monetare şi evitându-se în continuare creşterea impozitelor. Pe termen lung, finanţarea deficitului era de preferat creşterii impozitelor. Creşterea a continuat, dar la fel s-a întâmplat şi cu deficitul. Echilibrarea magică se realiza prin valoarea dolarului, căruia i s-a permis să urce, reducând importurile produselor de larg consum şi obţinând valută străină. Însă valorii dolarului îi lipseau substanţa şi credibilitatea, iar ascensiunea spectaculoasă din 1985 a fost urmată de o cădere încă şi mai spectaculoasă. Într-o anumită măsură, căderea a fost controlată prin intervenţii guvernamentale. Guvernele, atât cele străine, cât şi cel american, erau speriate de prăbuşirea necontrolată a dolarului şi au plănuit să o influenţeze. Însă prăbuşirea a înlăturat elementul care îi permisese administraţiei să urmeze o vreme un amestec de politici fiscale relaxate şi politici monetare stricte.

În 1989, când Reagan şi-a încheiat mandatul, jumătate din populaţia Statelor Unite trăia mai rău decât cu opt ani mai devreme, în ciuda faptului că economia americană crescuse în respectivii ani cu o rată medie anuală de 2,5%. Economiile personale au dispărut. În timp ce în anii '70 economiile populaţiei au finanţat investiţiile cu o rată medie anuală de 7%, în anii '80 investiţiile au scăzut la 6%, iar cea mai mare parte a lor

provenea din împrumuturile externe. Rata investiţiilor în sectorul productiv era sub cea a Japoniei şi a câtorva ţări europene. Deficitele imense în materie de buget şi de cont extern (acesta din urmă ridicându-se la peste 12 miliarde de dolari pe lună)[2] erau acoperite prin importul de monedă străină cu dobânzi mari, ceea ce a supraevaluat rapid dolarul, a subminat exporturile, a distrus investiţiile de capital străin şi a acumulat o datorie externă pentru care se plăteau anual 50 de miliarde de dolari numai pentru dobânzi. Viitorul industrial a fost întunecat de un declin sever al învăţământului superior, al ştiinţei şi tehnologiei ; numărul doctoratelor americane în aceste domenii a scăzut sub cel al doctoratelor acordate în Japonia (o ţară cu o populaţie pe jumătate cât cea a Statelor Unite şi cu standarde similare în materie de educaţie), în timp ce aproape jumătate din doctorii americani în ştiinţe erau studenţi străini care s-au întors acasă după ce şi-au obţinut diplomele. Pe plan intern, efectul net al celor opt ani ai administraţiei Reagan a fost favorizarea celor bogaţi şi bătrâni. Povara generală a impozitării personale a rămas practic neschimbată şi, deşi impozitele pe profit impuse corporaţiilor au fost reduse, profiturile acestora s-au diminuat. Măsurată prin indicatori precum mortalitatea infantilă şi calitatea locuinţelor, starea oraşelor a decăzut până la niveluri ce se apropiau de unele dintre zonele întunecate ale lumii a treia. Numărul locurilor de muncă a scăzut dramatic la începutul primului mandat al lui Reagan, iar apoi a crescut din nou, dar o mare parte din noile slujbe era în domeniul serviciilor şi în administraţie, nu în sectorul productiv. Cheltuielile militare nelimitate au condus la creşterea corupţiei la solicitarea şi aplicarea contractelor. Guvernarea părea scăpată de sub control, deoarece o varietate de agenţii oficiale şi grupuri semioficiale s-au angajat în acţiuni ce erau ascunse Congresului, publicului şi probabil chiar preşedintelui, uneori ilegale şi aproape întotdeauna nereuşite, timp în care, la un nivel mai personal, un număr neobişnuit de mare de membri ai cabinetului şi de funcţionari superiori au ajuns atât de implicaţi în acte de corupţie încât nu mai aveau vreme să-şi îndeplinească îndatoririle lor propriu-zise. Afacerea Irangate, ce a presupus obţinerea de bani pentru un scop şi deturnarea lor pentru un altul, ilegal, nu a fost decât cel mai flagrant exemplu dintre nenumăratele activităţi asemănătoare, clandestine, neconstituţionale şi eşuate. Lumea din exterior, care nu remarcase altceva decât opulenţa economică şi forţa militară a SUA, a devenit conştientă de faptul că această ţară extrem de bogată nu izbutea să aibă grijă de săracii săi, nu-şi putea găsi echilibrul şi nu era capabilă să-şi asigure o guvernare decentă.

Partea păguboasă a acestei prestaţii economice a fost accentuată deoarece, cu toată retorica lui Reagan, politicile externe care transformaseră Statele Unite în cel mai mare datornic al lumii erau foarte greu de justificat. În America Centrală, Statele Unite s-au dovedit incapabile să se descurce cu Nicaragua, în pofida faptului că au apelat la război prin intermediari şi au tăinuit operaţiuni ce încălcau dreptul internaţional (operaţiuni condamnate de Curtea Internaţională de Justiţie). În cea mai mică republică central-americană, El Salvador, în care Reagan promisese, la primul său mandat, că va instaura ordinea,

2. Deficitul de cont extern reprezenta un mic procent – mai mic de 4% – din PIB, dar era un serios semn de îngrijorare, atât timp cât trebuia acoperit din fonduri externe costisitoare. La fiecare trei luni, Statele Unite obţineau mari sume de bani oferind spre vânzare noi bonuri de tezaur. Până la sfârşitul anilor '80, suma totală obţinută în acest fel era de circa 30 miliarde de dolari, un sfert din ea provenind din Japonia.

toate eforturile Statelor Unite, publice sau secrete, de a instala un regim acceptabil, moderat şi de dreapta, au eşuat şi au deschis calea impunerii unei forţe de dreapta extremiste şi brutale. În Panama, după ce s-au făcut că nu văd deplorabilele activităţi ale generalului Manuel Noriega în domeniul traficului de droguri şi chiar după ce i-au plătit acestuia stipendii generoase vreme de circa zece ani, Statele Unite au încercat la început să-l mituiască pentru a părăsi ţara, iar apoi să-l înlăture printr-o conspiraţie cu inamicii acestuia, pentru ca în cele din urmă să apeleze la invazia militară pentru a-l captura sau ucide. Chiar la nivel regional, pentru a nu mai aminti de cel global, Statele Unite au descoperit că e dificil să transformi puterea în rezultate. Cheltuirea unor sume exorbitante de bani pentru promovarea stabilităţii şi democraţiei pe continentul american nu a dus la nici un rezultat.

Ceea ce Statele Unite au pierdut în acei ani a fost nu atât puterea, cât respectul de care se bucuraseră. Respectul pentru conducerea americană, ce atinsese cote înalte în zilele lui Truman şi Eisenhower şi crescuse în timpul scurtei preşedinţii a lui Kennedy, se prăbuşise o dată cu grosolăniile lui Nixon, frivolităţile lui Ford şi inabilităţile lui Carter, pentru a atinge adâncimi neegalate în timpul lui Reagan, probabil cel mai puţin inteligent lider din istoria americană. Nixon a fost considerat, în termeni indulgenţi, ca fiind mai puţin onest, Carter ca regretabil de ineficient şi Reagan ca total inadecvat, iar aceste judecăţi – deşi influenţate uşor de antiamericanismul întotdeauna latent al Europei – nu erau lipsite de relevanţă. Până la finalul preşedinţiei lui Reagan, Marea Britanie era singurul membru al alianţei (în afară, probabil, de Turcia) cu un guvern suficient de loial pentru a-i ignora disfuncţionalităţile sau pentru a rezista tentaţiei de a le exploata. Spania, care intrase în NATO în 1972, insista ca avioanele americane să fie mutate de la bazele din Spania până în 1991. Portugalia încerca să revizuiască înţelegerea care permitea ca insulele Azore să fie utilizate ca bază americană. Grecia, care nu iertase niciodată Statele Unite pentru simpatizarea şi susţinerea coloneilor ce au preluat puterea în 1967 şi au abuzat de ea vreme de şapte ani, solicita un preţ ridicat pentru extinderea acordurilor de închiriere a bazelor navale şi aeriene după 1988. Guvernul danez s-a aflat la câteva voturi de înfrângere din pricina admiterii în porturile daneze a vaselor NATO purtătoare de arme nucleare. Au existat propuneri de reanimare a Uniunii Europei Occidentale, ca o alternativă semiindependentă la NATO: Olanda a propus trimiterea unei forţe comune a UEO[3] în războiul din Golf, dar Marea Britanie, Franţa şi Italia s-au opus acţiunii, ce putea fi interpretată ca un vot de reducere a încrederii faţă de NATO. Chiar şi Marea Britanie s-a aflat pe punctul de protesta oficial atunci când Statele Unite au invadat, fără a anunţa, Grenada, un stat din cadrul Commonwealth-ului. Deşi Margaret Thatcher a permis ca forţele americane staţionate în Marea Britanie să fie utilizate pentru atacarea Libiei, ea a trebuit să facă faţă unor critici neobişnuit de puternice pentru participarea ei la o acţiune evident ilegală.

Însă superioritatea militară a Statelor Unite s-a menţinut, baza lor economică nu a fost afectată iremediabil, iar faptul că Statele Unite nu mai erau, relativ vorbind, puterea

3. Uniunea Europei Occidentale (UEO) a fost creată prin Tratatul de la Bruxelles din 1948. Membrii săi erau Marea Britanie, Franţa şi cele trei ţări din Benelux, care realizaseră deja o uniune economică între ele. Germania Federală şi Italia s-au alăturat UEO în 1952, ca urmare a eşecului propunerilor de înfiinţare a unei Comunităţi Europene a Apărării (CEA).

care fuseseră nu însemna că nu se mai aflau în prim-plan sau că pierduseră poziţia de lider în acest prim-plan. La mijlocul anilor '80, ele deţineau 16% din comerţul mondial, comparativ cu cele 7% ale Japoniei (şi cele 30% ale Comunităţii Europene)[4]. Dacă Statele Unite urmau să se prăbuşească, momentul prăbuşirii nu era tocmai apropiat. Statele Unite nu au cunoscut nici unul dintre dezastrele ce au ameninţat Uniunea Sovietică – colapsul economic şi dezintegrarea –, iar distanţa dintre ele creştea, deoarece noua tehnologie, din ce în ce mai costisitoare, lovea în URSS mai tare decât în Statele Unite. În domeniul militar, Statele Unite aveau relativ puţină nevoie de aliaţi, în Europa sau în altă parte. Trebuiau să-şi limiteze propria extravaganţă inutilă, deoarece contruiseră o putere militară gigantică pe nişte resurse economice mai puţin gigantice. SUA puteau să-şi menţină ritmul sau puteau să-l reducă, însă, dacă îl menţineau, îşi puteau pierde libertatea de acţiune în lume şi probabil, aidoma imperiilor din trecut, puteau avea probleme teribile. Imperiile europene se prăbuşiseră datorită unor estimări eronate similare. În secolul al XVII-lea, un conte spaniol, ducele de Olivares, considerând că războiul era cea mai bună cale de a afirma şi menţine măreţia Spaniei în dauna Franţei, a angajat Spania în nişte eforturi militare extravagante care au eşuat şi de pe urma cărora ţara nu s-a mai refăcut niciodată. În secolul următor, politicile externe excesiv de ambiţioase şi costisitoare au reprezentat una dintre cauzele principale ale Revoluţiei Franceze. În secolul al XIX-lea, oamenii de stat au devenit mai conştienţi de premisele economice ale înfloririi naţionale: Imperiul Britanic s-a format în pofida unor îndoieli persistente privitoare la costurile sale şi a fost abandonat atunci când a devenit clar că resursele pentru menţinerea lui nu mai existau. La mijlocul secolului XX, de Gaulle a retras Franţa din Africa de Nord, deoarece a avut bunul-simţ şi puterea de caracter de a se retrage înainte de a fi dat afară. Cu aceeaşi problemă s-a confruntat ulterior conducerea de stat americană, în acelaşi secol: ce-şi putea permite ţara, dat fiind faptul că puterea este rezultatul ecuaţiei dintre resurse şi angajamente? Atâta timp cât forţa militară a fost factorul principal al viziunii mondiale a Statelor Unite, politica externă americană a fost concepută ca o reacţie la acţiunile şi intenţiile presupuse ale Uniunii Sovietice. De îndată ce competiţia şi consideraţiile economice au căpătat o importanţă egală, politica externă americană va fi concepută nu doar ca răspuns la puterea modestă şi supraevaluată a Uniunii Sovietice, ci şi ca răspuns la forţa economică a Japoniei (cu certitudine) şi, probabil, a Comunităţii Europene.

Constrângerile economice au devenit tot mai presante. Statele Unite au ajuns să-şi recunoască incapacitatea de a acţiona fără sprijin internaţional în chestiunile economice. În probleme militare, alianţa înseamnă înţelegeri cu terţe părţi împotriva URSS, dar în probleme economice cooperarea presupusă nu se realizează împotriva unui adversar, ci împreună cu el. Statele Unite nu pot dirija singure economia mondială, dar este necesar ca această economie să fie dirijată. La fel doreşte şi Japonia. Marile probleme, precum condiţiile comerţului internaţional, investiţiile globale şi datoriile lumii a treia, pot fi abordate numai de aceste două megaputeri, în colaborare. O astfel de colaborare nu este o alianţă militară, de care nici una dintre părţi nu are nevoie, dar implică o înţelegere reciprocă mai profundă, fără de care fiecare putere îşi pune în pericol propria prosperitate. Caracteristica cea mai evidentă a ascensiunii americane spre statutul de putere mondială în cursul secolului XX a fost preluarea poziţiei puterilor europene. Cheia de boltă a

4. Vezi *International Trade Statistics Yearbook, 1985* (United Nations, 1987).

continuării dominaţiei americane în secolul următor va fi capacitatea sa de a opera un parteneriat competitiv cu Japonia, în cadrul căruia competiţia trebuie să fie temperată de necesitatea parteneriatului.

Dar s-ar putea ca japonezii să vadă lucrurile diferit. Tradiţia Japoniei în materie de comportament internaţional este precară, prin urmare anticiparea atitudinii japoneze este riscantă. În ciuda sfârşitului şogunatului din 1867, Japonia a rămas de-a lungul veacului ce a urmat o enclavă culturală distantă şi excentrică. La apogeul său, Marea Britanie a glorificat izolarea insulară, dar izolarea britanică a fost ca o uşă deschisă în comparaţie cu autosuficienţa intelectuală a Japoniei. Puterea japoneză este agresivă fără a fi militară, o situaţie inedită şi deconcertantă şi una care, dacă va fi menţinută cu succes, va marca o schimbare decisivă în desfăşurarea relaţiilor internaţionale. Superputerile recunoscute de la sfârşitul secolului XX şi-au bazat forţele pe arsenale pe care nu şi le puteau permite şi pe care nu le vor putea utiliza niciodată. Japonia, fiind obligată să renunţe la un astfel de arsenal, a descoperit o nouă cale spre putere, dar rămâne ezitantă în privinţa necesităţii de a-şi modera exerciţiul puterii prin cooperare internaţională.

Partea a III-a

Noile modele

Capitolul al IX-lea

Franţa şi Germania: refacere şi colaborare

Europa Occidentală s-a refăcut rapid de pe urma războiului. Aceasta a fost o surpriză. În primii ani postbelici, s-a crezut că Europa de Vest se afla într-o situaţie atât de dezastruoasă încât numai un ajutor masiv american o putea salva de la catastrofă. A fost o exagerare fericită, deoarece astfel a fost furnizată asistenţa americană, care a jucat un rol important în procesul de refacere. A pus bazele unei refaceri care, lipsită de asistenţă, ar fi fost mult mai înceată şi mai grea.

O a doua surpriză a fost remedierea rapidă a relaţiilor franco-germane, adică exact opusul a ceea ce se întâmplase după primul război mondial. Francezii şi germanii au îngropat securea războiului, cu o convingere ce a avut urmări foarte importante. În 1950, aceşti străvechi inamici se aflau deja alături şi adoptau primele măsuri care au condus, în 1957, la crearea Comunităţii Europene. Marea Britanie a respins cu dispreţ Comunitatea, iar apoi i s-a alăturat fără convingere.

Al treilea factor major din Europa Occidentală postbelică a fost alianţa sa cu Statele Unite (şi Canada), prin Pactul Nord-Atlantic din 1949. Această implicare americană în Europa era întemeiată pe presupoziţiile privitoare la forţa sovieticilor şi slăbiciunile europene. Ambele au fost mult exagerate, dar pericolul sovietic permanent şi incapacitatea europeană de a-i rezista au rămas aserţiuni fundamentale şi practic necontestate de-a lungul deceniului ce a urmat. Statele Unite au devenit protectorul Europei Occidentale şi Mediteraneene. Europenii ar fi preferat să trăiască fără tutore. Erau obişnuiţi să se descurce singuri, dar pentru moment nu se mai simţeau în stare.

Dintre aceşti trei factori remarcabili – refacerea postbelică, reconcilierea franco-germană şi tutela americană –, primul a depins de Planul Marshall, care reprezenta în sine o turnură spontană şi neaşteptată a evenimentelor, nu numai pentru că era remarcabil de generos, ci şi pentru că era o abatere de la tendinţa generală a politicii economice americane: viziunea de la Bretton Woods (descrisă anterior) a unui sistem nediscriminatoriu şi nepreferenţial, bazat pe comerţ liber şi monede convertibile. Această viziune nu era atractivă, din diverse motive, pentru Uniunea Sovietică şi pentru Europa Occidentală (iar ulterior nici pentru lumea a treia, când aceasta a luat fiinţă şi a solicitat pentru comerţul şi industriile ei firave un tratament preferenţial, pe care europenii erau mai dispuşi decât americanii să-l acorde). Uniunea Sovietică era neîncrezătoare în modelul american nu atât din raţiuni economice, cât din motive politice şi ideologice: prefera *in suo orbe* propriul sistem, autarhic sau aproape autarhic. Europa de Vest nu era pregătită pentru modelul integral Bretton Woods. Avea nevoie urgentă de ajutor şi de spaţiu de mişcare,

pentru a se putea simţi suficient de puternică, abia apoi reuşind să acţioneze în cadrul unei ordini economice liberale postbelice. Ulterior, când şi-a recăpătat încrederea în sine, a creat prin Comunitatea Europeană un subsistem cooperativ din punct de vedere intern, dar concurenţial din punct de vedere extern, în special faţă de Statele Unite.

În 1945, planurile americane erau, în ochii europenilor, prea exacte şi, înainte de orice, premature. Britanicii, deşi ataşaţi atavic şi raţional de o ordine liberală, o abandonaseră de nevoie în anii '30, iar constrângerile sporiseră. Ceilalţi europeni erau preocupaţi chiar şi mai acut de disfuncţionalităţile economice imediate. De aceea, embrionara Organizaţie Internaţională a Comerţului a fost atât de condiţionată înainte de a se înfiinţa încât înşişi americanii au respins-o şi au acceptat în schimb ceea ce s-a dovedit a fi un program în permanentă definire, cu multiple negocieri tarifare, compensaţii şi reduceri de taxe vamale, toate sub auspiciile Acordului General pentru Tarife şi Comerţ (GATT)[1]. Oricare ar fi fost virtuţile schemei americane, europenii s-au temut că toate avantajele vor fi culese de Statele Unite, asta dacă nu se introducea un regim de tranziţie, în timpul căruia cele mai grave perturbări şi pagube din perioada războiului (de care Statele Unite scăpaseră) ar fi putut fi remediate. Vest-europenii se considerau liberali, însă la timpul viitor.

Planul Marshall a fost o acceptare implicită de către Statele Unite a acestor cereri. A fost conceput ca o derogare excepţională şi de scurtă durată de la modelul conceput la Bretton Woods. Planul, aşa cum a fost propus de secretarul de stat al Statelor Unite, George C. Marshall, era o ofertă de ajutor financiar pentru întreaga Europă – reprezentând în mare parte daruri nerambursabile – pe o perioadă limitată la patru ani: 1947-1951. (Durata sa a fost ulterior extinsă în anumite privinţe. Sumele nerambursabile au totalizat 17 miliarde dolari.) Scopul său primordial a fost refacerea şi reabilitarea activităţilor industriale, agricole şi financiare, în special în Germania de Vest. Al doilea scop, ce a apărut ca o consecinţă utilă, nu ca o condiţie prealabilă, viza încurajarea integrării europene, indiferent ce ar fi ajuns ea să însemne. Americanii obosiseră să se ocupe separat de mai multe state diferite, considerând că unitatea care fusese atât de fructuoasă în America de Nord trebuia să fie la fel de benefică pentru Europa, dacă europenii puteau fi obligaţi sau înghiontiţi să renunţe la insignifiantele lor reminiscenţe istorice şi făcuţi să-şi vadă regiunea ca un întreg.

În privinţa ţelului său economic primordial, acela de utiliza bani americani pentru readucerea Europei pe propriile picioare şi pentru relansarea activităţii sale economice,

1. GATT, semnat în 1947 de 23 de state ca o măsură interimară, a devenit un instrument eficient pentru extinderea comerţului, iar numărul statelor membre a sporit de patru ori până în anii '80. GATT a promovat şi monitorizat o multitudine de reduceri de tarife vamale între anumiţi membri, reduceri ce erau apoi extinse asupra tuturor membrilor, cu anumite clauze de excepţie aplicabile în circumstanţe bine definite. S-a recunoscut dreptul membrilor unei uniuni vamale de a-şi acorda un regim preferenţial unul altuia dacă era respectată condiţia ca tariful vamal extern al uniunii să nu depăşească media tarifelor din câteva ţări membre la data înfiinţării uniunii. S-a recunoscut, începând cu anii '60, dreptul statelor în curs de dezvoltare de a fi excluse de la principiul reciprocităţii. Până în anii '80, acordul s-a concentrat asupra comerţului cu bunuri şi materiale industriale, iar apoi şi-a îndreptat atenţia spre produsele agricole, servicii şi proprietatea intelectuală şi a fost adus aproape de blocaj din cauza conflictului din domeniul agriculturii dintre Comunitatea Europeană şi, de cealaltă parte, Statele Unite şi alte ţări exportatoare de alimente.

Planul Marshall a fost un succes deplin. Banii au fost furnizaţi cu generozitate, ei venind pe un sol roditor, deoarece europenilor nu le lipseau necesarele abilităţi administrative şi de muncă. Însă în privinţa ţelurilor mai generale, planul a fost atrofiat din start. Pe lângă refuzul sovietic de a participa sau de a permite vreunuia dintre statele-satelit să participe la el, britanicii au reuşit şi ei să distrugă aspectele supranaţionale şi s-au asigurat că organismul ce recepţiona fondurile era un comitet interguvernamental, nu o autoritate supranaţională, aşa cum plănuiseră americanii. (Acest Comitet – ulterior Organizaţia – pentru Cooperare Economică Europeană şi-a început activitatea cu 16 membri europeni şi doi observatori nord-americani. A fost transformat în 1960 în Organizaţia pentru Cooperare Economică şi Dezvoltare, în cadrul căreia Statele Unite, Canada şi Japonia erau membri cu drepturi depline: OCEE a devenit OCED.) Această reacţie britanică instinctivă a fost în principal una naţionalistă, o inabilitate şi un refuz de a concepe guvernarea ca fiind localizată undeva în afara statului suveran tradiţional. De asemenea, ea datora ceva şi reticenţei unui stat şubrezit în faţa ideii de a fi curajos pe mai multe planuri în acelaşi timp. Opoziţia britanică faţă de integrarea europeană sau faţă de orice formă de colaborare care să implice integrarea i-a nedumerit şi i-a iritat pe americani şi s-a menţinut ca un semiton discordant în partea americană a relaţiilor anglo-americane.

Dintre principalele trei state din Europa Occidentală, unul – Marea Britanie – era rănit, dar triumfător, al doilea – Franţa – cunoscuse extremele ruşinii şi euforiei, iar cel de-al treilea – Germania de Vest – a trecut rapid de la subjugare la conducere.

Refacerea Franţei, deşi salutată cu mai puţină uimire decât legendara reconstrucţie vest-germană, nu a fost mai puţin remarcabilă. Degradarea Franţei fusese şi materială, şi psihologică, şi avea rădăcini adânci. Franţa pierdea teren încă dinainte de primul război mondial. Populaţia sa rămânea constantă, iar din acest motiv forţa de muncă, rurală şi urbană, se afla într-un relativ declin. A fost (alături de Belgia) cea mai afectată ţară occidentală în materie de distrugeri în primul război mondial, război care a făcut ravagii în zona industrializată din nord-est şi în moralul naţiunii. În anii '20, reforma monetară şi o anumită afluenţă de resurse financiare, cuplate cu reforme economice (inclusiv începuturile reformei agricole prin unirea fermelor în unităţi mai mari), au dat naştere la speranţe care nu au supravieţuit însă marii crize economice. După şocurile celui de-al doilea război mondial, Franţa a făcut o tentativă eşuată şi costisitoare de a-şi recupera imperiul colonial şi părea în situaţia de a retrăi instabilitatea politică şi parlamentară din perioada interbelică, agravată şi de o inflaţie severă. Semnalele mai încurajatoare nu erau vizibile, dar existau: o populaţie în creştere (după o lungă perioadă de stagnare) şi un transfer de populaţie din mediul rural ce a furnizat o nouă bază demografică în mediul urban, susţinând astfel relansarea şi progresul în domeniul industrial.

Pentru a recupera o parte din statutul şi echilibrul său de dinainte de război, Franţa trebuia să elimine cele mai nefericite consecinţe ale umilinţei şi divizării naţionale, să-şi restructureze şi să-şi extindă baza materială şi să-şi reducă angajamentele mai vechi, pentru a le adapta resurselor disponibile. În toate aceste aspecte s-a ajuns într-o bună măsură la reuşită, datorită unei combinaţii excepţionale: pe de o parte s-a reuşit menţinerea unor valori substanţiale în domeniul educaţiei, al resurselor materiale şi al capacităţilor tehnice şi administrative, în ciuda anilor grei prin care au trecut francezii, iar pe de altă parte a fost meritul liderilor Franţei. Franţa a găsit în de Gaulle unicul european care, în secolul XX, putea pretinde că era urmaşul faimoşilor oameni de stat

din secolul precedent, cei a căror activitate politică era bazată pe un pragmatism inteligent şi echilibrat şi a căror dragoste de patrie, extrem de intensă, nu a fost întunecată de ambiţii deşarte.

În timpul războiului, de Gaulle a stors fiecare avantaj posibil, oricât de mic, dintr-o situaţie disperat de vulnerabilă. El nu se afla în relaţii bune cu nimeni din cei cu un statut comparabil cu al său. Churchill, deşi mai puţin paranoic decât Roosevelt în privinţa lui de Gaulle, nu a fost niciodată în relaţii personale bune cu el, a fost întotdeauna dispus să subordoneze interesele franceze capriciilor americane şi a tratat Franţa ca pe un element secundar într-o Europă a viitorului. De Gaulle, pe de altă parte, a insistat asupra faptului că Franţa era permanent un factor major şi nu a ezitat să-i admonesteze pe liderii americani şi britanici atunci când aceştia l-au obstrucţionat. Churchill a admis cu greutate – iar Roosevelt cu şi mai mare greutate – că de Gaulle era personalitatea dominantă printre francezii antigermani sau „francezii liberi", aşa cum mai erau ei numiţi, şi ambii au încercat să evite recunoaşterea Comitetului Francez de Eliberare Naţională de la Alger, dacă nu-l puteau utiliza pentru limitarea libertăţii de acţiune a lui de Gaulle. Aceştia n-au remarcat faptul că neîncrederea evidentă a lui de Gaulle faţă de ei (care i-a indignat) se datora în bună măsură legăturilor lor cu amiralul Darlan, mâna dreaptă a lui Pétain, şi cu generalul Giraud, pe care îl doreau ca înlocuitor al lui de Gaulle. Cât timp a durat războiul, de Gaulle a fost ca un peşte mare într-o baltă mică, un fel de personalitate care scoate la iveală ce este mai rău din alte personalităţi, un soi de mică baltă ce nu seacă, dar se află pe punctul de a da în clocot şi de a se revărsa. În toate aceste probleme, Churchill şi Roosevelt au dat dovadă de miopie, spre deosebire de colegii lor de rang inferior (Eden, spre exemplu), care nu erau doar francofoni din punct de vedere emoţional, ci şi mai realişti şi mai atenţi la viitorul rol al Franţei în Europa. Neîncrederea acestor aliaţi a supravieţuit morţii lor.

Încă din timpul războiului, de Gaulle şi-a concentrat atenţia mult mai mult decât Roosevelt şi mai mult chiar decât Churchill, la ce urma să se întâmple după finalul conflagraţiei. Dintre problemele existente, cea mai importantă era de departe aceea a unităţii naţionale. Ea era ameninţată pe două niveluri. În primul rând, exista rana deschisă a urii dintre regimul de la Vichy şi Rezistenţă, dintre colaboraţioniştii care nu erau consideraţi altceva decât trădători şi cei care respinseseră capitularea din 1940 şi erau văzuţi ca nişte veritabili eroi. Însă, în al doilea rând, divizarea în Franţa era mai veche decât această ruptură. În calitatea sa de ţară unde se desfăşurase Revoluţia Franceză, Franţa continuase vreme de un secol şi jumătate să manifeste (şi chiar să aţâţe cu o tenacitate particulară) discordia dintre stânga şi dreapta, generată şi denumită astfel de Revoluţie. Alimentată sâcâitor de eşecurile din anii interbelici, animozitatea a fost accentuată şi mai mult de prăbuşirea din 1940, de dezbaterea cu privire la cei ce purtau responsabilitatea şi de opoziţia faţă de regimul de la Vichy, vârful de lance al stângii fiind reprezentat (după un interval de tăcere echivocă) de Partidul Comunist, ce pretindea că leagă moştenirea lui 1789 de cea a lui 1917. Însă mişcarea franceză de rezistenţă împotriva germanilor şi succesorii regimului de la Vichy au ajuns să recunoască un lider unic, care nu era comunist şi nici măcar de stânga, ci un general naţionalist şi un patriot de modă veche.

În realitate, Franţa încetase să mai fie o ţară revoluţionară. Până în secolul XX, Revoluţia Franceză devenise o sursă de inspiraţie mai mult pentru persoane din afara

Europei decât pentru europeni. Chiar şi în Franţa se păstra mai degrabă o imagine romantică decât una plauzibilă în privinţa reputaţiei sale revoluţionare. Cu toate că proasta conducere a celei de-a Treia Republici semănase cu proasta conducere a acelui *ancien régime* care precipitase Revoluţia şi cu toate că resentimentele din anii regimului de la Vichy reanimaseră animozitatea tradiţională dintre stânga şi dreapta, exista destulă forţă în aceste emoţii pentru a renaşte atmosfera revoluţionară, însă nu suficientă forţă pentru a crea o situaţie cu adevărat revoluţionară. Temerile – sau speranţele – privitoare la o tentativă comunistă de a cuceri puterea *à la 1917* erau ridicol de nefondate: susţinerea populară era prea redusă şi, în orice caz, armata se afla în tabăra cealaltă. După ce de Gaulle a calmat emoţiile, ele au dispărut pentru totdeauna. „Evenimentele" din 1968, în special acţiunile studenţilor de la Paris, au fost o licărire întârziată a grandorii trecutului. Opinia conform căreia ele anunţau revoluţia era complet neplauzibilă chiar şi la acea vreme. Impactul politic al studenţilor a fost, în bine sau în rău, unul neglijabil. Franţa era în continuare divizată între dreapta şi stânga, dar, aidoma altor ţări occidentale, manifestările extraparlamentare ale acestei diviziuni erau grevele şi alte forme de conflict industrial modern.

Aceasta nu înseamnă că trebuie să negăm puternicul rol personal al lui de Gaulle, ci doar că insistăm asupra faptului că a fost jucat pe o scenă care, oricât de animată şi plină de manifeste, nu era una unde se ridicau baricade. Nici în politica sa, nici în domeniul economic, Franţa nu era atât de învechită pe cât erau obişnuiţi să creadă mulţi neiniţiaţi. Sarcina lui de Gaulle, în vremea eliberării din 1944, era aceea de a reuni şi relansa Franţa. Realizările sale au fost menţinerea unităţii forţelor anti-Vichy, calmarea dorinţei de răzbunare a Rezistenţei triumfătoare şi contracararea unui plan anglo-american de a trata Franţa ca pe un teritoriu ocupat. Prin credinţa sa înverşunată în destinul Franţei, combinată cu o manifestare pronunţată, dar bine gândită, a autorităţii, el a animat o renaştere spirituală ce a supravieţuit unei reveniri la gâlveava politică în anii '50 şi a pus bazele unei noi încrederi în sine, fără de care Franţa nici nu ar fi putut deschide calea aplanării vechiului conflict franco-german, nici nu ar fi acceptat sfârşitul imperiului său în Asia şi Africa.

De Gaulle trebuia să-şi apere autoritatea pe două fronturi: pe planul intern şi pe cel internaţional. În 1944, americanii şi britanicii au intenţionat să trateze Franţa, aşa cum trataseră Italia cu un an mai devreme, ca pe o altă porţiune din Europa eliberată, cu administratori regionali numiţi de ei şi cu o nouă monedă, concepută şi tipărită în secret în Anglia, dar de Gaulle le-a luat-o înainte şi şi-a asumat de drept prerogativele guvernării. În acelaşi an, a mers la Moscova, iar după vizita sa şeful comuniştilor francezi, Maurice Thorez, care stătuse acolo în timpul războiului, s-a întors în Franţa, dar nu a contestat preeminenţa naţională a lui de Gaulle. În Franţa, ultimele etape ale războiului au fost însoţite de brutalitate, crime şi justiţie (sau injustiţie) sumară, dar situaţia a fost rapid pusă sub control, iar domnia legii – impusă: victimele răzbunării haotice şi ale legii linşajului au fost mult mai puţine decât cele condamnate de tribunalele civile şi militare, a căror jurisdicţie putea fi pusă sub semnul întrebării, dar ale căror sentinţe nu au fost contestate pe scară largă. Însă principala sarcină rămânea restaurarea bazei materiale a ţării şi adaptarea angajamentelor Franţei, pe plan intern şi internaţional, la capacităţile ţării.

Prima jumătate a acestei sarcini – refacerea şi reorientarea economiei – a fost dirijată de Planul de Modernizare (sau Planul Monnet), iar cea de-a doua de abandonarea

imperiului. Ambele tentative au reuşit atât de bine încât, o generaţie mai târziu şi în ciuda unor urcuşuri şi coborâşuri, Franţa era una dintre foarte puţinele puteri nucleare independente din lume.

Renunţarea la imperiu, adică jumătatea negativă, a fost întârziată de o atitudine ambivalentă, în special în cazul Indochinei franceze, unde intenţia iniţială de plecare a fost părăsită, iar încercarea nefericită de a rămâne pe poziţii a tulburat profund Franţa în anii '50 şi a deschis calea pentru o şi mai nefericită tentativă americană de a se implica pe continentul asiatic. În cele din urmă însă, pierderea Indochinei franceze şi deciziile luate de către Pierre Mendès-France şi de Gaulle, de abandonare a Tunisiei şi, respectiv, a Algeriei, au scăpat Franţa de poveri materiale şi psihologice pe care nu şi le mai putea permite. Cu toate că Franţa a fost mai lentă decât Marea Britanie în privinţa renunţării la imperiu, ea a realizat totuşi o reajustare mai completă, aşa cum aveau să demonstreze tribulaţiile britanice din Rhodesia şi Irlanda.

Aspectul pozitiv al refacerii franceze a fost cel economic. Refacerea economică a început imediat şi s-a menţinut, în ciuda bâjbâielilor politice. Războiul redusese producţia franceză cu două treimi, dar în doi ani de la eliberarea din vara lui 1944, 90 de procente din această prăbuşire fuseseră recuperate. Franţa se găsea din nou pe drumul spre atingerea nivelurilor antebelice de activitate economică, asta cu mai bine de doi ani înainte de anunţarea planului Marshall. Totuşi, din punct de vedere politic, ţara a căzut din nou în stagnare şi, pentru o vreme, chiar în reacţionarism. Un şir de coaliţii instabile au reiterat descurajarea antebelică pe plan intern şi neîncrederea pe plan extern. Puterea politică a revenit dreptei (un fost ministru al regimului de la Vichy, Antoine Pinay, a devenit premier în 1952), până când mişcarea poujadistă a dezbinat dreapta şi astfel stânga a revenit la putere în 1956-1957. De Gaulle s-a retras din viaţa politică şi de la Paris în semn de dezgust, dar s-a întors în 1958 pentru a servi o nouă porţie de zece ani, timp în care a încheiat decolonizarea şi a continuat reconcilierea cu Germania, începută de Robert Schuman. S-a retras definitiv în 1969, după ce a gestionat eronat „evenimentele" din 1968 şi a făcut o încercare nepotrivită de a obţine abolirea Senatului (pe care nu-l agrea) în cadrul unui proiect de reformă a administraţiei locale.

În ultima perioadă în care s-a aflat la putere, de Gaulle a dominat dreapta şi şi-a atras voturi şi din afara cercului de votanţi fideli. După plecarea sa, gaullismul a încetat să mai fie o forţă politică identificabilă, deşi diverse forţe politice i-au revendicat numele şi moştenirea. Moştenitorul oficial al lui de Gaulle, Jacques Chaban-Delmas, a fost înlăturat de Valéry Giscard d'Estaing, care a devenit preşedinte, dar i-a lipsit influenţa lui de Gaulle asupra întregii drepte. El a pierdut şi susţinerea clasei muncitoare, care îl susţinuse pe de Gaulle. Aceste voturi i-au revenit Partidului Socialist, pe care François Mitterand îl reforma cu scopul de a-i înlocui pe comunişti în postura de principală voce a stângii. Mitterand a fost un lider de o inteligenţă considerabilă şi de o şiretenie la fel de mare, prima calitate fiindu-i remarcată în special de susţinători, iar cea de-a doua de adversari. De asemenea, Mitterand era răbdător şi, cu toate că în 1978 stânga unită a fost surclasată în alegeri, iar alianţa socialisto-comunistă s-a destrămat, la vot Mitterand i-a depăşit pe comunişti peste tot, cu excepţia câtorva citadele urbane, el continuând apoi prin câştigarea alegerilor prezidenţiale din 1981 şi 1988. După ce a ajuns la putere, s-a menţinut acolo. Ajuns preşedinte la puţin peste un an de zile după ce Margaret Thatcher îşi începuse remarcabila sa perioadă de guvernare în Marea Britanie, el a rămas la putere încă mulţi

ani după ce ea părăsise postul de prim-ministru. În 1989, când a sărbătorit al doilea centenar al căderii Bastiliei, a demonstrat că Franţa rămăsese fidelă Revoluţiei, dar nu revoluţiei. În afară de periferia *la vieille France* – nostalgică, snoabă, paternalistă, vag fascistă –, Franţa era de la dreapta la stânga o ţară stabilă şi prosperă, cu o mare parte din industrie modernizată, cu o agricultură restrânsă, cu un sistem administrativ puternic centralizat şi în armonie cu loialităţile regionale înfloritoare şi cu oraşe şi localităţi provinciale mândre de dinamismul lor. Cei excluşi din punct de vedere social – victime ale sărăciei sau ale prejudecăţilor rasiale – reprezentau o pată în acest peisaj civilizat. Educaţia, în special în universităţi, a fost subiectul unor critici permanente şi al unor revolte violente ocazionale. Criminalitatea urbană şi comportamentul poliţiei erau dezagreabile şi deveneau şi mai dezagreabile. Însă Franţa ajunsese suficient de unită şi de eficientă pentru a se dispensa de grandilocvenţa lui de Gaulle pentru a-şi readuce ţara pe drumul spre încrederea internă şi prestigiul internaţional şi identificase în alianţa cu Germania Federală cheia pentru obţinerea unei poziţii dominante în dirijarea politicilor europene.

De-a lungul deceniilor postbelice, economia franceză a fost direcţionată şi întinerită prin intermediul planului Monnet, mai precis printr-o succesiune de planuri cincinale (cel de-al treilea a fost un plan trienal pentru perioada 1958-1961) prin care statul a exercitat un control general şi discret. Aşa cum s-a întâmplat după 1919, la fel au stat lucrurile şi după 1945, guvernele franceze trebuind să facă faţă unor probleme economice serioase pe care au dorit să le rezolve fără a abandona tradiţia franceză privitoare la grija faţă de oamenii simpli. Solicitarea unor daune de război considerabile, în 1919, fusese o cale de a evita impozitarea micilor fermieri şi a micilor întreprinzători. Refuzul din 1945 de a realiza o reformă monetară sau de a anula acumulările de monedă de hârtie din timpul războiului a avut aceeaşi motivaţie şi a alimentat inflaţia până când Antoine Pinay a blocat creşterea preţurilor, blocând în felul acesta totul – clasicul remediu malign al dreptei. Prin Planul Monnet, Franţa a găsit o cale de mijloc, deşi unul din efectele imediate a fost protestul poujadiştilor, care şi-au atras 2,5 milioane de voturi la alegerile din 1956. Planul consta din înfiinţarea unui modest departament de stat, care aborda diverse sectoare economice prin stabilirea unor principii directoare generale ce trebuiau respectate şi de întreprinderile private, şi de cele aflate în proprietatea statului. La centru, principala preocupare a echipei de planificare era stabilirea priorităţilor pentru refacerea progresivă a tuturor sectoarelor, dar respectivul departament nu a fixat ţinte sau norme nici chiar în domeniile selectate. Treaba sa viza alocarea resurselor atunci când aceste resurse nu erau suficiente pentru satisfacerea simultană şi imediată a tuturor sectoarelor şi el trebuia să decidă cine are prioritate. Al doilea plan (1952-1957) a acordat o atenţie specială educaţiei, cercetării, pregătirii profesionale şi studiului pieţei, iar planurile ulterioare şi-au extins treptat aria de interes dincolo de domeniile strict economice, ajungând până la „statul asistenţial", şi la politici sociale concepute de stat şi finanţate de patroni şi angajaţi. Sub o astfel de supraveghere, economia franceză a crescut în anii '50 cu o rată medie anuală de 4,5%, iar în anii '60 de 5,8%, o performanţă ce i-a uimit pe vecinii şi aliaţii Franţei, ca şi pe mulţi dintre francezi. Disensiunile postbelice privitoare la redactarea unei noi constituţii, retragerea precipitată a lui de Gaulle şi instabilitatea guvernelor celei de-a Patra Republici confirmaseră opiniile europene potrivit cărora Franţa era un caz fără speranţă, ultima ţară de la care restul Europei aştepta iniţiative în sfera economică. Însă în 1950 ministrul de Externe francez

Robert Schuman a făcut o propunere de cea mai mare semnificaţie. A propus ca Franţa şi Germania Federală (dar şi alte state) să-şi alăture industria carboniferă şi cea a oţelului sub o unică autoritate internaţională.

Acesta era un prim pas în domeniul planificării internaţionale a industriei (nu şi a comerţului). Era direcţionat în mod explicit spre o integrare şi cooperare economică mai largă, în sensul includerii mai multor ţări şi mai multor industrii. La fel de explicită era şi intenţia politică: în primul rând să pună capăt ostilităţii franco-germane şi apoi să stimuleze o uniune între statele europene, extinzând colaborarea economică spre ceva de genul unei confederaţii politice. În 1950, războiul tocmai încheiat domina minţile tuturora, iar amintirea sa a fost una din motivaţiile planului Schuman. O alta ţinea de calcul: de vreme ce Statele Unite manifestau o părtinire evidentă în privinţa reabilitării şi reînarmării Germaniei de Vest, Franţa nu-şi putea permite să persevereze pe o direcţie antigermană. Însă al treilea motiv era legat de noul val de optimism ce se răspândea în Europa Occidentală. Italia, spre exemplu, s-a alăturat Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului, cu toate că nu dispunea nici de cărbune, nici de oţel. Al doilea război mondial, ca şi primul, a declanşat o dorinţă fervent㠠de a preveni o altă conflagraţie, dar mijloacele erau de această dată diferite – nu secătuirea învinşilor, la care sperase Clemenceau, ci transformarea adversităţii într-o indisolubilă împărtăşire a aceleiaşi sorţi. Astfel, repulsia postbelică faţă de război urma să producă un avantaj permanent. Este probabil judicios să considerăm că Europa Occidentală a scăpat de cauzele declanşatoare de conflicte între unele dintre statele sale la începutul secolului XX, că şi-a dat seama de această şansă şi s-a bazat pe ea după mijlocul veacului. Aceasta este una dintre diferenţele existente între cele două jumătăţi ale continentului. În Europa Răsăriteană, după 1945, războiul a devenit ceva îndepărtat, dar nu a fost eliminat definitiv, deoarece principala garanţie a păcii era controlul Uniunii Sovietice asupra acţiunilor statelor-satelit, nu înlăturarea vechilor lor dispute şi a disensiunilor interne.

Planul Schuman, care a devenit operaţional în 1952, şi urmaşii săi, inclusiv Comunitatea Economică Europeană, creată prin tratat în 1957, au reprezentat dovezi ale aspiraţiilor paşnice şi onorabile ale celor doi inamici patentaţi, Franţa şi Germania. De asemenea, au reprezentat dovezi ale regăsitei lor importanţe economice şi, în consecinţă, ale capacităţii şi ambiţiilor lor politice renăscute. Dacă tiparul Europei urma să se schimbe, impulsul trebuia să vină de la un exemplu franco-german convingător.

În Franţa, ca şi în alte părţi, anii '70 şi '80 au fost un test al aptitudinilor şi stăpânirii de sine în domeniul economic. Inflaţia a pus în pericol nivelul de trai al oamenilor, supravieţuirea afacerilor şi implicarea guvernului ca factor reglator al activităţii economice. I s-a răspuns prin deflaţie, ceea ce a afectat afacerile şi numărul locurilor de muncă. Când remediul şi-a dovedit ineficacitatea, un nou prim-ministru, Raymond Barre (1976), a promovat o reorganizare mai coerentă (*perestroika avant la lettre*): mai puţină implicare de la centru în chestiunile economice şi un imbold spre eficienţă, alternativa fiind închiderea porţilor. Inflaţia nu a mai fost ţinută sub control, iar Barre a obţinut un echilibru nu tocmai corespunzător, dar nici dezastruos. Acelaşi *dirigisme* modificat a fost adoptat de guvernul socialist ce a ajuns la putere în 1981. El nu s-a dovedit capabil să prevină noi creşteri ale ratelor inflaţiei şi, respectiv, ale şomajului, însă creşterile nu au fost periculoase.

Recesiunea ce a început după 1973, o dată cu cvadriplarea preţului petrolului şi sporirea preţurilor altor materii prime, a obstrucţionat progresul economiei franceze şi

a ştirbit optimismul francez. De asemenea, a pus o problemă specială pentru o ţară care se afla în tranziţie. Activităţile tradiţionale, inclusiv agricultura, deja puse în pericol de schimbare, au fost şi mai ameninţate din pricina crizei. Industriile mai noi, de care urma să depindă Franţa modernă, nu erau încă nici stabilizate complet, nici suficient de dezvoltate pentru a putea concura cu cele echivalente din Germania. În timp ce activităţile tradiţionale, deja ameninţate, erau şi mai periclitate de accelerarea includerii într-o economie europeană integrată, activităţile moderne îşi căutau din ce în ce mai mult salvarea în extinderea promisă a Comunităţii. În anii '80, aceste temeri şi disensiuni şi-au găsit o expresie politică, deoarece o parte a Franţei a votat pentru conservatorismul nostalgic sau şovin (a cărui manifestare extremă, pe lângă faptul că era rasistă, a fost Frontul Naţional al lui Le Pen), dar cea mai mare parte a votat pentru partidele de centru-dreapta sau stânga, care, deşi necoordonate, au încurajat speranţele cu privire la o expansiune economică continuă, ceea ce presupunea atât existenţa unei ordini economice mondiale stabile (care nu putea fi garantată), cât şi transformarea în continuare a relaţiei franco-germane din conflict în parteneriat. Franţa are acum un PIB mai mare decât cel al Marii Britanii, pe total şi pe cap de locuitor, s-a descurcat mai bine în avatarurile anilor '70 şi '80, dar nu şi-a rezolvat complet problema acumulării de industrii învechite, iar politica sa militară cvasiindependentă – deşi consumă doar 4% din PIB – a devenit prea costisitoare pentru a fi menţinută alături de angajamentele externe continue şi de solicitările sociale interne.

Circumstanţele din 1945 ar fi putut crea o axă franco-britanică, dar nu s-a întâmplat aşa. Ambele ţări suferiseră mult şi supravieţuiseră ; ambele îşi pierduseră sau îşi pierdeau practic marile imperii. Erau pionierii naţionalismului în Europa, cu o tradiţie a conştiinţei de sine politice datând din vremea Războiului de 100 de ani din Evul Mediu, şi au fost singurele ţări europene (cu excepţia Uniunii Sovietice) care au reuşit să se doteze cu arme nucleare imediat după război. Însă, la fel ca după primul război mondial, au adoptat în scurt timp cadenţe diferite şi au uitat de simpatia reciprocă. Preocupările lor externe cele mai urgente erau decolonizarea şi relaţiile cu Statele Unite. În ceea ce priveşte decolonizarea britanică, acceptată la început cu reţineri, dar apoi executată eficient, ea a reprezentat sfârşitul unei epoci şi al unui statut. A lăsat un gol ce nu a putut fi umplut corespunzător de către noul Commonwealth, care, în ochii britanicilor, era o umbră şi o amintire dureroasă a ceva cu mult mai mândru şi mai grandios şi în nici un caz o sursă de putere. Francezii au fost mai abili şi mai aventuroşi. Ar fi vrut să facă din sfârşitul imperiului nimic altceva decât o modificare de suprafaţă, ce le-ar fi permis să-şi menţină influenţa şi prestigiul doar cu preţul abandonării dominaţiei formale. Deoarece au fost divizaţi, au eşuat în Asia, dar s-au bucurat de un oarecare succes în Africa şi chiar au atras foste colonii britanice pe orbita Africii de Vest francofone. În privinţa Statelor Unite, liderii francezi din toate partidele s-au uitat chiorâş la pretenţia britanică de a avea o relaţie specială cu Statele Unite şi la politica de implicare permanentă a puterii americane în chestiunile europene, preponderentă în cea mai mare parte a Europei Occidentale. Aceasta era o poziţie hazardată, deoarece în Europa era absolută nevoie de ajutorul american – cel financiar pentru câţiva ani, iar cel militar pe o perioadă mai lungă. Cu toate acestea, Franţa, jucând ca şi cum ar fi dispus de o putere ce nu a fost niciodată atât de mare pe cât s-a susţinut, i-a ţinut pe americani la distanţă şi a patronat o nouă Europă Occidentală, în cadrul căreia ea era un lider indubitabil, iar Statele Unite – un

outsider. Pentru această politică, detestată de britanici, o alianţă strânsă cu Germania Federală era esenţială. La început ea a fost îndoielnică, deoarece Konrad Adenauer, a cărui autoritate politică în Germania Federală a fost incontestabilă vreme de mai bine de un deceniu, a debutat prin a se plasa fără rezerve în tabăra americană, dar un acord de Gaulle-Adenauer, realizat la momentul oportun, a eliberat parţial RFG de totala dependenţă faţă de Statele Unite, iar acest acord a fost urmat de o întâlnire între doi oameni de spirit, Giscard d'Estaing şi Helmut Schmidt, doi lideri excepţional de inteligenţi (fiecare fiind conştient de superioritatea sa intelectuală). De asemenea, ambii au manifestat un dispreţ faţă de Margaret Thatcher, care, combinat cu neîncrederea acesteia în lumea europeană despre care cunoştea prea puţine lucruri, a cimentat alianţa continentală franco-germană.

Germania, spre deosebire de Franţa, fusese de la început optimistă şi încununată de succes, chiar de la apariţia sa în 1870 (cu toate agitaţiile din anii '20), de aceea principala sa necesitate postbelică a fost să-şi recapete poziţia pe care o deţinuse în Europa şi în lumea de dinainte de război. În timp ce Franţa şi Marea Britanie fuseseră de-a lungul secolului într-un declin relativ şi trebuiau să-şi restructureze economiile, Germania de Vest trebuia să-şi repare distrugerile – distrugeri grele, dar pentru a căror remediere erau disponibile fonduri externe considerabile şi abilităţi profesionale interne. Înfrângerea şi capitularea completă a Germaniei, în 1945, a inclus – aşa cum nu s-a întâmplat în 1918 – şi înfrângerea indubitabilă a armatelor sale, precum şi eliminarea lor din politica germană pentru cel puţin o generaţie şi, probabil, mai mult. Guvernele Republicii de la Weimar şi guvernul lui Hitler depinseseră de armată. Guvernele noii Republici Federale Germane nu s-au aflat în aceeaşi situaţie. Chiar recăpătarea *Wehrhoheit*-ului (dreptul de a deţine arme) nu a repus armata în postura sa tradiţională în cadrul guvernării Germaniei. Mai curând dimpotrivă, deoarece negarea *Wehrhoheit*-ului prin Tratatul de la Versailles fusese un element major în favoarea impunerii unui caracter militarist al guvernelor Republicii de la Weimar şi a facilita ascensiunea lui Hitler.

Pentru vecinii Germaniei, mai importantă decât înfrângerea armatei germane a fost exorcizarea spiritului său militarist. O ameninţare militară directă reprezenta o imposibilitate temporară, dar aceasta se mai întâmplase şi înainte. Perioada de verificare urma să cuprindă anii când statutul şi capacitatea Germaniei rămâneau umbrite de trecutul său agresiv – o Germanie înjosită, chiar terorizată de acel trecut, dornică de reabilitare, dependentă de alţii pentru începutul refacerii, gândindu-se la un viitor pe care nu avea puterea să-l contureze. Din perspectivă europeană, această chestiune nu era încă decisă când americanii, după izbucnirea războiului din Coreea, s-au hotărât să reconstruiască un stat german puternic şi să-l înarmeze, dar temperamentul acestui stat reînarmat a fost stabilit şi ilustrat în mod decisiv de primul său cancelar, Konrad Adenauer, care – respingând atitudinile fundamental aventuroase, chiar banditeşti, ale Germaniei lui Wilhelm al II-lea şi Hitler – a făcut din integrarea Germaniei de Vest în cadrul Occidentului cheia pentru atingerea scopurilor sale politice : plasarea în NATO alături de Statele Unite şi (fapt mai puţin remarcat în acel moment, dar nu mai puţin hotărâtor) asocierea cu Franţa într-o serie de activităţi economice din ce în ce mai numeroase. Reunificarea Germaniei putea fi uitată pentru o vreme, fie şi numai pentru că timpul urma să rezolve şi această problemă. O astfel de evoluţie conştientă a fost la fel de importantă ca şi confruntarea dintre superputeri pentru divizarea Europei în timpul primei generaţii postbelice. Modelul Europei nu a fost impus numai de Statele Unite şi de Uniunea Sovietică.

Refacerea economică postbelică a Germaniei Occidentale a fost neîntreruptă şi puternică vreme de aproape o jumătate de secol. A plecat de la divizarea Germaniei, reevaluarea concomitentă a monedei vest-germane şi un ajutor american de 1,5 miliarde de dolari. Pierderea de teritoriu din Răsărit a fost mai mult decât acoperită de avantajele compensatorii; terenurile pierdute erau mai puţin valoroase decât cele rămase, iar refugiaţii din Răsărit au reprezentat o forţă de muncă suplimentară şi foarte mobilă. Atât timp cât a fost sub ocupaţie străină, Germania de Vest a trebuit să participe la costurile operaţiunii, dar sumele erau compensate prin fondurile externe pentru susţinerea ocupaţiei şi erau (cu mult) mai mici decât ar fi cheltuit un buget al apărării. Deşi distrugerile fuseseră teribile, unele lucruri nu au fost distruse: administraţia eficientă, educaţia, aptitudinile industriale, disciplina. Investiţiile erau suficient de mari pentru a impulsiona o creştere economică fără inflaţie. Constrastul cu perioada imediat următoare primului război mondial era marcant şi era conştientizat nu doar de istorici, ci şi de oamenii obişnuiţi. Experienţa Germaniei de după înfrângere a fost mult mai traumatizantă după primul război mondial decât după cel de-al doilea. În primul caz, Germania evoluase de la haos la explozie, criză şi tiranie. Pierderile de teritoriu, de populaţie, de materii prime şi de capacităţi industriale fuseseră accentuate de agitaţii interne violente şi de colaps financiar. Finanţele publice scăpaseră de sub control, deoarece guvernele erau prea slabe pentru a spori impozitele, iar rezultatul a fost acela că veniturile bugetare acopereau doar o treime din cheltuielile guvernamentale, restul de două treimi trebuind să fie împrumutat. Balanţa externă de plăţi era subminată de pierderile din război, de plata daunelor extinsă în mod nedefinit în viitor, de diminuarea generală a economiei interne şi de costurile de producţie sporite. În toate aceste aspecte s-a văzut clar că istoria nu a izbutit să se repete.

După 1945, daunele plătite de Germania Occidentală au fost sistate curând. Zonele apusene de ocupaţie au fost separate de zona sovietică şi reunite rapid în cadrul unui stat suveran independent. Avea un guvern stabil: Adenauer a fost cancelar din 1949 până la retragerea sa din 1963, la vârsta de 87 de ani, iar el a moştenit de la Bismarck şi urmaşii săi o tradiţie politică ce sanctifica o conducere centralizată a economiei de către stat mai accentuată decât era tolerată de adepţii liberalismului sau ai principiului *laissez faire*. Nevoia urgentă de reabilitare a obligat forţa de muncă organizată să-şi reducă pretenţiile la minimum şi să accepte un rol secundar în industrie. Stabilitatea, eficienţa, forţa de muncă numeroasă şi disciplinată, reforma monetară din 1948 (când a fost introdusă prin decizie externă o nouă marcă), ajutorul de capital din străinătate şi comerţul exterior (extrem de necesar pentru obţinerea de alimente şi de materii prime importate), toate aceste lucruri au contribuit, în patru ani după 1948, la triplarea producţiei industriale a noului stat şi la creşterea PIB cu două treimi. Secătuirea demografică datorată războiului a fost remediată rapid, iar populaţia s-a stabilizat prin 1970 la 60 de milioane de locuitori (Germania de Est avea 17 milioane). Producţia pe cap de locuitor a crescut. Exista puţin şomaj şi doar o mică redistribuire a bogăţiei. Spre deosebire de Marea Britanie, clasa de mijloc nu a ajuns să simtă că plătea prea mult pentru ajutorarea celor de sub ea sau pentru servicii publice precum sănătatea, educaţia şi asigurările sociale. A existat doar o revoltă limitată împotriva programelor sociale, chiar şi atunci când inflaţia din anii '70 a destrămat euforia economică din anii dinainte.

Miracolul economic vest-german s-a datorat modului în care germanii şi guvernele lor şi-au gestionat resursele, dar nu a putut înzestra ţara cu resursele de care nu dispunea,

iar acestea includeau petrolul şi mineralele esenţiale. De aceea, aidoma Marii Britanii, Germania Federală trăia din exporturi. Era obligată să producă şi să vândă un surplus de bunuri manufacturate, cu scopul de a plăti importurile de materii prime necesare şi, în plus, de a plăti şi pentru alte importuri, ce erau stimulate de creşterea populaţiei şi a standardelor şi aşteptărilor acesteia. Germania trebuia să privească spre exterior. Pieţele sale de bază erau în Europa Occidentală, unde se vindeau patru cincimi din produsele germane, dar succesul continuu o va forţa să privească şi mai departe – spre Europa Răsăriteană sau spre lumea a treia.

La data propunerilor făcute de Schuman, la doar cinci ani după încheierea războiului, Germania ajunsese din urmă Franţa şi Marea Britanie, chiar dacă faţă de aceasta din urmă se afla încă la o oarecare distanţă. Pe jumătate de bunăvoie, pe jumătate datorită deciziei altora, acceptase ca unificarea naţională şi completarea suveranităţii (chiar dacă nu putea deţine armele cele mai moderne) să fie amânate în favoarea unei asocieri mai strânse cu vecinii decât ar fi considerat potrivit oamenii de stat din secolul al XIX-lea. Spre sfârşitul vieţii, Adenauer a devenit mai puţin ataşat de Statele Unite. Se pare că ajunsese la concluzia că faza americană din istoria Europei era una limitată – limitată în timp şi cu o motivaţie în curs de diminuare (fără însă a dispărea complet).

Adenauer a evitat orice fel de relaţie „specială" şi, întotdeauna realist, a pus un accent mai mare pe relaţiile franco-germane, în special în 1958, după revenirea la putere a lui de Gaulle. Probabil oamenii de stat mai în vârstă se atrag reciproc în mod natural. Acordul franco-german încheiat în anul retragerii sale a fost o garanţie a continuării şi permanentizării parteneriatului dintre cele mai importante puteri ale continentului şi, probabil, nucleul unei uniuni economice şi politice extinse.

Adenauer a părăsit funcţia de cancelar în 1963. A fost dificil de îndepărtat, parţial datorită faptului că – aidoma lui Churchill – avea o încredere limitată în succesorul său evident, dar parţial şi pentru că – tot ca şi Churchill – pur şi simplu nu se putea hotărî să plece. Un scandal din 1962 (afacerea *Spiegel*), în care el şi ministrul Apărării, Franz Josef Strauss, au fost prinşi mințind, l-a obligat pe Strauss să demisioneze la Bonn şi a uşurat plecarea cancelarului un pic mai târziu. Ludwig Erhard, naşul miracolului economic, a avut nenorocul de a ajunge cancelar în umbra unei personalităţi mai mari şi într-un moment când miracolul se diminua. A rămas în post până în 1966, când cele două partide majore (creştin-democraţii şi social-democraţii) au format o mare coaliţie, Kurt Kiesinger fiind cancelar, iar Willi Brandt – ministru de Externe. Coaliţia a guvernat vreme de trei ani. Brandt a explorat deschiderile spre Răsărit. România era cel mai atractiv dintre sateliţii sovietici, deoarece disponibilitatea sa faţă de bunurile occidentale era suplimentată de convingătorul său statut excentric în cadrul blocului comunist. Cea mai puţin atractivă era Germania Răsăriteană, ai cărei lideri – Walter Ulbricht, iar după el Erich Honecker – erau nişte stalinişti impasibili, care au fost intangibili până când au rămas de izbelişte din cauza denunţării de către Gorbaciov a stalinismului, adică după 1985. Brandt, care în 1969 l-a succedat pe Kiesinger în funcţia de cancelar, dar a trebuit să demisioneze în 1974, când un membru al cabinetului său a recunoscut că este spion, a semnat tratate cu Uniunea Sovietică, Polonia şi Germania Răsăriteană – nucleul propriei sale *Ostpolitik*. A recunoscut frontierele post-Hitler din Europa Centrală, cu rezerva (în cazul est-german) că Germania s-ar putea reunifica prin mijloace paşnice. Acordul său cu RDG (din 1972) s-a datorat în bună măsură presiunilor Uniunii Sovietice, care spera

să obţină tehnologie germană. La un an de la semnarea tratatului, Brejnev a făcut o vizită la Bonn. După ce şi-a afirmat ale sale *bona fides* faţă de foştii adversari din Apus, noua Germanie putea începe să pună lucrurile la punct în Răsărit, realizând chiar deschideri în acea direcţie. Germania lui Adenauer şi Brandt a fost, până în anii '70, cu o singură excepţie, cel mai influent stat al Europei, iar spre deosebire de Germania lui Bismarck sau de cea a lui Hitler, nu mai înspăimânta pe nimeni.

Cu toate acestea, când s-au aplecat să privească spre un viitor nebulos, vecinii Germaniei s-au întrebat dacă Germania Apuseană nu se va afla într-o zi în postura de a se gândi la politici alternative şi, indiferent dacă se va uni sau nu cu Germania Răsăriteană, de a-şi recăpăta plăcerea deciziei independente. Această spaimă a fost stimulată în anii '80 de două lucruri: prăbuşirea dominaţiei comuniste în Germania Răsăriteană în 1989, fapt ce purta germenii reunificării, şi o dezbatere despre trecutul recent care, în anumite momente, s-a transformat într-o tentativă de a-i disculpa pe nazişti. Această scrutare a perioadei interbelice, realizată în pricipal de către istorici şi alţi savanţi, a fost o reacţie împotriva a ceea ce în ochii lor era o atribuire exagerată a unei responsabilităţi ce împovăra noua Germanie cu o vinovăţie injustă şi priva generaţia mai tânără de mândria cuvenită. Pentru a rezolva această inechitate, scriitori şi polemişti revizionişti au căutat să explice excesele naziştilor sau chiar să le justifice, susţinând că violenţa şi atrocităţile naziste nu erau altceva decât o parte a tipului de violenţă din secolul XX, gen ce fusese inaugurat de către comunişti, şi că tocmai campania împotriva evreilor trebuie înţeleasă în lumina intenţiei declarate a sioniştilor de a sprijini democraţiile occidentale împotriva Germaniei în eventualitatea unui război (o decizie deloc surprinzătoare pentru momentul 1939, când a fost exprimată). Aceste argumente au contribuit la reapariţia credinţei naziste conform căreia evreii şi comuniştii au fost inamicii civilizaţiei şi trebuiau eliminaţi. O Germanie care a tolerat asemenea opinii nu a putut fi considerată un bun vecin sau un aliat acceptabil.

În 1990, două lucruri atrag atenţia: puterea germană este încă o dată dominantă în Europa, iar democraţia vest-germană s-a dovedit un succes. Orice putere este alarmantă dacă aparţine altcuiva, iar puterea germană este şi mai alarmantă pentru că este germană. Nu există nici o posibilitate de a scăpa de această moştenire a ultimei sute de ani. Elementul ce echilibrează cel mai substanţial balanţa dintre teamă şi speranţă constă în contrastul dintre Germania Occidentală de după al doilea război mondial şi Germania de la Weimar (nu Germania nazistă). Democraţia din perioada Weimarului era neputincioasă şi incompletă, nu era prea iubită de germani şi nu a fost regretată prea mult, adică a reprezentat un eşec. Urmaşa sa a funcţionat deja pe o perioadă de patru ori mai mare şi constituie una dintre cele mai reuşite entităţi politice şi economice din lume. Atitudinea actuală a Germaniei Federale, în mare măsură un produs al acestui succes, nu-i mai sperie decât pe paranoici sau pe cei obsedaţi de trecut. Dar atitudinile se schimbă şi este înţelept să recunoşti acest lucru şi să încerci să te aperi împotriva schimbărilor dăunătoare. Nu este vorba numai de faptul că Germania este capabilă să domine un sistem european de alianţe, căci un astfel de sistem este prin natura lui o invitaţie la dominaţie. Cei mai vizionari dintre vecinii Germaniei au prevăzut, chiar înainte ca războiul să se fi încheiat, că Germania poate fi înfrântă, dar nu poate fi făcută să dispară. Ei au fost primii care s-au gândit la o ordine alternativă în Europa, în cadrul căreia Germania îşi putea recupera forţa, îşi putea păstra identitatea şi mândria, îşi putea utiliza aptitudinile şi

resursele, făcând totuşi toate aceste lucruri într-un context care să conducă la cooperare, nu la dominaţie. Aceste idei au prefigurat Comunitatea, care a devenit o realitate politică atunci când Franţa, iniţial ostilă sau indiferentă, le-a adoptat şi a luat iniţiativa conceperii unui inedit experiment de asociere permanentă a unor state cu suveranitate limitată. Ţelul fundamental al Comunităţii Europene a fost eliminarea caracterului pernicios al unei inevitabile reînvieri a puterii germane. Convertirea Franţei la această schemă a fost o condiţie prealabilă esenţială. Convertirea Marii Britanii i-ar dubla şansele de reuşită. Însă în Marea Britanie puţini au înţeles scopul politic al uniunii economice, iar dintre cei care l-au sesizat, majoritatea nu l-au agreat.

Capitolul al X-lea

Confuzia Marii Britanii

Refacerea Marii Britanii după al doilea război mondial a fost chiar mai puternică decât în cazurile Franţei sau Germaniei de Vest, dar ea nu a fost consolidată sau menţinută, iar influenţa politică a ţării a devenit incertă. În 1945, conducerea Europei aparţinea Marii Britanii, dar ea trebuia să îndeplinească o condiţie unică : de a realiza o refacere economică rapidă. Refacerea s-a realizat, dar ocazia s-a pierdut din cauza unui amestec de miopie politică şi incompetenţă economică. Miopia a constat în faptul că acţiunile direcţionate spre integrarea economică şi politică în Europa Occidentală nu s-au considerat reale, iar incompetenţa a determinat eşecul procesului de transformare a refacerii financiare în modernizare industrială.

Poziţia Marii Britanii la finalul războiului era ciudată şi confuză, iar britanicii au fost ei înşişi induşi în eroare. Pe de o parte se aflau victoria şi contribuţia britanică la obţinerea ei, satisfacţia că şi situaţia cea mai dezavantajoasă poate fi depăşită prin voinţă şi curaj, precum şi o stare de spirit generoasă şi încrezătoare. Pe de altă parte, existau pierderile dureroase şi o nouă ştirbire a dominaţiei britanice în problemele mondiale cândva formidabilă. Al doilea război mondial, aidoma primului, a lăsat Marii Britanii o sarcină dublă : să recupereze pagubele provocate de război şi să reia încă o dată îndelunga operaţiune de convertire a unei economii industriale îmbătrânite într-una modernă. Ambele războaie au perturbat economia prin focalizarea eforturilor asupra necesităţilor războiului şi prin faptul că le-au permis altora – în special Statelor Unite – să preia unele din interesele britanice din străinătate şi să accelereze competiţia lor cu întreprinderile britanice. De asemenea, ambele războaie au generat o dorinţă intensă de a face din Marea Britanie un loc mai bun pentru cât mai mulţi dintre locuitorii săi. Această aspiraţie, ce s-a manifestat încă dinainte de primul război mondial prin schemele de asigurări sociale ale lui Lloyd George şi prin acţiunile diverşilor filantropi din epoca victoriană, implica ideea de a-i ajuta pe cei de la baza piramidei sociale şi de a face societatea mai puţin injustă prin modificarea extremelor de bogăţie şi de sărăcie în materie de venituri şi de oportunităţi. Construirea unui stat asistenţial s-a adăugat la dificultăţile guvernării şi la constrângerile din economie. Primele guverne postbelice au reuşit să stăpânească problemele economice presante şi să pună bazele unui stat asistenţial, dar restructurarea industriei britanice a întârziat, iar în anii '70, când climatul economic general s-a înăsprit, cei care susţineau prin impozite statul asistenţial – fiind mai conştienţi de costurile acestuia decât de beneficiile sale pentru ei – au devenit ostili. În special costurile serviciilor de sănătate, care au ajuns principalul subiect al conflictului dintre ce

era acceptabil din punct de vedere economic şi ce era necesar din punct de vedere social, au fost umflate dincolo de orice aşteptări din pricina sporirii speranţei de viaţă, creşterii preţurilor la medicamente şi diversificării tratamentelor şi curelor.

Administrarea economiei de război fusese prudentă. Aproape jumătate din acele costuri colosale fuseseră plătite fără a se face apel la impozite, iar cealaltă jumătate prin vânzarea de proprietăţi şi prin împrumuturi. Prima necesitate postbelică a fost pecuniară – pentru a se plăti datoriile, a se relansa economia pe timp de pace şi a se înlocui bunurile pierdute. Refacerea a fost pusă în pericol atunci când Legea americană de împrumut şi închiriere a fost abrogată brusc în august 1945 şi, încă o dată, când un credit american negociat de Keynes pentru a acoperi nevoile financiare a fost doar la jumătate din ceea ce Keynes considera necesar şi a fost condiţionat de realizarea convertibilităţii lirei sterline în decurs de un an. Doar imposibilitatea de a acţiona fără acest împrumut a convins guvernul britanic să-l accepte în acele condiţii, iar la finalul perioadei de un an lira s-a prăbuşit, convertibilitatea trebuind să fie abandonată. Marea Britanie a fost salvată de două lucruri : Planul Marshall, inaugurat în anul următor, şi conducerea abilă ce a permis Marii Britanii să se dispenseze de ajutorul american la jumătatea proiectatei perioade de patru ani.

Guvernul laburist a alocat pentru dezvoltare şi investiţii industriale cea mai mare parte din fondurile primite prin Planul Marshall. A menţinut dobânzile la un nivel scăzut şi a ţinut salariile sub control. Impozitele au rămas mari, dar nu au afectat creşterea economică, a cărei medie a fost de 4% pe an. Şomajul a fost menţinut aproape de nivelul ce marca utilizarea „completă" a forţei de muncă. Aceste realizări au făcut nu numai posibilă, ci şi dezirabilă devalorizarea lirei până la 2,80 dolari, o devalorizare de aproape o treime, care a amplificat dramatic exporturile şi a îmbunătăţit balanţa de plăţi fără a produce o inflaţie neplăcută[1]. Până în 1948, productivitatea antebelică a fost iarăşi atinsă şi valoarea cumulată a proprietăţilor din străinătate a revenit la nivelul interbelic, ca şi nivelurile antebelice ale veniturilor personale.

Existau două obiective fundamentale ale statului asistenţial : întrebuinţarea completă a forţei de muncă, definită iniţial de Sir William Beveridge printr-o rată a şomajului de sub 8,5% din forţa de muncă, dar redefinită ulterior la 3%, şi o schemă cuprinzătoare de asigurări, care să cuprindă întreaga populaţie şi să acopere situaţiile de boală, bătrâneţe şi şomaj. Administraţiile laburiste din perioada 1945-1951 au instituit măsuri în acest sens, au urmărit extinderea educaţiei publice introduse în timpul războiului de conservatorul R.A. Butler şi au adoptat un program de naţionalizări. Banca Angliei (care era încă o companie privată) şi serviciile şi utilităţile publice au fost aduse în proprietatea statului şi puse sub un control centralizat. La fel s-a întâmplat, stârnind şi mai multe controverse, şi cu unele sectoare industriale selectate în vederea îndeplinirii unor cerinţe pe termen lung ale laburiştilor, care nu erau nici complet coerente, nici nu aveau o susţinere largă, în special în cazul oţelului.

Partidul Laburist britanic era unul din acele lucruri care făceau Marea Britanie diferită de restul Europei şi de neînţeles pentru aceasta. Avea un bagaj socialist redus şi

1. Devalorizarea a fost un mare rău necesar. A fost un imperativ pentru un guvern ezitant şi stânjenit, o măsură considerată de opinia publică drept o umilinţă. Dar a eliminat lira supraevaluată, o povară pentru o naţiune comercială.

tendinţa de a lua în derâdere ideile socialiste, numindu-le doctrină sau, mai rău, dogmă (termenul grecesc pentru doctrină). Ideologii erau plasaţi la baza ierarhiei laburiste, iar intelectualii erau aproape la fel de suspecţi în cadrul Partidului Laburist ca şi printre conservatori. Liderii laburişti erau urmaşii conştienţi ai reformatorilor din secolul al XIX-lea – campionii oprimatei clase muncitoare – sau parlamentari radicali care reprezentau contestarea practică a concepţiei prevalente conform căreia Marea Britanie a prosperat datorită politicii de *laissez faire*, legea cererii şi ofertei fiind modificată doar atât cât să se diferenţieze de legea junglei. Se ignora o vastă cantitate de legislaţie victoriană specifică, precum Legile Întreprinderilor şi Legile Sănătăţii, care a schimbat faţa inacceptabilă a capitalismului secolului al XIX-lea şi a întemeiat în Marea Britanie o tradiţie a reformelor prin intermediul statutelor. Unul dintre rezultate a fost marginalizarea socialismului, în timp ce reformatorii, care se considerau oameni de acţiune şi nu gânditori, şi-au continuat acţiunea de îmbunătăţire a traiului celor mulţi pe seama celor puţini.

Ritmul reformei a depins de accidente externe şi de practici sănătoase pe plan intern. Startul postbelic promiţător al Marii Britanii a fost întrerupt de războiul din Coreea şi de goana americană după materii prime strategice, care a determinat creşterea accentuată a costurilor importurilor, chiar dacă doar temporar. În aceeaşi ani – anii '50 –, guvernele au început să înlăture şi să reducă obstacolele din calea comerţului (în principal cotele la importuri), suspendând în acest fel protejarea unor importante sectoare industriale, stimulând importurile competitive şi deteriorând balanţa favorabilă de plăţi. Importurile de produse industriale au crescut treptat, dar substanţial, până când au ajuns să reprezinte patru cincimi din valoarea tuturor importurilor (în loc de o cincime), în timp ce balanţa de plăţi a devenit o obsesie atât de mare pentru guverne încât, în 1964, o nouă administraţie laburistă a apelat la măsuri ilegale pentru a o redresa: un tarif sau o suprataxă generală asupra importurilor, care contravenea regulilor GATT şi a trebuit să fie anulată ca răspuns la protestele internaţionale. (Reimpunerea cotelor stabilite ar fi fost legitimă.) Când suprataxa a fost abandonată, lira sterlină, din nou supraevaluată, a fost devalorizată la nivelul de 2,40 dolari. Oricum, acest apel în zigzag la expediente a pus în dificultate încă o dată, în mod decisiv, balanţa de plăţi până când războiul din Vietnam, aidoma războiului din Coreea, a determinat creşterea preţurilor la materii prime pe plan mondial, spre avantajul celor care le deţineau, dar în detrimentul acelora care trebuiau să le cumpere, inclusiv al britanicilor.

Revoluţia industrială adusese laurii economici pentru acele ţări care produceau lucruri din alte lucruri pe care le importau, iar dintre aceste ţări Marea Britanie fusese una cu succesul cel mai pronunţat. Revoluţia industrială o transformase în statul cel mai bogat şi, astfel, cel mai puternic din lume – producând o mare cantitate de bunuri, vânzând un frumos surplus în exterior, exportând capital, ca şi bunuri, şi achiziţionând concomitent proprietăţi în străinătate. Dacă exista vreo slăbiciune în această poziţie, ea era legată de caracterul limitat al bazei economice, ce consta din cărbune şi doar câteva sectoare industriale. De aceea, ea era vulnerabilă la apariţia de concurenţi în aceste domenii de bază şi, de asemenea, la dezvoltarea unor noi domenii asemănătoare, a unor noi produse sau metode de producţie. O economie industrializată eşuează atunci când ajunge să facă lucruri greşite sau lucruri bune într-un fel greşit, iar în ambele cazuri îşi pierde exporturile cu care îşi plăteşte importurile. În primii aproximativ treizeci de ani de după

cel de-al doilea război mondial, a existat un anumit efort de adaptare, însă insuficient pentru a putea rezolva corespunzător accelerarea concurenţei. În anii '80, Margaret Thatcher a optat pentru o transformare radicală, care a eşuat. Marea Britanie, care, potrivit faimoaselor vorbe ale lui Napoleon, fusese un mare magazin şi apoi devenise centrul industrial al lumii, urma să fie transformată, în viziunea lui Margaret Thatcher, într-o zonă a serviciilor, o insulă izolată ce oferea servicii financiare şi de altă natură, în genul Insulelor Cayman, dar fără vreme însorită.

Această nehotărâre nu îi era caracteristică. Primul război mondial şi marea criză economică distruseseră capacitatea Marii Britanii de a coordona şi finanţa economia mondială, iar criza ruinase şi comerţul britanic, dar ambele catastrofe scoseseră la iveală o extraordinară capacitate britanică de adaptare. Preţul războiului a constat în trei sferturi de milion de morţi şi de două ori mai mulţi răniţi, 40% din vase distruse, pieţe din străinătate pierdute şi mari datorii externe. Avântul din perioada 1919-1920 nu a durat. Până în 1925, industria textilă se prăbuşise la o treime din producţia antebelică, producţia de oţel era aproape la jumătate, iar cea de fier la mai puţin de jumătate. Între cele două războaie mondiale, şomajul nu a fost niciodată mai mic de 10% din forţa de muncă, a atins nivelul de 22% pe ansamblu şi de 40-50% în anumite regiuni şi sectoare industriale. Când proprietarii minelor de cărbuni au propus reducerea salariilor cu un sfert, minerii au trebuit să accepte. Hotărârea (din 1925) de a reinstitui şi menţine valoarea de schimb a unei lire sterline supraevaluate a restricţionat exporturile industriale şi a împiedicat acumularea de economii, slăbind astfel capacitatea de apărare în faţa apropiatei crize economice. Însă după criză, guvernul britanic, însuşindu-şi concepţiile lui Keynes şi ale predecesorului său suedez, Knut Wicksell, a reanimat economia cu o viteză remarcabilă, prin politica banilor ieftini (rate scăzute ale dobânzilor), o abilă ofertă sporită de bani, un serios program de construcţii, un control stabilit prin lege asupra speculaţiilor rezultate şi stabilirea unor obligaţii protecţioniste (modificate printr-un sistem de preferinţe imperiale discriminatorii). Aceste măsuri i-au permis Marii Britanii să joace un rol economic activ într-o sferă economică limitată – Imperiul şi Commonwealth-ul –, încheind astfel rolul mondial al Marii Britanii în favoarea a ceva mai mic, dar totuşi considerabil. Slăbiciunea acestei conversiuni la o scară redusă a constat în faptul că Marea Britanie a rămas implicată hotărâtor în sfera mai cuprinzătoare la a cărei coordonare renunţase. De asemenea, aceste măsuri nu au fost duse până la capăt, deoarece au fost însoţite de acţiuni prea modeste de reconversie profesională, nu a existat nici un atac serios împotriva monopolurilor şi practicilor restrictive, nici vreo politică hotărâtă de înlocuire a sectoarelor industriale aflate într-un declin inevitabil, iar sărăcia şi starea precară de sănătate ale populaţiei, ce fuseseră agravate considerabil de către şomaj, nu au stat în atenţia guvernanţilor. A urmat imediat al doilea război mondial, la finalul căruia vechile probleme economice au reapărut, iar presiunile pentru aplicarea de reforme sociale costisitoare deveniseră şi mai puternice.

Aria de acţiune a acestor probleme era una internaţională. Economia britanică încetase de mult să mai fie o unitate distinctă. Membrii claselor industriale şi comerciale britanice erau pe deplin conştienţi de acest fapt esenţial. Ei ştiau că problema nu era dacă se putea acţiona la nivel mondial, ci care erau cele mai bune soluţii de a proceda astfel, în circumstanţele mai dificile impuse de un declin economic relativ. Britanicii nu erau atât de xenofobi pe cât fuseseră descrişi în mod obişnuit. Dimpotrivă, ei au avut o perspectivă

globală, împărtăşită de puţine alte popoare din Europa. Rusia ţaristă a avut o viziune largă datorită contactelor sale inevitabile cu Asia din zilele incursiunilor mongolilor, dar viziunea sa a devenit spasmodică şi era de obicei neatractivă. Şi Franţa a trăit senzaţia că lumea îi aparţine, dar, spre deosebire de Marea Britanie, nu şi-a subordonat preocupările sale europene celor globale; a fost obligată să acorde prioritate securităţii frontierelor sale terestre europene în dauna expansiunii sale coloniale. Marea Britanie se afla în postura unică de a fi implicată din punct de vedere economic în politici globale ce presupuneau, pentru perfecta lor protejare, existenţa păcii în Europa, în acelaşi timp cu avantajul unic de a-şi permite să plaseze pacea înaintea securităţii, atât timp cât Canalul Mânecii era o barieră militară. Canalul era un substitut pentru angajarea în politica Europei. Însă, paradoxal, globalismul britanic nu a fost, în sens strict, unul internaţional, deoarece existau puţine state suverane în acele părţi ale globului unde britanicii au făcut comerţ şi s-au impus. Instinctul Marii Britanii de neimplicare în problemele europene, asociat puterii imperiale şi comerţului din cadrul imperiului, a fost justificat atât timp cât Marea Britanie a fost o putere mondială, dar după 1945 Marea Britanie era mai puţin o putere mondială şi mai mult una europeană. Un factor perturbator era şi faptul că, deşi nu mai erau o putere mondială de prim rang, britanicii au rămas implicaţi decisiv pe glob. Pierderea puterii nu a fost însoţită de o pierdere a intereselor în întreaga lume.

În acel moment britanicii au fost seduşi de două sirene. Prima a fost Commonwealth-ul, o asociaţie largă de state suverane – în număr de 50 în 1990 – care făcuseră parte din Imperiul Britanic, un organism nu fără substanţă sau valoare, însă nu un centru de putere sau un factor de întărire a poziţiei britanice pe plan mondial, deoarece Commonwealth-ul nu a fost unit în privinţa opiniilor sau necesităţilor şi cu atât mai puţin în susţinerea concepţiilor britanice. Commonwealth-ul nu mai era Commonwealth-ul britanic, cu toate că britanicii l-au tratat uneori ca şi cum aşa ar fi trebuit să fie. Britanicii reuşiseră să scape de colonii mai repede decât s-au aşteptat, cu eleganţă şi cu agitaţii minime (cu excepţia Rhodesiei), ceea ce a fost lăudabil. Indiferent dacă din întâmplare sau în mod planificat – şi există puţine dovezi în privinţa planificării –, acesta a fost un final fericit, deoarece coloniile deveneau costisitoare. Decolonizarea facilă şi amicală a asigurat un transfer de suveranitate cu o pierdere surprinzător de redusă de contacte sau oportunităţi. Însă, pe ansamblu, Commonwealth-ul rezultat nu a fost altceva decât un instrument al ţelurilor şi necesităţilor internaţionale britanice.

Cea de-a doua sirenă a fost „relaţia specială" cu Statele Unite. În perioada interbelică, relaţiile anglo-americane fuseseră limitate, iar liderii din ambele părţi erau obişnuiţi să vorbească nepoliticos unii despre ceilalţi, iar uneori, în cadru privat, extrem de necuviincios. Războiul a modificat această situaţie, dar relaţia specială creată de război a fost una personală, iniţiată de Churchill şi bine primită de Roosevelt. În afară de această particularitate stranie, relaţia – de fapt o alianţă militară – era mai mult obişnuită decât specială, deşi a condus de ambele părţi la o prietenie caldă la nivel popular. A fost importantă în timpul şi pentru mersul războiului, dar era un fundament inconsistent pentru o asociere politică sau economică postbelică. A fost o relaţie în principal emoţională şi, fiind prezentată ca una stabilită aproape pe picior de egalitate, a ascuns realităţi importante, spre exemplu aceea că aportul britanic la victorie fusese, în termeni materiali, unul minor şi că, fie şi înainte ca momentul Pearl Harbor să fi implicat Statele Unite în confruntare, Marea Britanie era

profund dependentă financiar de Statele Unite. Ce a rămas a fost uşurinţa de comunicare pe multiple planuri, o chestiune inerentă limbii comune, ca şi experienţei şi tradiţiilor comune, dar aceasta nu era o garanţie pentru existenţa intereselor şi punctelor de vedere comune. Chiar în timpul războiului, Roosevelt, un politician extrem de direct, părea să creadă că putea ajunge la o relaţie specială atât cu Stalin, cât şi cu Churchill, cu toate că nu intenţiona să creeze astfel o relaţie „specială" sovieto-americană. (Roosevelt nu a vizitat niciodată Marea Britanie în timpul războiului.) Britanicii au primit cu resentimente hotărârea americană de a nu stabili aranjamente economice speciale, de genul sistemului de preferinţe imperiale cu imperiul însuşi, precum şi decizia de a invada spaţiile economice rezervate de britanici, precum terenurile petrolifere iraniene, ei fiind de asemenea convinşi (în acel moment pe bună dreptate) de faptul că ştiau mai multe lucruri decât americanii despre chestiunile din cadrul şi din jurul Europei. De partea americană, influenţa lui Churchill asupra lui Roosevelt – spre exemplu, în privinţa priorităţilor de război în Europa sau în Pacific, a strategiilor din Mediterana, a concepţiei referitoare la înaintarea spre Europa Centrală dinspre Italia, prin trecătoarea de la Ljubljana – i-a supărat pe alţi americani, în special pe comandanţii militari, şi, cu toate că influenţa britanică s-a diminuat pe măsură ce sporea preeminenţa efortului american de război, pe undeva a rămas senzaţia existenţei unui egoism britanic viclean, aflat în neconcordanţă cu valorile americane. După război, neîncrederea s-a accentuat o dată cu încetarea cooperării privind armamentul nuclear, cu ascuţirea rivalităţii pentru puterea şi petrolul din Orientul Mijlociu şi cu îmbrânceala similară pentru obţinerea de avantaje în alte sectoare economice, cum ar fi aviaţia civilă. Această stare concurenţială a coexistat, cu toate acestea, cu o reală admiraţie reciprocă, în special în cercurile oficiale şi în special atât timp cât au supravieţuit generaţiile care trăiseră experienţa războiului.

Liderii britanici au rămas credincioşi vreme de decenii ideii că exista o relaţie specială anglo-americană, ce nu trebuia compromisă niciodată (respectul lui Margaret Thatcher faţă de Ronald Reagan şi acceptarea de către ea a ideilor sale prosteşti şi a acţiunilor sale brutale au reprezentat un exemplu extrem al acestei renunţări la raţiune), şi, atât pe timp de pace, cât şi pe timp de război, ea a constituit un reper pentru politica externă britanică. Dar a degenerat într-o bătaie reciprocă pe spate, care – atunci când are loc între lideri – nu este acelaşi lucru cu o relaţie specială între state. Ca stat, SUA au avut o relaţie specială doar cu un singur alt stat, Israelul. Statele Unite au acordat Israelului un ajutor ce depăşea trei miliarde de dolari pe an, în ciuda legislaţiei ce interzicea ajutorul pentru ţările vinovate de violări serioase ale drepturilor omului. Este de neconceput că americanii ar fi favorizat orice altă ţară în acest fel.

Credinţa în existenţa unei relaţii speciale cu Statele Unite a furnizat un alibi pentru refuzul Marii Britanii de a se angaja în altceva decât într-o asociere secundară cu Europa continentală şi, mai mult decât atât, explică de ce, atunci când Marea Britanie s-a alăturat Comunităţii Europene, contribuţiile ei în cadrul parteneriatului au fost jenant de fluctuante. Când, o dată războiul încheiat, Churchill şi alţi oameni de stat britanici au aclamat din suflet ideea unei Europe unite, retorica lor a fost fie marginală şi excentrică, fie – în cazul lui Churchill – o pledoarie deghizată pentru reconcilierea franco-germană. Indiferent ce ar fi presupus europenii continentali, britanicii victorioşi nu s-au gândit nici o clipă la alăturarea lor la o uniune europeană de orice fel. Au aplaudat formarea Beneluxului (1947) fără a considera că acel exemplu avea de-a face în vreun fel cu ei şi

abia dacă au observat uniunea vamală franco-italiană înfiinţată un an mai târziu. În 1950, alăturarea la Comunitatea Cărbunelui şi Oţelului a lui Schuman nu a fost niciodată avută în vedere în mod serios de către cabinetul britanic. O raţionalizare a producţiei de cărbune şi oţel de pe continent era interesantă doar în măsura în care ridica întrebarea dacă acest nou consorţiu urma să vândă mai ieftin decât industria britanică a oţelului, ceea ce britanicii, aflaţi pe punctul de a deschide noi oţelării la Margam, în Ţara Galilor, nu credeau. Competiţia, şi nu colaborarea, era cuvântul de ordine, atât timp cât se considera că oferta era mai mare decât cererea.

Atitudinea britanică faţă de o asociere europeană a început să se schimbe în anii '60, nu pentru că britanicii ar fi fost atraşi de viziunea stimulatoare care îi condusese pe şase dintre vecinii lor să se reunească, în 1957, în Comunitatea Economică Europeană, ci pentru că au calculat, după câţiva ani de reflecţie, că le-ar fi mai bine în interiorul comunităţii decât în afara ei. EFTA (Asociaţia Europeană a Comerţului Liber), alternativa susţinută de britanici pentru a obţine o libertate comercială fără unificare economică, nu a fost un succes. Însă Marea Britanie a avut nevoie de zece ani pentru a obţine admiterea în CEE, urmaţi de o altă perioadă de negocieri pentru revizuirea condiţiilor admiterii, o curte prelungită şi prea puţin sinceră.

Două cereri britanice de admitere (1961 şi 1967) au fost respinse de către de Gaulle, aparent din motivul că britanicii solicitau un tratament mult prea special, dar mai probabil deoarece de Gaulle considera că Marea Britanie se afla la dispoziţia americanilor. Primul veto al lui de Gaulle, la începutul lui 1963, a fost determinat (sau justificat) de întâlnirea Kennedy-Macmillan de la Nassau, unde Kennedy a vândut rachete Polaris Marii Britanii în schimbul angajării forţelor nucleare britanice în cadrul NATO. La sugestia lui Macmillan, Kennedy i-a făcut o ofertă similară lui de Gaulle, care totuşi a respins-o, pentru că ar fi făcut forţele nucleare franceze dependente de Statele Unite. A doua solicitare britanică de admitere a fost înaintată de un guvern laburist. Partidul Laburist şi sindicatele erau divizate, dar Harold Wilson a devenit convins de faptul că viaţa în afara CEE ar fi fost prea dificilă. Anii '60 au dărâmat o serie de mituri. Optimista concepţie conform căreia Marea Britanie era o insulă îndepărtată şi independentă, în genul Japoniei, era un miraj prea evident. Devenise la fel de limpede că nici Commonwealth-ul nu era o organizaţie de susţinere a influenţei britanice în lume, iar comerţul britanic cu membrii săi, atât albi, cât şi negri (Australia, spre exemplu, dar şi Nigeria), era în declin. Relaţia specială cu Statele Unite a ajuns şi ea la o încordare fără precedent în timpul războiului din Vietnam.

De Gaulle şi-a menţinut la început ostilitatea, reiterând obiecţiile sale iniţiale şi adăugând că admiterea Marii Britanii va face Comunităţii mai mult rău decât bine, din pricina stării proaste a economiei britanice (lira a fost devalorizată în noiembrie 1967). Însă de Gaulle nu părea inflexibil, el comunicându-i ambasadorului britanic la Paris că se putea pregăti momentul pentru admiterea britanicilor. În mod inept, aceste schimburi bilaterale au fost reluate de britanici şi cu ceilalţi cinci membri ai Comunităţii, care au interpretat cuvintele lui de Gaulle drept o tentativă de preluare a controlului franco-britanic asupra Comunităţii. Îngrijorarea şi supărarea lor au blocat atunci orice plan potenţial.

Dar zilele lui de Gaulle erau numărate, iar succesorul său, Georges Pompidou, împreună cu noul prim-ministru britanic, Edward Heath, au transferat dezbaterea de la principii la discuţii mai detaliate şi laborioase asupra unor probleme mai prozaice: garanţii pentru anumite produse din Commonwealth, o perioadă de tranziţie prelungită

pentru agricultură, ca şi limitări specifice ale contribuţiei britanice la bugetul comunitar. Indiferent dacă Marea Britanie era sau nu un caz special în sensul indicat de Charles de Gaulle, ea era un caz special în alte sensuri. Se alătura unei mari comunităţi agricole cu o pondere mult mai mare a agriculturii decât cea din economia britanică; britanicii făceau comerţ în afara Europei pe o scară mai largă decât prezumtivii lor parteneri; tot ei cultivaseră tradiţia alimentelor ieftine. Şi-ar fi asumat poveri disproporţionate, potrivit regulilor Programului de Măsuri Agricole Comune, şi asta din pricina dependenţei lor de alimentele extraeuropene. Ar fi trebuit să plătească o contribuţie disproporţionată la bugetul comunitar dacă nu li se acorda o perioadă lungă de adaptare. Pompidou şi Heath au rezolvat aceste probleme, iar Marea Britanie a devenit membră a CEE la începutul lui 1972 (împreună cu Irlanda şi Danemarca), dar Heath şi-a pierdut apoi funcţia (1974), iar succesorii săi laburişti s-au simţit obligaţi să menţină ceea ce ei ar fi făcut mai bine. Wilson a reuşit să satisfacă jumătate din partidul său prin acceptarea participării britanice, iar cealaltă jumătate prin renegocierea condiţiilor de aderare şi supunerea acestora unui referendum, la care populaţia s-a pronunţat în favoarea aderării britanice cu o majoritate de două treimi.

Dacă Marea Britanie s-ar fi alăturat CEE de la înfiinţare, nucleul comunitar ar fi fost mai puternic în privinţa resurselor materiale şi a capacităţilor umane (administrative, mecanice, tehnice), în privinţa lărgirii bazei comunitare şi probabil a viziunii sale, ca şi în privinţa acordării unui spaţiu de manifestare suplimentar pentru un experiment limitat. Ţinându-se deoparte de acest experiment, iar apoi alăturându-i-se ca o candidată şi nu ca un membru fondator, Marea Britanie a sosit într-o manieră mai degrabă critică decât constructivă, într-o perioadă când membrii originali aveau deja mai bine de un deceniu de colaborare şi când economia mondială se afla pe punctul de a se îndrepta spre recesiune şi incertitudine. Astfel, Marea Britanie a scăpat ocazia într-un dublu sens. La sosire, s-a dovedit un *mauvais coucher*, o impresie accentuată în anii '80 de către Thatcher, care era o xenofobă incurabilă şi nu a reuşit să-şi convingă partenerii că îi putea accepta sau agrea pe oamenii care nu vedeau lucrurile exact în felul ei. Europenii, care în primii ani aspiraseră la asocierea cu britanicii, au început să se întrebe cum s-ar înclina balanţa argumentelor pro şi contra aderării britanice.

Însă britanicii nu ar trebui să fie judecaţi prea aspru pentru incapacitatea de a înţelege care erau interesele lor primordiale. Li se cerea să abandoneze nişte concepţii care fusese prevalente nu câteva decenii, ci vreme de cinci secole. Îndepărtarea engleză de continentul european a început o dată cu dezangajarea militară de la finalul Războiului de 100 de ani. După aceea, Canalul Mânecii a fost transformat dintr-un fapt geografic într-un bastion politic şi cultural. În timpul Reformei, protestantismul englez, deşi mai puţin extremist ca altele, a fost mai complet: Biserica Romano-Catolică din Anglia a devenit insignifiantă, într-un sens niciodată atins de vreo minoritate culturală sau religioasă echivalentă din teritoriile franceze sau germane. În perioada revoluţiei industriale, Anglia a luat un start timpuriu şi s-a bucurat o vreme de un succes fără egal. În etapa de extindere a imperialismului european, realizările Angliei au fost cele mai strălucitoare, dar au distras-o în mare măsură de la problemele continentale. Englezii nu au fost ostili faţă de europeni în mod special – în realitate erau mai puţin ostili faţă de ei decât erau aceştia unii faţă de alţii –, dar erau conştienţi de diferenţe, pe care s-au grăbit să le considere un semn de superioritate şi, uneori discret, alteori nu, şi-au dezvoltat un sentiment de

izolare, ca şi o ignoranţă care uneori putea fi mai iritantă decât ostilitatea făţişă. De asemenea, au devenit mai bogaţi şi erau înclinaţi să atribuie această şansă virtuţilor proprii. Până în secolul XX, aceste idiosincrazii se destrămaseră. Diferenţele religioase încetaseră să mai conteze. Revoluţia industrială devenise un bun comun al Europei Occidentale. Dominaţia economică a Marii Britanii se erodase, iar imperiul său dispăruse. Comunicaţiile, în special telefonul şi călătoriile aeriene, reduseseră Canalul la mărimea sa reală. Chiar aerele de superioritate s-au temperat, pe măsură ce fundamentul lor material a dispărut.

Anii '80 au fost dominaţi de personalitatea puternică, dar cu o inteligenţă mai puţin pronunţată, a lui Margaret Thatcher. Thatcher nu a fost un politician obişnuit. În primul rând era femeie, iar femeile şefi de guvern erau încă rare, exemplele anterioare fiind limitate la Bandaranaike, Gandhi şi Meir. Din punct de vedere politic, s-a bucurat de un succes excepţional. Începând cu 1979, a câştigat trei alegeri generale la rând, o realizare fără precedent în Marea Britanie. (O altă femeie, Vigdis Finnbogadottir, a câştigat trei alegeri prezidenţiale succesive în Islanda, în acelaşi deceniu.) Era un politician de o hotărâre excepţională. Calităţile ei erau direcţionate spre confruntare şi erau mai reduse în orice altă privinţă. A adus în politica britanică un spirit cruciat şi un sens al corectitudinii ce lipsiseră o lungă perioadă. Îi displăcea dezbaterea, dispreţuia consensul şi considera concesiile drept un tribut plătit virtuţii de către viciu sau slăbiciune. Nu era nici o adevărată personalitate a Camerei Comunelor, nici o bună oratoare în dezbaterile de acolo, pe care le evita din ce în ce mai mult. Parteneriatul era dubios dacă ceilalţi parteneri erau altfel decât obedienţi. Era excepţional de capabilă în privinţa abordării problemelor, dar mai puţin în privinţa identificării acestora. Era o naţionalistă deplină, mai puţin faţă de Statele Unite, caz în care era dispusă să fie supusă. Părea să substituie discreditatul slogan „Ţara mea, bună sau rea", în special din deferenţă faţă de Ronald Reagan, cu o formulă chiar şi mai stranie – „Ţara dumneavoastră, bună sau rea". (Însă a fost deranjată că nu a fost anunţată de invadarea Grenadei, a contestat impunerea de sancţiuni economice Uniunii Sovietice şi Poloniei în 1982 şi nu şi-a ascuns panica provocată de comportamentul straniu al aceluiaşi Reagan de la întâlnirea cu Gorbaciov din 1986, de la Reykjavik.) A acceptat utilitatea posibilă a Comunităţii Europene pentru Marea Britanie, parţial datorită faptului că ceea ce fusese construit cu greu nu putea fi distrus cu uşurinţă, dar s-a opus cu fermitate oricărei diminuări a suveranităţii naţionale. Considera interesele naţionale şi internaţionale ca fiind esenţialmente antitetice şi a tratat reuniunile comunitare drept câmpuri de luptă, unde treaba ei era să se confrunte cu ai săi colegi din perspectiva intereselor britanice, nu să discute despre interesele comune. Avea dificultăţi când trebuia să-şi ascundă nerăbdarea faţă de partenerii şi colegii care nu reuşeau să vadă că ea avea dreptate şi ei greşeau, urmarea fiind aceea că, fie şi atunci când avea în general dreptate (în privinţa Programului de Măsuri Agricole Comune, spre exemplu, şi a contribuţiei britanice la bugetul comunitar), a obţinut mai puţin decât ar fi trebuit, deoarece tactica ei mai mult a iritat decât a convins. A promovat o imagine a Marii Britanii care nu era amabilă, inteligentă sau sensibilă. Directă, energică, foarte tenace şi curajoasă, ea era, cu toate acestea, lipsită de simţul umorului, uneori vindicativă şi din ce în ce mai îndărătnică. Îşi putea schimba poziţia, nu însă şi părerea. Discursurile ei erau succinte şi clare, dar nu avea nimic interesant de spus. Era în mod injust handicapată de sexul ei, deoarece colegilor bărbaţi le lipsea tupeul de a i se opune, iar susţinătorii ei bărbaţi din afara cercului guvernamental – în special din presă – au reînviat viciul servilismului.

Limitele doamnei Thatcher au fost păguboase în cel mai înalt grad exact în chestiuni economice. Nu a moştenit o stare de lucruri de invidiat. Speranţele din anii '50 nu se îndepliniseră. Franţa, Italia şi Japonia se alăturaseră Statelor Unite şi Germaniei în confruntarea cu producătorii şi exportatorii britanici pe piaţa internaţională, confruntare încununată de succese. În industria automobilelor, în construcţia de avioane, în producţia de mase plastice, bunuri şi echipamente auto, în industria electronică, a computerelor şi în cea farmaceutică, firmele britanice au rămas în urmă. După ce cheltuiau sume imense, erau obligate să abandoneze cursa sau se ofereau la vânzare străinilor, deoarece nu reuşiseră să câştige o cotă corespunzătoare din pieţele mondiale. Problemele pe termen lung ale economiei nu fuseseră abordate în mod consecvent din pricina unei acumulări de motive: timiditatea politicienilor, complexitatea problemelor, dificultatea aplicării remediilor şi, paradoxal, flexibilitatea economiei de după război, ce a alimentat un anumit nivel de optimism nejustificat şi a permis ca măsurile dureroase să fie amânate. Partidul Laburist, deşi vizibil *dirigiste*, nu a crezut în virtuţile planificării şi nu a dispus de ceva comparabil cu Planul Monnet. Reluarea creşterii industriale până în 1946 se dovedise atât o reuşită, cât şi o capcană. Ea le-a permis oamenilor să uite faptul că cea mai mare parte a infrastructurii industriale, legată strâns de vechile întreprinderi şi de vechile metode, era perimată.

Regenerarea presupunea un anumit curaj, aflat la limita inconştienţei, cuplat cu abilităţile unei sensibilităţi speciale. Era o sarcină ce ar fi fost mai uşor de îndeplinit de un lider conservator decât de unul laburist, aşa cum s-a văzut când Harold Wilson a încercat să revizuiască şi să limiteze puterile şi privilegiile sindicatelor. Sindicatele deveniseră o forţă compactă destul de puternică, al cărei impact politic era negativ: rareori obţineau ceea ce doreau în conflictele industriale majore sau în materie de legislaţie, dar, când se realiza o înţelegere substanţială între ele şi în special când erau laburiştii la putere, dispuneau de suficientă influenţă colectivă pentru a bloca schimbările pe care nu le agreau. Câteva dintre ele erau conduse nedemocratic, iar spectacolul unui mănunchi de lideri ce obţineau voturile în cadrul blocului sindical (uneori împotriva voinţei membrilor din sindicatele din care făceau parte) nu era atractiv decât pentru ei. Câteva sindicate dispuneau de o putere considerabilă, în special în domeniul utilităţilor publice, unde puteau monopoliza forţa de muncă în cadrul unui monopol industrial. Wilson a propus reforme, dar i-a lipsit fermitatea sau curajul de a persevera în această direcţie în pofida opoziţiei din propriul partid. Thatcher a ajuns la cealaltă extremă. Una din calităţile sale, când a devenit prim-ministru, a fost francheţea cu care a recunoscut slăbiciunile pe termen lung ale economiei şi hotărârea ei evidentă de a nu renunţa să facă ceva în privinţa acestor disfuncţionalităţi. În problema organizării sindicale nu avea de întâmpinat nici un fel de opoziţie din partea partidului său. Ea însăşi era atrasă de natura combativă a exerciţiului şi conştientă de susţinerea publică extinsă, accentuată de violenţele serioase din timpul conflictelor industriale de dată recentă. De aceea nu a avut nici o dificultate în introducerea şi aplicarea unei legislaţii prin care se impuneau schimbări drastice în sistemele de organizare internă ale sindicatelor şi în privinţa comportamentului lor în disputele industriale (în special dreptul de a picheta), nici în deposedarea sindicatelor de bunurile lor în cazul în care acestea îşi depăşeau noile atribuţii restrânse. A utilizat necesitatea de a opri violenţa ca pe un mijloc de a anula puterea sindicatelor. Aceste măsuri, împreună cu apariţia unui şomaj masiv, au redus pretenţiile salariale şi grevele, au ştirbit spiritul sindical şi au împins unele sindicate împotriva altora.

Puterea sindicatelor, indiferent dacă era sau nu exagerată, avea două aspecte. Hărţuia patronatul şi contribuia la costurile inflaţiei datorită creşterilor salariale. Patronatul britanic era intens criticat, iar asaltul doamnei Thatcher împotriva sindicatelor şi a liderilor acestora (pe care îi numea adeseori boşi sau, mai peiorativ, baroni) a fost menit să le ofere directorilor libertatea de a conduce şi de a-şi îmbunătăţi performanţele. O vreme chiar aşa s-a şi întâmplat, însă, deoarece muncitorii puteau avea nemulţumiri reale, dar şi o anumită îndărătnicie, managerii nu puteau fi eliberaţi în mod permanent de confruntarea industrială fără a se aboli unica armă eficientă a muncitorilor, dreptul la grevă, şi, cu toate că propunerile vizau acest deznodământ, guvernul a ezitat în faţa unei transformări atât de radicale, care ar fi ridicat consiliile directoriale de la un rol managerial la unul de comandă, de neimaginat într-o democraţie pe timp de pace. A doua chestiune, controlul salariilor şi (astfel) al preţurilor, a fost considerată de aproape toţi conservatorii (şi nu doar de câţiva de la stânga spectrului politic) ca fiind imposibil de rezolvat prin intervenţie guvernamentală directă. De aceea, pentru că politicile referitoare la venituri au fost ridiculizate şi anulate, guvernului i-a fost lăsat doar instrumentul comprimării monetare şi companionul său inevitabil, şomajul[2].

2. Scopul unei politici a veniturilor este de a regulariza creşterile salariilor şi retribuţiilor în aşa fel încât să asigure o creştere acumulată în materie de remuneraţii, care să nu depăşească valoarea cumulată a creşterii producţiei. Dacă – şi în măsura în care – costurile de producţie cresc mai repede decât producţia industrială, preţurile urcă şi ele. Aceasta duce la inflaţie. Condiţiile preliminare pentru o politică salarială sunt reprezentate în primul rând de tehnicile pentru măsurarea performanţei economice curente şi, în al doilea rând, de mecanismele pentru ajustarea corespunzătoare a creşterii totale a salariilor. Aceste mecanisme pot fi puse într-un cadru legal; dar nu este neapărat necesar să fie aşa; un cadru legislativ nu este altceva decât o constrângere suplimentară în direcţia compromisului obligatoriu dintre forţele economice concurente – angajaţii, care doresc o plată mai mare, angajatorii, care trebuie să găsească banii, şi guvernul, care este responsabil de echilibrarea presiunilor economice la nivel naţional. Obligaţia de a discuta, urmată, dacă este necesar, de un arbitraj imperativ şi fără apel, poate fi impusă prin contract sau statut. Ceea ce contează este faptul că ar putea ajunge să pară normală. Cel mai mare obstacol în calea unei politici salariale este acela că operează asupra întregii economii, încercând să regularizeze creşterile salariale într-o multitudine de sectoare industriale diferite, care la rândul lor sunt alcătuite dintr-o multitudine de companii diferite. Nici o politică salarială nu va produce un echilibru exact între creşterile cumulate în materie de salarii şi de producţie, dar poate produce o aproximare acceptabilă, ceea ce s-a şi întâmplat într-un număr de ţări cum ar fi Germania Federală (începând cu mjlocul secolului XX) şi Australia (încă de la începutul secolului). În Marea Britanie, politicile salariale au fost eficiente în primii ani de după război şi în perioada cât a funcţionat Biroul pentru Preţuri şi Salarii (1967-1970), dar ambele experimente şi-au relevat limitele. Au fost introduse în circumstanţe speciale: în primul caz era imediat după război şi s-a prelungit atmosfera de abnegaţie şi disciplină, iar în al doilea caz destui oameni erau speriaţi de starea economiei, însă nu au rămas speriaţi suficient de mult timp pentru a permite continuarea acestei politici. La câţiva ani după ce, în 1970, Edward Heath a desfiinţat Biroul pentru Preţuri şi Salarii, guvernul laburist al lui Harold Wilson a încercat să creeze noi mecanisme bazate pe un pseudocontract cu sindicatele, dar jumătate dintre membrii guvernului său şi mai mult de jumătate din liderii sindicali erau neîncrezători, iar Wilson a preferat să dea înapoi ca să nu-şi divizeze partidul, această politică fiind apoi complet compromisă atunci când Ford Motor Company a acordat muncitorilor săi creşteri salariale de 17%, deşi guvernul recomandase o cotă de 5%. Aceste nereuşite au întărit punctul de vedere conform căruia o politică salarială nu poate funcţiona şi au încurajat următorul

Însă diciplinarea forţei de muncă nu era unicul şi nici măcar principalul mod de a însănătoşi economia. Calificarea în materie economică a lui Margaret Thatcher nu era mai modestă decât cele ale multora dintre predecesorii ei, dar campania ei a fost pe cât de hotărâtă, pe atât de eronată. Thatcher era obsedată de inflaţie, pe care o considera o problemă economică în sine şi nu o problemă dintr-un complex de probleme. Această obsesie era o reacţie instinctivă şi deloc surprinzătoare la creşterea ratei inflaţiei în anii '70. Europenii – mai puţin germanii – avuseseră prea puţină experienţă în privinţa inflaţiei galopante, pe care o considerau un fenomen specific incompetenţilor şi corupţilor locuitori ai Americii Latine, şi, în consecinţă, erau îngrijoraţi. Pentru Thatcher aceasta era o altă bătălie. Ea nu era atât o adeptă a teoriei monetariste, cât o susţinătoare a deflaţiei. Inflaţia era un balaur care trebuia înfruntat şi nimicit. Însă abordarea chestiunilor economice ca şi cum erau inamici înarmaţi a fost, chiar dacă stimulativă, deloc judicioasă şi s-ar fi putut transforma într-un masacru. Baza teoretică pentru ceea ce a urmat a fost o caricatură simplistă a gândirii monetariste. A precipitat dezastrele pe care guvernul însuşi nu le-a prevăzut şi, chiar atunci când mai bine de jumătate din ea a fost abandonată, a continuat să blocheze refacerea economică.

Dezbaterea monetaristă porneşte de la modul în care funcţionează o economie bazată pe bani, spre deosebire de o economie întemeiată pe schimbul în natură. Aserţiunea conform căreia masa de bani aflată în circulaţie afectează felul în care funcţionează economia nu este contestată de nici un economist, căci toţi economiştii sunt într-o anumită măsură monetarişti. Însă unii atribuie un rol mai mare decât alţii emisiunii monetare. Monetarişti pot chiar să atribuie volumului de bani un rol atât de preponderent încât să excludă ceilalţi factori ce influenţează fluctuaţiile preţurilor. Astfel, un monetarist pur (dacă aşa ceva poate exista) va susţine că o sporire a emisiunii monetare are un efect proporţional direct şi precis asupra preţurilor, desconsiderând complet efectele altor factori, cum ar fi, spre exemplu, fluctuaţiile ratelor de schimb. Va conchide apoi că un control asupra masei monetare va fi suficient pentru a controla inflaţia preţurilor. Ar putea adăuga şi că masa monetară este unicul factor economic pe care guvernul îl poate controla.

Dezbaterea modernă privitoare la rolul banilor începe cu operele lui Keynes din anii '30, care au atacat violent teoriile dominante referitoare la bani, însă nu le-au anihilat. Keynes a fost un om excepţional. Era mai curând un generalist decât un

---

guvern conservator să adopte alternativa de a nu face nimic în mod direct pentru a regulariza raportul salarii-producţie. Din această perspectivă, creşterea retribuţiilor în companiile private peste creşterile cumulate în materie de producţie trebuia să fie respinsă de o firmă care, dacă sporea salariile în această formă, era de asemenea obligată să-şi reducă personalul : numai plătind salarii mai mari la oameni mai puţini costurile – şi astfel şi preţurile – puteau fi menţinute la un nivel scăzut. Şomajul a înlocuit politica salarială ca mecanism pentru evitarea inflaţiei, iar utilizarea completă a forţei de muncă ca politică naţională a trebuit să fie abandonată, pe motiv că era incompatibilă cu stabilitatea preţurilor.

O absurditate subsidiară a politicilor încercate în Marea Britanie a fost obiceiul de a calcula creşterile salariale ca procentaje din salariile curente. Această procedură a lărgit în mod inevitabil discrepanţa dintre cei bine plătiţi şi cei prost plătiţi şi, când a fost aplicată la creşterea costurilor vieţii în mod diferit de creşterile datorate meritelor personale, a implicat faptul că sporirea costurilor pentru cele necesare traiului era de zece ori mai mare pentru omul care avea un salariu de zece ori mai mare astfel că aceeaşi pâine îl costa pe cel bogat mai mult decât pe cel sărac.

specialist, dar era atât de inteligent încât a putut fi considerat atât un specialist, cât şi un generalist – o combinaţie menită să provoace iritare. Era prin natura sa un explorator intelectual, întâmplător un polemist politic şi, prin practică, un administrator capabil, la fel de încântat să conducă lucrurile şi să se gândească la ele. De asemenea, era un autor convingător şi un vorbitor fluent, atât pentru iniţiaţi, cât şi la nivel popular. Fiind un liberal din punct de vedere cultural şi politic, el credea în eficienţa forţelor pieţei libere şi a sistemului capitalist, dar în anii '30 – cele două cărţi fundamentale ale sale de teorie economică au apărut în 1930 şi 1936 – a contestat concepţia potrivit căreia piaţa şi sistemul funcţionează în mod automat şi satisfăcător dacă sunt lăsate să o facă.

Ca economist, Keynes s-a format la şcoala clasicilor. Nu s-a îndoit niciodată că masa monetară avea un impact major asupra nivelului preţurilor şi şomajului, dar a negat preceptul de bază al economiştilor academici: credinţa lor că o economie bazată pe bani tinde spre echilibru prin intermediul forţelor pieţei. A pus sub semnul întrebării efectul şi caracterul benign ale acestor forţe şi astfel a postulat necesitatea unei anumite intervenţii din partea guvernului în funcţionarea economiei.

Punctul de plecare al argumentaţiei sale a fost natura specifică a unei economii bazate pe bani, în cadrul căreia – spre deosebire de o economie bazată pe schimbul în natură – oamenii obţin bani şi nu bunuri dintr-o tranzacţie economică şi pot decide să păstreze o parte pentru ei. Dacă o fac, atunci reduc cererea şi, astfel, preţurile. Potrivit teoriei lui Keynes, ei procedează astfel în mod cumulativ şi fără vreun factor compensator automat: cererea redusă duce la o producţie redusă şi la utilizarea redusă a forţei de muncă, fără o redresare automată. Astfel, guvernul trebuie să intervină pentru a inversa regresia progresivă. Manipularea emisiunii monetare era unul dintre mijloacele disponibile, dar nu singurul. Keynes considera aceste mijloace ca fiind întotdeauna brutale şi adeseori distructive într-un mod inutil.

Concentrarea lui Keynes asupra acestor probleme a fost determinată de temperamentul său. Era un savant care arăta un interes constant, datorat parţial responsabilităţii civice şi parţial ascuţimii sale intelectuale, aplicării practice a cunoştinţelor academice, iar această înclinaţie a fost accentuată de repulsia sa faţă de şomajul din anii marii crize economice. A pus sub semnul întrebării concepţia potrivit căreia o economie bolnavă poate fi însănătoşită doar prin crearea unui şomaj masiv şi s-a revoltat împotriva ei, considerând-o un afront adus inteligenţei umane, oribilă din punct de vedere social şi păguboasă din punct de vedere economic[3]. El a argumentat că prin comprimarea şi deflaţia dintr-o economie se poate face mai mult rău decât bine economiei respective, că, dincolo de un anumit nivel, şomajul era malign din punct de vedere economic şi social

3. Keynes distingea două tipuri de şomeri: cei care nu lucrau pentru că aveau o părere prea bună despre valoarea lor şi astfel optau să nu presteze muncă la preţul care li se oferea şi cei care nu reuşeau să obţină de lucru, fără a avea vreo vină proprie. El credea că primii însumau circa 5% din forţa de muncă şi că era treaba guvernului să-i convingă sau să-i oblige să contribuie cu munca lor la bunăstarea comunităţii. A afirmat implicit că, dincolo de un anumit nivel, şomajul putea fi un dezastru economic mai serios decât inflaţia peste un anumit nivel. Nu a acceptat punctul de vedere tradiţional conform căruia, pentru a elimina inflaţia, trebuia îndurat orice nivel al şomajului – altfel spus, că în momentele economice dificile săracii plătesc şi nu se poate face nimic în această privinţă, că „nu există alternativă" la deflaţia prin comprimare monetară, cum suna faimoasa formulare a doamnei Thatcher.

şi că nu ar trebui să fie considerat ca o durere trecătoare, ce trebuie să fie îndurată cu dinţii strânşi şi o retorică lacrimogenă, fiindcă ar putea fi evitat fără a se recurge la inflaţie necontrolată. A căutat o formulă pentru determinarea punctului în care deflaţia devenea contraproductivă şi a punctului la care măsurile menite să creeze locuri de muncă generează o inflaţie inacceptabilă. Keynes a lărgit sfera ştiinţelor economice, subliniind ceea ce adeseori se percepea doar cu reţinere : faptul că problemele economice, sociale şi politice nu puteau fi tratate pe paliere diferite nici de către savanţi, nici de către politicieni. O parte din neîncrederea pe care a stârnit-o, în special printre politicieni, deriva din faptul că el însuşi era mai aplecat spre capătul social decât spre cel politic al spectrului socio-economico-politic. Nici nu era un bun politician, nici nu-i îndrăgea pe politicieni. De asemenea, i-a ofensat pe economişti, părând a introduce dimensiuni irelevante în studiile lor.

Influenţa lui Keynes a fost atât de puternică încât teoriile sale aproape că au atins statutul de axiome, în special în Marea Britanie, în ultimii ani ai vieţii sale şi după moartea sa, petrecută în 1946. Dar în Marea Britanie şi în Statele Unite, în special la Universitatea din Chicago (condusă de profesorul Milton Friedman), vechile convingeri s-au menţinut şi au fost revigorate în cadrul spaţiului academic şi, ulterior, în afara lui, din pricina dezamăgirilor şi eşecurilor economice din anii '60 şi '70. Aceşti neomonetarişti susţineau că însuşi Keynes şi adepţii săi de mai târziu merseseră prea departe cu desconsiderarea rolului banilor. De aceea, ei au căutat să redreseze acest dezechilibru printr-o evidenţiere mai puternică a primatului factorilor monetari şi prin negarea efectelor pernicioase ale unui sistem necoordonat (adică necoordonat prin alte mijloace decât controlul asupra masei monetare). Mesajul lor către politicieni – sau mesajul pe care politicienii au crezut că-l primesc – a fost acela că intervenţia în economie în alt fel decât prin emisiune monetară era fie inutilă, fie dăunătoare, dar, în punerea în practică a acestui mesaj, politicienii au întâmpinat două dificultăţi. Reducerea masei monetare presupunea definirea banilor, dar monetariştii nu au convenit asupra modalităţii în care aceasta trebuia făcută. Keynes, de pildă, subliniase faptul că, într-o economie modernă, banii înseamnă mai mult decât suma monedelor şi banilor de hârtie aflaţi în circulaţie, dar ceea ce trebuia adăugat era discutabil şi a variat nu o dată în timpul administraţiilor Thatcher[4]. Oricum, dacă banii nu puteau fi definiţi, atunci nici masa monetară nu putea fi controlată, deoarece nu este posibil să controlezi ceva care nu poate fi definit sau măsurat. (În practică, măsurile menite să controleze masa monetară au reuşit să o restrângă, potrivit uneia dintre definiţii, dar au acţionat în sens contrar, potrivit altei definiţii.) Un al doilea obstacol în calea aplicării tehnicilor monetariste a fost costul lor. A impune deflaţia într-o economie este relativ simplu, dar a face ca deflaţia să acţioneze în aşa fel încât să rezolve disfuncţionalităţile existente fără a crea altele şi mai grave nu este uşor, deoarece deflaţia prea puternică sau prea precipitată compromite afacerile, îi face pe supraviţuitori să fie necompetitivi, îi lasă pe oameni fără slujbe, iar creşterea ratelor dobânzilor reduce drastic investiţiile şi economiile, îi nenoroceşte pe debitori, subminează balanţa de plăţi externe şi relansează inflaţia. Toate aceste lucruri le-a făcut administraţia Thatcher pentru reduce inflaţia, care, la cel de-al treilea mandat al ei, era totuşi din nou în creştere.

4. Problema nu era una modernă. Surse de bani precum cecurile, foile de expediţie, contractele de asigurare etc. au intrat în uz în Italia în Evul Mediu. Capitalismul a atins puterea sa enormă în lumea modernă pentru că a adăugat la banii lichizi şi creditul ca mijloc pentru tranzacţiile monetare.

Aplicarea măsurilor monetariste nu era ceva nou în Marea Britanie. Nouă era pretenţia din ce în ce mai insistentă a doamnei Thatcher ca inflaţia să fie controlată doar prin rate înalte ale dobânzilor. O prefigurare a problemei s-a desfăşurat în 1957, când, ca răspuns la o secare bruscă a rezervelor monetare şi la o creştere a inflaţiei, ministrul de Finanţe Peter Thorneycroft a solicitat limitarea creditului, îngheţarea investiţiilor, creşterea dobânzilor bancare şi reducerea cheltuielilor guvernamentale destinate armatei, serviciilor de sănătate şi celorlalte servicii sociale. Macmillan şi majoritatea membrilor cabinetului său au respins acest remediu, toţi miniştrii din sfera financiară au demisionat, iar în cele din urmă situaţia s-a restabilit fără măsurile extreme pe care Macmillan le evitase nu numai din raţiuni de politică economică, ci şi, cel puţin în egală măsură, din motive sociale. În anii '60, un ministru de Finanţe laburist, Roy Jenkins, a utilizat instrumente monetare şi fiscale. Edward Heath şi ministrul său de Finanţe, Anthony Barber, au dirijat un *boom* în materie de credite şi speculaţii financiare, o combinaţie nefericită, deoarece sumele devenite disponibile prin avalanşa de credite nu au fost îndreptate spre realizarea unor lucruri, ci spre speculaţii, în special spre speculaţii cu proprietăţi. Dobânzile bancare au crescut la 11,5%. Numeroase bănci s-au prăbuşit, iar deponenţii şi creditorii lor au trebuit să fie despăgubiţi cu o sumă de cel puţin un miliard de lire sterline. Lira a trebuit susţinută. Laburiştii au revenit la putere în agitaţia ce a urmat şi în toiul unei crize mondiale. La mijlocul anilor '70, preţul petrolului a crescut de patru ori în decurs de câteva luni şi a sporit vertiginos încă o dată ca urmare a revoluţiei din Iran, când a trecut de 40 $/baril pentru livrarea imediată, după ce cu un deceniu în urmă fusese un pic mai mult de 2 $/baril. Guvernele nu ştiau dacă să reacţioneze la costurile sporite prin creşterea cheltuielilor sau să reducă cheltuielile prin limitarea importurilor de petrol şi a activităţii economice interne. Deoarece preţurile la alte materii prime importate au sporit şi ele substanţial, în acei ani toate ţările importatoare de materii prime s-au confruntat cu ameninţarea unei inflaţii cu rate de creştere alarmante, o problemă care nu s-a reglementat până în anii '80, când aceste preţuri au scăzut considerabil, spre marea uşurare a lumii industrializate. În aceste ţări, principala sursă a inflaţiei se afla în plan extern şi tot de acolo a venit şi eliberarea. În Marea Britanie, un alt ministru de Finanţe laburist, Denis Healey, a făcut apel la restricţii monetare, iar spre sfârşitul anilor '70 investiţiile din industrie şi PIB-ul s-au aflat din nou în creştere, dobânzile bancare s-au diminuat până la 5%, balanţa de plăţi era în surplus şi şomajul era în scădere. Dar tentativele guvernului laburist de a controla salariile şi preţurile au eşuat, rezultatul fiind acela că economia rămânea sub ameninţarea sperietorii sale permanente, inflaţia.

Nereuşitele din anii '60 şi '70 au deschis calea reacţiei dezordonate din anii '80, sub un prim-ministru care era hotărât să fie pe cât posibil diferit de predecesorii săi. Harold Wilson şi Edward Heath, care şi-au împărţit intervalul 1964-1976, au fost prim-miniştri inteligenţi şi destoinici, dar, cu toate acestea, au eşuat în două privinţe importante. Nu au reuşit să câştige loialitatea colegilor de cabinet, iar tentativele lor de a găsi o politică de plăţi funcţională s-au încheiat cu un eşec. Când şi-au preluat funcţiile, ambii păreau întruchiparea fermităţii, dar amândoi au fost etichetaţi drept şovăielnici la finalurile mandatelor lor. Wilson a ajuns prim-ministru cu un dosar personal excepţional de promiţător, dar ştiind că majoritatea celor pe care i-a ales să facă parte din cabinetul său votaseră pentru altcineva ca lider al Partidului Laburist la moartea lui Hugh Gaitskell. Hotărârea sa de a menţine partidul unit – o hotărâre care, dată fiind propria sa poziţie echivocă, l-a

determinat să încerce să omogenizeze formaţiunea politică sau să elimine asperităţile, nu să conducă cu adevărat – a avut mult de-a face cu eşecul său de a impune reforma sindicală sau de a menţine un control asupra ratei creşterilor salariale. Politica de plăţi a lui Heath a fost subminată de colegii săi în momentul când părea să reuşească şi a fost urmată de un avânt dezastruos în materie de consum, declanşat de ministrul său de Finanţe. Următorul ministru de Finanţe din noul cabinet al lui Wilson, Denis Healey, a instaurat iarăşi controlul asupra preţurilor şi inflaţiei, dar numai temporar. O politică de austeritate, întreţinută prin acorduri anuale cu sindicatele, era din ce în ce mai greu de menţinut şi s-a sfârşit atunci când, la o a treia solicitare, companii prospere precum Ford au răspuns negativ, preferând să acorde creşteri salariale majore în loc să rişte greve doar pentru a mulţumi guvernul. După demisia bruscă a lui Wilson, Callaghan a susţinut reducerea cheltuielilor şi restricţii monetare, dar guvernul scăpase de sub control politica industrială şi a pierdut alegerile generale din 1979, după o iarnă cu tensiuni sociale alarmante.

La preluarea puterii, sarcina economică a conservatorilor era să intensifice apelul lui Healey la măsuri monetare, dar, din raţiuni ideologice şi politice, doamna Thatcher a dorit să-şi caracterizeze politicile drept diametral opuse celor ale laburiştilor, ducând aceste politici până la extreme catastrofale. Ridicând dobânzile până la 15%, conservatorii au condamnat Marea Britanie la o criză inutilă şi profundă, au lichidat o cincime din capacitatea de producţie şi au creat niveluri ale şomajului care ar fi trebuit să-i facă să ezite dacă şi-ar fi dat seama de ceea ce făceau. Principala cauză a acestor dezastre a fost impunerea rigidă şi precipitată a unor remedii inadecvate: taurul lăsat liber în magazinul de porţelanuri nu era nici măcar un taur bine crescut. Inflaţia, moştenită de la laburişti la un nivel de 10,3%, a crescut la 22% şi s-a menţinut peste rata din timpul laburiştilor şi după trei ani de guvernare conservatoare. Impozitele directe au fost reduse, dar reducerile au fost finanţate de creşterile impozitelor indirecte (s-a dublat TVA-ul), emiţându-se opinia plauzibilă conform căreia doar aberaţia numită războiul Malvinelor a salvat-o pe Thatcher de la înfrângerea electorală.

Până în 1982, guvernul s-a simţit obligat să abandoneze dogmele sale monetariste şi aşa-numita „strategie financiară pe termen mediu", concepută de Nigel Lawson în vremea când era încă adjunct al lui Sir Geoffrey Howe la Ministerul de Finanţe pentru a ascunde acest abandon. Nici una din ţintele monetare nu a fost atinsă, iar unele au fost ratate într-un procent de 100%. Deşi s-au stabilit noi obiective şi s-a făcut apel la noi căi de măsurare a masei monetare, politicile au degenerat în modalităţi de manipulare a datelor, lipsind măsurile prin care aceste date se puteau îmbunătăţi. Instituţiile financiare, inclusiv Banca Angliei, au recunoscut deschis erorile politicilor precedente, iar guvernul a renunţat la constrângerile monetare pe măsură ce se apropiau alegerile. Această manevră a fost facilitată de trei componente ale unei şanse unice, în sensul că nici o altă ţară nu s-a bucurat de toate aceste trei elemente: reducerea preţurilor mondiale la petrol şi la alte materii prime, afluxul financiar de care a beneficiat trezoreria din impozitele şi redevenţele pentru petrolul din Marea Nordului şi evoluţia procesului de privatizare. Schimbarea tendinţei cursului preţurilor la principalele materii prime a început în jurul anului 1980, iar ultimele două rate ale profitului au însumat în medie 12,6 şi 5 miliarde de lire pe an în deceniul al nouălea. Programul de privatizare, adoptat iniţial din raţiuni ideologice, a devenit o necesitate fiscală, acoperind cheltuielile guvernamentale pe care Thatcher promisese să le reducă (în chip de componentă a PIB-ului), dar nu reuşise.

Acest lucru a fost justificat prin argumentul că, preluând beneficiile privatizării în cadrul bugetului, guvernul reducea suma pe care trebuia să o împrumute pentru a echilibra bugetul (Necesarul de Împrumut al Sectorului Public) şi astfel limita inflaţia. Însă acest argument era unul slab, dacă nu chiar complet eronat, deoarece creşterea masei monetare a provenit în cea mai mare parte din sectorul privat, nu din cel public.

Inflaţia, măsurată prin indicele preţurilor cu amănuntul, a scăzut până la 2,3%, iar economia, care era la pământ, a început să se refacă, ba chiar să ia avânt. Numai că avântul a fost prost administrat şi de scurtă durată. Rata de creştere de circa 4-5% pe an s-a manifestat în principal – circa două treimi – în sectorul serviciilor, nu în sectoarele productive. Revitalizarea industriei a fost ratată încă o dată, iar când refacerea a început să-şi reducă ritmul, insistenţa unilaterală a guvernului asupra încercării de a regulariza economia doar prin intermediul ratelor dobânzilor a determinat o nouă explozie a dobânzilor, ceea ce a împiedicat dezvoltarea sectorului industrial. Considerând drept venituri nu numai efemerele impozite asupra petrolului, dar şi beneficiile unice ale privatizărilor, ministrul de Finanţe a putut pretinde că echilibrase bugetul şi, în acelaşi timp, redusese impozitele. În realitate, deşi impozitul pe venit – în special impozitul progresiv, ce atingea cote ridicate la cei bogaţi – fusese substanţial redus, promisiunea doamnei Thatcher de a reduce povara generală a impozitării nu a fost îndeplinită, iar când ea şi-a început triumfătoare cel de-al treilea mandat de prim-ministru, investiţiile din industrie nu erau mai ridicate decât fuseseră în 1979, în perioada scursă de atunci neexistând nici un fel de investiţii nete. Cea mai mare parte a industriei britanice ajunsese să fie necompetitivă în străinătate, balanţa de plăţi evolua spre un deficit fără precedent[5], serviciile publice de sănătate şi cele de educaţie, cercetarea şi infrastructura economică erau în declin, iar cercul recesiunii, pus în mişcare în perioada 1979-1981, se învârtea din nou. Thatcherismul a oferit căi alternative către dezastru: pe de o parte a relansat inflaţia, iar pe de alta a abordat problema inflaţiei prin creşterea ratelor dobânzilor şi, prin urmare, a valorii de schimb a lirei, impunând astfel industriei un curs supraevaluat, un obstacol de nedepăşit pentru orice ţară dependentă de exporturi. Cel mai dăunător pe termen lung a fost eşecul noilor conservatori radicali de a înţelege că, într-o societate modernă complexă, anumite domenii nu se pot autofinanţa – în special educaţia şi infrastructura drumurilor, căilor ferate şi a altor forme de comunicaţie – şi că tentativele de a le obliga să procedeze astfel sunt dăunătoare.

Pe plan extern, aceste rezultate capricioase au provocat uimire şi îndoieli cu privire la valoarea legăturii cu britanicii. Aceste dubii au fost intensificate de ostilitatea în creştere a doamnei Thatcher faţă de obiectivele Comunităţii Europene şi de duritatea ei în relaţiile cu liderii europeni, în contrast vizibil cu veneraţia pe care o manifesta faţă de Ronald Reagan. Thatcher dorea – şi avea dreptate să dorească – cea mai bună dintre lumile posibile, dar încercarea de a obţine ce este mai bun din două lumi incompatibile

5. La fel se întâmpla şi cu balanţa de plăţi americană, dar cele două cazuri erau diferite. Deoarece dispuneau de cea mai productivă economie din lume, Statele Unite puteau atrage relativ uşor fonduri străine, dar investitorii şi speculanţii la bursă din străinătate au considerat lira sterlină mult mai puţin atractivă decât dolarul. Eroarea administraţiilor americane a fost extravaganţa din cadrul unei economii a abundenţei; eroarea administraţiilor Thatcher a fost că a impus constrângeri asupra productivităţii şi a bazei de impozitare pentru a crea o economie îngrădită.

este o prostie care aduce obligatoriu necazuri. Thatcher dorea beneficiile asocierii europene fără impedimente, însă asocierea în curs de realizare – singura ofertă existentă – nu era una în care integrarea economică să poată fi separată de considerabile implicaţii politice, organizaţionale şi juridice. Tratatul prin care fusese creată Comunitatea se referea la aceste lucruri, iar Marea Britanie aderase la tratat. Nu se ştia sigur în ce măsură se impunea ca integrarea economică să determine şi o integrare politică şi nici cât de rapidă ar fi urmat să fie cea din urmă, iar asta nu atât din pricina voinţei politice diverse şi fluctuante din anumite capitale ale statelor membre, ci fiindcă nu exista nici un precedent clar pentru ceea ce era în curs de construcţie. Thatcher a ironizat, pe bună dreptate, teoriile referitoare la o uniune europeană în genul Statelor Unite ale Americii, dar acest tip de uniune nici nu avea susţinători, nici nu era realizabil. Era o himeră. Afirmând că o asemenea uniune urma să fie scoasă din discuţie atât timp cât va trăi ea, Thatcher exprima o neîncredere britanică larg răspândită faţă de orice formă de internaţionalism ce ar fi ştirbit suveranitatea britanică, în special în privinţa politicilor militare şi economice, în ciuda faptului că, în ambele sfere, independenţa britanică era de mult de domeniul trecutului. Însă această opoziţie a diminuat inevitabil puterea Marii Britanii de a influenţa forma şi ritmul evoluţiilor din cadrul Comunităţii, de care Marea Britanie era legată printr-un tratat şi prin interesele proprii, a reactualizat suspiciunile continentalilor faţă de angajamentul britanic în direcţia unui parteneriat cu adevărat reciproc avantajos şi a pus în discuţie măsura în care participarea britanică era mai importantă decât târguiala şi subversiunea ce emanau de la Londra. Thatcher a marginalizat Marea Britanie.

Însă efectele de durată ale thatcherismului ar putea fi exagerate. O ţară care se refăcuse de pe urma celui de-al doilea război mondial putea supravieţui thatcherismului, chiar dacă ultima catastrofă a durat de două ori mai mult decât prima. Cea mai mare parte a pagubelor economice au afectat o scurtă perioadă de la începutul a ceea ce ar putea fi numit *Thatcherzeit*. Ocaziile pierdute nu ar putea fi niciodată complet recuperate, iar poziţia Marii Britanii printre statele industrializate a fost probabil prejudiciată pe termen lung, însă o parte considerabilă din costul total al thatcherismului a constat în incapacitatea congenitală de a contabiliza sau de a ţine cont prea mult de costurile sociale ale experimentelor şi incompetenţei manageriale din economie. Iar daunele sociale, oricât de regretabile, nu sunt tot una cu pagubele economice. O dată ce economia fusese restructurată prin concedierea a câtorva milioane de oameni, cei care au rămas s-au refăcut pentru o perioadă, astfel încât strâmtorata economie britanică a început să se dezvolte din nou şi chiar să se dezvolte energic. Întrebarea esenţială nu era dacă acest lucru se întâmpla, ci dacă economia se dezvolta în direcţia bună şi dacă va continua să progreseze. Versiunea de monetarism a doamnei Thatcher fusese treptat şi tacit diluată. Creşterea generală părea promiţătoare, chiar dacă doar o mică parte din ea se regăsea în sectorul industrial. Pe de altă parte, opinia că industriile trecutului puteau fi înlocuite nu cu industriile viitorului, ci cu servicii (o altă componentă a dogmei thatcheriste), de la activitatea bancară până la cea din turism, era o speranţă deşartă, deoarece, lăsând deoparte beneficiile în general mai scăzute din sfera serviciilor, partea Marii Britanii din activitatea mondială de furnizare a serviciilor financiare se diminuase în anii postbelici cu mai mult de jumătate. Până în 1990, aşa-numitele exporturi invizibile nu numai că nu reuşeau să acopere deficitul comercial, dar se aflau pe punctul de a ajunge (sau de fapt erau) ele însele în deficit, pentru prima oară în ultimele două secole, producând astfel un

deficit cumulativ de plăţi şi trăgând în jos valoarea lirei sterline, aceasta putând fi menţinută doar prin creşterea dobânzilor, o măsură de protecţie pe termen scurt faţă de scăderea pe termen lung a acceptabilităţii lirei la valoarea ei actuală. Credinţa că Londra ar putea furniza servicii financiare pe picior de egalitate cu Wall Street şi Tokyo era un reziduu persistent al himerei postimperiale ce i-a condus pe britanici în războiul Suezului şi în cel al Malvinelor. Înlocuirea producţiei prin Disneyland-uri era o iluzie disperată. Nerealismul şi incertitudinile din lumea britanică au fost relevate cel mai clar după cea de-a treia victorie electorală a doamnei Thatcher, în 1987. Reducerea impozitelor individuale, atât înainte, cât şi după alegeri, a oferit unei jumătăţi de ţară sentimentul bunăstării, dar a şi catalizat o explozie în materie de consum – o tendinţă care deja se manifesta – datorită înlăturării constrângerilor asupra creditelor. Pentru prima oară în istorie, naţiunea trăia peste nivelul veniturilor sale. Pedeapsa nu s-a lăsat aşteptată, deoarece acest *boom* consumist, care nu putea fi satisfăcut de o industrie mutilată, a impulsionat importurile, a anulat tendinţa ascendentă a exporturilor, ba chiar mai mult decât atât, şi astfel a ameninţat să relanseze inflaţia, să provoace creşterea preţurilor, să restrângă activitatea industrială şi să sporească zdravăn rata şomajului. Calculele electorale au condus la o a doua criză tocmai când începuse o anumită refacere după dezastrul din 1979-1981. Dobânzile punitive au făcut împrumuturile intangibile. Un sistem capitalist care înflorise puternic datorită inventării şi extinderii creditului era ruinat de costurile creditului. Trăsătura cea mai de seamă a administraţiei Thatcher a fost instabilitatea : mari fluctuaţii ale ratei inflaţiei, ale dobânzilor, ale balanţei de plăţi şi chiar ale masei monetare.

Cel mai neliniştitor lucru din noua revoluţie a conservatorilor a fost acela că nu a existat nici o revoluţie, ci doar un conservatorism care a evitat problemele profunde. După un deceniu de thatcherism, aceste probleme – înnoirea industriei şi a competitivităţii sale, utilizarea forţei de muncă, dimensiunea şi calitatea educaţiei şi cercetării – erau identice, cu excepţia faptului că s-au pierdut nişte ani. Trebuind să facă faţă chestiunii fundamentale privitoare la modul cum se putea combina stabilitatea preţurilor cu creşterea economică, guvernul se dovedise uneori capabil să atingă primul obiectiv, alteori pe cel de-al doilea, dar niciodată pe amândouă. Acest eşec a fost accentuat de disfuncţionalităţile din cadrul guvernării, aşa cum au arătat disputele dintre ministrul de Finanţe şi consilierul economic personal al primului-ministru, care au devenit publice atât în exterior, cât şi pe plan intern, iar Margaret Thatcher, din pricina lipsei de cunoştinţe în domeniu, s-a dovedit incapabilă să tranşeze conflictul. Maladia profundă a economiei britanice era inflaţia, împotriva căreia remediul doamnei Thatcher a fost, la începutul deceniului, un atac haotic împotriva industriei. La finalul deceniului, când simptomele au reapărut, o campanie *faute de mieux* menită să sufoce comerţul cu amănuntul prin rate înalte ale dobânzilor a reprezentat un al doilea „remediu". Aceste remedii au agravat maladia.

Thatcherismul a fost totuşi mai mult decât o politică economică radicală. A fost o încercare nu mai puţin importantă de transformare socială. Premisele acestei tentative, a cărei impunere a fost mai mult simţită decât afirmată, erau şi profunde, şi recente. Dintr-o anumită perspectivă, era o reacţie împotriva unor banalităţi din epoca Macmillan-Wilson, dar, într-un mod mai profund, era de asemenea o afirmare a valorilor şi pretenţiilor unei clase sau subclase sociale pe care o personifica însăşi Thatcher – acea secţiune a clasei de mijloc (mai curând elementul comercial decât cel profesional al burgheziei) care respingea sinteza dintre partea de sus a clasei de mijloc şi clasele

superioare, deşi acea sinteză crease clasa conducătoare în secolele XIX şi XX. Adepţii thatcherismului respingeau exclusivismul şi pretenţiile acestei clase conducătoare şi erau iritaţi de valorile şi atitudinile ei. Esenţa contestării lor se baza pe credinţa în faptul că banii reprezintă o măsură a majorităţii lucrurilor, iar această ideologie comercială a fost aplicată într-o formă la fel de hotărâtă şi intolerantă ca şi doctrina centralismului democratic a lui Lenin, cu efecte distructive similare, cu derivate autoritariste din ce în ce mai pronunţate şi cu un apel tot mai sporit la confidenţialitate în exercitarea puterii executive. Statul thatcherist s-a caracterizat printr-un executiv central arogant care a redus la tăcere autorităţile locale, a căutat să utilizeze legislaţia şi sistemul judiciar în scopurile sale sociale şi politice, a hărţuit presa scrisă şi audiovizuală, a limitat libertatea de expresie prin legi vechi şi noi ale secretului de stat şi a discreditat principiul tradiţional britanic conform căruia guvernarea trebuie controlată şi contestată. De aceea, thacherismul a fost un exemplu britanic întârziat al unei tendinţe mai generale din Europa secolului XX, a cărei altă ilustrare, paşnică şi efemeră, a fost poujadismul micii burghezii din Franţa anilor '50. Însă prototipul esenţial a fost oferit de către Benito Mussolini, emfaticul fiu de ţăran care considera cercurile conducătoare italiene ca fiind slabe şi dăunătoare, dedicându-se îndepărtării colegilor săi şi înlocuirii lor prin mediocrităţi prost alese, care era ignorant în privinţa lumii de dincolo de ţara sa, dar şi fascinat de ea şi dornic să o remodeleze, şi care a cochetat cu idei mari privind restructurarea societăţii, în special prin eliminarea socialismului (în cazul său, prin cele mai dure metode). Însă noii conservatori din Italia şi din alte părţi nu erau admiratori ai capitalismului, în ale cărui premise nu aveau încredere. Radicalismul lor era distructiv, nu dispunea de un program inteligibil pe termen lung şi, aşa cum bine a demonstrat exemplul italian, a avut tendinţa de a degenera într-o inutilă reformare a instituţiilor de stat şi a serviciilor publice. Statul industrial modern nu are nevoie nici de distrugerea socialismului, nici de cea a capitalismului. Socialismul şi capitalismul nu sunt alternative. Capitalismul este o modalitate de organizare a producerii bogăţiei şi, cu cât se bucură de mai mult succes în crearea bogăţiei, cu atât pare mai reprobabilă distribuirea inechitabilă a acesteia. Capitalismul nu pretinde că se ocupă de distribuirea bogăţiei, dar suportă oprobriul pentru injustiţea flagrantă. De aceea, socialismul, care se ocupă cu distribuirea bogăţiei, este un corectiv necesar al capitalismului – necesar atât în termeni morali absoluţi, cât şi pentru acceptabilitatea capitalismului. Tentativele de a elimina fie capitalismul, fie socialismul sunt la fel de nesăbuite.

Thatcher a căzut de la putere brusc, în 1990, când jumătate dintre deputaţii conservatori din Camera Comunelor s-au revoltat împotriva ei în urma acumulării de nemulţumiri: declanşarea unei crize economice, obtuzitatea faţă de Europa, un dispreţ prea evident faţă de colegii ei şi faţă de principiile de funcţionare a guvernului, ca şi perspectiva înfrângerii electorale. Avusese un mare impact ca fenomen politic, dar când a fost obligată – împotriva voinţei ei – să demisioneze, nici unul dintre candidaţii ce-i vizau locul nu era, în termeni politici, un succesor veritabil şi, în ciuda trăsăturilor ei evident pozitive, este mai probabil să fie păstrată în memorie pentru personalitatea decât pentru realizările ei. Puterea în scădere a Marii Britanii şi atitudinea iritantă a guvernării Thatcher au avut consecinţe atât pentru întreaga lume, cât şi pentru Marea Britanie. O Mare Britanie marginalizată însemna o Europă Occidentală diminuată şi o Comunitate Europeană distorsionată. O Comunitate lipsită de o substanţială şi solidă componentă

britanică are inevitabil o mai mică importanţă în lume. Germania poate obţine concomitent o poziţie excesiv de dominantă în Europa Apuseană şi prea puţin solidă în Europa în ansamblu sau în lume. În cadrul unei astfel de Comunităţi distorsionate, Germania ar putea fi obligată să suplimenteze antanta franco-germană din vest cu o înţelegere ruso-germană în Europa Centrală şi Răsăriteană. Atitudinile britanice echivoce în privinţa Comunităţii, care i-au întârziat acesteia dezvoltarea, au impus Germaniei necesitatea de a promova o politică răsăriteană, de vreme ce politica din Europa Occidentală era supărător de instabilă.

Capitolul al XI-lea

Comunitatea Europeană

Comunitatea Europeană, creată în 1957 printr-un tratat semnat de şase state, a fost extinderea logică a Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului, înfiinţată în 1951 de către aceleaşi şase state. O Comunitate Europeană a Energiei Atomice a fost instituită la aceeaşi dată ca şi Comunitatea Europeană. Cele trei organizaţii au fuzionat în 1967. La suprafaţă, ele erau asociaţii industriale şi economice, dar aveau de la început şi un potenţial politic. Dacă, pe de o parte, aveau drept obiectiv obţinerea de beneficii materiale pentru membrii lor prin intermediul cooperării economice, ele implicau şi o tentativă inedită de a aborda una din problemele permanente ale Europei, cea a statului unic şi atotputernic. Au aşteptat cu nerăbdare momentul când Germania urma să ajungă din nou în postura din care putea să dea tonul şi ar fi dorit să procedeze astfel.

Primul pas către acest parteneriat permanent între statele europene a fost ezitant, limitat şi a ţinut în mare măsură de inspiraţia politică. În 1943, Belgia a iniţiat un plan de uniune vamală cu Olanda şi Luxemburg, care, printre alte lucruri, era un instrument prin intermediul căruia se făceau presiuni asupra Marii Britanii pentru ca aceasta să acorde atenţie opiniilor venite din partea statelor mai mici cu privire la modul în care Germania, marea lor vecină – ce le era indispensabilă din punct de vedere economic –, urma să fie tratată după război. În special olandezii nu doreau ca Germania să fie sărăcită şi s-au arătat dispuşi să renunţe la orice pretenţii în materie de reparaţii în schimbul unei mici cedări de teritoriu. Belgienii au ajuns la aceeaşi concluzie, dar mai greu, în schimb Marea Britanie şi Franţa au rămas vreme de câţiva ani insensibile la această argumentaţie. În timp ce principalii combatanţi încă se mai întrebau cum să menţină Germania slăbită din punct de vedere militar, victimele mai mici ale Germaniei au înţeles că aveau nevoie de o Germanie puternică economic şi că, în orice caz, Germania îşi va recăpăta forţa mai devreme sau mai târziu. În anii '50, Franţa a abandonat ideea de a domina Germania prin slăbirea ei, iar această schimbare a atitudinii francezilor a fost scânteia care a dat viaţă embrionului unei uniuni în Europa Occidentală, al cărei ţel primordial era exorcizarea pericolului naţionalismului german. Spectrul vechii probleme germane a participat la naşterea şi adolescenţa Comunităţii Europene.

Primul obiectiv al Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului a fost reunirea forţelor în vederea extinderii producţiei şi a reducerii costurilor, pentru a beneficia de cooperare şi conducere comună în locul competiţiei. Acest scop le era comun tuturor celor şase ţări şi era în principal de natură economică. Al doilea obiectiv era specific francez şi de natură politică – de a proteja nu doar un sector al industriei franceze, ci

Franţa însăşi, împotriva unei recrudescenţe a ambiţiilor naţionale germane întemeiate pe industria grea germană. Tratatul din 1951 instituia într-o anumită măsură un caracter supranaţional prin înfiinţarea, alături de un Consiliu de Miniştri guvernamental, a unei Înalte Autorităţi, împuternicită să fixeze preţurile şi finanţată prin taxe asupra producţiei. Al treilea organism, Adunarea Comunităţii, era o reflectare palidă a unui parlament naţional, care în timp ar fi putut deveni mai puţin palidă.

Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului era un tribut adus abordării funcţionaliste a afacerilor internaţionale, o abordare care promova internaţionalizarea unor sectoare economice particulare şi specifice, unul câte unul. În acest caz, cărbunele şi oţelul au reprezentat un prim pas util, datorită importanţei lor istorice în competiţia naţionalistă (în special între Franţa şi Germania), dar acest pas era evident doar primul, fie şi numai deoarece cărbunele devenea mai puţin important în producţia mondială de energie decât petrolul, gazele naturale şi energia·nucleară. În spatele acestei abordări pragmatice se afla impulsul mai larg în direcţia integrării, care provenea din teama fiecărui stat de a fi lăsat singur, şi, nu în ultimul rând, competiţia mai accelerată ca oricând în domeniul dezvoltării şi cercetării tehnologice.

Tratatul de la Roma, care a creat Comunitatea Economică Europeană, avea trei ţeluri primordiale: o uniune vamală şi comercială, o uniune economică şi o promisiune de integrare politică. Primele preocupări ale organizaţiei au vizat crearea unei pieţe comune pentru bunuri, servicii, capital şi forţă de muncă, ca şi o politică agricolă comună. A urmat extinderea Comunităţii prin acceptarea de noi membri, stabilirea de asocieri premergătoare obţinerii statutului de membru cu drepturi depline (în principal în lumea a treia) şi activitatea în comun în problemele mondiale (în principal în Orientul Mijlociu). În al treilea rând şi în acelaşi timp, Comunitatea a înaintat cu greu spre o unificare economică şi monetară, prin intermediul alinierii cursurilor monedelor pentru a opri fluctuaţiile ratelor de schimb, şi spre o monedă unică şi o bancă centrală. De asemenea, Comunitatea trebuia să-şi adapteze propria constituţie şi distribuirea puterii politice din interior la evoluţia pe etape a ţelurilor sale economice şi politice.

Piaţa comună şi politica agricolă comună

Uniunea vamală urma să fie realizată în doisprezece ani prin eliminarea tuturor barierelor vamale şi impunerea unui tarif vamal extern unic pentru întreaga comunitate, aceste măsuri fiind urmate de asigurarea unei libere circulaţii a capitalului şi a forţei de muncă. Măsurile iniţiale au fost adoptate în perioada stabilită. Au existat reuşite, dar şi semnale de alarmă. Industriile au fost regrupate şi modernizate, iar exporturile de produse industriale au înflorit în special între membrii Comunităţii, dar ritmul acestei dezvoltări industriale accelerate a creat oraşe sau periferii ale oraşelor dezagreabile şi a ameninţat să sărăcească zonele îndepărtate sau mai puţin favorizate (pentru a căror ajutorare a fost înfiinţat un fond special). Dar rezultatele statistice au justificat aspiraţiile fondatorilor Comunităţii, deoarece creşterea economică medie anuală a fost mai mare de 4,5% în anii '50 şi de aproape 6% în anii '60.

Când Comunitatea a luat fiinţă, agricultura era un candidat principal la integrare şi regularizare comunitară, atât din pricina importanţei sale economice şi sociale, cât şi

pentru că producţia agricolă reunită se afla sub nivelul necesităţilor Comunităţii. În următorii zece ani, a fost elaborată o Politică Agricolă Comună (PAC), care iniţial a transformat subproducţia în îndestulare, iar apoi, aproape ruinător, în supraproducţie. În anii '80, Comunitatea ajunsese să cheltuiască 70% din bugetul său în cadrul PAC şi cea mai mare parte din aceşti bani era cheltuită nu pentru subvenţiile directe acordate fermierilor, ci pentru achiziţionarea surplusurilor care apoi erau aruncate sau revândute cu mari pierderi. (Subvenţiile directe au însumat circa un sfert din cheltuielile totale ale Comunităţii.) Politica agricolă scăpase de sub control. Atât timp cât a presupus un transfer de resurse în sectorul agricol, ea îndeplinea intenţiile Comunităţii, dar, o dată cu producerea de surplusuri, politica agricolă s-a transformat într-un tranfer de resurse către cei care achiziţionau sau primeau aceste surplusuri. Oricât de agreabil ar fi fost pentru Comunitate să vândă alimente lumii a treia la preţ de solduri, ea nu intenţionase să producă surplusuri la o asemenea scară încât să trebuiască să le ofere lumii a treia, blocului comunist sau oricui ar fi vrut să le preia, la aproape orice preţ. Problema a fost agravată de doi factori independenţi. În primul rând, fluctuaţiile ratelor de schimb din cadrul Comunităţii au condus la inventarea unei monede de schimb speciale pentru calcularea plăţilor agricole, un instrument care s-a dovedit costisitor şi accesibil corupţiei. Al doilea factor a fost faptul că fermierii din Statele Unite erau de asemenea subvenţionaţi peste necesarul pieţei alimentare interne şi concurau cu membrii Comunităţii Europene în privinţa dispensării de surplusurile lor la preţuri de solduri sau chiar prin dumping (vânzarea la preţuri situate sub costurile de producţie). De aceea, PAC a devenit o componentă în cadrul competiţiei comerciale şi al neînţelegerilor dintre Comunitate şi Statele Unite.

Esenţa PAC era stabilirea anuală a preţurilor pentru produsele agricole de către Comisia Europeană de la Bruxelles. Aceste preţuri erau situate peste preţurile mondiale, scopul fiind acela de a le asigura fermierilor un nivel de trai decent. De asemenea, Comisia s-a angajat să cumpere surplusurile la preţuri minime stabilite şi a impus taxe asupra importurilor din afara Comunităţii ori de câte ori preţurile scădeau sub nivelurile impuse. Acest regim şi-a atins scopul (de sporire a producţiei peste nivelurile scăzute din anii '50), dar, de asemenea, i-a încurajat inevitabil pe fermieri să producă mai mult decât puteau vinde în cadrul Comunităţii şi i-a lăsat acesteia surplusurile pe care ea era obligată să le cumpere şi – deoarece cea mai mare parte a produselor alimentare nu puteau fi stocate – să le revândă. În 1974, Dr. Sicco Mansholt, membrul olandez al Comisiei, a încercat să taie nodul gordian, propunând o reducere drastică a terenurilor folosite în agricultură în termen de zece ani şi reunirea a ceea ce mai rămânea în unităţi mai mari, însă guvernele din statele membre au fost cuprinse de frică şi au respins acest plan. Le era teamă să nu piardă voturi. De asemenea, erau timorate de dificultatea inerentă oricărei încercări de a reforma radical sectorul agricol.

Reforma însemna reducere, iar reforma radicală însemna reducere considerabilă şi imediată. Guvernele care suportau în cea mai mare măsură costul PAC (Germania Federală, Marea Britanie) doreau reforme radicale; alte guverne, mai puţin interesate, erau dispuse să sprijine schimbări sau limitări (spre exemplu, o cotă pentru totalul subvenţiilor la lapte) care nu prea însemnau reformă; ţările unde agricultura era cel mai extins sector al economiei (Danemarca, Grecia) nu doreau nici un fel de reforme sau doreau să le amâne pe termen nelimitat. Aceste dificultăţi reprezentau probleme umane şi sociale. Fermierii constituiau cel mai vechi şi mai nostalgic corp de lucrători din

Europa. Cei situaţi în regiuni îndepărtate sau relativ inaccesibile – de obicei mici fermieri, al căror travaliu robace în aer liber stârnea admiraţia populară – erau uneori şi cei care desfăşurau unica activitate economică a regiunii, astfel încât orice ameninţare la adresa lor era automat o ameninţare la adresa întregii comunităţi. Ei au fost totuşi victimele inevitabile ale reformei de îndată ce problema subproducţiei s-a transformat în cea contrară şi a fost nevoie de reducerea subvenţiilor de care depindeau aceşti fermieri şi comunităţi.

Dilema a fost completată cu o alta, mai veche: presiunea în vederea modernizării unui sector economic care fusese extrem de lent în procesul de acceptare a revoluţiei industriale. Modernizarea agriculturii – mai multe utilaje în ferme mai puţine, dar mai mari, folosind mai puţini lucrători pe hectar – nu era acelaşi lucru cu transformarea unei industrii prelucrătoare aflate în declin într-una nouă şi mai activă. În cazul industriei, era nevoie să se schimbe obiectul producţiei, dar în agricultură problema nu era (lăsând deoparte câteva situaţii speciale) ce să se producă, ci cum şi cât mai puţin. De asemenea, aici impactul schimbării urma să fie cu certitudine şomajul regional şi depopularea, provocate de scoaterea unor întregi regiuni din cadrul sistemului economic.

Aceasta era ceea ce economia impunea într-un anumit sens şi respingea într-altul. Economia, înţeleasă în sensul totalităţii activităţilor de piaţă, impunea o producţie mai mare în regiunile productive şi o producţie mai mică sau nici una în celelalte regiuni. Economia, în sens primordial (cum numeau grecii *Lebensraum*-ul), de totalitate a existenţei umane şi naturale, presupunea o anumită protecţie împotriva unor astfel de privaţiuni. În Norvegia, interesul pentru micul pescar, echivalentul local al micului fermier, i-a condus pe norvegieni să respingă prin referendum decizia guvernului lor de a se alătura Comunităţii Europene. S-a considerat că, pe ansamblu, Norvegia ar beneficia de pe urma aderării la Comunitate, dar norvegienii au preferat să se dispenseze de aceste beneficii, de vreme ce acestea urmau să distrugă existenţa pescarului. (Faptul că, după câţiva ani – când petrolul din Marea Nordului transformase economia norvegiană şi situaţia utilizării forţei de muncă –, norvegienii au virat spre o altă concluzie nu modifică opinia că astfel de argumente şi calcule trebuie avute în vedere.)

După cel de-al doilea război mondial, agricultura din Europa Occidentală fusese în mare măsură transformată de către fermierii intens capitalizaţi sau de către noii oameni de afaceri din sectorul agricol, care, supuşi preceptelor economiei de piaţă şi având motivaţii ce vizau propriul profit, au făcut ca fermele lor să prospere şi să-şi sporească productivitatea (adesea un cuvânt elegant ce presupunea concedierea lucrătorilor umani scumpi şi înlocuirea lor cu utilaje eficiente şi profitabile). Însă prosperitatea regiunilor mai norocoase şi mai bogate a ruinat regiunile mai sărace şi a obligat guvernele să cântărească durerea umană – şi costurile ajutorului de şomaj –, acolo unde aceasta exista, în pofida impulsului insuficient fundamentat logic de a insista asupra reformei agricole. Doar o preocupare obsesivă pentru pieţe şi profituri şi o orbire echivalentă în faţa consecinţelor umane şi sociale puteau determina o reformă radicală accelerată a PAC, care părea să fie impusă de îndeplinirea ţelului iniţial.

Momentul adevărului a venit atunci când costul PAC a depăşit capacitatea Comisiei de a-l plăti. Venitul anual al Comisiei provenea din taxele pe importuri şi din impunerile pe produse alimentare, plus o contribuţie a fiecărui stat membru, echivalentă cu 1% din PIB. Când aceste încasări deveneau mai mici decât cheltuielile, Comisia avea posibilitatea (începând din 1979) să solicite din partea fiecărui membru o contribuţie suplimentară

care să nu depăşească 1% din sumele provenite din TVA. În anii '80, apelul la această ultimă sursă de finanţare s-a dovedit insuficient pentru a acoperi golul, iar Comisia a solicitat ca plafonul să fie ridicat de la 1% la 1,4% din sumele provenite din TVA. Cei mai acerbi critici ai PAC, conduşi cu vehemenţă de Thatcher, au văzut în această situaţie o ocazie de a impune reformarea radicală a PAC prin refuzul de a-i acorda Comisiei resursele pecuniare de care avea nevoie pentru a-şi echilibra bugetul. Dar Thatcher a calculat greşit, deoarece, cu toate că dreptatea era în bună măsură de partea ei, abordarea pripită, de tip aritmetic, a unei probleme umane şi sociale complexe nu a atras prea multă simpatie şi cu atât mai puţin susţinere, iar în 1984 Marea Britanie a acceptat creşterea plafonului TVA în schimbul limitării propriei sale contribuţii la această creştere. Dar PAC şi excesele sale s-au menţinut. Măsurile de protecţie a fermierilor şi a comunităţilor agricole şi rurale reprezentau un transfer legitim de resurse dintr-un sector al economiei într-altul, dar exportul surplusurilor la preţuri subvenţionate i-a mâniat pe competitori şi a pus în pericol tentativa derulată sub egida GATT de a liberaliza comerţul cu produse alimentare, ca şi pe cel cu bunuri manufacturate. Acordul comercial cu Uruguay din cadrul GATT (1986-1990), ce acoperea cincisprezece sectoare ale comerţului internaţional, a ajuns într-un punct mort din cauza conflictelor dintre exportatorii europeni de alimente (din cadrul Comunităţii), cei americani şi cei din alte regiuni în privinţa nivelului subvenţiilor acordate de Comunitatea Europeană producătorilor şi exportatorilor săi.

Extinderea

Comunitatea Europeană s-a născut cu privirea spre exterior. Cei şase membri fondatori au avut de la început în vedere creşterea Comunităţii prin aderarea altor membri din Europa Occidentală. Cei şase au devenit cei nouă la începutul lui 1973, iar ulterior li s-au alăturat Grecia (1981), Spania şi Portugalia (1986), dar Groenlanda s-a retras. Nucleul industrial al Comunităţii avea nevoie de un hinterland mai puţin dezvoltat, unde puteau să-şi vândă produsele şi să-şi investească uşor capitalul. În Comunitatea iniţială, a celor şase, Italia de Sud reprezenta necesara regiune subdezvoltată ce aştepta să fie dezvoltată. Acolo unde nordul italian nu reuşise să creeze un parteneriat reciproc avantajos între nord şi sud, competenţele şi capitalurile străine (în principal germane) s-au aliat cu succes cu cele italiene, venind în întâmpinarea nevoilor sudului italian, şi au deschis noi spaţii de acţiune pentru spiritul întreprinzător german. Însă era nevoie de mai multe asemenea zone. Europa Centrală şi de Sud-Est fusese un spaţiu familiar înainte de război, dar acolo riscurile şi incertitudinile politice erau majore, credibilitatea financiară era precară, iar exportul de capital pentru obţinerea de câştiguri mari din dobânzi era contrar atât doctrinei comuniste, cât şi instinctului capitalist. Lumea a treia era o zonă vastă şi săracă, dar cel puţin la fel de riscantă din punct de vedere financiar ca şi blocul comunist. Mult mai atractive erau spaţiile neatașate, dar din Europa: Spania (aidoma Italiei) era doar parţial industrializată, iar Irlanda, Grecia şi Portugalia nu prea erau dezvoltate. Toate aceste ţări reprezentau zone promiţătoare în materie de oportunităţi şi toate au fost incorporate în Comunitate, ce a ajuns să conţină 320 de milioane de consumatori.

De asemenea, Comunitatea a iniţiat, la scurt timp după înfiinţare, relaţii speciale extinse cu multe state de pe alte continente. Toţi membrii ei au început să caute să-şi

sincronizeze politicile externe, în special în relaţia cu Orientul Mijlociu, al cărui petrol era extrem de important pentru toţi. Membrii Comunităţii – atât unii dintre cei mai mici, cât şi cei mai mari – aveau o experienţă îndelungată în privinţa cutreieratului prin lumea largă şi nu erau deloc înclinaţi să se oprească. Prin constituirea unei economii comune robuste şi a unei politici comune, Comunitatea putea deveni nu numai un instrument benefic al cooperării şi întrajutorării, dar şi un anumit tip de putere mondială. Aceasta era componenta de perspectivă a planului.

Încă din vremurile când vechii greci au înconjurat Capul Bunei Speranţe, dacă nu şi mai devreme, europenii s-au aventurat dincolo de continentul lor pentru a-şi satisface curiozitatea, a-şi lărgi sfera de cunoaştere, a se îmbogăţi sau a-şi exercita puterea. În vremurile moderne, revoluţia ştiinţifică care s-a accelerat în secolul al XVII-lea a încurajat grupurile de savanţi (inclusiv Societatea Regală din Anglia), ai căror membri au discutat toate tipurile de cunoştinţe şi au finanţat expediţii pentru ca să obţină mai multe informaţii din întreaga lume. Marile călătorii încununate cu descoperirile geografice din perioada modernităţii timpurii a Europei, care au culminat cu cele trei călătorii al căpitanului James Cook, au fost dedicate cartografierii şi explorării, botanicii, astronomiei, antropologiei elementare şi multor altor activităţi care puteau fi în mare măsură cuprinse în termenul de „ştiinţe ale pământului". Alături de acestea, existau preocupări de natură economică, de la activităţile comerciale până la cele cu finalitate imperială. Sfârşitul imperiilor, în secolul XX, nu a însemnat nici renunţarea la interesele economice extinse, nici la reflexele mentale ce legau Europa de alte continente şi mări. Europa postimperială era obligată să identifice noi modalităţi de a fi activă pe tot globul, datorită faptului că postimperialismul schimbase contextul fără a schimba imperativele. Într-o regiune de o importanţă specială – Orientul Mijlociu –, care a combinat vreme de secole ispitele datorate misterului cu tentaţiile bogăţiei, exigenţele contemporane erau accentuate de importanţa crucială a petrolului într-o perioadă situată între epoca cărbunelui şi cea a energiei nucleare. Într-o a doua regiune – lumea a treia – legăturile şi noile oportunităţi s-au combinat pentru a crea o relaţie specială între Comunitatea Europeană, fostele colonii ale membrilor săi şi, prin extindere naturală, întreaga lume subdezvoltată, în cadrul căreia aceste foste colonii constituiau o componentă substanţială. Aici se găseau pieţe inerte.

Zonele de interese ale europenilor din afara Europei fuseseră cucerite şi păstrate prin forţă. Pentru multe generaţii, interesul şi puterea au crescut *pari passu.* O problemă nouă a apărut când interesele au continuat să sporească, dar puterea s-a diminuat.

Apogeul puterii europene a fost de scurtă durată, dar memorabil şi impunător. Puterea europenilor a fost exercitată în cea mai mare parte pe mare ; era o putere militară pusă în funcţiune prin puterea navală. (Excepţia a constituit-o expansiunea rusească, ce a fost, ca şi aceea a Romei, aproape în totalitate terestră : în sud către Marea Neagră, în est în Asia şi în vest spre Finlanda, ţărmurile răsăritene ale Balticii şi jumătate din Polonia.) Puterea a fost iniţial pusă în ecuaţie ca un element al confruntărilor între statele europene – spre exemplu, britanicii împotriva francezilor, în India şi America de Nord, în Războiul de Şapte Ani. Ea a fost de asemenea utilizată pentru a subjuga şi apoi a controla popoarele neeuropene ale căror teritorii le traversau europenii. A fost întotdeauna criticată pe motiv că era exploatatoare, injustă, reprezentând şi o sursă de infecţii datorate bolilor venerice şi de altă natură, comerţului cu droguri şi arme şi războaielor. Acestor critici li s-a răspuns prin pretenţiile europenilor de a fi adus cu ei şi singura

religie adevărată, principii şi calităţi morale superioare, cunoştinţe şi capacităţi organizatorice superioare, precum şi conceptul despre progres şi metodele de a-l pune în aplicare. Însă aceste contraargumente, deşi se născuseră din viziunea potrivit căreia lumea era îmbunătăţită calitativ de europeni, nu au putut evita catalogarea lor drept forme de disculpare autoelogioase, iar în secolul XX aspiraţia spre avantaje economice a fost mult prea afectată de repulsia faţă de colonialism, care era cu atât mai accentuată cu cât pornea de la propriile dogme ale europenilor privind libertatea, autodeterminarea şi întrajutorarea.

În consecinţă, când s-a sfârşit primul război mondial, achiziţiile teritoriale – premiul tradiţional al învingătorilor – au fost dezaprobate, iar rămăşiţele europene ale Imperiilor Habsburgic şi Otoman au fost distribuite locuitorilor din regiunile respective şi nu anexate de principalele puteri învingătoare. Pe de altă parte, în afara Europei a fost inventat un sistem de dominaţie parţială ce le-a permis învingătorilor să dispună de un control efectiv, chiar dacă temporar, asupra celorlalte părţi ale Imperiului Otoman şi asupra posesiunilor africane, asiatice şi din Pacific ale puterilor înfrânte. S-a recunoscut, în principiu, dreptul acestor teritorii la independenţă, dar s-a decretat că nu venise încă momentul: unele se puteau aştepta să obţină independenţa în scurt timp, altele mai târziu, iar câteva niciodată. Au fost administrate, dar nu anexate de statele europene, care erau obligate să accepte controlul internaţional asupra administraţiei lor, exercitat de către Comisia Permanentă a Mandatelor, ai cărei membri erau funcţionari internaţionali şi nu reprezentanţi ai guvernelor naţionale.

Acest sistem a fost dus şi mai departe după al doilea război mondial. La Ialta, în 1945, s-a stabilit că teritoriile aflate sub mandat internaţional şi care nu-şi obţinuseră independenţa în perioada interbelică trebuie să fie transferate sub tutela ONU. Efectul practic a fost întărirea elementului internaţional, cei care exercitau tutela fiind obligaţi să înainteze rapoarte anuale către Consiliul de Tutelă al ONU, care putea trimite, la rândul său, misiuni de verificare în teritorii şi putea primi petiţii din partea lor. Schimbarea sistemului mandatelor cu cel al tutelei era semnificativă din perspectiva faptului că unui administrator nu-i mai era aşa de uşor să trateze un teritoriu sub tutelă ca şi cum s-ar fi aflat în proprietatea sa. După 1945, au fost constituite unsprezece teritorii sub tutelă şi toate au evoluat foarte rapid spre independenţă. Teritoriul sub Tutelă al Insulelor din Pacific, alcătuit din fostele mandate japoneze şi plasat sub administraţie americană, a supravieţuit cel mai mult (până în 1986), iar porturile sale şi-au menţinut o asociere de tip special cu Statele Unite. Iniţial, Statele Unite doreau ca tuturor coloniilor să li se acorde independenţa, dar au abandonat această poziţie în favoarea unei declaraţii cu privire la teritoriile ce nu erau autoguvernate, prin care coloniile erau plasate într-un cadru internaţional, evitându-se totuşi îngrădirea prea stânjenitoare a puterii coloniale. Guvernul american a devenit mai tolerant faţă de colonialismul european, deoarece era dornic să-i înregimenteze pe europeni în Războiul Rece împotriva Uniunii Sovietice şi să înfiinţeze baze militare şi posturi de ascultare americane în teritorii din afara Europei, dar aflate sub controlul statelor europene. Fricţiunile din colonii au fost limitate când Franţa şi Olanda şi-au abandonat tentativele de reinstituire a imperiilor lor antebelice, Marea Britanie a acordat cu o rapiditate neaşteptată independenţa celor mai multe din coloniile sale, iar Imperiile Spaniol şi Portughez s-au dezmembrat şi ele. (Când s-a încheiat războiul, Imperiul Britanic cuprindea patru dominioane autoguvernate, două componente ale imperiului – India şi Burma – şi 55 de colonii. Aproape toate au fost incluse în cadrul Commonwealth-ului

care, după ce Pakistanul i s-a realăturat, în 1989, avea 49 de state membre suverane. Commonwealth-ul era o realitate politică de un tip special. Avea un secretar general cu un cabinet restrâns la Londra şi a fost menţinut în funcţiune graţie accidentelor istorice care îl alcătuiseră şi datorită unui soi de sentiment al apartenenţei la acelaşi club, sentiment ce a supravieţuit chiar credinţei imprudente a lui Margaret Thatcher, conform căreia atunci când 48 de membri susţineau o părere, iar Marea Britanie o alta, părerea britanică conta mai mult decât a celorlalţi 48.)

Prima incursiune majoră a Comunităţii în afacerile mondiale a fost o rămăşiţă directă a imperialismului şi a fost iniţiată chiar prin Tratatul de la Roma. Franţa, spre deosebire de Marea Britanie, nu identifica sfârşitul imperiului cu finalul influenţei sale politice şi al utilizării oportunităţilor economice în Africa şi în alte părţi din afara Europei. Pentru britanici, Commonwealth-ul era o umbră reziduală a imperiului, un epilog, nu un centru de putere (în ciuda unor fantezii postbelice). Însă francezii au urmărit, într-o formă nouă, menţinerea avantajelor, prestigiului şi chiar a unei părţi din prezenţa militară care le însoţiseră activităţile coloniale, iar când Tratatul de la Roma a fost negociat, au asigurat includerea unor prevederi referitoare la membrii asociaţi ai Comunităţii. Primii asociaţi, din 1964, au fost 19 colonii (cele mai multe franceze) din Africa. Zece ani mai târziu, numărul lor crescuse la 46 de state din Africa, zona Caraibelor şi Pacific, iar în 1990 Comunitatea avea 66 de membri asociaţi. De aceea, era una din cele mai mari asociaţii internaţionale din lume şi funcţiona pe baza unui statut diferit al membrilor săi permanenţi în comparaţie cu celelalte state, a căror asociere (şi condiţiile ei) era stabilită prin tratate pe termen scurt, cu posibilitate de prelungire. Principalele instrumente ale acestei legături la scară mondială erau Fondul de Dezvoltare al Comunităţii, din care se distribuiau împrumuturi şi finanţări către statele asociate, utilizate în principal pentru construirea de drumuri, spitale şi şcoli şi pentru a asigura furnizarea de apă şi energie, precum şi pentru administrarea pădurilor, precum şi acorduri comerciale preferenţiale fără reciprocitate şi scheme de stabilizare a preţurilor pentru mai mult de 20 dintre principalele mărfuri şi minerale exportate de statele asociate. Prima convenţie, cea de la Yaoundé, din 1969, a fost urmată de patru convenţii la Lomé, în 1974, 1979, 1984 şi 1989. Ajutorul furnizat prin intermediul acestor acorduri a redus drastic – chiar dacă nu a eliminat complet plângerile celor care considerau aceste lucruri ca fiind instrumente neocolonialiste ce menţineau ţările sărace în stare de dependenţă faţă de cele bogate şi menţineau dependenţa economiilor lor de vechile cadre coloniale, în loc să le ajute să se diversifice. În termeni politici, aceste relaţii au deschis două drumuri. Pe de o parte, i-au ajutat pe cei care primeau; pe de alta, ajutorul şi sistemul preferinţelor comerciale nu au fost niciodată suficiente, iar hăţişurile birocratice au cauzat nu puţină iritare. Rezultatul de ansamblu a fost menţinerea relaţiilor europene, pe care toată lumea se aşteptase să le vadă diminuându-se, dar – după inflaţie, recesiune şi prăbuşirea preţurilor la materii prime şi îndatorarea masivă din anii '70 şi '80 – s-a procedat astfei doar în speranţa unei revizuiri majore, care s-a lăsat însă aşteptată. Ajutorul Comunităţii pentru statele asociate reprezenta un procent relativ mic şi în scădere din suma totală a ajutorului pe care aceste ţări l-au obţinut în mod direct de la diverse state europene sau de pe alte continente si de la organisme internaţionale mai mari, dar, în situaţia grea în care se aflau, era departe de a fi nesemnificativ.

O a doua zonă de interes mai special pentru Europa a fost Orientul Mijlociu, care era iarăşi un caz deosebit. Orientul Mijlociu era, din punct de vedere economic, mai

important pentru Europa decât oricare altă parte a lumii, iar importanţa sa a fost prelungită pe termen nedefinit datorită eşecului energiei nucleare de se substitui petrolului ca principală sursă de energie industrială şi domestică. Pentru Europa Occidentală, Orientul Mijlociu era chiar mai important decât restul Europei. Ocupaţia sovietică din Europa Centrală şi Răsăriteană era extrem de dezagreabilă, dar o ocupaţie sovietică a Orientului Mijlociu ar fi fost un dezastru şi un motiv de război.

Francezii fuseseră înlăturaţi din Orientul Apropiat în timpul războiului, în principal de către britanici, iar după război britanicii nu au reuşit să restabilească legăturile speciale cu Egiptul şi Irakul, pe care şi le rezervaseră prin tratatele antebelice. Ei s-au retras şi din Palestina, în faţa violenţei evreieşti şi pentru că nu mai erau dispuşi să continue încercarea de a-i împăca pe evrei cu arabii. În Palestina, crearea în 1948 a statului Israel a încununat eforturile sionismului modern, dar a condus de asemenea la războaie aparent fără sfârşit într-o zonă a lumii pe care cei din exterior ar fi dorit-o în mod special stabilă. De asemenea, existenţa Israelului a condus la perspective divergente (ale europenilor şi ale americanilor) asupra Orientului Mijlociu şi la o conştientizare acută a pericolelor presupuse de urmărirea unor politici contrare politicilor şi preferinţelor americane.

Sionismul modern, care a fost impus la o conferinţă desfăşurată la Basel în 1897, îşi avea originea în atrocităţile din timpul pogromurilor antievreieşti din 1881-1884 din Rusia, România şi Polonia ocupată de ruşi. Fondatorul, conducătorul şi spiritul conducător al mişcării a fost Theodore Herzl, un evreu vienez (în sens rasial, dar un agnostic în materie de religie) care şi-a dedicat viaţa şi averea pământeană găsirii acelui loc unde evreii din aceste regiuni, aflaţi în pericol, să poată pleca şi să poată avea un trai decent. Herzl era neobosit şi altruist, dar era şi naiv, şi incapabil să-şi asigure o susţinere fără rezerve din partea componentelor disparate ale diasporei evreieşti (inclusiv din partea liderilor segmentului rusesc). Refugiul său preferat pentru evreii persecutaţi era vechiul lor cămin biblic, aflat în acel moment sub stăpânire turcească, dar era pregătit să ia în considerare şi alte părţi ale Imperiului Otoman şi, de asemenea, posibile adăposturi din Imperiul Britanic. A sperat să-şi atingă ţelul prin negocieri diplomatice cu mai-marii acestor imperii, pe care i-a vizitat şi le-a interpretat greşit spusele. Turcii, inclusiv sultanul, erau dispuşi să-l primească şi să-l asculte cu politeţe, dar nu ar fi fost niciodată de acord să permită stabilirea unui număr substanţial de evrei în Palestina – iată ceea ce Herzl nu a înţeles. Natura înţelegerii dorite a fost ascunsă cu discreţie de către sionişti, care vorbeau de un cămin, în ciuda faptului că, încă de la începuturile mişcării, ei erau hotărâţi să întemeieze un stat. Puţini dintre ei – extrem de ascultatul şi respectatul Ahad Ha'am din Odessa a fost excepţia remarcabilă – au atras atenţia asupra existenţei arabilor în Palestina ori asupra ataşamentului acestora faţă de Ierusalim, unul din cele mai sfinte oraşe ale lor după Mecca. Cei mai mulţi nici măcar nu luau în calcul aceste aspecte.

Înfrângerea turcilor de către britanici în primul război mondial a folosit prea puţin cauzei sioniste, deoarece britanicii, cu toate că în 1917 au făcut o promisiune condiţionată că vor sprijini un „cămin" evreiesc în Palestina (declaraţia Balfour), nu au fost niciodată dispuşi să le acorde sioniştilor ceea ce aceştia doreau, dacă situaţia era inacceptabilă pentru arabi, aşa cum şi era. În consecinţă, înlăturarea britanicilor a devenit o premisă pentru succesul sionismului.

Al doilea război mondial a fortificat punctul de vedere sionist până într-atât încât obiecţiile palestiniene au fost copleşite. Atrocităţile lui Hitler împotriva evreilor au

depăşit cu mult în materie de oroare pogromurile anterioare din Europa Răsăriteană şi au creat un val de simpatie pro-sionistă, care în Europa datora ceva vinovăţiei creştine cu privire la antisemitism, iar în America a fost aranjată de puternica (din punct de vedere numeric şi financiar) comunitate evreiască. Evreii, care se abţinuseră să ridice armele împotriva britanicilor şi arabilor atât timp cât primii luptau cu Hitler, şi-au schimbat opţiunea de îndată ce Hitler a fost învins şi au izbutit să-i excludă pe britanici şi pe jumătate din arabi de pe pământurile pe care sioniştii pretindeau că sunt ale lor prin hotărâre divină. Campaniile, prototipul a ceea ce mai târziu se va numi terorism, au fost într-un fel legitimate când Organizaţia Naţiunilor Unite a părut a-şi propune să creeze statul suveran Israel, un act politic de o semnificaţie juridică complet obscură, deoarece ONU nu dispunea de autoritatea de a înfiinţa state. În practică, noul stat Israel a fost creat într-un mod mai tradiţional, prin cucerire. Statul geamăn, Palestina arabă, evocat într-un mod similar de Naţiunile Unite, nu a luat fiinţă deoarece sioniştii şi emirul Cisiordaniei (viitorul rege Abdullah al Iordaniei) au conspirat pentru a-l atribui celui din urmă. După aceea, Israelul a refuzat să conceapă existenţa unui stat palestinian sau să-i recunoască pe palestinieni ca popor.

Între 1897 şi 1948, ambiţiile sioniste se extinseseră viguros. Speranţele sioniste au fost întărite datorită sfârşitului stăpânirii otomane şi britanice asupra pământurilor arabe, dar şi în urma barbariei lui Hitler. Însă, urmând regula conform căreia sălbaticii au tendinţa de a-şi brutaliza victimele, naziştii au brutalizat sionismul şi l-au ajutat să promoveze noi lideri, a căror obstinaţie ideologică necruţătoare se afla la antipodul atitudinii blândului şi moderatului Herzl. Statul evreu a inclus ceea ce evreii au fost capabili să cucerească în 1948, alături de teritoriul pe care l-au putut adăuga ulterior prin aplicarea a ceea ce ei considerau un drept acordat de Dumnezeu. Li s-au opus nu numai arabii ce locuiau pe pământurile pe care le-au cucerit sau la care aspirau, ci şi – chiar dacă nu într-un mod conjugat, nici din toată inima şi nici coerent – arabii în general. Războaiele ce au urmat au destabilizat Orientul Mijlociu, au perturbat comerţul şi, în cele din urmă, au afectat preţul petrolului şi rata inflaţiei pe plan mondial. Israelul s-a impus în faţa inamicilor săi, dar nu a putut face pace cu ei (cu excepţia Egiptului; tratatul lui Menahem Begin cu Egiptul în 1978 a fost singura victorie diplomatică a Israelului într-o istorie în cadrul căreia s-au remarcat victoriile militare). Această incapacitate de a se înţelege cu vecinii a făcut Israelul dependent de Statele Unite din punct de vedere financiar şi militar şi a făcut politica americană din Orientul Mijlociu dependentă de Israel[1].

Pentru Europa, acest conflict nerezolvat a determinat o reducere a influenţei sale atât faţă de Israel, cât şi faţă de arabi, precum şi masive pagube economice. De aceea, Orientul Mijlociu a intrat în afacerile europene nu doar datorită proximităţii sale, cum era odinioară, ci şi datorită impactului său în chestiuni legate de război şi bunăstare. Reducerea influenţei Europei în Orientul Mijlociu, cuplată cu nediminuatul său interes economic în regiune, i-a condus pe liderii europeni occidentali spre acţiuni experimentale

1. Migraţia evreilor spre Israel arată ca un nou act dintr-o teribilă tragedie. A fost o cerinţă naturală devenită irezistibilă din pricina holocaustului nazist din Europa, dar a venit prea târziu pentru a împiedica acel holocaust. În schimb, s-a pregătit terenul pentru un alt dezastru, departe de o Europă care devenise un loc mai sigur decât ar putea fi vreodată Israelul.

comune. Deoarece resorturile unor astfel de acţiuni erau în mod esenţial economice, Comunitatea Economică Europeană era un forum natural pentru discutarea şi sincronizarea a ceea ce era mai bine de spus şi de făcut. Însă problema punerii în practică a ideilor europene a fost complicată de diferenţele marcante dintre Europa şi Statele Unite, care erau cu mult mai mari în chestiunile Orientului Mijlociu decât în orice altă problemă legată direct de Europa.

Statele Unite susţineau puternic existenţa şi securitatea Israelului, ajungând chiar să adopte standarde de o indulgenţă unică pentru judecarea comportamentului Israelului. Între cele două războaie mondiale, Statele Unite s-au menţinut cu înţelepciune departe de problemele britanice din Palestina, dar în 1942 Comitetul American al Palestinei, alcătuit în anul precedent cu sprijinul impresionant al Congresului american, a adoptat programul Biltmore, sub sloganul „Palestina pentru Evrei". Un val de susţinere a sionismului a acoperit alte voci şi argumente, ascunzând multe realităţi neconvenabile, şi a fost suficient de puternic pentru a bloca tentativele americane de a redacta o declaraţie comună americano-britanică şi a de amâna chestiunea până după război. Acea susţinere i-a convins pe arabi că guvernul Statelor Unite nu era un mediator, ci era manipulat de evrei şi intenţiona să stabilească o bază de putere în Orientul Mijlociu prin intermediul unui stat-satelit evreiesc. Preşedintele Roosevelt s-a întâlnit cu regele Ibn Saud al Arabiei Saudite după Conferinţa de la Ialta din 1945, dar nu a izbutit să aranjeze o întâlnire între rege şi preşedintele sionist Chaim Weizmann. Roosevelt dorea să acţioneze numai după o consultare cu liderii arabi, dar a descoperit, aşa cum făcuseră şi britanicii, imposibilitatea obţinerii unui acord arabo-evreu. Regii şi preşedinţii arabi erau uniţi în cadrul unei opoziţii intransigente faţă de imigrarea evreiască nelimitată în Palestina. Roosevelt a tras concluzia că nu se putea institui un stat israelian fără război şi, probabil, s-a resemnat, abandonând cauza sionistă. Pe de altă parte, Truman, mai puţin precaut şi, în prima etapă a administraţiei sale, înclinat să nesocotească sfaturile oamenilor de stat mai în vârstă din jurul său, a devenit primul dintr-un întreg şir de preşedinţi americani care i-au sprijinit făţiş pe evrei, la început împotriva britanicilor şi apoi a arabilor. Ataşamentul american faţă de argumentele sioniste şi ambiţiile israeliene a devenit un factor politic şi emoţional profund în interiorul Statelor Unite şi un element major în afacerile mondiale. La rădăcina acestui ataşament se afla holocaustul lui Hitler. Pe măsură ce acele fapte înspăimântătoare au devenit treptat cunoscute, impactul lor a fost accentuat de un sentiment de vinovăţie derivat din ideea că Statele Unite ar fi putut face mai mult pentru a le preveni sau limita. În timp ce în Europa sentimentele similare de şoc şi vinovăţie au fost disociate de atitudinea politică, în Statele Unite li s-a permis să impună politici vreme de o generaţie sau mai mult. Israel a devenit pentru Statele Unite un caz special – nu atât ca stat independent, ci ca un teritoriu sub tutelă –, iar această relaţie specială, ce nu era împărtăşită de europeni, presupunea opoziţia faţă de arabi şi, pe măsură ce Războiul Rece evolua, o politică în Orientul Mijlociu bazată pe statele nearabe ale Israelului şi Iranului. Pentru europeni, aceasta era o atitudine politică mioapă, ce agrava instabilitatea într-o regiune care, din punct de vedere economic, era o prelungire a Europei.

Indiferent de guvernele de la putere, americanii şi britanicii erau suspicioşi unii faţă de alţii în privinţa petrolului, în special în Iran, unde cvasi-monopolul britanic a fost nimicit spre beneficiul americanilor (americanii şi-au menţinut totuşi un monopol în mai recentele câmpuri petrolifere din Arabia Saudită). În timpul războiului, Iranul, al cărui

monarh a fost îndepărtat de către britanici, a obţinut alimente şi alte ajutoare economice esenţiale din partea Statelor Unite. Trupele americane au construit sau au reparat drumuri, căi ferate şi porturi. Iranul a fost principalul canal pentru ajutorul american destinat Uniunii Sovietice. După război, misiuni militare şi financiare americane i-au înlocuit pe europeni, care neglijaseră Teheranul înainte de război, iar rivalitatea comercială anglo-americană a fost agreată de iranieni, care au văzut în ea un mijloc de a scăpa de Anglo-Iranian Oil Company. Nimic din toate acestea nu era pe placul britanicilor, cu toate că s-au obişnuit să se gândească la Iran ca la un stat din afara sferei britanice de influenţă.

În anii '50 şi '60, aliaţii occidentali, europeni şi americani, s-au temut că Uniunea Sovietică va profita de conflictele din Orientul Mijlociu pentru a extinde Războiul Rece şi influenţa sovietică în regiune. Totuşi, intervenţiile sovietice au fost parţiale şi de scurtă durată (în Iran, când s-a încheiat războiul), lipsite de şansă (în Egipt, din 1956 până în 1972), mai puţin utile Uniunii Sovietice decât celeilalte părţi (Irak, Siria) sau chiar catastrofale (în Afganistan, în anii '80). Uniunea Sovietică nu a renunţat la regiune, dar aceasta avea din ce în ce mai puţine de oferit în direcţia intereselor Moscovei. Reducerea eficienţei sovietice a lăsat câmp liber neînţelegerilor occidentale, în timp ce, în aceeaşi perioadă, conflictul arabo-palestinian a evoluat spre permanentizare, ceea ce i-a alarmat în mod serios pe europeni şi, în măsura în care erau implicate politicile americane, i-a şi iritat. Europenii au acţionat cu circumspecţie. Pe de o parte, au evitat condamnarea unor acţiuni americane de genul tolerării de către Statele Unite a excelor israeliene (chiar invazia Libanului şi atrocităţile din taberele de refugiaţi din jurul Beirutului, pe care Israelul cel puţin a părut că le recunoaşte) şi a bombardării Libiei în 1986. Pe de altă parte, au recunoscut în mod formal în 1975 că OEP (Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei) reprezenta poporul palestinian, iar în 1980 preşedintele Comisiei Europene, Gaston Thorn, a făcut o vizită în Orientul Mijlociu, după o reuniune, la Veneţia, a Consiliului de Miniştri, unde opoziţia europeană faţă de politicile şi atitudinile americane a fost exprimată cu o francheţe neobişnuită.

Conflictul arabo-israelian nu era singurul spaţiu unde s-au ciocnit interesele şi percepţiile europene şi americane. Presaţi de Statele Unite să adopte sancţiuni împotriva Iranului după ce 52 de diplomaţi americani au fost luaţi ostatici la Teheran, membrii Comunităţii Europene au făcut cât de puţin puteau face într-un mod decent. Ei au considerat măsurile propuse drept inutile. Au aplaudat iniţiativa statelor din aşa-numita Contadora de a negocia încheierea ostilităţilor în America Centrală (1984), în pofida faptului că Statele Unite făceau tot ce le stătea în putinţă pentru a bloca acea iniţiativă. Au contestat şi au înfrânt tentativa lui Reagan de a penaliza companiile europene ce participau la construirea unei conducte de gaz sovieto-europene. Adoptarea unor poziţii comune active în întreaga lume nu era o operaţiune lipsită de neplăceri.

Uniune economică şi integrare politică

Membrii Comunităţii Europene erau statele. Aşa stând lucrurile, ele considerau internaţionalismul un adaos util, dar nu un principiu prevalent. Guvernele lor nu aveau o înclinaţie inerentă să-şi transfere autoritatea unei Comunităţi, nici nu erau presate de opinia publică să procedeze astfel. Când americanii vorbeau despre Statele Unite ale Europei

ca despre un fenomen ce trebuia să fie conceput doar ca o reflectare a propriei lor societăţi prospere, ei treceau cu vederea faptul că trăsătura permanentă a statelor din Europa fusese aceea că ele nu erau unite şi nici nu doreau prea mult să fie. Nu aparţineau aceluiaşi tip de „stat", cum erau statele americane la data unirii lor, când porniseră iniţial nu de pe poziţia de state suverane, ci de colonii. Printr-o fericită mostră de prestidigitaţie, americanii şi-au ridicat coloniile la rang de state, iar apoi le-au unit şi au numit această uniune a coloniilor Statele Unite. Ceva atât de simplu nu era posibil în Europa, unde un stat, aproape prin definiţie, era o unitate care avea o limbă diferită faţă de statul alăturat şi o istorie de luptă împotriva lui. Chiar atunci când statele ajunseseră în faza în care nu mai erau dispuse să se războiască unul cu celălalt, asta nu însemna că ostilitatea nu persista sau că ele erau dispuse să-i atribuie unei autorităţi supranaţionale dreptul de a le tranşa conflictele, de a le pune în ordine afacerile interne, de a le schimba legile. În special liderii politici, care ajunseseră în vârful ierarhiilor lor naţionale, erau oripilaţi de ideea că altcuiva i s-ar permite să se ridice mai mult.

Însă împotriva acestor factori existau alţii : suprafaţa redusă a Europei şi comunicaţiile sale excelente, un nivel înalt şi extins de competenţă administrativă, bogăţia, o cultură comună ce facilita comunicarea şi predispunea sectoare influente – chiar dacă minoritare – ale societăţii spre o mai mare unitate şi o teamă pronunţată – teama de declin economic şi de rămânerea în urmă. Nu era deloc limpede cât de stimulatoare putea fi această anxietate, dar combinaţia de temeri, viziuni şi resurse i-a permis Comunităţii să supravieţuiască unei crize politice periculoase în anii '60, recesiunii din anii '70 şi '80 şi unei crize financiare acute în 1983, când Comunitatea exista deja de un sfert de secol.

Însă neîncrederea s-a menţinut şi era uşor de evocat de către adversarii care făceau apel la două obstacole emoţionale : pericolul la adresa suveranităţii naţionale şi pericolul exercitat asupra identităţii naţionale. Suveranitatea este un statut juridic. Este departe de a se suprapune capacităţii de a exercita suveranitatea, pe care aproape toate statele din lume şi-au pierdut-o într-o măsură mai mică sau mai mare ori nu au avut-o niciodată. În privinţa măsurii în care Comunitatea Europeană a diminuat suveranitatea, se poate spune că aşa au stat lucrurile în domeniile unde capacitatea de a exercita suveranitatea dispăruse sau dispărea cu repeziciune. Mai real şi nu mai puţin emoţional era conceptul de identitate naţională. Oamenii sunt ceea ce simt ; le place să creadă că vor continua să fie ceea ce sunt. Dar identităţile naţionale sunt plante perene robuste, îndeajuns de puternice pentru a rezista vreme de secole presiunilor nivelatoare. Astfel, scoţienii au rămas vizibil diferiţi de englezi, în ciuda coabitării, timp de patru secole, sub acelaşi monarh şi a aproape trei secole sub un guvern central unic. Nici unui scoţian nu-i place să i se spună că şi-a pierdut identitatea.

Un număr de guverne vest-europene au dorit un tip de cooperare care nu se potrivea cu nimic din ceea ce ar fi putut fi numit uniune. Doreau o piaţă comună, dar nu o uniune economică şi, cu certitudine, nu o uniune financiară sau monetară[2]. Sub conducere

2. O uniune comercială poate să nu aibă decât implicaţii politice şi administrative minime, dar o uniune economică presupune o continuitate de natură guvernamentală în privinţa adoptării deciziilor şi conceperii politicilor. O piaţă comună înseamnă eliminarea barierelor din calea comerţului – taxe vamale, cote – în interiorul pieţei şi stabilirea unor reguli identice privind relaţiile cu exteriorul. O uniune economică este în acelaşi timp şi mai largă, şi mai vagă.

britanică, ele au creat Asociaţia Europeană a Comerţului Liber (EFTA), care a fost totuşi un eşec. După aceea, unii membri EFTA au solicitat aderarea la Comunitatea Europeană. Au procedat astfel nu pentru că se convertiseră la crezul unei uniuni economice, ci pentru că alternativa lor eşuase, iar ei au considerat că nu-şi puteau permite să rămână în afara Comunităţii care, contrar aşteptărilor lor, nu eşuase. În consecinţă, numărul membrilor Comunităţii a crescut în 1973 cu 50%, iar unul dintre noii membri era Marea Britanie.

Această schimbare majoră a coincis cu o alta. Conjunctura economică s-a înăsprit şi a rămas aşa de-a lungul anilor '70 şi '80. Creşterea economică a dispărut, cursurile monetare au devenit instabile, iar şomajul a crescut alarmant (a depăşit 10% din totalul forţei de muncă la începutul anilor '80). Disputele interne, cum au fost războiul franco-italian al vinului (1975) şi tentativele de a restricţiona supraproducţia de lapte, au devenit mai dificil de controlat şi au deteriorat renumele Comunităţii. Franţa a refuzat să accepte o înţelegere încheiată în 1974 între partenerii europeni şi Statele Unite pentru împărţirea petrolului în cazul unei crize cum fusese cea din 1973, când războiul din Orientul Mijlociu sporise de patru ori preţul petrolului şi îl făcuse greu de obţinut. Comunitatea nu a reuşit să cadă de acord asupra unei politici energetice. Relaţiile cu Japonia erau înveninate de triumfurile economice în lanţ ale acesteia din urmă (când dezechilibrul comercial dintre Comunitate şi Japonia a atins 14 miliarde de dolari într-un an – 1982 –, Comunitatea a înaintat la GATT o plângere oficială referitoare la practicile comerciale japoneze). Lumea măreaţă a blocurilor economice se înăsprea înainte ca CEE să fie pe deplin pregătită pentru a se angaja în luptă.

Una dintre consecinţe a fost întârzierea integrării. Uniunea monetară a fost o victimă a acestor agitaţii. În 1969-1970, o serie de rapoarte (două purtând numele lui Raymond Barre şi un al treilea pe cel al lui Gustav Werner) au propus un program pentru asimilarea monedelor şi a politicilor de credit. Raportul Werner a recomandat o uniune economică şi monetară completă la finalul unei perioade de zece ani, în cursul căreia fluctuaţiile cursurilor urmau să fie strict limitate, politicile economice şi bugetare naţionale urmau să fie rezultatul unei consultări comune din ce în ce mai serioase, iar circulaţia capitalurilor avea să se desfăşoare fără restricţii. Consiliul de Miniştri era pregătit să susţină unele părţi din raport, dar acesta a fost blocat în întregime când guvernul vest-german a permis fluctuaţia mărcii (ca urmare a suspendării convertibilităţii dolarului în aur) şi, cu toate că planul a fost reiterat un an mai târziu, el a fost tergiversat până când a fost din nou pus pe agendă de un nou preşedinte al Comisiei, Roy Jenkins, în colaborare cu Valéry Giscard d'Estaing şi Helmut Schmidt. În 1978, Schmidt a propus înfiinţarea unui Sistem Monetar European (SME), în cadrul căruia monedelor urma să li se permită să fluctueze doar în mică măsură, a fost inventată o monedă de rezervă – unitatea cursurilor europene sau ECU –, iar statele membre urmau să-şi reunească rezervele de aur şi valutele străine pentru a forma o rezervă centrală de 50 de miliarde de dolari.

Problemele apar când măsurile ce derivă dintr-o uniune comercială sau o piaţă comună necesită o armonizare generală (precum măsurile de siguranţă sau normele de igienă), o liberă circulaţie a capitalurilor, constrângeri privind fluctuaţiile ratelor de schimb, tinzând spre o monedă unică, reguli comune şi eventual o autoritate centrală în anumite sectoare ale fiscalităţii (pentru nivelurile TVA-ului, spre exemplu, sau mărimea deficitelor bugetare), precum şi crearea unei bănci centrale. Toate aceste măsuri limitează vizibil libertatea de acţiune a guvernelor naţionale.

SME a fost conceput pentru a realiza în cadrul mai restrâns al Comunităţii ceea ce sistemul de la Bretton Woods nu reuşise să realizeze într-un context mai larg. Sistemul de la Bretton Woods a combinat ratele de schimb fixate pe plan internaţional cu un control naţional asupra politicilor economice interne. Acest act de echilibrare s-a blocat. A fost menţinut prin permisiunea acordată guvernelor naţionale de a opera controale asupra fluxului de capital dintre economiile naţionale, iar guvernele naţionale, incapabile să stabilească rate de schimb, au impus controale ale schimbului pentru a-şi adapta politicile la realităţile vieţii economice. Una dintre consecinţe a fost creşterea activităţii bursiere pe pieţele de capital – un blestem pentru finanţişti. Apoi, în anii '70, guvernele naţionale au pierdut controlul asupra circulaţiei capitalului, în mare măsură ca rezultat al sporirii preţului petrolului începând din 1973, ceea ce a declanşat valuri de capital necontrolat ce se revărsa peste frontierele naţionale şi anula ratele de schimb existente. De această dată consecinţa a fost o fluctuaţie imprevizibilă a ratelor de schimb – un blestem pentru comerţ şi industrie. Deoarece controlul cursurilor a revenit la sistemul preferenţial, principalele preocupări ale întregii lumi au fost la început să regularizeze aprecierea dolarului şi apoi să controleze deprecierea sa şi să-l stabilizeze prin înţelegeri *ad hoc* (acordurile de la Plaza şi Louvre). În lumea restrânsă a Comunităţii, SME a fost o tentativă de a conduce şi, în acelaşi timp, de a furniza un nou cadru instituţionalizat pentru administrarea politicii monetare. El i-a inclus pe toţi cei doisprezece membri ai Comunităţii, dar patru dintre ei – Marea Britanie, Grecia, Spania şi Portugalia – au rămas în afara mecanismului conceput pentru funcţionarea sistemului (mecanismul ratei de schimb – MRS). Funcţia sistemului era de a susţine stabilitatea raportului între monedele naţionale, existând posibilitatea unor variaţii în limitele stabilite. Anual se realiza o revizuire şi, dacă era necesară, o reajustare[3]. Scopul fundamental al sistemului era realizarea unui compromis între ratele fluctuante şi cele fixe, între flexibilitate şi predictibilitate. Era o modalitate de a controla fluctuaţiile pentru a le preveni pe cele necontrolate, a căror volatilitate afecta comerţul, pentru că preţurile deveneau incerte, iar competitorii comerciali erau încurajaţi să se angajeze într-o inflaţie concurenţială. Era, de asemenea, un pas spre o uniune monetară, cu o monedă unică, deoarece cu cât monedele deveneau mai legate una de cealaltă, cu atât mai uşor le era să desemneze o monedă unică, care era doar numită în mod diferit în locuri diferite. La un an de la înfiinţarea SME, se negociau împrumuturi şi s-au emis bonuri în ECU. După zece ani, împrumuturile în ECU le-au depăşit în valoare pe cele în toate celelalte monede, cu excepţia dolarului, yenului, mărcii germane şi francului elveţian, iar Consiliul de Miniştri instruise Comisia să pregătească următorul pas spre uniunea monetară. Această ultimă decizie a urmat semnării în 1986 – din nou de către toţi cei doisprezece membri – a Actului Unic European, menit să asigure finalizarea unificării comerciale până la sfârşitul lui 1992.

Însă crearea SME a avut loc la un an după revenirea la putere a Partidului Conservator Britanic, condus de Margaret Thatcher, ferm opus caracteristicilor esenţiale ale unei uniuni monetare şi angajat în direcţia conservării suveranităţii britanice în chestiuni monetare, chiar dacă independenţa monetară era în mare măsură un mit. Dobânzile britanice, spre

3. Variaţiile permisibile erau pe două niveluri. Italia s-a alăturat mecanismului la un nivel mai lax înainte de a se transfera la nivelul mai strict. Spania s-a alăturat în 1989 la nivelul mai lax. În 1990, aceste toleranţe erau între 2,25% şi 6%. Marea Britanie, alăturându-se sistemului în 1990, în ciuda opoziţiei lui Margaret Thatcher, a ales varianta mai lejeră.

exemplu – un indicator-cheie în privinţa capacităţii de decizie independentă –, nu se aflau sub controlul guvernului britanic. Datorită stării economiilor britanice şi vest-germane, investitorii şi agenţii de bursă puteau prefera 7% pentru banii lor la Frankfurt faţă de 13% la Londra, iar dacă făceau asta, o creştere a ratei dobânzii din Germania de la 6% la 7% ar fi obligat guvernul britanic să mărească dobânda din regat la 14%. Ministrul de Finanţe putea anunţa că el decisese să procedeze astfel şi putea chiar să şi creadă că optase pentru asta, dar în realitate această acţiune ar fi fost determinată de forţe externe, deoarece dacă în Marea Britanie n-ar creşte dobânda, investitorii şi afaceriştii ar vinde lirele sterline şi s-ar produce o scădere a lirei. Chiar dacă ministrul ar încerca să menţină rata dobânzii scăzută, ar putea proceda astfel doar convingând străinii să cumpere lire la un preţ care, în circumstanţele date, trebuia să fie peste preţul pieţei, aşa încât capacitatea de decizie aparţinea din nou mai puţin Londrei cât străinilor, a căror disponibilitate sau indisponibilitate de a cumpăra lire (pentru a asigura stabilitatea financiară) ar determina evoluţia respectivei monede. Însă miturile pot fi la fel de influente ca şi faptele, în special când miturile se coroborează cu emoţii puternice şi raţionamente şchioape. Thatcher credea în suveranitatea economică a Marii Britanii şi era fermă în hotărârea ei de a bloca înaintarea Comunităţii spre integrare financiară şi monetară.

De aceea, anii '80 au adus recunoaşterea faptului că ritmul proiectat al acestei înaintări nu putea fi susţinut fără disensiuni majore cu Marea Britanie, care, deşi din ce în ce mai izolată în cadrul Comunităţii, deţinea un atu: uniunea monetară necesita un tratat adiţional. Majoritatea s-a aflat în faţa unei opţiuni între un progres mai lent în domeniul monetar şi impunerea unui ritm susţinut, cu riscul sciziunii între membri şi chiar al creării unei comunităţi în cadrul comunităţii – un rezultat stânjenitor şi păgubos, dorit însă de câţiva. De aceea, britanicii au jucat puternic pe cartea amânărilor. În faţa acestei dileme, preşedintele Comisiei, Jacques Delors, a elaborat în 1989 noi propuneri, care aveau în vedere un proces extins pe trei etape şi fără limite temporale: mai întâi, aplicarea SME la toate monedele statelor membre şi convergenţa acestor monede până la punctul în care s-ar reuni pentru a forma o monedă unică, în al doilea rând crearea unui sistem bancar hibrid în cadrul căruia o nouă bancă centrală ar coexista cu băncile naţionale şi ar exercita, prin deliberări comune, un anumit control asupra politicilor economice naţionale, inclusiv prin impunerea de limitări la deficitele bugetare naţionale, şi, în sfârşit, o monedă unică şi o bancă centrală cu rol de control asupra politicii monetare din întreaga Comunitate. Faţă de prima etapă a existat puţină opoziţie de principiu, dar au apărut neînţelegeri în privinţa programului, în special în cazul Marii Britanii, a cărei recalcitranţă a fost considerată nu doar de natură tehnică (rata britanică a inflaţiei, ce crescuse din nou, a trebuit să fie redusă înainte să se poată fixa o rată acceptabilă pentru intrarea lirei sterline în cadrul SME), ci şi ca un pretext pentru amânarea pe termen nedefinit a etapelor următoare. Atribuţiile propusei bănci centrale, pe de o parte, şi gradul de dependenţă al acesteia faţă de guvernele statelor membre, pe de altă parte, au fost subiecte ale unor disensiuni profunde de principiu, manifestate cu mai multă putere tot în Marea Britanie, unde convertirea treptată a miniştrilor la ideea integrării monetare şi economice nu a afectat-o şi pe doamna Thatcher[4]. Deoarece nu

4. Politica europeană a fost principala cauză a înlăturării ministrului de Externe Geoffrey Howe şi a demisiei ministrului de Finanţe Nigel Lawson. Noul titular la Finanţe, John Major, a conceput în 1990 un plan alternativ, menit să realizeze integrarea într-un mod acceptabil

urmau să fie impuse termene limită pentru nici o etapă, nici chiar în cazul realizării ţelului iniţial al unui SME atotcuprinzător, aceste propuneri au dat fiecărui membru un drept de veto în privinţa oricărei acţiuni în direcţia integrării complete. De aceea, dreptul de veto a căpătat o importanţă majoră, alături de constituţia propriu-zisă a Comunităţii, aşa cum fusese ea stabilită în Tratatul de la Roma.

Potrivit acestei constituţii, Comunitatea are patru organe principale: un Consiliu de Miniştri, o Comisie, un Parlament şi o Curte de Justiţie. Dreptul de veto funcţionează în Consiliul de Miniştri, care dispune de cea mai mare putere în această structură, depăşind în practică autoritatea celorlalte trei organisme reunite.

Curtea este garanta şi interpreta legislaţiei comunitare, dispunând inclusiv de dreptul de a hotărî dacă un stat membru încalcă legislaţia Comunităţii. (Această curte nu trebuie confundată cu cea localizată la Strasbourg, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, care nu este un organism al Comunităţii, ci al mai vechiului şi mai cuprinzătorului Consiliu al Europei, înfiinţat în 1948.)

Parlamentul şi-a început activitatea ca un organism alcătuit din persoane numite, dar din 1979 membrii săi au fost aleşi (în Marea Britanie primele alegeri au avut loc mai târziu). Are o singură cameră, iar grupurile din cadrul său, cu toate că alcătuiesc alianţe în conformitate cu eşichierul politic, de la dreapta la stânga, sunt în principal grupuri naţionale – o situaţie greu de schimbat până când nu se va concepe un sistem bicameral în cadrul căruia interesele naţionale şi cele supranaţionale ar putea fi reprezentate separat, dar şi complementar, ceea ce ar aduce o reformă necesară. Originile Parlamentului European au fost complet diferite de cele ale parlamentelor naţionale. Primul a fost creat printr-o decizie spontană, pornită la nivel înalt, în timp ce celelalte se dezvoltaseră printr-un proces gradual şi în special datorită puterii lor de a acorda sau a refuza unui suveran banii de care avea nevoie pentru a-şi plăti servitorii sau a purta războaie. Parlamentul European dispunea iniţial de dreptul de a dezbate, dreptul de a demite Comisia în întregime (un drept prea drastic pentru a fi util – Parlamentul nu poate demite un anumit membru al Comisiei), dar nu avea puterea de a stabili impozite, putea respinge, dar nu putea amenda bugetul (din nou un drept mult prea sever pentru a nu fi limitat în practică), avea doar un rol limitat în conceperea legislaţiei şi nu dispunea de nici o putere de control asupra ramurii executive. Logic ar fi să presupunem că atribuţiile parlamentare vor fi sporite doar cu mare greutate, deoarece parlamentele naţionale sunt la fel de vigilente în privinţa statutului şi prestigiului lor ca şi guvernele naţionale, dar în termeni democratici Parlamentul European a fost jalnic de slab. Poziţia atinsă până în anii '80 a fost acceptabilă *pro tem*, dar incompletă într-un mod neplăcut, ca model al tradiţiei parlamentare europene, în special în materie de legislaţie, care se afla sub controlul ferm al Consiliului de Miniştri[5]. Legile erau schiţate de către Comisie, transmise

---

pentru doamna Thatcher. Era, inevitabil, chiar mai complex decât Planul Delors – avea în vedere o monedă europeană ca monedă suplimentară, nu ca un înlocuitor al vechilor monede – şi a adunat câţiva susţinători.

5. Adversarii Comunităţii se referă la structura sa nedemocratică, dar nu observă că remediul constă în sporirea puterilor şi autorităţii Parlamentului său şi a calibrului parlamentarilor. Însă o autoritate şi reprezentativitate democratică crescute vor însemna o independenţă sporită faţă de guvernele naţionale. Un posibil compromis se poate realiza prin crearea unei a doua camere, aleasă de parlamentele naţionale.

apoi Consiliului, iar de la acesta la Parlament. Parlamentul îşi putea exprima o opinie care putea sau nu să determine Comisia să-şi schimbe decizia. Apoi Consiliul, printr-o majoritate, adopta textul şi-l trimitea Parlamentului care, printr-o majoritate absolută a tuturor membrilor săi, îl accepta sau îl respingea. În continuare, Comisia putea să-şi exprime, în timp de o lună, opinia în privinţa oricărui amendament, iar Consiliul, din nou printr-o majoritate, adopta textul aprobat de către Comisie şi Parlament sau, eventual, fiind necesară unanimitatea, respingea întregul text. Potrivit acestor proceduri, şi Comisiei, şi majorităţii parlamentare le era acordată puterea de a influenţa noua legislaţie, dar ultimul cuvânt aparţinea Consiliului, care, dacă era în acord cu celelalte organisme, putea decide printr-o majoritate, iar dacă era în dezacord, putea respinge legea, dar numai în unanimitate.

Membrii Comisiei – la început câte unul pentru fiecare stat membru, iar apoi câte doi pentru statele mai mari – alcătuiesc un nucleu supranaţional, aflat în sesiune permanentă la Bruxelles şi având drept preocupare dezvoltarea Comunităţii şi nimic altceva, ei fiind întruchiparea spiritului şi intenţiilor Comunităţii. Membrii Comisiei au deţinut de obicei poziţii ministeriale în propriile lor ţări, dar în cadrul Comunităţii ei sunt mai curând corespondenţii şefilor de departamente din ministere – funcţionari superiori sau, pentru cei care doresc să-i denigreze, birocraţi. Puterea lor de iniţiativă este considerabilă, iar cea de decizie neglijabilă.

Consiliul de Miniştri domină Comunitatea. Îşi datorează poziţia conjuncturii în care a fost creată Comunitatea : de către state şi nu prin evoluţie politică. Membrii Consiliului sunt şefii de guverne din statele membre, iar Consiliul reprezintă bastionul caracterului specific şi al suveranităţii naţionale. Are ultimul cuvânt în chestiunile comunitare. Planul francez iniţial pentru Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului nu conţinea vreun astfel de consiliu ministerial, dar Înalta Autoritate supranaţională stipulată în Planul Schuman a fost privită cu suspiciune de către statele din Benelux, care nu erau convinse de necesitatea unui start atât de radical. Se simţeau atrase de Planul Schuman în principal deoarece o Germanie renăscută era esenţială pentru propriile lor economii ; au salutat convertirea Franţei la ţelul creării unei Germanii puternice prin presiuni la nivel internaţional ; acceptau supranaţionalismul în măsura în care el era necesar pentru atingerea acestor scopuri economico-politice. Însă supranaţionalismul nu era pentru ele un scop în sine şi astfel la planul iniţial s-a adăugat un Consiliu de Miniştri cu caracter esenţialmente naţional, din respect pentru opinia lor, conform căreia, fără acest Consiliu, planul mergea prea departe în direcţia supranaţionalismului.

Când Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului a fost urmată de Comunitatea Economică Europeană, a fost adoptată o structură duală similară. Semnatarii Tratatului de la Roma au convenit să înfiinţeze o uniune economică care trebuia să meargă dincolo de reducerea tarifelor vamale şi alte forme de liberalizare comercială şi au acceptat în acest scop instituţii supranaţionale, dar au stabilit ca noul Consiliu să aibă atribuţii net superioare Comisiei supranaţionale în comparaţie cu cele avute de vechiul Consiliu faţă de Înalta Autoritate. Supranaţionalismul a fost din nou un ingredient acceptabil, dar nu un scop în sine sau, în orice caz, nu un scop care să poată fi urmărit în acea etapă.

În acest fel, Consiliul de Miniştri a obţinut puterea de factor decizional absolut în privinţa gradului de supranaţionalism ce urma să fie permis şi, datorită naturii Consiliului, probabil că urma să cuprindă unii membri ce intenţionau să menţină nivelul supranaţionalismului

la minimum. Orice tendinţă spre supranaţionalism urma să se manifeste potrivit ritmului celui mai puţin entuziast. Liderii politici, în special cei provenind din statele mai mari, erau dornici să fetişizeze suveranitatea, insistând asupra drepturilor formale ale guvernelor naţionale, chiar când aceste drepturi se erodaseră în practică. Şi-au menţinut dreptul de a decide chiar în cazurile în care deciziile erau condiţionate de circumstanţe aflate în afara controlului lor şi credeau că au datoria de a păstra aceste drepturi formale chiar atunci când afirmarea unui drept nu însemna altceva decât amânarea momentului adevărului. Această atitudine s-a văzut cel mai clar în chestiuni monetare, pentru că, deşi direcţia politicilor comerciale viza cooperarea şi antiprotecţionismul, manipularea naţională a ratelor de schimb şi a ratelor dobânzilor era dificil de abandonat câtă vreme miniştrii şi opiniile publice continuau să creadă că asemenea rate puteau fi stabilite şi menţinute independent de forţele economice externe. Conservarea independenţei naţionale în cadrul Comunităţii a beneficiat, în afară de fascinaţia emoţională considerabilă, de susţinerea hotărâtă a acelor lideri politici cu o viziune economică mai limitată, incapabili să vadă că fluctuaţiile monetare necontrolate puteau distruge Comunitatea aşa cum, într-un cadru mai larg, distruseseră sistemul de la Bretton Woods. Consiliul de Miniştri a fost forumul conflictelor ce au rezultat de aici.

Conflictele erau legate de gradul de transfer al autorităţii de la capitalele naţionale la un centru supranaţional, ca şi de ritmul unui astfel de transfer. În timp ce Comisia era beneficiara şi simbolul unui asemenea transfer, conflictul în sine nu a fost atât între cele două instituţii – Consiliul şi Comisia –, cât în interiorul Consiliului, iar factorul determinant a fost constituit de propriile reguli de procedură ale Consiliului. Pe scurt, problema era dacă acest Consiliu putea să adopte decizii printr-o majoritate sau doar prin unanimitate. În Consiliul iniţial, de şase membri, cea mai naţionalistă fusese Franţa, atitudine ce precipitase prima criză din viaţa Comunităţii. Deşi provocată de către Comisie, această criză s-a desfăşurat – şi s-ar fi putut desfăşura doar – în cadrul Consiliului. În 1965, Comisia a făcut două propuneri precise de întărire a caracterului supranaţional al Comunităţii şi, prin extensie, a independenţei proprii a Comisiei: în primul rând, deciziile din Consiliu să fie adoptate printr-o majoritate şi, în al doilea rând, sumele subvenţiilor agricole să fie plătite direct Comisiei, nu guvernelor naţionale, care să le transmită Comisiei. Franţa, cea mai deranjată de această iniţiativă, şi-a retras ambasadorul de la sediul Comunităţii de la Bruxelles şi a refuzat vreme de şase luni să participe la reuniunile Consiliului. Această acţiune, intitulată a „Scaunului Gol", a însemnat blocarea evoluţiei Comunităţii şi chiar i-a pus în pericol existenţa[6]. Criza s-a încheiat în anul următor prin aşa-numitul Compromis de la Luxemburg. Acesta era un aranjament realizat fără adoptarea vreunei rezoluţii oficiale, o înţelegere neoficială care îi permitea oricărui membru să insiste ca o măsură considerată de el însuşi de o

6. Motivaţiile lui de Gaulle au fost în mare măsură greşit înţelese. Principala cauză a intransigenţei sale a fost convingerea că industria franceză nu era încă pregătită pentru o competiţie liberă. Scopul său era mai curând de a câştiga timp decât de a sabota Comunitatea sau de a insista asupra preponderenţei permanente a naţionalului asupra supranaţionalului. În a sa *Europe des Patries*, patriile nu erau doar depozitarele autorităţii politice. De Gaulle le reamintea oamenilor de forţa ideii naţionale şi afirma necesitatea de a i se acorda respectul cuvenit în perioada de dezvoltare a Comunităţii. De asemenea, i se părea potrivit ca în acel moment să se înainteze lent. Însă *patrie* nu este echivalentul francez pentru stat.

importanţă specială să rămână în discuţie până la obţinerea unanimităţii. De aceea, era un fel de veto şi reprezenta preţul plătit de membrii nefrancezi pentru asigurarea reluării colaborării cu Franţa. Considerând participarea franceză ca o condiţie obligatorie pentru existenţa Comunităţii, membrii nefrancezi au fost obligaţi să cedeze atunci când Franţa a insistat. (În anii '80, când Marea Britanie s-a plasat şi ea într-o poziţie la fel de naţionalistă şi obstrucţionistă, i-a lipsit totuşi puterea de a insista, deoarece participarea sa nu era o condiţie obligatorie pentru o Comunitate ce funcţionase vreme de 15 ani fără britanici. Thatcher nu a invocat Compromisul de la Luxemburg în disputele privitoare la PAC, la „propriile resurse" ale Comunităţii sau la contribuţia britanică la bugetul comunitar.)

Franţa, iniţiatoarea Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului, nu se arătase prea entuziasmată de ideea unei asocieri economice mai largi, asta până la dezastrul din Suez şi renunţarea Marii Britanii la atacul anglo-francez din Egipt, la solicitarea americană şi fără consultarea aliatului său, chiar când operaţiunea era în plină desfăşurare. Tratatul de la Roma a fost semnat în acelaşi an în care s-a produs retragerea din Suez şi, cu toate că tratatul s-ar fi încheiat şi fără retragere, nebunia şi confuzia aferente chestiunii Suezului au jucat un rol în direcţionarea Franţei cu mai multă hotărâre spre un parteneriat continental cu scopuri mai largi decât cele ale planului Schuman – mai largi, dar nu precipitate. La început, Franţa s-a mulţumit cu scopurile limitate ale liberalizării comerţului şi cu revigorarea puterii economice germane (dar nu germane şi independente), trebuind să treacă aproape o generaţie până când Franţa să manifeste un oarecare entuziasm pentru o integrare mai dinamică.

Compromisul de la Luxemburg marcase un impas. A fost o cedare în faţa intransigenţei franceze prin acceptarea unei reţete a stagnării, dar a produs drept consecinţă o acumulare jenantă de chestiuni nerezolvate. Chiar admiterea unora dintre membri, Spania şi Portugalia, a provocat controverse prelungite, iar Consiliul părea să meargă pe urmele Consiliului de Securitate al ONU, devenind un forum al ciorovăielilor fără finalitate şi al discordiei. Însă, în aceeaşi perioadă, atitudinile franceze s-au modificat. Franţa a decis că acum era îndeajuns de puternică pentru a-şi asuma un rol activ în dezvoltarea Comunităţii şi a abandonat (în favoarea Marii Britanii) misiunea de a apăsa cu încrâncenare pe frâne. Mitterand credea în viitorul Comunităţii Europene şi intenţiona să se bazeze pe ea mai mult decât oricare dintre predecesorii săi, iar în 1984, la Fontainebleau, Consiliul a reuşit, cu încurajarea francezilor, să numească un comitet special (Comitetul Dooge), cu scopul de a lua în considerare şi a face propuneri de modificări în materie de procedură. La începutul anului următor, Jacques Delors, un fost ministru francez cu disponibilitate spre acţiune, şi-a asumat preşedinţia Comisiei cu un plan prin care Comunitatea se angaja să încheie realizarea unei pieţe unice integrate până la începutul lui 1993. Parlamentul concepuse deja propriul proiect pentru Tratatul Uniunii Europene, astfel încât cele două chestiuni majore referitoare la progresul economic şi schimbarea constituţională au devenit legate, iar la începutul lui 1985 Consiliul a acceptat combinaţia, sprijinind propunerile lui Delors privind anul 1993, asta pe lângă numirea Comitetului Dooge. Rolul decisiv a fost jucat de Franţa şi Germania Federală : Franţa a luat iniţiativa, dar cooperarea vest-germană era esenţială. Bonnul, iniţial indecis, s-a plasat alături de Franţa şi de ţările mici, care doreau mai presus de toate să se pună capăt stagnării, deci împotriva Marii Britanii, care (cu o anumită susţinere olandeză şi grecească) dorea realizarea pieţei interne, dar fără nici un fel de reformă constituţională sau instituţională.

Consiliul a convenit să convoace o conferinţă interguvernamentală în cadrul căreia să se discute chiar amendamente la Tratatul de la Roma. Aceste acţiuni au reprezentat preludiul adoptării, în 1985, a Actului Unic European – de fapt un tratat adiţional –, care afirma că piaţa unică şi unificată va fi creată până la sfârşitul lui 1992 şi deschidea calea pentru continuarea integrării în materie de politici financiare şi monetare – impozite, transporturi terestre şi aeriene, standarde de producţie şi de mediu, monedă unică, o legislaţie integrată cu privire la firme. De asemenea, Actul abolea vetoul din Consiliu în chestiuni privitoare la crearea pieţei unice.

De aceea, mijlocul anilor '80 nu a fost mai puţin decisiv în viaţa Comunităţii decât 1957. Cei mai puternici doi membri şi-au unit forţele pentru a împinge Comunitatea înainte, chiar cu riscul de a ofensa Marea Britanie şi de a-i atribui acesteia, pentru moment, rolul de contestatar. Decizia Germaniei Federale de a accelera integrarea a fost, ca potenţial, mai importantă decât orice altă măsură adoptată la Bonn de la crearea statului independent vest-german, în 1952. Ea a afirmat, chiar dacă nu o putea garanta pentru veşnicie, opţiunea Germaniei Federale pentru o Europă Occidentală integrată ca domeniu primordial de acţiune internaţională şi asta într-o perioadă când schimbările revoluţionare din Uniunea Sovietică şi din statele-satelit impuneau restructurarea problemelor politicii europene prin evidenţierea fragilităţii puterii sovietice, semnalând reapariţia în centrul Europei a unei independenţe şovăielnice şi revenind asupra împărţirii Germaniei de după cel de-al doilea război mondial.

Acei olandezi şi belgieni care, cu peste 40 de ani în urmă, îşi imaginaseră un nou model al Europei, în cadrul căruia cei puternici nu vor fi dominatori, ar putea identifica aici o cauză a unui optimism înfiorat. Cu toate acestea, reunificarea Germaniei a stârnit diverse grade de îngrijorare în ţările vecine şi printre evrei. În măsura în care a însemnat reunificarea statelor separate ce apăruseră în urma înfrângerii Germaniei în cel de-al doilea război mondial şi a Războiului Rece, ea a indicat ceva ce nu era nici neaşteptat, nici extrem de radical. S-a rezumat la o extindere a Germaniei Federale, care era deja cel mai puternic stat din Europa şi căruia i s-au adăugat 17 milioane de oameni, un teritoriu corespunzător şi oportunităţi economice pe termen lung (dar dificultăţi economice pe termen scurt). S-a revenit în mare măsură la Germania de dinainte de 1938, dar fără a i se reda teritoriile pierdute în favoarea Uniunii Sovietice şi Poloniei în 1945. În absenţa unui tratat, polonezii aveau motive de anxietate, dar în 1990 Germania a renunţat oficial la orice pretenţie asupra acestor teritorii pierdute, suplimentând astfel promisiunile deja făcute de a nu utiliza forţa pentru a modifica frontierele polono-germane.

Într-un sens mai larg, unificarea Germaniei a implicat crearea unui stat-naţiune care să-i cuprindă pe toţi germanii, dar Germania nu a fost niciodată unificată în acest sens. Nu a existat un echivalent german pentru statul unitar francez, spaniol sau italian. Bismarck s-a limitat la soluţia *Kleindeutsch* – o alegere pragmatică, dar impopulară printre mulţi germani din interiorul şi din exteriorul Reich-ului, care a fost schimbată doar pentru o scurtă perioadă de către Hitler. Un stat german unificat ar cuprinde, în afară de germanii austrieci, milioanele de germani ce locuiesc în ţări străine şi a căror existenţă a jucat un rol major în gândirea politică şi strategică a lui Hitler. Iredentismul se referă mai curând la oameni decât la teritorii. În orice caz, aceşti germani au fost fie ucişi în război, fie împinşi spre vest, în Germania (şase milioane din Polonia şi trei milioane din Cehoslovacia), iar ameninţarea la adresa stabilităţii pe care ei o reprezentau

dispăruse cu mult timp înainte de 1989. Dacă, în termeni naţionalişti, Austria a rămas o anomalie, era însă una incapabilă de a provoca un război. Chestiunea mai vagă, chiar dacă mai relevantă, a spiritului sau temperamentului german a fost (aşa cum am arătat într-un capitol anterior) condiţionată nu atât de unificare, cât de succesul, prosperitatea şi încrederea marii majorităţi a germanilor, care nu au manifestat nici o ambiţie de a-şi utiliza puterea crescândă din cadrul Comunităţii pentru a o atrage în aventuri din *Mitteleuropa* sau de a se folosi de forţa ei pe plan european pentru a acţiona în afara Comunităţii. În toate sarcinile principale ale Comunităţii din anii '90 – finalizarea pieţei unice, integrarea economică şi monetară, integrarea politică, ajutorul susţinut acordat Europei Centrale şi Răsăritene –, Germania şi-a folosit forţa în favoarea unei acţiuni comune şi accelerate[7].

7. Comunitatea a creat în 1989 o Bancă Europeană pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare. În 1990, cei şase membri iniţiali ai Comunităţii, mai puţin Italia, au permanentizat abolirea controalelor de la frontiere, stabilită cu cinci ani mai devreme prin acordul Schengen.

Capitolul al XII-lea

Europa şi lumea

Spre deosebire de felul cum apare în această carte, Europa nu începe cu Bismarck. Cel mai bun punct de plecare este Roma. Lumea greacă a fost o lume mediteraneană, dar lumea romană a fost europeană. Nu a acoperit întreaga Europă şi nici măcar o jumătate din ea, dar totalitatea componentelor sale a reprezentat un domeniu european la fel de mare ca oricare altul pe care l-a cunoscut continentul, iar urmele acelui imperiu încă există. Cu excepţia unor fluctuaţii minore, a fost delimitat din punct de vedere fizic de cele două mari fluvii, Rinul şi Dunărea, care, deşi izvorăsc foarte aproape unul de altul (izvorul Rinului este la sud-est de cel al Dunării), curg în direcţii foarte diferite. Europa de la răsărit de Rin şi de la nord de Dunăre nu a fost romanizată, dacă excludem dezastrul suferit de legiunile lui Augustus, conduse de Varus, în bătălia de la Pădurea Teutoburgică de peste Rin din anul 9 d.Hr. şi de incapacitatea imperiului de mai târziu de a susţine cuceririle lui Traian la nord de Dunăre. În nordul îndepărtat, în provincia romană Britania, limita a oscilat între planurile mai ambiţioase ale lui Agricola şi politicile mai prudente ale lui Hadrian, dar imperiul a inclus pentru câteva sute de ani cea mai mare parte a Insulelor Britanice. În cadrul acestor fruntarii, Imperiul Roman a reprezentat în multe sensuri lumea, cu toate că lumea răsăriteană vorbitoare de greacă şi-a menţinut o identitate distinctă şi lucidă.

Romanii au pus în practică ideea negrecească conform căreia tot ce e mare este bun. Cu toate că sudul Italiei era arid, Italia de la nord de Roma şi teritoriile cucerite dincolo de Alpi erau fertile, iar romanii au răspândit, printre alte lucruri, cele mai noi practici şi tehnici agricole[1]. Au găsit în Galia teritorii în care au putut transfera surplusul de săraci din Italia sudică. (Iulius Cezar a fost un precursor al organizatorilor emigraţiei italiene în Statele Unite şi al aşa-numitei *Gastarbeiter* din Germania postbelică.) Îmbunătăţind în mare măsură comunicaţiile şi recoltele agricole, romanii au transformat modestele economii rurale locale într-o economie agro-comercială mai dezvoltată. Sorţii s-au schimbat când au împovărat excesiv această economie prin mari bugete militare, destinate apărării frontierelor întinse, şi prin alocarea a tot mai mult pământ bun pentru cei care-şi încheiau serviciul militar, dar care nu erau în mod necesar buni fermieri şi cărora nu li se solicita să plătească impozite. Jumătatea apuseană a imperiului a devenit o organizaţie militară, iar barbarii – pe care Gibbon i-a blamat în mod justificat pentru jumătate din

1. Romanii, deşi au devenit în timp buni soldaţi, au început ca fermieri. Cele mai vechi familii romane nobile erau de *Junkeri*.

necazurile imperiului – au fost capabili să o lovească cu o mai mare uşurinţă, deoarece ceea ce ei atacau se afla deja în regres. Pentru că, începând cu secolul al V-lea, romanii s-au retras, economia a fost din nou fragmentată în unităţi rurale separate, cu orizonturi şi legături comerciale diminuate. Complexul militaro-agricol roman s-a dizolvat într-o multitudine de posesiuni locale care, în cele din urmă, s-au cristalizat şi au reapărut sub stăpânirea unor nobili şi abaţi. Ei aveau să caracterizeze ulterior sistemul agricol al feudalismului, bazat pe proprietatea asupra pământului. Imperiul Roman a oferit cadrul pentru prefigurarea oscilaţiei între, pe de o parte, o economie unitară şi dispusă spre relaţii cu exteriorul şi, pe de altă parte, un număr de economii locale mai puţin legate una de alta. Forţele cu caracter unificator au fost puterea militară, organizarea politică şi geografia – circulaţia facilă a oamenilor, armelor şi comerţului. Forţele ce au condus la fragmentare au fost ambiţia de a menţine o forţă militară peste limitele resurselor economice şi prăbuşirea ulterioară a sistemului politic şi economic centralizat. Din pricina faptului că economia era necorespunzătoare şi prost administrată, organizarea politică a decăzut şi s-a prăbuşit, iar când sistemul politic n-a mai funcţionat, nici imperiul n-a mai existat.

Au mai rămas totuşi rămăşiţe ale imperiului, iar ele amintesc mai degrabă de momentele bune, de prosperitatea şi ordinea imperiale, decât de decăderea care l-a fascinat pe Gibbon. Influenţa Romei a fost atât de extraordinară încât Imperiul Roman a rămas vreme de aproape două mii de ani cel mai măreţ eveniment singular – atât din punct de vedere cultural, cât şi fizic – din istoria Europei, iar cea mai importantă dintre caracteristicile sale a fost aceea că a reunit componente disparate ale continentului, rezultatul fiind acela că respectivele componente au prosperat. Amintirea Imperiului Roman din perioada sa de apogeu este cea a unei lumi a păcii şi prosperităţii. O parte din această nostalgie s-a bazat pe o iluzie. A te lăsa captivat de literatura latină sau de dreptul roman înseamnă ceva, dar este eronat să presupui că aceste mari realizări nu au nici o legătură cu acţiunile de cucerire ale Romei sau că urmaşii lui Vergiliu, Cicero şi alţii dispuneau de o soluţie secretă sau aveau un drept divin de a se impune ca imperiu în faţa altora, sau că imperiul a fost la fel de benefic pentru toţi locuitorii săi cum a fost pentru senatorii, burghezia şi generalii Romei. Roma nu cunoştea alt tip de unificare decât prin cucerire, iar romanii s-au lăsat înşelaţi, la fel ca alte popoare de mai târziu, când au presupus că succesele lor militare erau determinate de superioritatea lor.

Imperiul s-a prăbuşit deoarece nu a reuşit să-şi dezvolte o anumită complexitate economică de care avea nevoie pentru a se menţine şi deoarece autoritatea centrală a încetat să mai fie o autoritate în sensul de bază al cuvântului, adică un centru care dispune de mijloacele necesare pentru a-şi aplica deciziile. Însă cauzele prăbuşirii au fost înţelese doar superficial de către moştenitorii săi direcţi, care au sperat să-l reînvie. Prima tentativă a fost făcută de doi dintre principalii săi moştenitori din Occident, francii carolingieni şi papalitatea, care aspirau să recombine vechiul Imperiu Roman de dincolo de Alpi cu şi mai vechile teritorii romane din Italia. Carol cel Mare, aidoma romanilor, a intuit importanţa politică a administraţiei şi comunicaţiilor eficiente (drumuri şi posturi întărite), dar serviciile publice bune nu creează singure bogăţie sau putere. Ele contribuie la transformarea oportunităţilor în realitate, la fructificarea celor mai multe dintre resursele existente. Pacea carolingiană a condus la înflorirea comerţului cu produse agricole, dar infrastructura – civilă şi militară – a fost mai puţin eficientă şi mai puţin durabilă decât cea romană. Imperiul Carolingian nu s-a dovedit a fi altceva decât un

episod, iar divizarea sa între nepoţii lui Carol cel Mare a reprezentat dovada slăbiciunii lui congenitale. Fragmentarea acestui imperiu a reimpus bariera Rinului şi a lăsat papalitatea în căutarea unui alt partener.

La două sute de ani după Carol cel Mare, o altă dinastie de provenienţă barbară – germană (saxonă) – a încercat din nou. Trei împăraţi germani, toţi purtând numele de Otto, după ce i-au blocat şi i-au izolat pe maghiari şi au extins puterea germană spre Răsărit, peste Elba, s-au ridicat împotriva slavilor care alcătuiau un imperiu slavonic în jurul ducilor din Polonia. Otto al III-lea, cel mai imaginativ dintre aceşti împăraţi, a conceput împreună cu mentorul şi fostul său tutore, papa Silvestru al II-lea, planul unui imperiu creştin multinaţional, un ideal al unităţii religioase şi culturale care să acopere o diversitate etnică. Francii apuseni evoluaseră până în acel moment spre o identitate separată în ceea ce urma să devină Franţa, dar, în direcţia opusă, ducele slav al Poloniei şi regele maghiar al Ungariei erau captivaţi de viziunea lui Otto (Boemia slavă fiind deja parte componentă a imperiului german). Însă visul roman s-a dovedit din nou prea efemer. Otto al III-lea a murit tânăr, iar visul s-a risipit. Totul se baza pe speranţele şi fanteziile câtorva indivizi, dar nu era susţinut corespunzător de organizarea, resursele şi sistemele de comunicaţii care ar fi trebuit să-i confere substanţă. Polonezii şi maghiarii i-au urmat pe francii apuseni, părăsind imperiul şi constituind state naţionale. Plasaţi între Apus şi Răsărit, germanii i-au atribuit regiunii lor titulatura de Sfântul Imperiu Roman, dar nici creştinismul, nici romanitatea nu puteau crea un organism politic, iar pretenţia de a fi un imperiu german a contribuit doar la întârzierea consolidării unui stat german. Niciodată nu avea să mai apară posibilitatea de a se obţine unitatea în Europa Centrală în alt fel decât prin cucerire.

Al doilea mileniu creştin a fost definit, într-o jumătate a Europei, de consolidarea unor state separate, întemeiate pe puterea regală seculară, pe afinitatea de limbă şi, în ultimă instanţă, pe ideea naţională. Ele au inclus unele dintre cele mai reuşite forme de organizare pe care le-a cunoscut lumea – reuşite atât din punct de vedere material, cât şi cultural –, iar Europa Occidentală a dominat cea mai mare parte a restului lumii până în secolul al XIX-lea, în mod direct sau indirect. Acest succes a mers mână în mână cu diversitatea politică din cadrul unei moşteniri culturale comune (o diversitate considerată mai importantă decât elementele comune) şi cu renunţarea inevitabilă la un grad sporit de unitate bazat pe moştenirea romană. Cu tot cultul său pentru Roma, Europa Occidentală s-a lepădat de exemplul politic al Romei, la început probabil în principal din raţiuni de natură tehnică, cum ar fi mijloacele precare de comunicaţii, dar apoi şi datorită tendinţei de sanctificare a statului secular independent. Însă acest fenomen nu s-a petrecut fără conflicte intelectuale. Până în secolul al XVIII-lea, unele spirite influente – Voltaire şi Gibbon, spre exemplu – descriau Europa ca pe o singură „mare republică". Procedând astfel, ei accentuau mai curând unitatea culturală decât pe cea politică şi promovau concepţia potrivit căreia un sistem politic trebuie să includă o zonă culturală în ansamblul ei[2]. Dar diversitatea a predominat, iar atât timp cât diversitatea şi succesul erau compatibile,

2. Voltaire i-a exclus pe turci din a sa *respublica* europeană şi avea îndoieli în privinţa ruşilor. Idealul unei unităţi culturale avea rădăcini în perioada clasică. Cel mai mare dintre educatorii atenieni, Isocrates, i-a definit pe greci nu prin limba sau rasa lor, ci ca fiind toţi cei care împărtăşeau o cultură.

nu exista nevoia de a căuta intens modele alternative. În secolul XX, când conflictele dintre state au devenit ruinătoare, iar dominaţia mondială a Europei a dispărut, echilibrul argumentaţiei s-a modificat. Spre mijlocul secolului, chiar şi cele mai puternice dintre aceste state erau mai puţin independente în practică decât în teorie sau în aparenţă. Disconfortul acestei situaţii a condus la reajustare. Spiritele decise s-au pus în mişcare.

Statul-naţiune suveran se dovedeşte a fi un interludiu între monarhia suverană şi comunitatea statelor foste suverane. Marea realizare a regilor a fost că şi-au creat regate acolo unde potenţialii împăraţi nu au reuşit să-şi creeze imperii. Dar regii erau tentaţi de ideea de imperiu. Habsburgii spanioli şi Bourbonii francezi au încercat să-şi transforme regatele dinastice în imperii continentale. Încercările lor orgolioase şi lacome, dar în esenţă prost concepute şi lipsite de o estimare raţională a resurselor, au eşuat. (Suveranii de mai mică anvergură, cum au fost cei ai Republicii Veneţiene, au făcut aceeaşi greşeală când s-au extins din insule spre continent.) Aceste nereuşite au pus sub semnul întrebării orice concepţie ce viza crearea unui imperiu apusean prin cucerire militară şi au constituit un semnal de alarmă pentru statele-naţiune care au succedat statele dinastice şi ar fi riscat să meargă pe aceeaşi cale.

Regele era creatorul statului, iar regatul său era un principiu ordonator, întruchipând puterea, stabilind ţeluri şi încarnând emoţii. Principalele atribuţii ale regelui, o dată ce îşi crease statul, erau acelea de face şi aplica legi şi de a face şi câştiga războaie. Însă el nu putea face bani şi, cu cât statul său se bucura de mai mult succes, cu atât avea nevoie de mai mulţi bani şi devenea cu atât mai dependent de cei care îi furnizau – plătitorii de impozite. În cele din urmă, plătitorii de impozite l-au înlocuit pe rege în calitatea de putere suverană în cadrul statului.

Însă statul suveran european tipic putea să fie considerat un stat-naţiune numai dintr-un exces de politeţe. Este dificil de identificat un stat-naţiune oriunde între Norvegia şi Portugalia, dacă norma presupune un stat fără o minoritate etnică agresivă. Naţionalitatea înseamnă cetăţenie, nu identitate etnică. Minorităţile sunt atotprezente, iar majorităţile sunt în cea mai mare parte a timpului mulţumite dacă pot menţine minorităţile la un nivel cât mai redus. O legătură mai puternică este limba, care a evoluat de la funcţia de semn al educaţiei superioare (sau inferioare) la calitatea de marcă a naţionalităţii. Atât timp cât oamenii care contau erau puţini, limba latină a fost factorul unificator în Europa Occidentală, dar ea reprezenta un universalism aflat în conflict cu statul şi, pe măsură ce statul secular a câştigat teren în Evul Mediu, s-a retras spre biserici şi mănăstiri. Limbile vernaculare au devenit aliaţii monarhilor care-şi creau state. Francezii nordici au cucerit *langue d'oc* a sudului pe măsură ce regele francez, care era din nord, şi-a extins puterea spre sud. În Italia, provensala şi toscana au concurat pentru supremaţie. Prima părea destinată să învingă, dar Dante a asigurat triumful celei din urmă, care a devenit în timp simbolul şi instrumentul unui stat italian. Germana s-a erodat la periferii, însă nu suficient pentru a împiedica apariţia unei limbi germane vorbite pe scară largă, care a jucat un rol considerabil în formarea ideilor despre limitele corespunzătoare ale unui stat german. Limbile naţionale s-au impus atât de mult încât o limbă universală (sau *lingua franca*) a ajuns să pară inutilă (cum s-a întâmplat cu latina vulgară sau cu engleza pidgin). Unele limbi au fost încurajate, popularizate ori aproape inventate, cu intenţia expresă de a reuni o naţiune ce putea pretinde mai târziu statalitatea. Astfel au făcut Vuk Stepanovič Karadžić pentru sârbi şi Adamantios pentru greci (cu toate că primul şi-a petrecut cea mai mare parte a vieţii la Viena, iar cel de-al doilea – la Paris).

Limba a fost o forţă unificatoare în serviciul statalităţii, dar, în acelaşi timp, limba a fost şi o forţă separatoare, delimitând un stat de vecinii săi. Acest rol separatist al limbii este azi tot mai redus. Refuzul încăpăţânat de a stăpâni o limbă străină nu mai este un motiv de mândrie. Faptul că limbile sunt diferite nu le mai face reciproc ininteligibile, iar secolul XX a fost martorul unei enorme extinderi a abilităţilor lingvistice, dincolo de restrânsele cercuri cultivate şi savante. Este uimitor cât de uşor găsesc reporterii de televiziune pe străzile din ţările continentului persoane care să poată da răspunsuri fluente la întrebări ce le sunt puse în limbi diferite de cea maternă. Limba încetează foarte rapid să mai constituie un obstacol.

Comunitatea statelor europene occidentale reprezintă o încercare de a crea o entitate politică cu o forţă materială şi emoţională care în trecut a fost doar apanajul câtorva state. În Europa, necesitatea derivă din cauze interne şi externe: pentru a împiedica irosirea resurselor şi a vieţilor prin războaie şi alte conflicte perturbatoare şi pentru a le permite europenilor să prospere într-o lume care nu este făcută de sau pentru europeni.

Lumea mai cuprinzătoare în cadrul căreia trebuie să opereze europenii nu este lumea care exista înainte de cele două mari războaie ale secolului XX. Acest fapt a fost înţeles. Nu este nici lumea bipolară a celor două superputeri, care a apărut în urma celor două conflagraţii mondiale. Acea lume, deşi provoca anxietate sau mai rău, avea o calitate. Era stabilă. Stabilitatea sa se datora mai curând circumstanţelor decât acţiunilor oamenilor de stat, iar pe măsură ce lumea se transferă dintr-un context bipolar în unul multipolar, stabilitatea va fi mai ameninţată şi solicitările asupra politicienilor vor spori.

Cele două superputeri, oricât de mult le va fi scăzut importanţa, rămân indiscutabil într-o categorie superioară. Relaţiile dintre ele, indiferent dacă sunt cântărite după nivelul armamentelor sau după retorică, au devenit mai paşnice. Ambele acordă astăzi mai multă importanţă găsirii căilor de coabitare pe planetă decât căutării căilor de a se anihila sau intimida reciproc. Însă, cu toate că ostilitatea lor reciprocă se manifestă în moduri diferite, ea nu va dispărea dintr-o dată. Europenii (şi alţii) au fost îngrijoraţi de consecinţele destinderii, temându-se de crearea unui condominiu al superputerilor în afacerile mondiale, în cadrul căruia intereselor altora li s-ar acorda o atenţie limitată. Această teamă, care a apărut la anumite intervale cu mult înainte de Gorbaciov şi a devenit un subiect obişnuit de discuţii la sfârşitul anilor '80 (în special în lumina inabilităţii lui Reagan din timpul întâlnirii sale cu Gorbaciov de la Reykjavik), este absurdă. Cele două puteri majore se pot gândi să trăiască împreună în tihnă, fără a deveni aliate şi fără să-şi exercite dominaţia împreună. Cele două protagoniste ale Războiului Rece nu numai că sunt profund opuse una alteia prin sistemele, valorile şi experienţele lor, dar au şi puţine de oferit una alteia. Cele mai imperioase necesităţi ale Uniunii Sovietice de dincolo de frontierele sale sunt creditele şi tehnologia, dar ea nu se află într-o incapacitate evidentă de a-şi dezvolta singură tehnologia şi probabil că o să pătrundă în lumea capitalistă occidentală mai degrabă prin intermediul instituţiilor internaţionale (Banca Mondială şi FMI) decât prin Wall Street. Pentru Statele Unite, Uniunea Sovietică este un aliat aproape fără valoare, inferior Japoniei în aproape toate privinţele, căci forţa economică şi localizarea geografică a celei din urmă o transformă în partenerul ideal, poate chiar necesar, al Statelor Unite în ceea ce a mai rămas din acest secol şi în cel următor. Mai presus de toate, Statele Unite şi Japonia sunt de mult timp liderii mondiali în privinţa progresului galopant al tehnologiei moderne în multe direcţii

profitabile (şi uimitoare) şi, cu toate că aceste progrese au alimentat concurenţa, comunităţilor ştiinţifice nu li s-au inculcat psihologiile ostile ale castelor politice şi militare, în timp ce costurile enorme ale cercetării şi experimentelor tehnologice reprezintă un argument puternic în favoarea cooperării. Pe de altă parte, între Statele Unite şi Uniunea Sovietică interesele comune sunt mai limitate: dezarmarea, faţă de care ambele superputeri au o obligaţie similară, de natură economică, şi cooperarea în zonele cu probleme, unde ambele au motive să dorească stingerea conflictelor locale.

Japonia a reuşit cea mai spectaculoasă schimbare de direcţie, transformând un militarism teribil într-un succes economic fără precedent, fără arme nucleare şi cu cheltuieli militare relativ modeste. Este o mare putere, dar una neconvenţională. Reprezintă o ameninţare, dar nu una militară. A dispus de resursele necesare susţinerii unui mare efort militar, dar, după ce a fost înfrântă şi obligată să renunţe, a descoperit plăcerea de a-şi utiliza resursele pentru a-şi construi cea mai modernă bază industrială, şi-a extins comerţul în întreaga lume şi a creat corporaţii care – spre deosebire de corespondentele lor americane – rezistă şocurilor economice de la sfârşitul Războiului Rece. Japonia este cel mai mare furnizor de fonduri de investiţii pentru restul lumii. Aidoma Marii Britanii în secolul al XIX-lea, nu dispune de suficiente produse alimentare şi de materii prime pentru industrie şi trebuie să importe o mare parte din energia de care are nevoie, dar este convinsă că-şi va acoperi aceste deficienţe prin puterea sa financiară, nu militară. Cu Statele Unite în Pacific şi cu China şi Rusia în Asia Răsăriteană a avut conflicte care au dus la război, dar care au astăzi semnificaţii reduse. Disputa cea mai acută este cea cu Uniunea Sovietică în privinţa Sahalinului de Sud şi a Kurilelor, dar este o dispută care fie va fi reglementată diplomatic, fie va continua să rămână benignă. Şi Asia sovietică, şi China prezintă oportunităţi pe termen lung şi reciproc avantajoase pentru investiţiile japoneze în resurse naturale şi necesităţi de consum sovietice şi chineze, dar activităţile comerciale şi antreprenoriale ale Japoniei sunt direcţionate pe termen mai scurt spre ţările industrializate mai bogate (Statele Unite şi părţi din Europa) şi spre regiunea Asiei Răsăritene şi a Pacificului, unde se creează o nouă zonă de prosperitate comună, sub tutela sa (în competiţie cu regiunile nord-americană şi vest-europeană).

Imensitatea Chinei, dar şi amintirea realizărilor din trecut, încă neegalate în istoria lumii, o fac o candidată la statutul de mare putere, însă în prezent ea nu este altceva decât o candidată. Dacă, prin intermediul comunicaţiilor şi tehnicilor moderne, va ieşi din lunga perioadă de timp în care a fost mai curând şubredă decât solidă, ea va fi din nou o mare putere, dar e prea dificil să emitem previziuni asupra datei acestei renaşteri şi profeţii despre stilul probabil ce o va caracteriza. Principalul impact al Chinei în prezent este impresia pe care doreşte s-o ofere, aceea că este pe punctul de a-şi justifica poziţia specială pe care o deţine ca membru permanent în Consiliul de Securitate al ONU. Deoarece nimeni nu doreşte să piardă vasul chinez, toţi se îngrămădesc pe platoul de îmbarcare cu mult timp înainte de sosirea vaporului. Dar acum, când secolul XX se află la final, China nu este mai puţin haotică decât a fost la începutul secolului, iar guvernarea sa este la fel de dependentă de măsurile radicale de genul celor ale înspăimântătoarei împărătese văduve care a murit în 1908.

Crearea Comunităţii Europene este o încercare a unei jumătăţi de Europa de a pretinde un loc alături de aceste puteri. Este un amestec de viziune, inteligenţă şi îndrăzneală. Necesită o conducere excepţională, deoarece pentru cei mai mulţi dintre

europeni Europa rămâne ceea ce a fost vreme de secole – o amestecătură de state suverane de mărimi, bogăţii şi puteri inegale, cu limbi diferite şi culturi disparate, dar şi cu interese şi ambiţii discordante. Războiul Rece a distrus acest model şi a impus peste acest mozaic o diarhie – cele două zone de influenţă ale superputerilor de după 1945. Aceasta a fost imaginea pe care a lăsat-o Europa din exterior – chiar dacă nu era imaginea pe care o avea despre sine – după sfârşitul celui de-al doilea război mondial. Zonele neutre disparate nu au fost suficient de semnificative pentru a contrazice acest model dual, dar au evidenţiat două aspecte contradictorii care l-au făcut inadecvat din punct de vedere psihologic şi, inevitabil, efemer. În primul rând, era neobişnuit şi anormal de static. Exista o linie trasată la mijloc, iar linia era rigidă. Nici un stat de pe o parte sau alta a liniei nu putea fi convins sau nu-i era permis să treacă în cealaltă parte. Chiar neutralitatea neutrilor era una necontestată (neutralitatea transformându-se dintr-un statut ales într-unul impus). Acest tip de imobilitate a oferit stabilitate cu preţul rigidităţii, dar preţul părea mare, iar poziţia – artificială. În al doilea rând – şi în ciuda rigidităţii –, modelul dădea senzaţia de provizorat. Nu numai că Europa era împărţită arbitrar în două, cu toate că se obişnuise să fie multifaţetată ; centrul său de putere, Germania, era el însuşi împărţit, iar această eroare a creat o monstruozitate politică. În teorie, acest model general, care reflecta dominaţia superputerilor asupra continentului, se putea solidifica, iar europenii puteau ajunge să vadă Europa în termenii respectivi, dar nu s-a întâmplat aşa. Dominaţia superputerilor nu a depăşit niciodată stadiul de faţadă.

Când modelul a dat semne de slăbiciune, în Europa Centrală şi Răsăriteană nu exista nici o alternativă la revenirea la un trecut familiar. Înlăturarea dominaţiei sovietice a îndepărtat obstacolele din calea suveranităţii. Recuperarea acestei suveranităţi, oricât de limitată ar fi fost ea în practică, a reprezentat unul dintre cele două ţeluri principale ale revoluţiilor de la sfârşitul anilor '80 (celălalt a fost înlăturarea guvernării monopartite şi poliţieneşti a clicilor comuniste)[3]. Dominaţia comunistă sovietică şi locală a degradat şi omogenizat statele din această parte a Europei, dar nici nu le-a federalizat, nici nu le-a distrus. Din contră, Stalin le-a menţinut distincte, adoptând vechiul principiu imperial *divide et impera*. Stalinismul a întărit uneori identităţile statelor-satelit, chiar dacă era vorba de unele de natură profund etnică, precum în Polonia şi Bulgaria, sau de tip eterogen, ca în Cehoslovacia, unde, aşa cum arată şi numele său (ca şi cel al Iugoslaviei), există un conglomerat etnic[4]. În chestiuni economice, le-a lăsat să aştepte susţinere din exterior şi nu unul de la altul. Cooperarea bilaterală nu le ajuta prea mult în privinţa necesităţilor materiale. Aveau afinităţi transnaţionale în ceea ce privea cerinţele lor – în mare măsură satisfăcute prin revoluţiile din 1989 – legate de libertăţile politice şi civice, dar pentru cererile (mult mai greu de atins, deşi nu mai puţin urgente) referitoare la o viaţă materială mai bună – alimente, haine, locuinţe la preţuri acceptabile –, schemele federale sunt în cel mai bun caz relevante doar marginal. Lipsa de entuziasm care a

3. *Nomenklatura* sau cei câţiva privilegiaţi nu pot fi cuantificaţi cu precizie. Dacă la nivelurile inferioare ale administraţiei numărul celor cu posturi sigure ar putea totaliza 100.000 şi chiar 250.000 de persoane, în straturile superioare, unde siguranţei i se adăuga puterea, numărul total era foarte limitat, probabil nedepăşind 1% din populaţie. În cazul extrem al României, acest vârf cuprindea un bărbat şi soţia sa.
4. Crearea Cehoslovaciei după primul război mondial a substituit un parteneriat ceho-german cu unul ceho-slovac.

subminat în trecut asemenea idei (confederaţiile danubiene, spre exemplu) persistă şi există puţine motive să presupunem că neşansele şi nenorocirile din anii postbelici au distrus iremediabil ostilităţile naţionale, dintre care cele mai notorii sunt cele ale maghiarilor împotriva românilor, ale sârbilor împotriva croaţilor şi ale polonezilor împotriva cehilor. Ţările din Europa Centrală şi Răsăriteană sunt la mare distanţă de orice tip de uniune utilă, fie ea economică sau politică. Problemele lor nu pot fi rezolvate prin incorporarea acestor ţări în Comunitatea Europei Occidentale. Comunitatea va oferi şi va coordona sprijinul financiar, tehnic şi educaţional necesar, dar emiterea de bilete de intrare în Comunitate nu va soluţiona problemele din Răsărit şi va slăbi Comunitatea. Ele se confruntă cu o perturbare fizică extremă, la o scară necunoscută de secole în Europa pe timp de pace, deoarece locuitorii Europei Centrale încearcă să intre în Germania, iar ruşii probabil vor încerca să scape de haos şi de foamete migrând spre Europa Centrală.

În Europa Occidentală, tendinţa de deplasare de la suveranitate spre parteneriat derivă din estimarea de către statele din regiune a propriilor lor interese primordiale, o estimare făcută iniţial împotriva sentimentelor prevalente. Construcţia Comunităţii Europene a presupus o delegare de suveranitate, dar a fost o renunţare voluntară. Nici popoarele, nici guvernele nu erau animate de o dorinţă deplină de a renunţa la suveranitate, dar au fost convinse că, procedând astfel, vor avea de câştigat şi că puterea întregului va fi mai mare decât suma părţilor în chestiuni economice şi în privinţa influenţei exercitate dincolo de fruntariile Comunităţii. Aceasta a fost o presupunere plauzibilă din punct de vedere intelectual, dar imposibil de dovedit fără a fi pusă în practică. Abordarea cea mai apropiată de o confirmare substanţială a fost oferită de frontul unit reprezentat de membrii Comunităţii la negocierile din cadrul GATT. În problemele politice şi diplomatice au existat dovezi în acelaşi sens, chiar dacă numai din cele negative. Era greu de conceput faptul că, spre exemplu, vreun membru al Comunităţii ar fi putut să aibă de unul singur chiar şi influenţa limitată obţinută prin acţiune concertată în Orientul Mijlociu. Scepticii nu au negat beneficiile acţiunilor de tip comunitar, în conformitate cu stipulaţiile tratatului de bază, dar nu erau dispuşi să plătească preţul. Cu cât se scurgea mai multă autoritate de la centrele naţionale spre Comunitate, cu atât mai puţin le plăcea. Thatcher a mers chiar până la a ridica obiecţii în termeni aproape incompatibili cu prelungirea parteneriatului. Totuşi, deoarece era extrem de improbabil ca Marea Britanie să se poată retrage fără a-şi provoca pagube imense, aceste obiecţii au servit doar la perturbarea dezvoltării Comunităţii[5].

Populaţia Comunităţii o depăşeşte pe cea a Statelor Unite cu jumătate. PIB-ul său îl egalează pe cel american şi este mult mai mare decât cel japonez sau cel sovietic. Este cea mai mare entitate comercială din lume, conduce pe plan mondial ca număr de zone productive şi deţine o cotă mai mare din producţia mondială decât cea americană, japoneză sau sovietică. Deşi include disparităţi regionale flagrante, ele nu sunt mai mari decât cele din Statele Unite. Însă îi lipsesc două lucruri: un guvern central învestit cu autoritate şi graniţe ferm stabilite.

5. Câte din fabricile japoneze înfiinţate în Marea Britanie în anii '70 şi '80 ar fi menţinute dacă s-ar trezi în afara Comunităţii sau chiar la periferia unei Comunităţi bipartite? Dispariţia lor ar reprezenta o lovitură letală pentru industria, forţa de muncă, exporturile şi perspectivele britanice. Aproape la fel de păguboasă pentru sectorul bancar şi pentru alte servicii financiare ar fi crearea unei Bănci Centrale Europene la Frankfurt, nu la Londra.

Situaţia constituţională a fost descrisă într-un capitol anterior. Organul central al Comunităţii este un comitet al reprezentanţilor guvernelor naţionale. Esenţa unei guvernări este puterea, voinţa şi capacitatea de a adopta decizii. Un comitet internaţional va lua decizii puţine şi asta numai după preparative şi discuţii îndelungate în culise, căci este un organism de validare, nu un for executiv. La Bruxelles, Comisia Europeană poate iniţia sau aplica măsuri, dar nu-şi poate asuma funcţia intermediară, cea de decizie. Acest drept este rezervat Consiliului de Miniştri, care se descurcă în general mai bine când blochează ceva decât când promovează ceva, iar în ultimii ani a permis reuniunilor sale să degenereze în ocazii de declaraţii demagogice sau şedinţe foto – un simulacru de guvern ce aduce aminte încă o dată de povestea premonitorie a Imperiului Roman, a cărui decădere în Occident a fost evidenţiată de faptul că avea un guvern incapabil să ia decizii care să însemne ceva în afara Romei însăşi[6].

La un moment dat, acei membri ai Comunităţii care doresc să o vadă prosperând ar putea adopta măsura dureroasă de a crea un nou organism, cu puteri concrete, chiar dacă riguros definite. O astfel de acţiune ar fi discriminatorie, deoarece ţelul său ar fi formarea unui mic directorat, din care unii membri vor fi cu siguranţă excluşi. Modelul este Consiliul de Securitate al ONU, în cadrul căruia unele state membre deţin locuri permanente, celelalte state concurând la intervale fixe pentru restul de locuri din Consiliu. În Comunitate, primii trei membri ca mărime şi putere ar trebui să deţină locuri permanente în cadrul directoratului, probabil alături de alţi doi membri, reprezentând zona nordică şi cea sudică ale Comunităţii. Cinci este un număr suficient. O asociaţie de state care respectă principiul reprezentării egale pentru toţi membrii săi este condamnată la deriziune. Iniţial, termenii de referinţă şi puterile unui astfel de directorat ar fi strict definite, deoarece altfel guvernele nu-l vor înfiinţa. Alocarea locurilor permanente pentru principalele state se va realiza în aşa fel încât să se asigure consimţământul necesar din partea lor.

Stabilirea dimensiunii geografice a Comunităţii presupune blocarea primirii de noi membri. Comunitatea iniţială, de şase membri, era compactă şi omogenă, iar această omogenitate era esenţială, deoarece Comunitatea era reunită printr-un set de interese comune şi nu printr-un unic şi precis ţel primordial (precum NATO). Alăturarea Marii Britanii, Irlandei şi Danemarcei nu a erodat această omogenitate. Din acel moment însă, noii membri au fost admişi din motive politice secundare şi pe baza unui calcul bizar, conform căruia statutul de membru îi va proteja împotriva loviturilor antidemocratice dinspre stânga sau dreapta. Din punctul lor de vedere, ultimii veniţi s-au alăturat fie pentru că nu doreau să fie lăsaţi pe dinafară, fie pentru a obţine ceea ce puteau avea şi fără a deveni membri. Acestea nu erau motive condamnabile, dar admiterea lor a complicat serios chestiunea dezvoltării comune şi nu a reprezentat o sursă de putere pentru Comunitate ca întreg. Pe măsură ce şi mai mai mulţi candidaţi se vor alătura cozii, dificultăţile şi contradicţiile vor spori în detrimentul bunei administrări, echilibrului şi forţei comunitare.

Extinderea este logică, dar presupune şi capcane. Problema este de a decide când capcanele anulează avantajele şi în ce moment ar trebui oprită extinderea. O asociere economică viguroasă presupune un centru şi o periferie. Nucleul Comunităţii Europene

6. Vezi R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* (1988).

este alcătuit din industriile care prosperă prin producerea şi exportul de produse finite peste necesităţile propriilor consumatori şi prin exportul de capital în zonele unde acesta poate genera un profit mai mare şi poate achiziţiona active valoroase. În cadrul Comunităţii de şase membri, sudul Italiei a reprezentat o zonă săracă ce a fost salvată prin intermediul capitalului german, atât în avantajul investitorilor germani, cât şi în cel al consumatorilor italieni. Cu cât succesul economic al Comunităţii este mai mare, cu atât ea trebuie să identifice mai multe debuşee de acest tip şi să cucerească noi teritorii. Mai noii membri mediteraneeni şi Portugalia au atras fonduri, iar faptul că ei se găsesc în cadrul Comunităţii a fost un motiv (printre altele) pentru care membrii mai bogaţi preferă să investească şi să-şi deruleze afacerile mai curând acolo decât în Europa Centrală şi Răsăriteană sau în lumea a treia. Surplusul de capital cu care se caută achiziţionarea de active şi colectarea profiturilor găseşte o zonă de dezvoltare firească şi lesne accesibilă la periferia Comunităţii.

În orice caz, există o competiţie doar pe jumătate recunoscută între industriaşii şi finanţiştii dornici de aventură, care consideră Comunitatea drept o zonă antreprenorială în expansiune, fără limite prestabilite, pe de o parte, şi administratorii şi politicienii a căror preocupare primordială vizează o comunitate organizată, care va funcţiona doar dacă este limitată şi recunoscută ca atare, pe de altă parte. Dacă Norvegia îşi schimbă decizia din 1972 (de a nu se alătura), Comunitatea trebuie să salute schimbarea şi nu îi va fi deloc greu să procedeze astfel, dar bunul-simţ practic dictează faptul că, pe mai departe, accesul în cadrul Comunităţii trebuie să fie blocat. Cu cât Comunitatea este mai mare, cu atât este mai puţin unită, putându-se ajunge chiar, încă o dată, la dispariţia spiritului comunitar şi la transformarea Europei într-o adunătură de state, aşa cum a fost în secolul al XIX-lea, dar cu o diferenţă: în loc să fie state de categoria întâia, a doua şi a treia, vor fi state de categoria a doua, a treia şi a patra, din ce în ce mai subordonate şi mai vulnerabile, într-o lume care nu a fost concepută de ele.

Cu o sută de ani în urmă, exista un sistem european de state alcătuit din puterile europene. Acel sistem a dispărut. După un interval ce a cuprins cele două războaie mondiale, a apărut un sistem mai cuprinzător. Numai una dintre puterile europene – Rusia – a intrat în grupul de elită al noului sistem, iar actualmente se prăbuşeşte spre limita inferioară a categoriei şi ar putea coborî şi mai mult. Celelalte puteri europene nu se pot apropia de elita mondială, dar o Comunitate Europeană ar putea.

Dacă aşa vor sta lucrurile, va fi o putere de alt ordin. Celelalte puteri mondiale sunt naţionaliste. Ronald Reagan era extrem de convingător când le spunea americanilor că erau cei mai măreţi; Uniunea Sovietică este întemeiată pe naţionalismul rusesc şi singura parte a stalinismului care nu va fi denunţată este triumful naţiunii asupra Germaniei în vremea lui Stalin; Japonia se consideră pe sine şi este văzută de toţi vecinii săi din Asia şi Pacific ca o naţiune agresivă; chinezii au fost vreme de secole mai naţionalişti decât oricare alt popor din lume. Dar o Comunitate Europeană naţionalistă este o contradicţie în termeni.

Dacă europenii urmează să joace un rol notabil în problemele mondiale, o vor face printr-o asociere de genul Comunităţii Europene. Nu există o altă cale. De una singură, nici măcar Germania reunită nu va fi decât o putere regională. Cel mai puternic motiv pentru a presupune că europenii vor întreprinde o tentativă serioasă de a ocupa un loc în capul mesei este acela că au manifestat o dorinţă constantă de a proceda astfel. Voinţa

există, aşa cum există şi resursele, aptitudinile şi educaţia. De asemenea, există o voinţă contrară, alimentată de emoţii adânc înrădăcinate şi de interesele diverse ale politicienilor, dar această voinţă contrară derivă din mândria şi prejudecăţile care sunt în conflict cu interesele materiale şi nu ne hazardăm când presupunem că acestea din urmă vor prevala. Cel mai mare obstacol în calea Comunităţii este chiar ciudăţenia sa. Nu a mai existat şi nu există nimic de genul acesta. Este fie o mare descoperire, fie o anormalitate penibilă.

Problema popoarelor din Europa Occidentală nu ţine neapărat de putere sau prestigiu, atributele elementare, dar superficiale, ale succesului naţional. La acestea se poate renunţa. O naţiune poate trăi fericită şi în siguranţă la un nivel inferior de putere, iar multe naţiuni o şi fac. Dar naţiunile care au dezvoltat un anumit tip de economie şi au atins un anumit nivel de trai nu pot opta pentru revenirea la fericirea pastorală, deoarece ea nu le mai este disponibilă. Naţiunile ale căror venituri provin de industrie şi comerţ trebuie să producă şi să vândă până în pânzele albe dacă doresc să-şi menţină cel puţin nivelul de trai la care au ajuns şi dacă doresc, în plus, să îmbunătăţească condiţiile de viaţă ale membrilor lor mai puţin norocoşi. Din aceste motive, Comunitatea Europeană este o necesitate, iar oportunităţile nu trebuie ratate pornindu-se de la falsa convingere că membrii săi îşi pot menţine ceea ce au stând pe loc sau stând separat. Comunitatea este ceea ce s-a stabilit iniţial: o Comunitate Economică. Succesul său o poate plasa printre puterile mondiale de prim ordin, dar raţiunea sa de a exista nu este atingerea acelei poziţii, ci continuarea tentativei europene din ultimele două-trei secole de a face viaţa mai bună pentru mai mulţi oameni, începând cu cei de acasă, dar fără a-i uita pe cei din exterior.

În această carte sunt emise două presupoziţii despre viitorul Europei. Nu au fost argumentate pe larg pentru că par aproape axiomatice. Ele trebuie reafirmate explicit şi cu precizarea că, în ciuda plauzibilităţii lor, nu sunt altceva decât presupuneri. Prima este aceea că Germania nu va perturba din nou Europa, iar a doua – că Europa Centrală şi Răsăriteană este, aşa cum a fost din timpuri imemoriale, profund diferită de Europa Occidentală: net inferioară din punct de vedere economic, în timp ce pe plan politic se orientează spre afirmarea unei suveranităţi naţionale care pierde teren cu repeziciune în Apus.

Dacă prima afirmaţie este corectă şi dacă, aşa cum se pare, nu există nici un alt element potenţial care să perturbe pacea în Europa Occidentală, atunci această parte a lumii este astăzi ceea ce nu a fost niciodată până acum. Nu există nici o altă regiune a lumii unde să se poată presupune cu atâta încredere că războiul este un lucru de domeniul trecutului. În consecinţă, energii cu adevărat considerabile, utilizate până acum în mare măsură pentru pregătirea şi desfăşurarea distrugerii, sunt disponibile pentru alte activităţi fizice şi intelectuale.

A doua afirmaţie conduce la concluzia conform căreia Comunitatea Europeană nu va deveni paneuropeană, deoarece este de neconceput ca membrii apuseni mai puternici să accepte să fie copleşiţi de mai slabii nou-veniţi. Dar solicitările în vederea unei asocieri mai cooperante şi mai generoase vor spori, iar din acest motiv Comunitatea se confruntă cu o multitudine de probleme, a căror derulare concomitentă este regretabilă – propria sa dezvoltare şi relaţiile cu cealaltă jumătate a Europei. Următorii douăzeci de ani vor pretinde o extraordinară abilitate politică şi intelectuală.

În privinţa Uniunii Sovietice nu emitem nici un fel de presupuneri, cu excepţia faptului că este atât de intens suprasolicitată încât urmările acestei dovezi de incompetenţă

(precum şi ale altora) nu pot fi eliminate în mai puţin de o generaţie, iar multe componente neslave ale Uniunii din Europa şi Asia se vor separa. Însă, chiar dacă toate cele douăsprezece republici neslave se vor desprinde din fosta URSS, Uniunea Sovietică va rămâne o prezenţă masivă pe ambele continente (căci Siberia face parte din Republica Rusă), iar europenii vor continua să se teamă de ea, într-o mai mică măsură decât în trecut, dar cu precizarea că teama nu a dispărut definitiv. Uniunea Sovietică şi-ar putea menţine statutul şi unele din capacităţile militare ale unei mari puteri mondiale, dar numai în acelaşi sens în care Italia a fost considerată una dintre marile puteri europene – altfel spus, ca membru al unui grup de elită, dar fără a dispune de iniţiativă independentă în cadrul acestuia. Dacă, în varianta contrară, dezintegrarea Uniunii Sovietice va conduce la separarea celor trei republici slave una de cealaltă, consecinţele ar putea fi extrem de perturbatoate pentru Europa, deoarece posibilitatea războiului la frontierele sovietice nu ar putea fi eliminată.

Şefia în Europa, dacă se poate vorbi de aşa ceva, aparţine principalelor state din Europa Occidentală, în asociere unele cu altele. Guvernarea Comunităţii Europene va continua să se facă printr-un comitet (ca în orice sistem democratic funcţionând corespunzător), însă există o necesitate imperioasă de a face ca organele executive să devină mai eficiente în fapt şi în formă, ca şi cea de a înfiinţa un parlament cu adevărat democratic, dispunând de autoritate legislativă şi bugetară. De asemenea, Comunitatea trebuie să se asigure că dorinţele materiale nu pun în umbră necesităţile şi îndatoririle sociale. Succesul său în lume depinde de puterea sa industrială, comercială şi financiară, dar pentru succesul pe plan intern nu este suficient să obţină profituri. Incertitudinea în privinţa dorinţei Marii Britanii de a rămâne în cadrul Comunităţii sau de a juca rolul de partener responsabil este una din cele mai mari probleme ale Comunităţii, însă nu îndeajuns de mare pentru a-i pune în pericol existenţa. Nici Germania, nici Franţa nu au nimic de câştigat abandonând-o şi numai această circumstanţă ar trebui să-i asigure oricum funcţionarea în continuare. Puterea în creştere a Germaniei o predispune pe aceasta spre întărirea Comunităţii, pentru care reprezintă lumina călăuzitoare, şi obligă practic Franţa să procedeze aidoma, în lipsă de orice altă opţiune.

Se pot face foarte multe lucruri în privinţa destinului Comunităţii ca putere mondială, dacă această sintagmă implică un rol mondial exclusiv sau preponderent, cum au fost cel al Marii Britanii în secolul al XIX-lea sau al Statelor Unite în secolul XX. Există o diferenţă între a face parte din grupul de elită şi a-l conduce. Ţelul necesar este puterea de a fi în – nu de a fi – grupul de elită. Cei mai mulţi dintre membrii Comunităţii nu au fost şi nici nu au încercat vreodată să fie puteri mondiale în sensul larg al termenului; iar obiective principale ale Comunităţii au fost altele : de a colabora pentru obţinerea prosperităţii şi de a exorciza problema germană. Properitatea duce la putere, iar Europa Occidentală are nevoie de putere, în cadrul frontierelor sale şi dincolo de ele, pentru a-şi asigura prosperitatea. Dar puterea la nivel mondial, dacă ea va fi obţinută, va fi o consecinţă a obiectivului primordial al Comunităţii şi nu un scop în sine. Puterea mondială este aducătoare de satisfacţii şi profitabilă, dar nu reprezintă o condiţie necesară pentru obţinerea gradului de prosperitate pe care şi-l doresc cei mai mulţi vest-europeni.

Un alt obiectiv esenţial al Comunităţii, cel puţin la fel de important ca şi statutul ei, este stabilitatea. O Europă paşnică este mai valoroasă decât o Europă dominantă. Marile puteri au acţionat în trecut mai curând în direcţia perturbării păcii decât a menţinerii ei

şi nici una dintre ele nu a fost mai activă ca Germania în această direcţie. Problema germană nu mai este ceea ce a fost, dar chiar din acest motiv este dificil de spus ce este acum. O nouă încercare a Germaniei de cucerire a hegemoniei nu mai reprezintă o ameninţare serioasă. Pe de altă parte, Germania este încă diferită, într-un anumit sens, deoarece este singurul stat european important care ar putea, într-un viitor nu prea îndepărtat, să se găsească în postura de a alege între politici alternative, iar dacă Germania ar opta pentru o poziţie neutră între Vest şi Est, respectiva opţiune ar fi profund deranjantă pentru alţi europeni, care ar considera că ea pune în pericol stabilitatea şi poate chiar pacea în Europa.

Opinia prevalentă în Europa Apuseană, inclusiv în Germania, este că stabilitatea europeană este ajutată cel mai bine de o Comunitate Europeană puternică, a cărei forţă este garantată nu doar de puterea economică, ci şi de legături politice excepţionale şi cuprinzătoare. Însă în cazul Germaniei, spre deosebire de restul Europei Occidentale, există o opinie alternativă, al cărei exponent principal a fost Bismarck şi care afirmă că stabilitatea europeană este slujită cel mai bine de un acord germano-rusesc. Bismarck a acţionat pentru a elibera Rusia de izolarea în care căzuse după războiul Crimeii şi pentru a gestiona antagonismul dintre Imperiul Rus şi Imperiul Austriac mai curând prin intermediul diplomaţiei decât prin cel al confruntării. El a aliat Germania cu Rusia, iar schimbarea acestei politici a fost considerată de mulţi germani ca fiind cea mai mare greşeală a urmaşilor lui Bismarck. Colaborarea germano-rusă a fost subminată de cele două mari războaie ale secolului XX şi părea irelevantă în 1945, din pricina (printre alte lucruri) enormei disparităţi dintre cele două state. Însă de atunci Germania s-a dezvoltat constant şi viguros, în timp ce punctele slabe ale puterii sovietice au ieşit din ce în ce mai mult la iveală. De aceea, există încă o teamă legată de echilibrul puterilor din Europa şi de funcţionarea acestuia, iar răspunsul la aceste anxietăţi este încadrarea Germaniei într-o Comunitate Europeană. Dezvoltarea şi coerenţa Comunităţii reprezintă antidoturile împotriva temerilor referitoare la o Germanie separată şi separabilă şi împotriva reapariţiei incertitudinilor în ceea ce a fost unica regiune stabilă a lumii vreme de jumătate de secol.

Renaşterea Germaniei a coincis în mare măsură cu decăderea Uniunii Sovietice, un eveniment la fel de extraordinar. Acest declin, început o dată cu revoluţia lui Gorbaciov, a transformat politica din Europa Centrală nu doar prin slăbirea dominaţiei sovietice, ci şi, lucru de mirare, prin faptul că liderul sovietic a devenit o figură populară printre reformatorii din ţările regiunii – singurul triumf excepţional al diplomaţiei sovietice asupra celei americane. Orientându-şi capacităţile sale remarcabile spre Europa Occidentală, Gorbaciov a promovat opinia conform căreia Uniunea Sovietică aparţine familiei statelor Europei. Dar ea nu se potriveşte cu felul cum o văd europenii. Deşi acceptă că ruşii sunt europeni, restul Europei consideră Uniunea Sovietică mai mult decât europeană, acţiunile sovietice ca fiind respingătoare, iar capacităţile militare sovietice – încă ameninţătoare. În ciuda acestui context moştenit, Gorbaciov şi-a asumat politica sovietică. El acordă o mai mare importanţă relaţiilor economice cu Europa Apuseană decât dominaţiei militare asupra Europei Centrale şi Răsăritene. Sperietoarea sa nu este atât o alianţă antisovietică, cât mai ales o respingere occidentală a solicitărilor sovietice de capital şi tehnologie. Metoda sa a fost aceea de a construi bazându-se pe elemente utile din trecut. A reînviat sloganul lui Brejnev cu privire la Casa Comună Europeană şi a transformat o sintagmă

într-o politică[7]. A reiterat Actul Final al Conferinţei de la Helsinki din 1975 şi apelul său pentru cooperare economică, socială şi tehnică pe teritoriul întregii Europe şi a mers până la a propune ca o conferinţă europeană pe tema drepturilor civile să se desfăşoare nici mai mult, nici mai puţin decât la Moscova. A acceptat în mod explicit ca Statele Unite să fie un participant necesar la afacerile Europei. Cu prilejul unei vizite la Consiliul Europei de la Strasbourg, a propus aderarea sovieticilor la unele din convenţiile internaţionale ale Consiliului şi colaborarea lor în cadrul agenţiilor sale specializate. S-a adresat personal în special Germaniei, cea mai probabilă sursă de investiţii şi asistenţă managerială şi tehnologică. O apropiere sovieto-germană de această natură nu afectează obligatoriu interesele franceze sau britanice (ori pe cele ale membrilor mai mici ai Comunităţii), dar evoluţia unei cooperări sovieto-germane independente de Comunitate alarmează Europa Occidentală din pricina transferării centrului afacerilor europene din Europa Apuseană, unde consideră a fi cei mai prosperi dintre europeni, spre *Mitteleuropa*, unde doar ruşii şi germanii contează.

Aceste evoluţii îi pun pe germani în faţa unei responsabilităţi speciale şi fascinante: cum să reacţioneze la evenimentele din Răsărit şi, în acelaşi timp, să-şi menţină solidaritatea cu Apusul? Ataşamentul Germaniei Vestice faţă de Occident, inaugurat de către Adenauer, a fost întotdeauna temperat de o privire atentă spre Est, operaţiune ce a fost conturată pentru prima dată de *Ostpolitik* a lui Brandt. Problema este aceea de a combina cele două aspecte ale esenţialei poziţii centrale a Germaniei fără a le lăsa negermanilor impresia că politica germană este pe punctul de a opta şi nu de a combina. Ideea că o *Ostpolitik* germană nu este în mod necesar dăunătoare Occidentului este ilustrată de faptul că de Gaulle a avut o *Ostpolitik* înaintea lui Brandt.

Europa a trăit în prima jumătate a secolului XX cu teama de germani. Această teamă a fost îndepărtată de rezultatul celui de-al doilea război mondial, după care Europa a trăit cu teama de Uniunea Sovietică. Statul sovietic îşi datora poziţia victoriilor din război, dar, după o altă jumătate de secol, Germania – învinsă în ambele mari războaie ale veacului – este, poate, cea mai mare putere a Europei. Nu mai stârneşte teama de altădată, dar ar putea s-o facă. Teama a dispărut o dată cu verdictul din 1945 şi nu a ieşit la suprafaţă datorită ascensiunii Uniunii Sovietice spre statutul de superputere şi datorită mărimii relativ reduse a Germaniei de Vest, armamentelor sale nenucleare şi atitudinii sale evident paşnice. Însă, spre deosebire de Uniunea Sovietică, Germania Occidentală şi-a stabilit angajamentele în funcţie de resursele sale, şi-a înmulţit aceste resurse şi a devenit o putere majoră în această ecuaţie fundamentală, azi ridicându-se din nou întrebarea dacă nu va fi cândva o putere îngrijorătoare. Refacerea Germaniei după cel de-al doilea război mondial a fost chiar mai spectaculoasă decât cea din urma primului război mondial şi pare a fi mai durabilă. Deoarece Uniunea Sovietică, pe de altă parte, pare a suferi soarta Imperiului Otoman de după 1918, viitorul Europei ar putea fi judecat din nou pe baza Chestiunii Germane. Comunitatea Europeană reprezintă răspunsul la această chestiune – nu un răspuns definitiv şi irevocabil (nu există unul de acest gen), dar un răspuns plin de promisiuni şi unicul care se profilează în zare.

Bismarck a creat o putere germană în mijlocul Europei. Ea se află încă acolo. S-a schimbat numai conjunctura. Din punct de vedere psihologic, germanii au fost năpăstuiţi de

7. Dar ul-Islam este Casa Comună Musulmană. Însă perspectiva unei corespondente europene a dispărut în jurul anului 1000, iar Casa Comună Musulmană nu este un exemplu atrăgător.

două războaie mondiale care au întârziat creşterea puterii germane şi pe care aceştia le-au pierdut. În contextul actual, germanii au descoperit că nu au duşmani în Apus, nu le este nimeni superior în Occident şi nu trebuie să-şi bată capul cu privire la un război pe două fronturi. Din punct de vedere politic, germanii au promovat o nouă ordine, în cadrul căreia şi-au stabilit un parteneriat permanent cu duşmanii de altădată. Spre Răsărit ei au, aşa cum aveau şi cu un secol în urmă, diverse dileme, iar cea mai importantă problemă a Europei în prag de secol XXI este cum vor trata aceste dileme : ca membri ai noului parteneriat sau, încă o dată, pe cont propriu. Iar cel mai important element singular în rezolvarea acestei probleme cruciale este reprezentat de evaluarea de către germani a şanselor şi eficacităţii parteneriatului din Occident, pe care la ora actuală îl preferă unei suveranităţi naţionale nestânjenite.

Viitorul Europei va fi stabilit de europeni. Chiar relativ neputincioşii africani şi dezorganizaţii asiatici au mai multe de spus în rezolvarea problemelor proprii decât neiniţiaţii care stau deoparte în cea mai mare parte a timpului. Europa Occidentală este paşnică, relativ prosperă şi stabilă. Europa Răsăriteană este mai puţin prosperă, mai puţin stabilă, mult mai puţin unită şi probabil mai puţin paşnică. Se află în procesul de îndepărtare a dominaţiei vechilor clici comuniste conservatoare, un proces ce presupune un anumit grad de violenţă care variază de la ţară la ţară în ceea ce priveşte etapele şi consecinţele sale. Câştigurile în domeniul libertăţilor civice şi al pluralismului politic nu vor conduce automat la îmbunătăţirea situaţiei economice, la care mulţi dintre cetăţenii ţărilor din zonă aspiră cel puţin la fel de mult pe cât apreciază libertatea. Indiferent dacă au fost sau nu guvernate de comunişti, toate aceste state sunt fragile din punct de vedere economic, iar unele dintre ele au probleme etnice, în cazul Iugoslaviei ajungându-se chiar la izbucnirea unui război civil. Ele dispun de puţină dorinţă şi motivaţie pentru unificarea conlucrativă care este la modă în Europa Occidentală. În varianta cea mai optimistă, est-europenii ar putea fi cuprinşi de un val de energie şi bunăvoinţă, aşa cum se întâmplă de obicei când se scapă de o tiranie. Ascensiunea Ţărilor de Jos după prăbuşirea dominaţiei imperiale spaniole este cel mai clar exemplu în acest sens, dar în secolul al XVI-lea Ţările de Jos dispuneau de resurse şi oportunităţi cu mult peste ceea ce se poate găsi în Europa Centrală şi Răsăriteană în secolul XX. Creşterea resentimentelor faţă de ordinea stalinistă şi necesităţile economice pe care Uniunea Sovietică nu le putea satisface s-au combinat pentru a face Europa Centrală şi Răsăriteană să privească spre Apus, în căutarea unei simpatii lesne acordate şi a banilor, mult mai puţin accesibili în cantităţile necesare pentru a compensa aproape cincizeci de ani de erori şi incompetenţă.

Europa Occidentală, susţinută de suficiente generaţii de succes pentru a contrabalansa declinul actual al situaţiei sale, dispune de o şansă rară: resursele materiale şi de imaginaţie necesare pentru a se gândi la viitor cu încredere şi în mod constructiv. Ţările de aici au acceptat condiţia limitativă reprezentată de abandonarea suveranităţii formale şi a politicii internaţionale a junglei (legea celui mai puternic) în favoarea colaborării permanente şi a reglementărilor comune. Europa de Vest îşi recapătă, ca ansamblu, acea putere de a influenţa problemele mondiale pe care unele dintre statele sale au exercitat-o cândva individual şi apoi au pierdut-o. Este mai ferită decât oricare altă parte a lumii de perspectiva războaielor interne şi a agresiunii externe. Şi, cu toate disfuncţionalităţile şi defectele sale interne, este din punct de vedere social mai bine echilibrată decât oricare altă parte a lumii şi este conştientă de necesitatea de a oferi în mod echitabil din ce în ce mai multe lucruri bune care se pot obţine cu bani – educaţie, sănătate şi libertatea de a căuta fericirea.

Lucrări de referinţă

Lista de mai jos nu reprezintă o bibliografie. Ea nu este decât o scurtă listă de lucrări de o calitate excepţională, care vă vor trimite ulterior spre şi mai multe cărţi.

Andrieu, C. – *Le Programme Commun de la Résistance : Des Idées dans la Guerre* (1984).

Aron, R. – *Les Dernières Années du Siècle* (1984).

Baldour, M.L.G. – *West Germany : A Contemporary History* (ediţie revizuită şi adăugită, 1982).

Barker, E. – *Churchill and Eden at War* (1978).

Barker, E. – *Macedonia : Its Place in Balkan Power Politics* (1950).

Barnett, C. – *The Audit of War : The Illusion and Reality of Britain as a Great Nation* (1986).

Bartlettt, C.J. – *The Global Conflict : The International Rivalry of the Great Powers 1880-1970* (1984).

Bartlett, C.J. – *The Long Retreat : A Short History of British Defence Policy 1945-70* (1972).

Berezhkov, V. – *History in the Making* (traducere în engleză, ediţie revizuită, 1983).

Biddiss, M.D. – *The Age of the Masses : Ideas and Society in Europe since 1870* (1977).

Bond, B. – *War and Society in Europe 1870-1970* (1984).

Bryson, T.A. – *Seeds of Mideast Crisis : The United States Diplomatic Role in the Middle East during World War II* (1981).

Buchan, A. (editor) – *Europe's Futures, Europe's Options : Models of Western Europe in the 1970s* (1969).

Bull, H. ; Watson, A. (editori) – *The Expansion of International Society* (1984).

Butterfield, H. ; Wight, M. (editori) – *Diplomatic Investigation* (1966).

Calleo, D. – *The Atlantic Fantasy : The United States, NATO and Europe* (1970).

Calleo, D. – *The German Problem Reconsidered : Germany and the World Order 1870 to the Present* (1978).

Dawisha, K. – *Eastern Europe, Gorbachev and Reform* (1989).

Dibb, P. – *The Soviet Union : The Incomplete Superpower* (1986).

Evans, R.J. – *In Hitler's Shadow* (1989).

Freedman, L. – *The Evolution of Nuclear Strategy* (ediţia a doua) (1989).

Hathaway, R.M. – *Ambiguous Partnership : Britain and America 1944-1947* (1981).

Hillgruber, A. – *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege* (1967; traducerea în engleză, *Germany and the Two World Wars*, 1981).

Hughes, H.S. – *Consciousness and Society : The Reorientation of European Social Thought 1890-1930* (1959).

Joffe, J. – *The Limited Partnership : Europe, the United States and the Burdens of Alliance* (1987).

Johnson, R.W. – *The Long March of the French Left* (1981).

Joll, J. – *Europe since 1870 : An International History* (1973).

Kaiser, D.E. – *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War* (1980).

Kaser, M.C. (editor) – *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, vol. al III-lea : *Institutional Change within a Planned Economy* (1986).

Kitchen, M. – *British Policy towards the Soviet Union during the Second World War* (1986).

Landes, D.S. – *The Unbound Prometheus : Technical Changes and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (1969).

La Serre, F. de – *La Grande Bretagne et la Communauté Européenne* (1987).

Lichtheim, G. – *Europe in the Twentieth Century* (1972).

Lottman, H.R. – *The People's Anger : Justice and Revenge in Post-Liberation France* (1986; titlul ediţiei americane : *The Purge*).

Louis, W.R. – *Imperialism at Bay 1941-1945 : The United States and the Decolonization of the British Empire* (1977).

Lowenthal, R. – *Social Change and Culture Crisis* (1984).

Mastny, V. – *Russia's Road to the Cold War : Diplomacy, Warfare and the Politics of Communism 1941-1945* (1979).

Milward, A.S. – *The Reconstruction of Western Europe 1945-51* (1984).

Mommsen, W.J. ; Kittenbacher, L. (editori) – *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement* (1983).

Neidhard, G. (editor) – *Kriegsbeginn 1939 : Entfesselung oder Ausbruch des zweiten Weltkrieges* (1976).

Palmer, A.W. – *The Lands Between : A History of East-Central Europe since the Congress of Vienna* (1970).

Parker, G. – *The Geopolitics of Domination* (1988).

Paz, V. – *One Earth, Four or Five Worlds : Reflections on Contemporary History* (1985, ediţie revizuită şi adăugită a lucrării originale – *Tiempo Nublado*, 1983).

Pearton, M. – *The Knowledgeable State : Diplomacy, War and Technology since 1890* (1982).

Roberts, J.M. – *Europe 1880-1945* (1967).

Ross, G. – *The Great Powers and the Decline of the European States System* (1983).

Rostow, W.W. – *The Division of Europe after World War II* (1982).

Rusinow, D. – *The Yugoslav Experiment 1948-74* (1977).

Sainsbury, K. – *The Turning Point : Roosevelt, Stalin and Churchill in 1943* (1985).

Seton-Watson, H. – *Eastern Europe between the Wars 1918-41* (1945).

Stone, N. – *Europe Transformed 1878-1919* (1984).

Tucker, R.C. – *Political Culture and Citizenship in Soviet Russia from Lenin to Gorbachev* (1987).

Wight, M. – *Power Politics* (1986).

Yergin, D. – *Shattered Peace : The Origins of the Cold War and the National Security State* (1977).

Zeman, Z.A.B. – *Pursued by a Bear* (1989).

Index

A

Acordul naval anglo-german (1935) 52
Acordul European 9, 11, 12, 30
Acordul General pentru Tarife şi Comerţ (GATT) 142, 157, 181, 191, 206
Actul Final al Conferinţei de la Helsinki (1975) 212
Actul Unic European 191, 197
Adenauer, Konrad 34, 112, 150-153, 212
Afganistan 82, 100, 102, 106, 115, 123, 188
Africa 18, 20, 41-43, 57, 72, 78, 88, 102, 145, 149, 184
Africa de Nord 70, 137
Africa de Vest 149
Ahad Ha'am 185
al II-lea Reich 12, 18, 30, 34
al III-lea Reich 34
al doilea război mondial 10, 25, 27, 32-34, 42, 46, 49, 57, 67, 75, 87, 89, 91, 99, 103-105, 107, 119, 129, 133, 143, 148, 153, 155, 158, 172, 180, 183, 185, 197, 205, 212
albanezi 48-49, 95
Albania 39, 41, 49, 78, 80, 87, 90, 95
Alexandru cel Mare 48
Alexandru de Battenberg, prinţul 47
Alexandru I, ţarul 49, 65
Alger 144
Algeria 70, 146
Alia, Ramiz 95
Alsacia 16, 23, 28
America Centrală 104, 126, 135, 188
Andorra 11
Andrássy, contele Gyula (Julius) 17
Andropov, Iuri 92, 114
Anschluss 57, 77
arabi 185-186, 187
Arabia Saudită 187
arieni 51
aristocraţie 13
armament nuclear 11, 24, 77, 97, 100-103, 105-114, 116-118, 121, 124, 128-129, 136, 149, 160, 205
Armenia 122
ascensiunea Germaniei 13
Asia 18, 20, 22, 26, 55, 57, 60, 67-68, 73, 78, 88, 100-102, 117, 122, 125-126, 145, 149, 159, 182, 204, 208, 210
Asociaţia Europeană a Comerţului Liber (EFTA) 161, 190
Assuan, barajul 102
Atena 38
Ausgleich 16, 17, 20, 44
Australia 26, 55, 161, 165
Austria 15-18, 20, 23, 27, 33, 38, 40-44, 47, 49, 53, 57, 66, 72, 94, 102, 198
austro-germani 20, 39
Austro-Ungaria 19, 41, 49
avari 37-38
Azerbaidjan 122
Azore 136

B

B-1, bombardierul 114
B-52, bombardierul 107
Balcani 48, 60, 97
Balfour, declaraţia (1917) 185
Balzac, Honoré de 14
Banca Angliei 156, 170
Banca Europeană pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare 198
Banca Internaţională pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare 131
Banca Mondială 131, 203
Bandaranaike, Sirimavo 163
Barber, Anthony 169
Barre, Raymond 148, 190
Barthou, Louis 54, 56
Basarabia 46-47, 66, 78, 122
Bavaria 72
Beck, colonelul Josef 59
Begin, Menahem 186
Beijing 101, 105
Beirut 188
Belgia 20, 28-29, 61, 143, 177
Belgrad 80, 102
Benelux, ţările din 136, 160, 194
Beneš, preşedintele Edvard 58, 79, 100
Beria, L.P. 81
Berlin 15, 17, 20-21, 47, 60, 65, 75, 82, 94, 99-101, 106, 121
Berlin, Congresul de la (1978) 15, 17
Berlin, Tratatul de la (1978) 47
Bernhardi, generalul Friedrich von 19
Bethmann Hollweg, Theobald von 21-22
Beveridge, Sir William 156
Bielorusia 65-66, 125
bieloruşi 27, 43
Biltmore (programul pentru Palestina) 187
Biserica Ortodoxă 48
Biserica Ortodoxă Rusă 65
Biserica Romano-Catolică 44, 65, 86
Bismarck, cancelarul Otto von 9, 12-21, 24, 38, 47, 52, 151, 153, 197, 199, 211-212
blocada Berlinului (1948-1949) 99-100, 105, 126
Bluestreak, rachetele 111
Blum, Léon 33-35, 56
Boemia 38-39, 43-44, 59, 201
bolşevici 22, 30, 43
bomba cu hidrogen 101
Bonn 152-153, 196-197
Bosnia 19, 47, 49, 96
bosnieci 48
Brandenburg-Prusia 38
Brandt, cancelarul Willi 152-153, 212
Braşov 95
Brejnev, Leonid 80, 85-86, 92, 114, 153, 211
Bremen 37
Brest-Litovsk, Tratatul de la 22
Bretton Woods, Tratatul de la 130-133, 141-142, 191, 195
Briand, Aristide 31, 35
Bruck, baronul 18
Brüning, Heinrich 34
Bruxelles 179, 194-195, 207
Bruxelles, Tratatul de la 136
Bucovina 46, 66, 78, 122
Budapesta 16, 45, 84
bulgari 47-48
Bulgaria 21, 40, 44, 46-49, 78, 80, 90, 95, 205
burghezie 13-14, 45, 173-174
Burma 183
Bush, preşedintele George 118
Butler, R.A. 156

C

CAER 87
căi ferate Berlin-Bagdad 18, 20
căi ferate Cape Town-Cairo 20
Callaghan, James 170
Canada 119, 141, 143
Canalul Suez 57
capitalism 30, 77, 103, 157, 168, 174
Caraibe, regiunea 184
Carol I, împăratul 45
Carol cel Mare 200-201
Carter, preşedintele Jimmy 113-115, 136
Casa Comună Europeană 211
Casablanca 70

Caucaz 76-77
cavalerii teutoni 38
Ceauşescu, preşedintele Nicolae 90, 95
cehi 17, 43-44, 53, 58, 85, 206
Cehoslovacia 17, 27, 40, 43-44, 49, 53-54, 57-61, 65, 71, 78-79, 82, 84-85, 88-89, 92-94, 100, 197, 205
Cernenko, Konstantin 92, 114
Chaban-Delmas, Jacques 146
Chamberlain, Neville 55, 58-61, 88, 104
China 55, 82, 87, 100-102, 115, 122, 204
Churchill, Winston 53, 55, 68-75, 79, 104, 144, 152, 159-160
Cisiordania 186
clasă socială 52, 173
Clemenceau, Georges 104, 148
COCOM 87-88
Comintern 71, 83
Comisia pentru Plata Reparaţiilor de Război 29
Comisia Permanentă a Mandatelor 183
Comitetul Dooge 196
Commonwealth 136, 149, 158-159, 161, 183-184
Compromisul de la Luxemburg 196
comunism 53, 57, 77, 79, 96, 100-101, 103, 105
Comunitatea Economică Europeană 87, 148, 161, 178, 187, 194
Comunitatea Europeană 11, 110, 118, 129-130, 133, 137, 141-142, 154, 160, 163, 171, 174, 177, 179-182, 188-190, 196, 204, 206-210, 211-212
Comunitatea Europeană a Apărării 110-111, 136
Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului 111, 148, 161, 177-178, 194, 196
Comunitatea Europeană a Energiei Atomice 177
conducere de stat 9, 137
conducta de gaz sovieto-europeană 188
Conferinţa Dominioanelor (1937) 54
Conferinţa Economică Mondială (1927) 32
Conferinţa Internaţională pe Probleme Monetare şi Economice (1933) 33
conferinţa navală din 1921-1922 55
Conferinţa pentru Dezarmare (1930-1934) 35
Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa (CSCE) 119
conflictul arabo-israelian 188
Consiliul de Miniştri 126, 188, 190-191, 193-195, 207
Consiliul de Securitate al ONU 196, 204, 207
Consiliul de Tutelă al ONU 183
Consiliul Europei 212
Contadora, statele 188
Coreea de Nord 87, 101
Coreea de Sud 101
Corfu 41
Cortina de Fier 88, 91
creştin-democraţi (Germania Federală) 152
Cripps, Sir Stafford 69
croaţi 17, 43, 48-49, 80, 95-96, 206
Croaţia 49, 80, 91, 96-97
Crucea Roşie 73
Cruise, rachetele 113, 116
Cuba 82, 100, 102, 106
cursa înarmărilor 82, 101, 105-108, 114-115, 121
Curtea Europeană a Drepturilor Omului 193
Curtea Internaţională de Justiţie 135

D

Daladier, Edouard 58
Dalmaţia 49
Danemarca 162, 179, 207
D'Annunzio, Gabriele 41
Danzig 43, 59
Darlan, amiralul Jean 144
daune de război 28, 31, 104, 147
Dawes, Planul (1924) 29, 104
de Gaulle, preşedintele Charles 112-113, 137, 143-147, 150, 152, 161-162, 195, 212
Dehio, Ludwig 12
Delors, Jacques 192-193, 196
dezarmare 28, 35, 92, 114, 118, 123, 129, 204
Diên Biên Phu 101
Disraeli, Benjamin 13, 56
Dobrogea 47, 78
Don, râul 77
Drang nach Osten 18, 20, 53
Drang nach Westen 65
Dreikaiserbund (Liga celor Trei Împăraţi) 17

dreptul internaţional 135
Dubček, Alexander 85, 87, 94
Dulles, John Foster 108-109

E

Ecaterina cea Mare 66
Eden, Anthony 69, 73, 129, 144
Egipt 54, 82, 102, 185-186, 188, 196
Eisenhower, preşedintele Dwight D. 75, 101, 108, 118, 136
El Salvador 135
Elţîn, Boris 126
Elba, 201
Ergänzungsräume 20
Erhard, cancelarul Ludwig 152
Eritreea 56
est-germani 92, 94, 106
Etiopia 56-57, 82, 100, 106
Europa 9-13, 15-27, 30, 32-35, 37-39, 41-43, 45-49, 51-57, 59-61, 65-70, 72, 74-80, 84-97, 99-109, 112-113, 115, 117-119, 121-122, 124, 126-130, 133-134, 136-137, 141-150, 152-153, 155-156, 159-160, 162-163, 174, 177, 179, 180-189, 193, 197-206, 208-213
Europa Centrală 11, 17-19, 21-22, 37-39, 41-42, 45, 48-49, 51, 53-54, 61, 65, 67-68, 70, 74-78, 84-86, 88-93, 96-97, 100, 103-105, 109, 121-122, 152, 160, 175, 181, 185, 198, 201, 205-206, 208-209, 211, 213
Europa Occidentală 13, 24-25, 30, 35, 37-38, 45, 53-54, 68, 71, 89, 104-105, 113, 121, 126-130, 136, 141, 143, 148-149, 152, 155, 163, 175, 177, 180-181, 185, 201-202, 206, 209-211, 213
Europa Răsăriteană 20, 42, 46, 48, 53-54, 59, 61, 74-75, 78-79, 87-90, 95, 115, 122, 148, 152, 186, 213
evrei 43, 45, 46, 51, 76, 153, 185-187, 197
Evul Mediu 37-38, 46, 96, 149, 168, 202

F

Falkenhayn, feldmareşalul Erich von 21-22
fascism 26, 30, 44-45
Federaţie Central-Europeană, planuri pentru 21
Ferdinand de Saxa-Coburg, prinţul 47
Finlanda 40, 69, 76, 122, 182
Finnbogadottir, Vigdis 163
Fiume 41
Fock, Jenö 84
Fondul de Dezvoltare al Comunităţii 184
Fondul Monetar Internaţional (FMI) 131, 133, 203
Ford, preşedintele Gerald 136
Forumul Civic (Cehoslovacia) 94
Franţa 12-16, 19-23, 25-30, 33-35, 37-38, 40-42, 44-45, 51, 54, 56-61, 68, 70-71, 78, 88, 99, 104, 107-108, 110-113, 124, 129-130, 136-137, 141, 143-148, 149-150, 152, 154-155, 159, 164, 174, 177-178, 183-184, 190, 194-196, 201, 210
Franco, generalul Francisco 57
Frankfurt 18, 192, 206
Franz Ferdinand, arhiducele 20
Frederic cel Mare 15
Friedman, Milton 168
Frontul Popular (Franţa) 30, 33
Frontul Salvării Naţionale (România) 95
fundamentalism 127

G

Gaitskell, Hugh 169
Gandhi, Indira 163
gaze de luptă 35, 56
Gdansk 86
Geneva 102, 116
Geneva, Protocolul de la (1922) 41
Georgia, URSS 122
germani 12-13, 15-21, 23, 27-29, 37-38, 42-46, 49, 51-52, 57-60, 65, 68-69, 72-77, 80, 83, 88, 94, 105, 112-113, 117-118, 124-125, 132, 141, 144, 151, 153, 166, 196-197, 201, 208, 211-213
Germania 10, 12-31, 34-35, 39-43, 51-52, 54-58, 60, 68-72, 74-75, 77-78, 82, 88-89, 94, 96-97, 99, 101-102, 104-105, 107, 111-113, 117, 121, 124, 129-130, 133, 135, 141, 143, 146-153, 165, 174,

177-179, 192, 196-197, 199, 205-206, 208-212
Germania de Est (RDG) 78, 82, 89, 94, 97, 102, 117, 151, 152
Germania de Vest (RFG) 78, 88, 94, 97, 99, 110-111, 113, 142-143, 148, 150-151, 155, 212
Gerö, Ernö 84
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 90
Gibbon, Edward 199-201
Gierek, Edward 86
Giraud, generalul 144
Giscard d'Estaing, preşedintele Valéry 146, 150, 190
Gladstone, W.E. 47
Gleichgewicht 12, 77
Goering, Hermann 34
Gomułka, Władisław 82-83, 86
Gorbaciov, Mihail 81-84, 92-94, 96-97, 105, 114-119, 121-123, 125-126, 152, 163, 203, 211
greci 47-48, 73, 75, 78, 180, 182, 201-202
Grecia 21, 39-41, 47-49, 60, 75, 78, 90, 111, 136, 179, 181, 191
Grenada 136, 163
Groenlanda 181
Grossraum 75
Grósz, Károlyi 93
guverne laburiste 156, 161, 165, 169
Gysi, Gregor 94

H

Habsburgi 16-17, 20-21, 39, 45, 202
Hanoi 102
Havel, Václav 94
Healey, Denis 169-170
Heath, Edward 161-162, 165, 169-170
Helsinki 119
Henlein, Konrad 58
Herţegovina 47, 49
Herodot 26
Herzl, Theodore 185-186
Hindenburg, preşedintele Paul von 34
Hitler, Adolf 10, 16, 19, 22-23, 25, 30-31, 34-35, 38-39, 42, 44-45, 47, 49, 51-61, 65-66, 68-70, 72-73, 75, 104, 124, 150, 152-153, 185-187, 197
Hodja, Enver 95
Hohenzollern, dinastia de 46
holocaust 186-187
Honecker, Erich 94, 152
Hoover, preşedintele Herbert 32, 42
Horthy, amiralul Miklós 45
Howe, Sir Geoffrey 170, 192
Hruşciov, Nikita 80-83, 87, 102, 105-106
Hull, Cordell 131
huni 37

I

Ialta 71, 75, 77, 105, 183
Ialta, Conferinţa de la (1945) 71, 187
Ibn Saud, regele Abdul Aziz 187
Ierusalim 185
Imperiul Austro-Ungar 15, 25, 43, 46, 48, 49
Imperiul Bizantin 37, 47-48
Imperiul Britanic 21, 23, 31, 104, 131, 133, 137, 159, 183, 185
Imperiul German 15-16, 21
Imperiul Habsburgic 10, 17, 20, 22-23, 40, 44, 67, 89, 183
Imperiul Otoman 9-10, 15, 17, 20, 22-23, 25, 40, 44, 46, 47-48, 49, 67, 183, 185, 212
Imperiul Polono-Lituanian 65-66
Imperiul Portughez 183
Imperiul Roman 37, 47-48, 199-200, 207
Imperiul Rus 22, 25, 47, 66-67, 211
Imperiul Spaniol 183
India 102, 182-183
Indochina 146
Iniţiativa de Apărare Strategică 114-115
Irak 185, 188
Iran 71, 169, 187-188
Irangate 135
Irlanda 146, 162, 181, 207
Islam 38
Islanda 48, 163
Israel 126-127, 160, 185-188

Istanbul 47, 66
Italia 20, 26, 34, 41, 49, 54, 56-57, 59, 70, 72, 78, 80, 124, 136, 145, 148, 160, 164, 168, 174, 181, 191, 198-200, 202, 208, 210
italieni 17, 39, 57, 75, 80, 208
Iugoslavia 17, 27, 40-42, 44, 48-49, 78-80, 82, 87, 90-91, 95, 100, 105, 205, 213
Iulius Cezar 199

J

Jagełłon, dinastia 65
Jajce 80
Japonia 23, 26, 51, 54-55, 57, 68, 87, 100, 104, 121, 130, 132-135, 137-138, 143, 161, 164, 190, 203, 204, 208
Jaruzelski, generalul Wojciech 86, 93
Jenkins, Roy 169, 190
Jivkov, Todor 95
junkeri 13-14, 31

K

Kádar, János 84, 93, 95
Kania, Stanisław 86
Katyn, masacrul din pădurea 73, 105
Kazahstan 78
Kennedy, preşedintele John F. 106, 111-112, 136, 161
Keynes, J.M. 29, 133, 156, 158, 166-168
Kiesinger, cancelarul Kurt 152
Kiev 43, 72
Kirov, S.M. 68
Kosîghin, A.N. 105-106
Kosovo 49, 95
Kóvacs, Béla 79
Krenz, Egon 94
Kruger, preşedintele Paul 23
Kún, Béla 45, 83
Kurile 122, 204
Kursk 70

L

Lagarde, Paul 19
Lance, rachetele 117-118
latini 12, 15, 47
Lausanne, Conferinţa de la (1932) 29
Lausanne, Tratatul de la (1923) 40, 48
Laval, Pierre 54
Lawson, Nigel 170, 192
Le Pen, Jean Marie 149
Lebensraum 20, 22, 25, 51, 53-54, 56, 59-60, 180
Lenin, V.I. 22, 67, 86, 174
Leningrad 68, 70, 77
Leopold al II-lea, regele Belgiei 20
Liban 188
Libia 105, 127, 136, 188
Liechtenstein 11
Liga Naţiunilor 27, 30, 32, 35, 55, 57, 59, 67, 104, 131
Liga Pangermană 19
Ligaciov, Igor 126
limbă 38, 48, 95, 189, 201, 202-203
linia Curzon 73, 75
Lisabona 108-109
Lituania 65, 77, 122, 125
Livingstone, David 26
Lloyd George, David 104, 155
Locarno, Tratatul de la (1925) 29-30, 35
Loire, râul 37
Lomé, convenţiile de la 184
Londra 32-33, 55, 69-70, 72-75, 83, 103, 112, 172-173, 184, 192, 206
Lorena 23
Louvre, acordul de la 191
Lublin 73-75
Ludendorff, feldmareşalul Erich 14, 22, 30
lumea a treia 40, 135, 137, 141, 152, 178-179, 181-182, 208
Luxemburg 38, 177
Lvov 78

M

Macedonia 47-49, 91
Macmillan, Harold 111-112, 161, 169, 173
MacNamara, Robert 111
maghiari 16-17, 20, 27, 37-39, 43-44, 46, 49, 83, 201, 206
Malenkov, G.M. 81, 102

Manciuria 55, 68
Maniu, Iuliu 79
Mansholt, Sicco 179
Mao, Tzedun 100-101, 105
Marcos, Ferdinand 105
Marea Adriatică 38, 41, 48
Marea Baltică 38, 66, 69, 75-76, 182
Marea Britanie 13-14, 20, 22-23, 25-26, 28-29, 30, 31-33, 35, 40-41, 45, 51-52, 54-61, 68-70, 75, 78, 103-104, 107, 110-112, 118, 129-131, 133, 136, 138, 141, 143, 146, 150, 149-152, 154-163, 165-166, 168-169, 172, 174, 177, 179, 181, 183-184, 190-193, 196-197, 204, 206-207, 210
Marea Caspică 69
Marea Criză (criza economică) 29, 31, 46
Marea Egee 48
Marea Mediterană 48, 54, 56-57, 66, 160
Marea Neagră 23, 37-38, 47, 66, 71, 182
Marea Roşie 56
Marshall, George C. 142
Marshall, Planul 79, 83, 85, 87, 105, 126, 133, 141, 142-143, 146, 156
Masaryk, Jan 79
Masaryk, preşedintele Tomáš Garrigue 40
Mayerling 20
Mazowiecki, Tadeus 93
McCarthy, Joseph 105
Mein Kampf 51, 68, 69
Meir, Golda 163
Mendès-France, Pierre 146
Metohia 49
Metternich, prinţul 18
Mica Înţelegere (Mica Antantă) 40, 56
Mikołajczyk, Stanisław 79, 83
Mikoian, Anastas 84
Milošević, Slobodan 95
MIRV 115
Mitteleuropa 10, 19-22, 40, 75, 78, 125, 198, 212
Mitterand, preşedintele François 146, 196
Mladenov, Petar 95
Mohács, bătălia de la 38
Moldova 46, 122
Molotov, V.M. 69-70
monetarism 172
mongoli 37, 65, 159
Monnet, Planul 145, 147, 164
Moravia 43, 59
Morgenthau, Planul 72
Moscova 44, 65-66, 69-70, 72, 74-75, 80, 83-87, 90, 92, 96, 100, 102, 105, 109, 115, 122, 128, 145, 188, 212
Mukden, incidentul de la 55
München 44, 54, 58-60
Muntenegru 49, 91
Mussolini, Benito 41, 56, 57, 73, 174
musulmani 37, 95, 122

N

naţionalism 9, 14, 19, 37, 41-42, 45, 55, 95, 101, 149, 177, 208
Nagy, Imre 84, 93
Napoleon 9-10, 12-13, 18, 26-27, 57, 65, 70, 103, 124, 158
Nassau, acordul de la (1962) 161
Nasser, Gamal Abdel 112, 127
Naumann, Friedrich 19, 21
nazişti 34-35, 41-42, 44, 52, 58, 72, 104, 153, 186
nazism 30
Neisse, malul apusean al râului 75
Németh, Miklós 93
Neuilly, Tratatul de la (1919) 40, 48
Nicaragua 85, 135
Nigeria 161
Nixon, preşedintele Richard M. 127, 132, 136
Noriega, generalul Manuel 136
Norvegia 180, 202, 208
Noua Zeelandă 26, 55
Novotný, Antonin 85
Nyers, Nezsö 84

O

Oceanul Pacific 20, 26, 55, 57, 160, 183-184, 204, 208

Olanda 136, 177, 183
Organizaţia Internaţională a Comerţului (OIC) 131, 142
Organizaţia Naţiunilor Unite (ONU) 66, 125, 131, 183, 186
Organizaţia Pactului Nord-Atlantic (NATO) 97, 100, 103, 108-113, 116-119, 122, 127-130, 132, 136, 150, 161, 207
Organizaţia pentru Cooperare Economică Europeană 143
Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei (OEP) 188
Orientul Mijlociu 20, 54-55, 102, 126, 132, 160, 178, 182, 184-188, 190, 206

P

Pactul Anti-Comintern (1936) 54
Pactul Balcanic (1934) 49
Pactul de la Varşovia 84
Pactul Nord-Atlantic (1949) 141
pactul sovieto-german (1939) 60, 68-69
Pactul Tripartit; *vezi* Pactul Anti-Comintern
Pakistan 184
Palestina 54, 185-187
Panama 136
Paris 15, 27, 65, 104, 112, 145-146, 161, 202
partide comuniste 44, 78, 80, 85, 93, 95-96, 105
Partidul Conservator (britanic) 57, 69
Partidul Laburist (britanic) 156-157, 161, 164, 169
Partidul Micilor Proprietari (Ungaria) 79, 83-84
Partidul Muncitoresc (Ungaria) 84
Partidul Nazist 34
Partidul Social-Democrat (Ungaria) 83
Partidul Socialist (Franţa) 146
Partidul Unităţii Socialiste (RDG) 94
Pavelić, Ante 49, 80
Pearl Harbor 69, 159
perestroika 125, 148
Pershing II, rachetele 111, 116
Pétain, mareşalul Philippe 144
Petkov, Nicola 79
petrol 57, 84, 87, 90, 132, 148, 152, 160, 169-171, 178, 180, 182, 185-187, 190-191
Petru cel Mare 67
Pinay, Antoine 146-147
Plaza, acordul de la 191
Polaris, rachetele 111-112, 161
Politica Agricolă Comună (PAC) 179-181, 196
polonezi 17, 38, 43, 60, 65-66, 72-75, 83, 86, 197, 201, 206
Polonia 15, 17, 27-28, 38, 40, 43, 51, 53, 59-60, 65-66, 71-76, 78-79, 82-86, 88-89, 92, 94, 97, 152, 163, 182, 185, 197, 201, 205
pomaci 95
Pompidou, preşedintele Georges 161-162
populaţii 48, 122, 124, 130
Portugalia 136, 181, 191, 196, 202, 208
Poszgay, Imre 93
Potsdam, Conferinţa de la (1945) 72, 78
poujadism 174
Poznań 43, 83
Praga 53, 75, 89, 93, 121
primul război mondial 10, 12, 16-18, 20, 22, 25, 37, 39, 42, 44, 48, 52, 54, 67, 72, 83, 107, 112, 141, 143, 149, 151, 155, 158, 183, 185, 205, 212
protecţionism 32, 131
Prusia 10, 12, 15, 18, 43, 65-66, 72, 97, 122, 124
putere navală 106, 182
puteri nucleare 107, 111, 146

Q

Quebec 72

R

rachetă antibalistică 115
Rajk, László 84
Rákosi, Mátyás 84
Rîşkov, Nikolai 126
Rapacki, Adam 129

rasism 75
rate de schimb 31-32, 131-132, 166, 178-179, 190-191, 195
războaiele balcanice 20, 47, 48
războaiele napoleoniene 66
războiul burilor 23
războiul Crimeii 46, 67, 122, 211
războiul din Coreea 100-101, 103, 106, 110-111, 150, 157
războiul din Golf 136
războiul franco-italian al vinului 190
războiul franco-prusac 19, 22, 29, 112
războiul Malvinelor 170, 173
Războiul Rece 42, 99, 100-101, 102, 108, 119, 124, 127, 183, 187-188, 197, 203-205
„Războiul Stelelor" 115, 117, 134
războiul submarin 35
Reagan, preşedintele Ronald 85, 105, 114-118, 123, 127, 131, 134-136, 160, 163, 171, 188, 203, 208
regiunea danubiană 20
relaţiile anglo-americane 111, 118, 129, 143, 159-160
relaţiile euro-americane 110, 126, 129
relaţiile franco-germane 112, 141, 149, 152
Renania 18
Renaşterea 66
Republica de la Weimar 30-31, 34, 52, 150
Republica Socialistă Sovietică Moldovenească 47
republicile baltice 10, 40, 69, 71, 122, 125
revoluţia bolşevică 26, 30, 67
Revoluţia Franceză 9, 137, 144
revoluţia industrială 157, 162-163
Reykjavik 116-117, 163, 203
Rezistenţa 144-145
Rhee, Synghman 105
Rhodesia 146, 159
Rin, râul 41, 71, 75, 124, 199, 201
Roma, Tratatul de la (1957) 178, 184, 193-194, 196-197
România 17, 21-22, 27, 40, 41-44, 46-47, 49, 59, 65, 75-76, 78-80, 90, 92, 95-96, 152, 185, 205
Romanov, dinastia 65-66
Roosevelt, preşedintele Franklin D. 70-72, 74-75, 102-103, 105, 131, 144, 159-160, 187
Rosenberg, Alfred 75, 76
Rudolf, arhiducele 20
Ruhr, ocupaţia din 28-29, 31
ruşii albi 43, 66
Rusia 10, 15, 16, 19, 21-24, 26, 37, 39-40, 43, 45-47, 51-52, 54-55, 61, 65-68, 70, 72, 96, 103, 107, 122, 124-125, 159, 185, 204, 208, 211
Rusia Albă 65, 125
ruteni 46, 66
Rutenia 43, 66, 78, 122

S

Saar 28, 30
Sahalin 122, 204
Saint Germain, Tratatul de la (1919) 40-41
SALT I 115
SALT II 114
San Stefano 47
Sankt Petersburg 15
sateliţi sovietici 79-80, 92, 152
Scandinavia 11
Schacht, Hjalmar 34, 104
Schmidt, Helmut 150, 190
Schuman, Planul 148, 194, 196
Schuman, Robert 112, 146, 148, 152, 161
Seimul (polonez) 93
Serbia 21, 42, 47-49, 91, 95
Sfântul Imperiu Roman 19, 39, 53, 201
Shantung, peninsula 55
Siberia 114, 125, 210
Sikorski, generalul Władysław 73
Silezia 27, 30, 43
Silezia Superioară 43
Singapore 55
sionism 185, 186-187
Siria 188
sistem de state 10-11
Sistemul Monetar European (SME) 190-193
Skybolt, rachetele 111

slavi 12, 17, 20, 22, 37-39, 46-48, 76, 125, 201
slovaci 17, 43-44, 58
Slovacia 43-44, 59, 94, 97, 122
sloveni 17, 43, 48-49, 95
Slovenia 49, 91, 95, 96
Smithsonian, acordul 132
Smoot-Hawley, tarifele vamale (1930) 33, 131
Sobieski, Jan 39
social-democraţi 95-96, 152
socialism 71, 85, 157, 174
Solidaritatea (Polonia) 86, 93
spaţiu 9, 10, 16, 22, 37, 51, 65, 71, 75, 78, 82, 99, 101, 104, 109, 130, 134, 141, 160, 162, 168, 181, 188
Spania 54, 57, 87, 124, 136, 137, 181, 191, 196
Spiegel, afacerea 152
Stalin, Iosif Visarionovici 47, 54, 60-61, 65, 68, 69-75, 77-84, 87, 99-100, 102-103, 105-106, 122-124, 160, 205, 208
Stalingrad 70, 72
statele asociate 80, 184
Statele Unite ale Americii 10, 21, 26, 28-29, 31-33, 69, 73-75, 80, 82, 93, 96, 99, 100-114, 117-119, 122-123, 126, 127-137, 141-143, 148-150, 152, 155, 159-161, 163, 164, 170-172, 179, 183, 186-190, 199, 203, 204, 206, 210, 212
Strasbourg 193, 212
Strauss, Franz Josef 152
Stresemann, Gustav 30, 34
Suedia 66
Suez 111-112, 127, 173, 196
Suslov, Mihail 84
suveranitate, doctrina juridică a 11
Szczecin 86

Ş

Şuikov, generalul V.I. 75

T

tadjici 122
Teheran 71-73, 188
Teheran, Conferinţa de la (1943) 71
Teritoriul sub Tutelă al Insulelor din Pacific 183
Teschen (Těšin) 43
Thatcher, Margaret 117-118, 136, 146, 150, 158, 160, 162-174, 181, 184, 191-193, 196, 206
Thorez, Maurice 145
Thorn, Gaston 188
Thorneycroft, Peter 169
Tildy, Zoltán 79
Timişoara 95
Tirol 27
Tirpitz, Alfred von 23, 52
Tito, Josip Broz 79-80, 82, 84, 91, 100, 102, 105
Transilvania 27, 43-44, 46-47, 78
Tratatul de interzicere parţială a testelor nucleare (1963) 106
Tratatul de neproliferare a armelor nucleare (1968) 106
tratatul franco-cehoslovac (1924) 44, 54, 58, 59
tratatul germano-austriac (1879) 15
Tratatul INF (asupra armelor cu rază medie de acţiune) 116
tratatul polono-german 59
tratatul sovieto-german (1990) 97
Trianon, tratatul de la (1919) 40
Trieste 18, 41
Tripla Alianţă 23
Truman, preşedintele Harry S. 101, 118, 127, 136, 187
Tudjman, Franjo 96
Tunisia 146
turci 15, 19, 37-39, 44-45, 47-49, 66, 73, 95, 122, 125, 127, 185, 201
Turcia 15, 17, 19, 21, 46, 48, 67, 85, 111, 136

Ţ

Ţările de Jos 37, 124, 213
ţigani 43, 51, 76

U

U-2, incidentul 106
Ucraina 22, 65-66, 76-78, 125

ucraineni 27, 43, 46, 66
Ulbricht, Walter 152
Ungaria 17, 20, 27, 38, 40-44, 45, 47, 49, 59, 66, 71, 74-75, 78-80, 82, 84-85, 88-90, 92-95, 106, 201
unguri 17, 37
Uniunea Sovietică 10, 24-25, 30, 39, 47, 49, 52-56, 59-60, 66-71, 73-74, 76-80, 82-85, 87-90, 92, 94, 95-97, 100-103, 105-109, 113-116, 118-119, 121-126, 129-130, 137, 141, 148-150, 152, 163, 183, 188, 197, 203-204, 208-213
uniunea vamală franco-italiană (1948) 159
Universitatea Carol, Praga 89
Urali, munţii 66, 103
ustaşi 49, 80

V

Valahia 46
Varşovia, tratatul de la (1935) 84, 85, 90, 119, 123

W

Wałęsa, Lech 86, 93
Washington, D.C. 70, 102-103, 108, 112, 117
Waterloo 12
Weizmann, preşedintele Chaim 187
Werner, Gustav 190
Wicksell, Knut 158
Wilhelm al II-lea, împăratul 14, 18, 20, 150
Wilson, Harold 161-162, 164-165, 169-170
Wilson, preşedintele Woodrow 27, 104

Y

Yaoundé, convenţia de la (1969) 184
Young, Planul (1929) 29

Z

Zidul Berlinului 94
Zola, Émile 14
zona sudetă 58-59

POLIROM

HISTORIA

Autorul optează pentru o abordare de tip tradiţional a istoriei, oferindu-i cititorului o imagine de ansamblu asupra evenimentelor majore petrecute în Europa ultimului secol. O parte importantă a lucrării este dedicată evenimentelor decisive pentru soarta statelor lumii, petrecute după al doilea război mondial, în timpul Războiului Rece. Din acel moment, istoria Europei a început să fie legată mult mai puternic de cea a marilor puteri din afara continentului (în special de cea a Statelor Unite), iar naşterea Comunităţii Europene, asupra căreia Calvocoressi îşi concentrează atenţia în mod special, ne apare ca o încercare de restabilire a echilibrului în Europa. De aceea, paginile dedicate Germaniei şi rolului jucat de ea în economia puterilor mondiale sunt bogat informative şi extrem de captivante.

ISBN 973-681-406-8
9 789736 814068

Editura POLIROM
www.polirom.ro